

E. J. HOBSBAWM

DOBA REVOLUCIJE

Evropa 1789—1848.

ZAGREB 1987

HOBBSAWMOVO DOBA REVOLUCIJE

Evropska i svjetska povijest od 1789. do 1848. godine poseban je, po mnogo čemu jedinstven period u cjelokupnom historijskom kretanju čovječanstva. On je prožet dubokim, dalekosežnim promjenama, sudbonosnim spletom procesa koji su, u osnovi, odredili razvoj svijeta od sredine 19. stoljeća do prvoga svjetskog rata te snažno utjecali na stoljeće u kojemu živimo. U djelu *Doba revolucije* E. J. Hobsbawm to uvjerljivo dokazuje. Knjiga se pojavila još 1962. u britanskoj seriji »History of Civilisation«, koja, u skladu s nazivom, obuhvaća velike teme i razvojne pravce svjetske povijesti od antike do našeg doba.

Profesor E. J. Hobsbawm pripada krugu najpoznatijih britanskih historičara novovjeke povijesti te uživa svjetsku reputaciju istraživača smjele misli, velike erudicije i širokih zahvata.¹ Te su kvalitete očite u svakom djelu njegova bogatog opusa koji, uz ostalo, čine knjige »Labour Turning Point« (Prekretnica rada, 1948), »Primitive Rebels« (Rani buntovnici, 1959), »The Jazz Scene« (Pozornica džeza, 1959), »The Age of Revolution« (Doba revolucije, 1962), »The Labouring Men« (Ljudi rada, 1964), »Industry and Empire« (Industrija i carstvo, 1968), u suradnji s G. Rudeom »Captain Swing« (Kapetan Šwing, 1969), »Bandits« (Razbojnici, 1969), »Revolutionaries« (Revolucionari, 1973), s T. Rangerom »Age of Capital« (Doba kapitala, 1975), »The invention of Tradition« (Pronalazak tradicije, 1983) i »Worlds of Labour« (Svjetovi rada, 1984). Inspirativnim raspravama i člancima javljao se u časopisima »Annales«, »Economic History Review«, »Past and Present«, »History Today«, »Marxism Today«, »New Left Review«, »New Statesman« i dr. Njegova su djela prevedena na strane jezike, ponajviše na francuski i njemački.²

Već u ranim radovima, objavljenima potkraj 40-ih i tokom 50-ih godina, E. Hobsbawm ispoljava idejno opredjeljenje i primjenjuje metodološki pristup od kojih ga neće udaljiti bure sljedećih desetljeća našeg doba što obiluje odstupanjima historičara od vlastitih početnih orijentacija, stajališta i ocjena. On se odlučio za marksističku obradu prošlosti i u tome ostao dosljedan. Međutim, to ga nije odvelo u kruti shematizam, u sfere apriorističkih

¹ Rođen je 1917. u Aleksandriji, a školovao se u Beču, Berlinu, Londonu i na sveučilištu u Cambridgeu, gdje je i doktorirao. Bio je najprije predavač (od 1945), zatim izvanredni profesor (od 1959), redovni profesor ekonomske i socijalne povijesti (od 1970) na Birkbeck Collegeu Londonskog sveučilišta, te član nastavničkog zbora King's College sveučilišta u Cambridgeu (od 1949. do 1955. redovni, od 1973. počasni član), a umirovljen je 1982. Od 1976. član je Britanske akademije, od 1971.

inozemni počasni član Američke, a od 1979. i Madarske akademije znanosti, počasni je doktor nekoliko sveučilišta (Stockholm, Chicago, East Anglia). Profesor Hobsbawm boravio je više puta u Jugoslaviji i sudjelovao u radu međunarodne tribine »Socijalizam u svijetu« u Cavtatu, a član je i redakcije istoimenog časopisa, koji izlazi u Beogradu.

² U Jugoslaviji su objavljeni sljedeći članci i intervjui E. Hobsbawma: Eurokomunizam i dugi prijelaz kapitalističke Evrope li socijalizam, *Kulturni radnik* (= KR), Zagreb 1977, br. 3, str. 139—151; Intelektualci i radnički pokret, KR, 1979, hr. 5, str. 117—139; O mogućnostima marksističke historiografije (intervju s R. Lovrenčićem), KR, 1982, br. 6, str. 40—46; Sudbina izdanja Marxovih i Engelsovih djela, Naše teme, Zagreb 1983, str. 342—356; Mane, Engels i politika, Marksistička misao, Beograd 1984, br. 6, str. 189—211; Da li je napredovanje rada zaustavljeno? Marksizam u svetu, Beograd 1984, br. 10-11, str.

konstrukcija, beživotnih simplifikacija, crno-bijelih socijalnih shema, tj. na stranputice kojima se kretao velik dio marksistički orijentirane historiografije u prvim poslijeratnim desetljećima na raznim meridijanima. Uvijek samostalan, kritičan, znatiželjan, Hobsbawm primjenjuje marksističku metodu na izrazito stvaralački način, otvarajući nove horizonte bez obzira na njihove boje, privlačnost ili odbojnost, poželjnost ili nelagodu koju mogu izazvati. Njegov kritički pogled ne šteti nijednu društvenu ili političku snagu, zemlju, sredinu ili ličnost kojom se bavi. No u ocjenama, bez obzira na predznake, Hobsbawm je redovno odmjeren, iako se ne suzdržava od ironičnih žaoka; kad je pak drastičan, jedva mu se može zamjeriti. U njegovim glavnim radovima sretno se spajaju temeljita analiza i sinteza velike dubine i širine. Visokom vrijednošću svojih radova E. Hobsbawm se uvrstio u prve redove onog dijela svjetske historiografije marksističkog smjera koji se pretežno bavi modernom poviješću od sredine 18. stoljeća do 1914. godine. O tome svjedoči i ova knjiga, prvi dio impresivne trilogije koju autor upravo završava. Naime, *Doba revolucije* dobilo je 1975. godine, kad je izašlo peto britansko izdanje knjige, nastavak u djelu *Doba kapitala*, koje obrađuje razdoblje svjetske povijesti od 1848. do 1875. godine. Treći dio trilogije *Doba imperija* pojavit će se uskoro u Velikoj Britaniji. Vjerojatno će se i ta knjiga odlikovati svojstvima prvih dviju, s kojima će tvoriti impozantnu cjelinu, jednu od najinteresantnijih u bujnom korpusu svjetske historiografije druge polovice našeg stoljeća.

Hobsbawmovo *Doba revolucije* nije kronološki prikaz značajnih, uzbudljivih, potresnih zbivanja, niti pak duboka meditacija o njima koja apstrahira činjenični materijal, krećući se pravcem generalizacija visoke razine. Autora, u prvom redu, zanimaju temeljne boje epohe, njihov složeni sastav, prelijevanja i zračenja; pri čemu je svoj veliki historijski pano sagradio od mnogobrojnih konkretnih elemenata, vršeći dobro promišljen izbor iz vrlo opsežne faktografske građe. Kroz nju, služeći se njome, on traži smisao perioda, crta genezu modernog doba, koje je brojnim razlikama duboko odijeljeno od predindustrijskog vremena. Eksplicitno je težište knjige u »dvojnjoj revoluciji«, složenom i eksplozivnom kompleksu britanske industrijske revolucije i francuske velike revolucije. Drugim riječima, autor ispituje bit jedne i druge, ali i njihove brojne međusobne veze, interakcije, pojedinačne i združene emanacije širom Evrope i ostalog svijeta. Za nj su one dva dijela moćnog vrtloga koji je ubrzo pokazao svoju epohalnu sposobnost da poput astronomske »crne rupe« počne neodoljivo privlačiti svoje bliže i dalje susjede, izvlačeći ih iz njihovih sporih, monotoničkih i izoliranih orbita i ubacujući ih u novi historijski kozmos. Britansku industrijsku revoluciju, prvu u svijetu, autor vidi kao intenzivan proces što traje od 80-ih godina 18. stoljeća do potkraj 40-ih godina 19. stoljeća. Kao i neki drugi autori, ranu mehanizaciju radnih procesa i pogona smatra previše uskom i s malim posljedicama za ukupnost društvenog života da bi se početak industrijske revolucije smio odmaknuti dublje u prošlost, prema sredini 18. stoljeća. Prvu francusku revoluciju ne ograničava na vrijeme od 1789. do 1794, već je razmatra kao proces koji se produžava sve do učvršćenja novog poretka, do uspostave Napoleonova konzulata. Štoviše, i doba spektakularnog uspona i moći »malog narednika« za autora je svojevrsan produžetak te revolucije, kad se obavlja velik posao njezine institucionalizacije gradnjom globalnoga pravnog, upravnog i obrazovnog sistema, te kad ona u obliku osvajačkih pohoda raznosi svoj duh, poticaje i ustanove Evropom, potkopavajući

i ruiniirajući svoje feudalno okruženje, uz ostalo čak i izazivanjem antifrancuskog otpora ako se u njemu aktiviraju prorevolucionarne ili barem reformske snage. No ni 1815. godinom, sa slomom prvog carstva, ne završava se, po autoru, vrijeme moćnih potresa. Već 20-ih godina 19. stoljeća revolucija nastupa na jugu evropskog kontinenta, od Grčke do Španjolske, a nepuno desetljeće kasnije ponovno zahvaća Francusku i njezine susjede, najprije na istoku i jugoistoku, a nešto kasnije i na jugozapadu. Smirenje poslije toga revolucionarnog vala, uostalom nepotpuno, nije potrajalo ni dva desetljeća. Presjekao ga je 1848. pravi revolucionarni potop. Na sve dijelove toga prevratnog slijeda snažno je djelovao početni »veliki prasak« iz 1789—1794, iako su se u njemu s vremenom pojavile i nove crte, za koje je pak veliku zaslugu imalo djelovanje britanske industrijske revolucije kao trajni i sve snažniji uzor, poticaj pa i opasnost za druge, izvan njezina polja.

Hobsbawmov pogled nije se ograničio na Evropu. U svoja razmatranja uključio je i revolucionarnu pobunu britanskih kolonija na sjevernoameričkom tlu, koja je ne samo reaktivirala dugotrajno svjetsko trvenje između Francuske i Engleske, već i, izazvavši francusku intervenciju u prilog pobunjenika, pogurnula burbonski ancien regime opasnom kosinom državnog duga prema vratima velike revolucije. Autor je s pravom pridružio općem kompleksu revolucija i onu u tadašnjoj Latinskoj Americi, na golemom potezu od Oregona do Patagonije, kojom je u prvoj trećini 19. stoljeća oborena španjolska vlast gotovo posvuda u Novom svijetu. Tu veliku promjenu, koju Hobsbawm ne precjenjuje, jer zahvaćenom području nije donijela ni trajne liberalne ustanove ni likvidaciju tradicionalnih oblika proizvodno--društvenih odnosa, on povezuje sa tri druge revolucije; sjevernoameričkom, britanskom privrednom i francuskom političkom revolucijom. No, po njegovu sudu, na oslobodilačku borbu španjolskih kolonija i razvoj država koje su iz nje izrasle djelovale su više druge dvije revolucije nego ona iz koje su proizašle SAD. Autoru se može zamjeriti što jedva spominje odvajanje Brazila, provedeno otprilike istodobno s obaranjem španjolske vlasti u Južnoj Americi. Međutim, emancipacija te prostrane zemlje, doduše još i tada velikim dijelom izvan vlasti doseljenika i njihovih potomaka, također se višestruko uklapa u opći kontekst revolucionarnih promjena. Zbivanja u Portugalu na početku 19. stoljeća, usred napoleonskih ratova, u osnovi su odredile dvije međusobno neprijateljske intervencije upravo zemalja »dvojne revolucije« — Francuske i Engleske. Ta su pak zbivanja utjecala na Brazil, najvažniju portugalsku koloniju, u kojoj su, dakako, izazvale snažan dojam i pobune protiv španjolske vlasti širom Latinske Amerike. Neizbježni su bili i povratni efekti: osamostaljivanje Brazila pomoglo je portugalskoj revoluciji 1820, kao što je i oslobodilačka borba Latinske Amerike utjecala na pripremanje istodobne revolucije u Španjolskoj.

Na razne je načine britansko-francuska »dvojna revolucija« djelovala, jače ili slabije, na brojne zemlje, podupirući ili čak izazivajući razaranje tradicionalnih struktura moći, vlasništva, proizvodnje, društvenih odnosa pa i misli. U prvom redu njezinom zaslugom, akumulacija promjena dosegla je kritičnu masu potrebnu za odvijanje neprekidnog toka revolucioniranja svijeta.

Tražeci uzroke »dvojne revolucije«, Hobsbawm upozorava na jedinstvo njezinih unutrašnjih i vanjskih odrednica. Dugotrajni, s vremenom sve brži razvojni tokovi pripremali su Veliku Britaniju i Francusku za »take-off«, uzlet u nebo velikih promjena, privrednih, društvenih, političkih, kulturnih,

boje su se međusobno uvjetovale i podupirale. Obje su zemlje od sredine 18. stoljeća brzo sazrijevale, osposobljavajući se za pretvaranje u svjetska rasadnjašta novih ekonomskih oblika, ustanova i ideja, u zarazne uzorke kojima nisu osobito smetale granice zastarjelih poredaka. U pripremama za jedinstven uzlet kao i u njegovu toku unutrašnjim kretanjima obaju zemalja snažno su pomagali vanjski faktori — njihove ekspanzije. Tako autor britanski ekonomski preobražaj usko povezuje s privrednom penetracijom na tri kontinenta, u područja Afrike, Azije i Amerike. Pri tome dotiče i zanimljivu temu odnosa različitih društava. Naime, on pokazuje da zemljama koje su postale glavna uporišta kapitalizma, buržoaskog privređivanja, politike i kulture, ne smetaju pri gradnji inozemnih privrednih veza i osvajanjima drugačiji socijalni poreci od njihova, i to ne samo feudalni, nego ni oni još starijeg porijekla — robovski i rodovski. Temeljne društvene razlike koje ih dijele od objekata ekspanzije čak im odgovaraju, služe jačanju njihove nadmoći, pružaju im vrlo povoljne eksploatacijske okvire i mogućnosti u zemljama ili područjima nekapitalističkog svijeta. Velika Britanija postaje protagonist borbe za zabranu trgovine robljem tek pošto ju je izdašno iskoristila, a ukida ropstvo u svojim srednjoameričkim posjedima pošto se smanjila njihova privredna važnost, ali udarna zona britanske industrije, poduzetnički raj u Lancashireu, sve do završetka »doba revolucije« ostvaruje velike profite uvelike zahvaljujući ropstvu i njegovu širenju u Americi, pogotovo u SAD. Zemlje »dvojne revolucije« u područjima najvažnijima za njihovu ekspanziju nasilno nakalemljuju nove oblike vlasništva, ali i štite tradicionalne forme izrabljivanja ako odgovaraju njihovim kolonijalnim interesima. Autor ne zatvara oči pred konstruktivnim plodovima britanske i francuske ekspanzije, ali ističe da strani pozitivni poticaji i doprinosi razvoju kolonijalnih zemalja služe, u prvom redu, dinamičnim metropolama i pretežno ostaju u uskim kolotečinama. S druge strane, negativne posljedice osvajačkog dijela britanske i francuske ekspanzije vuku zemlje-žrtve retrogradnim pravcem ili ih zapeću u mreže dugotrajne stagnacije. S punim pravom Hobsbawm zastupa gledište da je jedan od dugotrajnih rezultata djelovanja »dvojne revolucije« sve izraziti ja podjela svijeta na dva dijela koji se, iako vezani brojnim vezama, sve više udaljuju — na zemlje brzog razvoja i na one koje služe njihovom progresu, uvelike na vlastitu štetu, te su osuđene da sve više zaostaju za naprednim zemljama. Dakako, do sredine 19. stoljeća još su veliki prostori našeg planeta bili izvan te podjele koja se otada brzo širi, uvlačeći manji broj zemalja u prvu skupinu, a mnogo veći u drugu.

U razmatranju o britanskoj industrijskoj revoluciji Hobsbawm naglašava četvorni kompleks tekstilne industrije, rudarstva, metalurgije i prometa, u kojemu je svaki dio, prije ili kasnije, počeo snažno djelovati na ostale dijelove. Nekoliko godina poslije objavljivanja ove knjige u engleskoj historiografiji razvijeno je gledište o četiri revolucije koje su se ujedinile u jednoj, prozvanoj prva industrijska revolucija. Te četiri revolucije, uglavnom simultane, bile su uz industrijska (u užem smislu naziva), istodobna demografska, poljoprivredna, trgovačka i prometna.³ Profesor Hobsbawm ističe sva ta četiri revolucionarna toka, ne nazivajući ih, međutim, zasebnim revolucijama koje se slijevaju u jedinstvenu revoluciju. Dotadašnja istraživanja (od početka 60-ih godina) još i nisu davala dovoljno osnova za takvo shvaćanje velikog preobražaja britanske privrede između 1780. i 1848.

³ Vidjeti: Ph. Dean, *The First Industrial Revolution*, Cambridge 1965.

Po autoru, u sklopu promjena od kojih se taj preobražaj sastojao, značajno je bilo mjesto kvalitetnog napretka poljoprivrede, koja se još nije u većoj mjeri mehanizirala, ali se dosljednim pretvaranjem u robno-novčani sektor visoke produktivnosti osposobila za prehranjivan je sve većeg urbanog stanovništva u uvjetima općeg ubrzanog demografskog rasta. Krećući se od ekstenzivnog prema intenzivnom korištenju tla, nemilosrdno je gotovo sve koje je to kretanje učinilo na selu suvišnima tjerala prema gradu, industriji i drugim nepoljoprivrednim granama britanske ekonomije koje su žedale za radnom snagom. Takvom viđenju razvoja britanske poljoprivrede i njegovih posljedica moglo bi se dodati da oboje čini prototip kasnijih sličnih razvojnih pravaca u raznim zemljama svijeta sve do našeg doba.

Francuska revolucija na kraju 18. stoljeća za autora je izvanredan prolom političko-društvenih promjena koji je mnogo snažniji od dotadašnjih buržoaskih revolucija djelovao ne samo u svojoj bližoj okolini, nego i u daljim područjima evropskog kontinenta, a i izvan njega. Tu revoluciju (u užem, kondenziranom vidu) on shvaća kao petogodišnju eskalaciju aktivnosti masa i bitnih promjena, koja je pretvorila Francusku u dinamičnu pobjedničku buržoaziju. Zemlja koja je prije bila zamamni uzor aristokratske otmjenosti, profinjnosti duha, životnog stila za evropske, a djelomično i za izvanevropske gornje klase, transformirala se u drugačiji model — buržoaskog liberalizma na djelu i, usprkos zaustavljanju revolucije, u rasadište ideja o demokraciji sa socijalnim primjesama. Diskutabilna je autorova teza da je ta revolucija svojim kratkotrajnim jakobinskosankilotskim trijumfom udarila dugotrajni sitnoburžoaski pečat modernoj Francuskoj, zbog kojega ona nije mogla držati korak s Velikom Britanijom u procesu industrijskog preobražaja, niti za dulje očuvati drugo mjesto na rang-listi najrazvijenijih zemalja svijeta. Svakako, teza je zanimljiva, ali zasjenjuje neke druge determinante francuskog razvoja.

Veliku pažnju autor pridaje dugom lancu ratova koji su započeli usred velike francuske revolucije i produžili se sve do 1815. šireći se iz godine u godinu, to je kolo oružanih sukoba zahvatilo gotovo cijelu Evropu, s 'time što su u njemu posebnu, trajnu ulogu imale baš zemlje »dvojne revolucije«. Francuska, koja je na unutrašnjem planu postala konzervativna nakon Termidora, djelovala je istodobno kao protukonzervativna snaga izvan svojih granica, prešavši iz obrane u napade kojima se obara na bliže i dalje feudalne protivnike. U većini zemalja koje su dospjele pod udarce armija revolucije i Napoleona ratni vihori su donosili ne samo privremene, već i dugotrajne promjene; nova, preporođena Francuska snažno je uzdrmla njihov poredak, ponegdje ga je i djelomično srušila, poduprla je struje nezadovoljstva, širila ideale koji su užasavali monarhe uvjerene da vladaju voljom božje providnosti. No autor ne prikriva štete od tog izvoza tekovina francuske revolucije, napominjući da su ratovi između 1792. i 1815. godine pustošili razne krajeve Evrope, ali mnogo manje nego tridesetogodišnji rat u 17. stoljeću. Međutim, isticanje te razlike ipak je donekle pretjerano. Ratovanje koje je potrajalo više od dva desetljeća zaista nije imalo toliko destruktivne posljedice kao neki prethodni i kasniji veliki oružani obračuni, ali je ponegdje, uz ostalo u nekim područjima Pirinejskog poluotoka, na jednoj, i u Rusiji, na drugoj strani kontinentalne Evrope, uzrokovalo velike ljudske gubitke, razaranja dobara i druge štete. Pripomenimo da je autorovoj pažnji u razmatranju o dugom slijedu ratova na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće izmakla činjenica značajna za općeevropski razvoj i, još više,

za složeno i dramatično historijsko kretanje evropskog jugoistoka. Naime, ti su ratovi snažno potresli Austriju, carstvo od Tirola do istočnih ogranaka Karpata. Nakon njezina velikog uspona u borbi protiv Turaka, francuska vojna sila potukla ju je nekoliko puta, čak pred vratima Beča. Doduše, velika država Habsburga uvrstila se u moćni krug pobjednica nad Napoleonom, ali kao sekundarni faktor, dok su njezina zgrada i ugled prethodno pretrpjeli znatne štete; moglo bi se reći da je time započeo njezin suton, bez obzira na kasnije proplamsaje moći. »Dvojna revolucija«, točnije njezin francuski dio svojim je burnim produžetkom povukao Austriju silaznom linijom, kojom će nakon otprilike stotinu godina stići do propasti. Njezin hod do ponora bio je, također, uvelike određen plodovima »dvoje revolucije« — općim bujanjem liberalne i nacionalne ideje, odnosno bitnim potrebama koje su te ideje izražavale.

Doba ratova — koje je započelo zbog francuske revolucije i zatim se nastavilo zahvaljujući tome što je ona u velikoj mjeri pojačala ekspanzivnu energiju zemlje koja je i u vrijeme ancien regimea bila ne samo evropska, već i svjetska velesila, doduše od sredine 18. u privremenom opadanju — uzrokovalo je i na izgled neobično suparništvo. Uporni inspirator duge serije ratova protiv buržoaske Francuske bila je Velika Britanija, koja je, iako u osnovi također buržoaska, žustro podupirala pa i gradila antifrancuske koalicije u kojima su osim nje sve ostale članice bile zemlje feudalne konzervacije i reakcije. Hobsbawm to suparništvo država s istim društvenim sistemima, kao i koalicije zemalja u kojima spiritus movens ima drukčije oznake, i političke i privredno-društvene, nego njegovi saveznici, tumači posve realno. Britanijom, na osnovi historijskog kompromisa iz njezina postrevolucionarnog doba, upravlja aristokracija koja, iako pretežno modernizirana u kapitalističkom smislu, strahuje od zaraze nove revolucije, udaljene samo pedesetak kilometara, od utjecaja burnog preobražaja kojim je najprije plemstvo otjerano s vlasti, a zatim ekspropirano i čak dobrim dijelom istrijebljeno. U otočnom imperiju, gdje je brzo napredovanje industrijske revolucije pojačalo i zaoštrilo društvene napetosti, francuski radikalni način obračuna s tradicionalnom vladajućom klasom mogao je svojim primjerom opasno ojačati opoziciju prevlasti plemstva u Britaniji, potkopati spomenuti kompromis i podgrijati buntovnost donjih slojeva, kojima je »take--off« donio više stradanja nego poboljšanja. Osim toga, kako autor s pravom ističe, nije samo taj strah tjerao britansku vladajuću aristokraciju u tvrdokornu borbu protiv revolucionarne i postrevolucionarne Francuske. Dramatičnim promjenama koje je ostvarila ona se osposobila da s novim žarom preuzme jedno od nasljeđa oborenog starog poretka — osporavanje britanske dominacije na morima i u kolonijama. Za Britaniju nije bilo osobito važno kakav je političko-društveni red u zemlji koja ugrožava njezinu težnju svjetskoj dominaciji, a time i ekonomski prioritet koji je stekla. Dakako, nova buržoaska Francuska koja bi samu sebe sputala nekom autarkičnom orijentacijom ne bi naročito zabrinjavala Veliku Britaniju, ali ona se nije htjela ni mogla ograditi od ostalog svijeta, tj. odreći se ekspanzije u Evropi i izvan nje. Štoviše, nova francuska vladajuća klasa, ponesena pobjedama kod kuće i na granicama zemlje, još je više žudjela za prodorom u svijet nego u vrijeme burbonske monarhije. Britansko dugotrajno neprijateljstvo prema Francuskoj, kojoj je revolucija osigurala snažnu ekspanzivnu dinamiku, može se protumačiti i još jednim razlogom, budućim aksiomom engleske vanjske politike u Evropi, momentom koji u djelu nije dovoljno naglašen.

Zbog svoje sigurnosti i moći izvan našeg kontinenta, Velika Britanija je zazirala od prevlasti bilo koje sile na evropskom kopnu. Kako je revolucijom preporođena Francuska, osobito u Napoleonovo doba, prokrčila sebi put do položaja hegemonu u kontinentalnoj Evropi i zatim nastojala zauzeti poziciju što više ojačati, Engleska je upotrijebila svoj premoćni privredni i vojnopomorski potencijal u suprotnom pravcu, boreći se za obnovu ravnoteže sila na evropskom kopnu. Dakako, britanski vladajući krugovi pri tome su računali i s opasnošću da Francuska obnovi svoju ulogu glavnog konkurenta njihove zemlje u dugotrajnoj borbi za trgovačku, pomorsku i kolonijalnu dominaciju izvan Evrope, širom svijeta. Ako bi postigla dulju dominaciju na evropskom kopnu, njezina bujna snaga, prije ili kasnije, prelila bi se do drugih kontinenata, ponovno bi se rasplamsalo britansko-francusko takmičenje za svjetsku prevlast, što su, uz ostalo, nagovijestili Napoleonova ekspedicija na Bliskom istoku i klice povezivanja nekih indijskih maharadža s Francuskom.

U poglavlju knjige koje govori o ratovima između 1792. i 1815. godine naglašava se njihova povezanost s »dvojnomo revolucijom«, što nas upozorava na još jednu dvojnost — konstruktivnu i destruktivnu stranu tadašnjega naglog napretka, kvalitativnih skokova koji čine srž te revolucije. Iako autor često povlači linije uspoređivanja procesa, problema, fenomena iz doba toga velikog preobražaja sve do našeg doba, suzdržao se od upozorenja na povezanost revolucija i ratova koja se ispoljila više puta tokom posljednjih stotinjak godina. Međutim, strahovanja i nade koje je realna i potencijalna povezanost revolucija i ratova pobuđivala ili proizvodila imali su važnu ulogu i u buržoaskoj i u proleterskoj politici, osobito od prvoga svjetskog rata. Ali autor nije mimošao dugoročno djelovanje te povezanosti sve do sredine 19. stoljeća. Naprotiv, u poglavlju o evropskom miru poslije 1815. sve do krimskog rata on naglašava da je strah od novih revolucija odvrtao evropske sile od međusobnih oružanih obračuna kako se zbog njih ne bi opet pokrenule struje pobune i razaranja poretka. S vremenom, uz to su se strahovanje pojavile odgovarajuće prognoze i očekivanja, ali posve drugačije boje. U taborima i skupinama pobornika revolucije niknut će predviđanja i nade o velikom ratu kao detonatoru koji će aktivirati snage socijalnog i političkog nezadovoljstva u zaraćenim zemljama, potpaliti gorivo za požar buna u kojima će izgorjeti stari red. Drugi vid povezivanja rata i revolucije javlja se na samom kraju doba »dvojne revolucije«. Od burnih dana 1848. Marx zagovara potrebu općeg rata protiv carske Rusije, smatrajući da bi upravo vojni poraz toga bastiona evropske reakcije osigurao definitivnu pobjedu evropske revolucije.

I u dugom razdoblju evropskih ratova i u vrijeme mira, koji su tek povremeno i u manjoj mjeri zasjenjivali oružani sukobi na jugoistočnoj periferiji Evrope i na Levantu, »dvojna revolucija« je proizvodila važne neposredne ili naknadne socijalne efekte. Temeljito se mijenjaju ne samo ekonomske snage ili političko-pravne ustanove, već i opća društvena struktura, njezini sastavni dijelovi, fizionomija slojeva, dakako mnogo više u zemljama koje su nosioci te revolucije, a manje i sporije u zemljama na koje one djeluju izvan svojih granica. Autor tim promjenama posvećuje veliku pažnju, osobito konačnom oblikovanju buržoazije, već razmjerno stare klase koja dobiva novu jezgru s pojavom industrijskih poduzetnika, te radništva koje tek na osnovi mehanizacije osnovnih radnih operacija, proizvodnotehničke revolucije, postaje zasebna klasa — koncentrat buntovne energije tadašnjih

donjih slojeva društva, s nekim svojstvima koja nikad dotad nije imao nijedan izrabljivani dio društva. Profesor Hobsbawm, na osnovi bogate dokumentacije, pokazuje kako te dvije klase zaslugom »dvojne revolucije« postaju glavne socijalno-političke snage u fokusima svjetskog napretka i pri tome upozorava na raznovrsnu lepezu njihovih orta. Nova, propulzivna jezgra građanske klase bila je obilježena neumornom poduzetnošću, jakom sklonošću inovacijama koje, uz veći ili manji rizik, obećavaju velik prihod, ali i odanošću hladnoj računici što sve ostvaruje, svodi na novčane iznose, stavke bilance. Pripadnicima tog društvenog sloja, osim malobrojnih izuzetaka, životi ljudi, žena i djece koje su zapošljavali bili su važni kao potrošno gorivo za brzi uzlet do kruga uspješnih, bogatih, moćnih; pretežni dio sloja činili su sirovi, vulgarni, neobrazovani egoisti, samosvjесni i samozadovoljni, ustrajni i nemilosrdni. Dakako, tek neke od tih crta susreću se i u drugim segmentima buržoazije, među ljudima kojima je »dvojna revolucija« šire otvorila vrata za karijere mimo privrednih poslova, u državnom aparatu, javnim službama, obrazovanju, kulturi, znanosti, u djelatnostima koje su svoj bujni rast uvelike dugovale ubrzanom materijalnom napretku i njegovim zahtjevima, a i afirmaciji liberalnog duha. Naravno, talentima nije osiguran posve ravan put uspona, bez ikakvih zapreka i zasjeda, ili stepenice kojima se svatko iole nadaren mogao uspeti do bilo kojega kata društvenog ugleda i bogatstva, ali mogućnosti napredovanja, čak i usprkos vrlo skromnom porijeklu, uvelike su se povećale za sposobne i ambiciozne. Buržoaziji su u fazi dugotrajnog poleta oni bili dobrodošli, poželjni i potrebni. No bili su joj nužni i brojni ljudi osrednjih, pa i skromnih sposobnosti za razne niže činovničke i namješteničke službe, što je rezultiralo pojavom službeničkog sloja pri dnu buržoaske društvene piramide, pokraj većine sitnih poduzetnika koji su se jedva održavali na granici deklasiranja.

Socijalnoj protuteži industrijske buržoazije — tvorničkom radništvu — poklanja autor primjerenu pažnju, ali se bavi i drugim ograncima radnih slojeva. On pokazuje da se tvorničko radništvo, heterogenoga društvenog porijekla kao i nova jezgra buržoazije, u »topioničkoj peći« industrijske proizvodnje brzo prerađuje u jednorodnu masu s kolektivističkim mentalitetom, interesima i težnjama, obojenu solidarnošću što proistječe ne samo iz podjednakoga životnog položaja i društvenog statusa većine njezinih pripadnika, već i iz načina rada u ekonomskim jedinicama od kojih se svaka temelji na upotrebi sistema pogonskih i radnih strojeva, s proizvođačima vezanima brojnim sponama međuzavisnosti. Hobsbawm više puta upozorava da se gotovo do kraja razmatranog perioda održavaju, čak i u kolijevci industrijske revolucije, prostrani sektori izvan tvorničkog rada, štoviše, da se neki privremeno i uvelike povećavaju. To pak govori protiv prilično rasprostranjene predodžbe o brzom linearnom progresiji tvorničkog radništva i odgovarajućem rastu njegove uloge u općoj radničkoj masi a i u njezinu pokretu. Zapravo, tek od sredine 19. stoljeća taj radnički sloj, najprije u Velikoj Britaniji, a kasnije i u drugim razvijenim sredinama, postiže izrazitu prevagu u populaciji najamnog rada i postaje glavna snaga njezina otpora izrabljivanju.

U knjizi se značajki prikazuju radni i životni uvjeti radništva koje se oblikuje u kvalitetno novu klasu proizvođača te postepeno stječe svijest o svojoj posebnosti i prije pojave teorija o njezinoj biti, ulozi i perspektivi u svijetu moderne privrede. Desetljećima su ti uvjeti toliko tegobni da uzrokuju visok mortalitet najamne radne snage, bez obzira na to da li je zaposlena

u tvornici ili izvan nje, degenerativne fenomene, rastakanje tradicionalnog morala. Uz brzo povlačenje paternalističke brige imućnih o siromašnim sugrađanima, radništvo je sve više prepušteno samo sebi; od male koristi bile su aktivnosti humanih pojedinaca iz posjedničkih klasa, koji su nastojali probuditi i razviti javni interes za radničke nevolje i potaknuti zakonodavne mjere za njihovo ublažavanje. Radničke mase bile su prisiljene same sebi pomagati, štiti se i raznovrsnim otporima nastojati izboriti povoljnije uvjete. Crtajući osnovne oblike proleterske samopomoći i samozaštite, autor nas vodi od ranih radničkih organizacija, nemira i štrajkova, pa do vremena čartizma. Njegovu pogledu ne izmiču slabosti toga pokreta, česti neuspjesi, zablude, promašaji. Radnička aktivistička avangarda je desetljećima, čak i u zemljama »dvojne revolucije«, uska, rasuta, nesposobna za stvaranje trajnijih velikih organizacija, a radnička većina je pak pretežno lišena i elementarnog obrazovanja, živi s nejasnim predodžbama o funkcioniranju privrede, društva, države, podložna je jakim oscilacijama borbenosti, ponekad divlje i rušilačke, te se često prepušta apatičnom trpljenju. No već od 20-ih godina 19. stoljeća, upozorava nas autor, u britanskom radništvu ne rastu samo težnje boljoj, većoj i čvršćoj organizaciji, već i obrazovanju, pa i onom na višoj razini. Radništvo uz svoj pokret gradi i vlastitu kulturu, posebni svijet pučke umjetnosti i zabave, čime također dokazuje težnju osamostaljivanju i poboljšanju načina življenja, nastojanje da samo pronade izlaze iz mraka okrutne eksploatacije, poluživotinjske grubosti uvjeta postojanja, socijalne zapuštenosti i izolacije, u što ga je potisnula samoživa praksa prevoditelja i korisnika velikog privrednog preobražaja.

Težeći što širem obuhvaćanju djelovanja »dvojne revolucije«, autor promatra i njezine utjecaje u evropskim regijama i zemljama koje se sporo razvijaju, manje i u izvanevropskim područjima, djelomično i zato što ih uzbuđuju i zanose zračenja iz tadašnjih žarišta svjetskog progresa. On pokazuje da su te snage vrlo raznorodne, u rasponu od liberalnog dijela plemstva do seljačkih masa, spremnih da zbog odanosti tradicionalnim autoritetima u određenim situacijama gorljivo slijede svoje izrabljivače. Židovi između tih heterogenih snaga, uz pomanjkanje jakoga građanstva kao djelotvornog adhezionog faktora u taboru protivnika feudalne konzervacije, sprečavali su udruživanje svih onih koji su imali razloga da se suprotstavljaju postojećem stanju i poretku, bez obzira na neke neizbježne razlike u interesima. Naime, njihovu udruživanju smetali su ne samo zasebni konkretni klasni interesi, već i drastične nepodudarnosti u pogledu društvenog statusa, obrazovanja, mentaliteta, vjekovne barijere međusobnog nepoznavanja i nepovjerenja koje nije smanjivala ni paternalistička briga gornjih ni privrženost starinskim autoritetima donjih slojeva, već ih je samo, donekle, a ni to ne uvijek, činila podnošljivijima.

U velikom dijelu zemalja sporog razvoja koje su uzbudila zračenja »dvojne revolucije« snage nezadovoljstva, pobune i promjene bile su motivirane nacionalnom idejom, težnjom nacionalnoj emancipaciji. Međutim, pri tome nisu djelovale samo tri francuske revolucije u razdoblju od 60-ak godina, već i Velika Britanija, kojoj je pak industrijska revolucija snažno pojačala podlogu i razloge na inozemne utjecaje. Iz autorova teksta proistječe da su već prve dvije francuske revolucije (treću, iz 1848—1849. Hobsbawm u ovom djelu tek ovlaš dotiče, jer se njome više bavi u »Dobu kapitala«) ubrzale klijanje nacionalnih pokreta u više zemalja već time što su napadale feudalizam, poredak koji je u raznim varijantama pretežno anacionalan, a često

i ozbiljna smetnja nacionalnom oblikovanju, osvještavanju i integraciji. Štoviše, Francuska je kao stvarni osvajač, a navodni osloboditelj od tirana, u ime »grande nation«, suprotno svojim namjerama, izazivala u nekim zemljama povlačenje »raison d'etat« — državnog interesa tradicionalnog tipa — u korist onoga što bi se moglo nazvati »raison de la nation« — interesom nacije koja se opire stranoj dominaciji. Dakako, ova se primjedba odnosi na francuske invazije od 1794. do 1814. godine jer 1830. nije bilo »oružanog izvoza« revolucije preko francuskih međa. Britanija je pak, kao ustrajni inspirator borbe protiv francuske velike revolucije i režima koji su proistekli iz njezine pobjede, ne samo poticala otpor feudalnih monarhija protiv zemlje »kraljoubica i bezbožnika«, već i nacionalne pobune protiv francuskih uljeza, osobito na jugu Evrope, u Španjolskoj, Portugalu i južnoj Italiji. A kasnije, zanemarujući princip legitimiteta, ona je poduprla neke nacionalno--oslobodilačke pokrete protiv feudalnih monarhija, slijedeći svoje imperijalne interese, uostalom kao i u doba ratova između 1792. i 1814. godine, samo što su u novoj historijskoj situaciji poslije poraza Napoleona oštrice tih interesa djelomično promijenile smjer. Velika Britanija pomogla je, kao i Rusija, grčku oslobodilačku borbu, što je, svakako, pridonijelo procesu razaranja još uvijek velikog turskog feudalnog imperija, odnosno pripomoglo rastu nacionalnih pokreta u njegovim okvirima. Međutim, autoru se mora zamjeriti što je pretjerano naglasio utjecaj grčke revolucije na balkanske zemlje, a zanemario srpsku oslobodilačku borbu, koja je bila i protufeudalna revolucija, što je neopravdano već zbog kronološkog redoslijeda. Velika Britanija potkopala je svojom vanjskopolitičkom djelatnošću još jedan, mnogo veći feudalni poredak od turskoga — španjolski — pružajući pomoć pobunama Latinske Amerike protiv vlasti Madrida. Ističući tu britansku aktivnost, autor upozorava na rano uključivanje bivših španjolskih kolonija u svjetski sistem privrednih veza otočnog imperija — »tvornice svijeta« koji je, zahvaljujući i tome, jačao svoju vodeću ekonomsku ulogu na planetu. Velik interes profesora Hobsbawma za opće, složene i isprepletene ekonomske, socijalne i političke tokove tog perioda nije odvratio njegovu pažnju od tadašnjih problema duhovnog razvoja. Njega posebno zanimaju idejna kretanja, sistemi misli i osjećaja koje, po uobičajenoj anglosaksonskoj terminologiji, naziva ideologijama, kao što nacionalnu ideju, duh, pokrete obuhvaća općim nazivom nacionalizam. Dakle, autor se služi tim terminom u najopćenitijem smislu, što ne isključuje Marxovo shvaćanje ideologije kao izvrnute slike i tumačenja stvarnosti, ali ga eksplicite ne spominje. Konstatirajući opće povlačenje tradicionalne, uglavnom religiozne ideologije i bujanje svjetovne, koja se djelomično prvom izravno i borbeno suprotstavlja, on crta razvojne pravce kršćanskih konfesija, islama i židovstva, pokazujući kako na njih djeluje »dvojna revolucija«, i to ne samo u dezintegracijskom smislu, već i kao bliži ili dalji poticaj na otpor tom procesu, razne »vjerske obnove«, a u nekim sredinama i za emancipacijske težnje, vezane uz rano suprotstavljanje brzom širenju evropske dominacije. U razmatranju o svjetovnim ideologijama autor prati kretanje, uspon ili pojavu triju velikih struja — liberalne, radikalne i socijalističke, upozoravajući na njihove međusobne veze i razlike. Iako su njihov nagli rast ili geneza započeli baš u zemljama »dvojne revolucije«, primjerena pažnja poklonjena je i razvoju idejnih struja u drugim sredinama, pogotovo njemačkoj filozofiji, jednom od izvora marksističke misli. No u prikazu rađanja socijalističke struje nije dovoljno

naglašena uloga vrlo bogatog britanskog lanca socijalne kritike, pa i negacije kapitalističkog društva. Autor ističe izvanrednu ulogu Owena kao prvoga socijalističkog teoretičara i propagandista čije su ideje izazvale velik pokret u radnim slojevima — u skladu s time neuspjeh toga pokreta smatra prvim porazom evropskog socijalizma u 19. stoljeću — ali prepušta sjeni druge engleske mislioece koji su od kraja 18. stoljeća do sredine sljedećega krčili putove prema znanstvenom pobijanju opravdanosti buržoaskog poretka. Međutim, velik dio njihovih pogleda, argumenata i zaključaka ugrađen je u opću arhitekturu marksizma i u njoj je trajno ostao.

Prikazujući mnogostruko djelovanje »dvojne revolucije« i njezinih nastavaka u kulturnom životu, Hobsbawm ističe izvanredan polet literature, slikarstva i muzike. On ne traži izravne'privredne, društvene i političke odrednice toga bujnog rasta. Svjestan zamki doktrinarnog determinizma, poklanja posebnu pažnju općim potrebama, poticajima, interesima, nadama, strahovanjima i razočaranjima epohe, kao složenoj, često kontradiktornoj podlozi, spletu uvjeta kulturnog stvaralaštva. Romantizam, vodeći smjer u glavnim područjima književne i umjetničke kreacije, po njegovu sudu, spaja razne tendencije, iskazujući žed za neobičnim uzorima, zanosnim idealima, burama duše; privlači ga davnina, egzotika i san, ali, usprkos često ispoljenoj težnji prema bijegu iz svakodnevice, ne okreće glavu od suvremenosti te neki od njegovih nadarenih predstavnika prelaze prag realizma. Autor upozorava i na vezu romantizma sa socijalizmom, i to ne samo onim koji je nazvan utopijski, već, iako manje, i s Marxovom mišlju, što se obično previda. S pravom se naglašava još jedan moment u bujnoj produkciji romantizma — usprkos introvertnosti predstavnika smjera, pa i njihovu eskapizmu, očituje se u mnogim primjerima politizacija toga kulturnog pravca, osobito u onih stvaralaca koji su se angažirali u nacionalnim pokretima. U poglavlju o kulturi autor, uz djela koja privlače u prvom redu gornje klase, ne zaboravlja da postoji kulturna proizvodnja koju konzumira puk, bilo gradski, bilo seoski. No u zemljama industrijalizacije, pogotovo u Britaniji, ubrzava se proces raspadanja tradicionalne kulture, koju sve intenzivnije potkopavaju novi uvjeti života rada. Ali prevratni tokovi redovno pri tome stvaraju svojevrsni vakuum, razaraju stare vrijednosti i afinitete, ne zamjenjujući ih novima. Radni slojevi, osobito gradski, koje kapitalistički utilitarizam pa i crkve prepuštaju same sebi, pretežno kroz nekoliko generacija žive u kulturnoj praznini, što pogoduje širenju neukosti, grubosti, gubljenju interesa za bilo što iznad razine pukog opstanka, nasušnih potreba egzistencije.

Pri kraju djela autor zahvaća naučno stvaralaštvo, kojemu je »dvojna revolucija« poslužila kao izvanredno stimulativna podloga. U samo nekoliko desetljeća znanost postiže nevideni polet u svim ograncima. Uz bujanje prije razvijenih istraživačkih disciplina, pojavljuje se veći broj novih s velikim teoretskim i praktičnim značenjem. Ideje o evoluciji naglo se šire raznim sferama spoznaje, one se afirmiraju, unatoč brojnim otporima, i u starim i u novim znanostima. Priroda općenito, naš planet i Sunčev sistem, organski svijet, uključivši i ljude, sve se manje vide i shvaćaju kao statične danosti, jer brojni pronalasci upućuju na to da je razvojnost stalno i svugdje prisutna, iako su joj često još nepoznati počeci i završeci. To prodiranje univerzalnog evolucionizma tad mimoilazi samo rijetke spoznajne oblasti,

poput kozmologije dalekog svemira, jer veliki napredak astronomskih pomagala i metoda slijedi tek u našem stoljeću.

No dotada neviđeni procvat znanosti pratila je pojava pseudonaučnih tendencija, promašenih, a djelomično i štetnih istraživačkih ogranaka, od kojih autor smatra dugoročno najopasnijom rasističku teoriju. Naime, potkraj epohe revolucija i nešto kasnije položeni su temelji za tu teoriju, izrazito ideološku, kojoj će realna historijska funkcija biti da služi kao jedna od poluga modernog imperijalizma, sredstvo opravdanja nekih nacionalnih i rasnih dominacija, podređivanja, izrabljivanja, pa i istrebljivanja »inferiornih«. Poglavlje o znanosti, koja se u epohi revolucija pretvara u snažnu struju revolucioniranja spoznaja i, u skladu s time i novim ekonomskim mogućnostima, stupa na stazu svog postepenog preobražavanja u ključnu proizvodnu snagu, sadrži i zanimljivo razmatranje o odnosu društveno-političke ljevice i desnice prema sve bržem naučnom razvoju. Koliko je prvaj opći napredak istraživanja bio privlačan, dobrodošao, potreban, pa ga je stoga i podupirala, toliko je drugoj znanost pretežno zazorna kao promotor duha promjene, sve jačeg strujanja inovacija, nosilac kritike koji ne priznaje nikakve posvećene granice pred kojima bi ispitivački um trebao neopozivo stati.

U završnom dijelu *Doba revolucije* Hobsbawm nam izlaže bilancu epohe s pogledom na cjelinu svijeta. Iako u teritorijalnom smislu ostvaren vrlo neujednačeno, postignuti progres je u raznim oblicima dosegao vrtoglave visine, u prvom redu u ekonomskim pokazateljima bitnima za nastupajuću industrijsku eru. Integracija svijeta u globalnu cjelinu naglo je napredovala, započela je gradnja takve svjetske privrede koja nijedan kutak Zemlje neće prepustiti samodovoljnoj izolaciji. No taj golemi, kvalitetni i kvantitetni napredak platili su donji slojevi društva i podređeni narodi teškim žrtvama, naglo su rasle socijalne nedaće i razlike između bogatih i siromašnih zemalja. Stari se tipovi društvenih odnosa povlače, ali se još opiru promjenama u brojnim sredinama. »Dvojna revolucija« i njezini nastavci ubrzali su mijenjanje društvenih struktura, ali u najvećem dijelu svijeta tek se rađaju nove socijalne snage, ili još nema ni njihovih klica, promjene onamo stižu kao iznuđeni »uvoz« ili razvijaju se kao tuđinski kalem. Premda u difuziji svjetskih privrednih promjena izrazito dominira Velika Britanija, neki lucidni promatrači, ističe autor, već naviještaju njezino opadanje ili naziru veliku perspektivu SAD, Rusije i Njemačke.

Raspadanje starih privrednih, društvenih i političkih struktura, uz bolne grčeve koji su pratili nicanje i rast novih, izazvalo je u Evropi isprepletanja dviju kriza, krize sumraka feudalnog poretka i krize kapitalizma u burnom preobražaju. Taj spoj urodio je ne samo rastom unutrašnjih napetosti u zemljama gdje se realizirao, već i odgovarajućim očekivanjima neviđenoga revolucionarnog potresa. Posjedničke klase, stare i nove, zahvatio je uoči 1848. godine mnogo veći strah od općeg sloma poretka nego na kraju 18. stoljeća. Tako nas Hobsbawm podsjeća na Marxovu tvrdnju iz »Manifesta« o »aveti komunizma« koja kruži Evropom, ali pri tome opravdano primjećuje da su socijalističke nade o brzopropasti buržoaskog društva bile promašene. Kapitalizmu je predstojalo nekoliko desetljeća još većeg rasta, uz, dodajmo, stalno, iako sporo, skromno i krivoliko poboljšavanje općeg položaja radnih masa u razvijenim zemljama. »Dvojna revolucija« uvelike je

ojačala vitalnost, dinamiku, ekspanzivnost i otpornost kapitalizma, njegov završetak nikako nije mogao predstojati u bliskoj budućnosti usprkos pojavi modernoga radničkog pokreta i socijalističkog izazova. Uz takve potencijalne i stvarne protivnike, kakve nikad dotad nije imao nijedan klasni sistem, kapitalizam će nastaviti svoj historijski hod prema novim dometima i krizama u još burnijem, 20. stoljeću.

Rene Lovrenčić

PREDGOVOR

Ova knjiga prati preobražaj svijeta između 1789. i 1848. godine, izazvan događajima koje smo nazvali dvojna revolucija — francuskom revolucijom 1789. godine i istovremenom (britanskom) industrijskom revolucijom. Stoga ovo nije, strogo uzevši, ni historija Evrope ni historija svijeta. Nastojao sam, premda često površno, uključiti sve zemlje u kojima je bilo posljedica dvojne revolucije u tom periodu, izostavivši zemlje u kojima je njezin utjecaj bio zanemariv. Zato će čitalac ovdje naći ponešto o Egiptu, ali ne i o Japanu, više o Irskoj nego o Bugarskoj, više o Latinskoj Americi nego o Africi. Naravno, to ne znači da je povijest zemalja i naroda zapostavljenih u ovoj knjizi manje zanimljiva od povijesti onih koji su u njoj spomenuti. Knjiga se bavi prije svega Evropom ili, preciznije, Francuskom i Engleskom, jer je u tom razdoblju svijet — ili barem njegov veći dio — izmijenjen zbog razvoja događaja u Evropi, tj. Francuskoj i Britaniji. Neke teme koje zaslužuju detaljniju obradu također su ostavljene po strani, i to ne samo zbog pomanjkanja prostora, već i zato što su obrađene u drugim svescima biblioteke »History of Civilization« (kao historija SAD).

*Cilj ove knjige nije detaljan opis, već interpretacija i ono što se na francuskom jeziku zove *haute vulgarisation*.¹ Njen je idealni čitalac teoretsko biće — inteligentan i obrazovan građanin kojega zanima prošlost a uz to, želi razumjeti kako je i zašto svijet postao ovakav kakav je danas i kamo on ide. Zato bi bilo sitničavo i neprimjereno opteretiti tekst naučnim aparatom kakav bi bio nužan za učenije čitaoce. Moje se bilješke odnose gotovo isključivo na izvore citata i podataka, ili donose svjedočanstva o izvještajima koji su posebno kontroverzni ili iznenađujući.*

Ipak, potrebno je reći nešto o materijalu na kojemu se osniva knjiga ovako širokog raspona. Svaki historičar bolji je stručnjak u nekim područjima nego u drugima (ili, drukčije rečeno, manja neznalica). Izvan prilično uskog područja znanja mora se, uglavnom, oslanjati na rad drugih historičara. Međutim, sekundarna literatura za razdoblje od 1789. do 1848. toliko je opsežna da je pojedinac ne može svladati čak ni kad bi znao sve jezike na kojima je napisana. (Dakako, svaki historičar zna samo nekoliko jezika, u najboljem slučaju.) Zato je mnogo toga u ovoj knjizi iz druge ili treće ruke, tako da u njoj, nužno, ima pogrešaka i neizbježnih skraćanja, zbog kojih će stručnjaci žaliti koliko i autor. Bibliografija je ponuđena kao vodič u daljnjem proučavanju.

Iako se mreža povijesti ne može rasplesti u pojedine niti a da ne bude uništena, zbog praktičnih razloga nužna je određena podjela tematskog materijala. Pokušao sam, u grubim crtama, knjigu podijeliti u dva dijela. Prvi se dio bavi općenito tokovima razvoja u spomenutom razdoblju, a drugi skicira društvo kakvo nastaje s dvojnou revolucijom. Ima, međutim, i namjernih

¹ Popularizacija na visokom nivou. (Op. prev.)

preklapanja, te podjela ne proistječe iz neke teoretske zamisli već iz želje za pogodnijim izlaganjem.

Zahvalan sam mnogim ljudima s kojima sam raspravljao o raznim aspektima ove knjige i onima koji su pročitali njena poglavlja, u skicama ili dovršena, no koji nisu odgovorni za moje pogreške, posebno J. D. Bernalu, Douglasu Bakinu, Ernstu Fischeru, Francisu Haskellu, H. G. Koenigsbergeru i R. F. Leslie. Osobito za 14. poglavlje dugujem mnogo idejama Ernsta Fischera. Gospođa P. Ralph mnogo mi je pomogla kao sekretarica i pomoćnica u istraživanju, a gospođa E. Mason priredivši indeks.

E. J. Hobsbawm

London, u prosincu 1961.

Riječi su često bolji svjedoci od dokumenata. Razmotrimo nekoliko engleskih riječi koje su izmišljene ili su dobile današnje značenje u toku šezdeset godina kojima se bavimo. To su riječi industrija, industrijalac, tvornica, srednja klasa, radnička klasa, kapitalizam i socijalizam. Ovamo pripadaju i riječi aristokracija, zatim željeznica, liberalno i konzervativno, kao politički termini, <te nacionalnost, učenjak i inženjer, proletarijat i (ekonomska) kriza. Utilitarizam i statistika, sociologija i još nekoliko naziva iz modernih nauka, zatim žurnalizam i ideologija riječi su koje se prvi put pojavljuju ili dobivaju novi smisao upravo u tom razdoblju.* Kao i štrajk i pauperizam.

Ako zamislimo moderni svijet bez tih riječi (tj. bez stvari i ideja koje imenuju), možemo naslutiti dubinu revolucije koja se odvijala između 1789. i 1848. a donijela je najveću promjenu u ljudskoj povijesti nakon dalekog vremena u kojemu je čovjek počeo obrađivati zemlju i metale, izumio pismo te stvorio grad i državu. Ta je revolucija promijenila i nastavlja mijenjati cijeli svijet. Ali razmišljajući o njoj, moramo pažljivo razdvojiti njene dugoročne rezultate — koji se ne mogu ograničiti ni na jedan društveni poredak, političku organizaciju ni raspodjelu međunarodnih snaga i izvora — od njene rane i odlučujuće faze koja je vezana uz određenu društvenu i međunarodnu situaciju. Velika revolucija 1789—1848. nije bila trijumf industrije kao takve, već *kapitalističke* industrije, nije bila pobjeda slobode i jednakosti uopće, već samo za društvo *srednje klase* ili *buržoasko* — *liberalno*, niti je bila pobjeda »moderne ekonomije« ili »moderne države«, nego ekonomije i države u geografski određenom području svijeta (dijelu Evrope i nekoliko predjela Sjeverne Amerike), u čijem su se centru nalazile susjedne i suparničke države — Velika Britanija i Francuska. Promjene u razdoblju od 1789. do 1848. zapravo su dvojni preokret koji se odvijao u te dvije zemlje i odatle se proširio cijelim svijetom.

Ali ta dvostruka revolucija — politička (u Francuskoj) i industrijska (u Britaniji) — može se promatrati ne samo kao nešto što pripada prošlosti dviju zemalja koje su njeni glavni nosioci i simboli, već i kao dvojni krater većega regionalnog vulkana. Nije slučajno ni nezanimljivo što su se istodobne erupcije zbile upravo u Francuskoj i Engleskoj i bile ponešto različitog karaktera. No sa stajališta historičara, npr. u 3000. godini, za kineskog ili afričkog promatrača prikladnije će biti zabilježiti da su se odvijale negdje u sjeverozapadnoj Evropi i njenim prekomorskim područjima, te da se u to vrijeme nisu mogle očekivati ni u kojem drugom dijelu svijeta. Također je važno napomenuti da nisu bile ostvarive ni u kojem drugom obliku, već samo kao pobjeda buržoasko-liberalnog kapitalizma.

Očito, nemoguće je shvatiti tako duboku promjenu bez vraćanja u prošlost dalju od 1789. godine ili u dekadu koje su neposredno prethodile toj

* Te su riječi većinom ušle u internacionalnu upotrebu ili su literarno prevedene na razne jezike. Tako su riječi socijalizam i žurnalizam internacionalne, a izraz željezni put (iron road) postao je osnova naziva željeznice svugdje osim u zemlji gdje je izumljena (railway).

godini, jasno obilježene (bar u retrospektivi) krizom *ancien regimea* sjeverozapadne Evrope, koji će dvojna revolucija zbrisati. Bilo da američku revoluciju koja je počela 1776. shvatimo kao erupciju jednaku engleskoj i francuskoj, ili samo kao njihovu neposrednu prethodnicu i poticaj, bilo da pridajemo bitno značenje konstitucionalnoj krizi, privrednim komešanjima i pregrupiranjima 1760—1789. godine, ti momenti mogu, u najboljem slučaju, objasniti okolnosti i vrijeme velikog prijeloma, ali ne i njegove bitne uzroke. Koliko bi daleko u prošlost trebalo otići u analizi — da li do engleske revolucije sredinom 17. stoljeća, do reformacije i početaka evropskog osvajanja svijeta i kolonijalne eksploatacije na početku 16. stoljeća, ili još dalje — za našu svrhu nije važno jer bi nas takva analiza odvela daleko izvan kronoloških okvira ove studije.

S tim u vezi treba samo primijetiti da su društvene i ekonomske snage, kao i politička i intelektualna oruđa promjene, bile već spremne, barem u jednom dijelu Evrope, koji je bio dovoljno velik da revolucionira ostale. Naš cilj nije praćenje nastajanja svjetskog tržišta ili aktivne klase privatnih poduzetnika, pa čak ni stvaranja države (u Engleskoj) osnovane na ideji da povećavanje privatnog profita treba da bude osnova vladine politike. Nije nam cilj niti da slijedimo razvoj tehnologije naučnih spoznaja ili individualističke, svjetovne, racionalne vjere u progres. Oko 1780. godine možemo već prihvatiti kao gotovo činjenicu postojanje svih spomenutih elemenata, iako još ne možemo tvrditi da su bili dovoljno snažni i rašireni. Moramo se upravo čuvati iskušenja da ne zanemarimo novost koju je značila dvojna revolucija, zavedeni bliskošću njezinih vanjskih oblika s vremenom koje joj prethodi. Ne smiju nas zbunjivati neosporne činjenice da Robespierreova i Saint-Justova odjeća, ponašanje i proza ne bi odudarali u nekom salonu *ancien regimea*, da je upravo Jeremy Bentham, čije su reformatorske ideje bile izraz buržoaske Britanije 30-ih godina 19. stoljeća, predložio iste te ideje Katarini Velikoj u Rusiji, ili da su najekstremnije stavove političke ekonomije srednje klase u 18. stoljeću imali članovi britanskoga Gornjeg doma.

Naš se problem, dakle, ne sastoji u objašnjavanju nastajanja tih elemenata nove ekonomije i društva, već njihova trijumfa, niti u praćenju njihova postepenog širenja i prodiranja u prethodnim stoljećima, nego odlučujućeg osvajanja. Također ćemo slijediti duboke promjene koje je njihov trijumf izazvao u zemljama u kojima se najneposrednije osjećao, kao i u ostalim krajevima svijeta što su se našli otvoreni eksplozivnom utjecaju novih sila, »pobjedničke buržoazije«, da navedemo naslov nedavno izašlo djela o svjetskoj povijesti tog razdoblja.

Neizbježno, povijest kojom se bavi ova knjiga većinom je regionalna, jer se dvojna revolucija zbila u određenom dijelu Evrope i njene su najočitije i neposredne posljedice ondje bile najjasnije izražene. Budući da se promjena širila iz dvojnog kratera, Engleske i Francuske, također je bilo neizbježno da ona od početka poprimi oblik evropske ekspanzije i osvajanja ostalog svijeta. Zaista, najuočljivija posljedica za svjetsku povijest bilo je uspostavljanje prevlasti nekoliko zapadnih zemalja (a posebno Britanije) kakvoj nema ravne u prošlosti. Pred trgovcima, parnim strojevima, brodovima i puškama Zapada — i pred njegovim idejama — stare civilizacije i carstva kapitulirali su i srušili se. Indija je postala provincija kojom su upravljali britanski prokonzuli, islamske države bile su potresene krizom, Afrika je bila otvorena direktnom osvajanju, čak je i veliko kinesko carstvo

bilo 1839—1842. godine prisiljeno otvoriti granice zapadnoj eksploataciji. Nakon 1848. više ništa nije stajalo na putu osvajanja bilo kojega područja koje bi zapadne vlade i poslovni ljudi smatrali zanimljivim, kao što u to vrijeme više ništa nije stajalo na putu napredovanju zapadnjačkoga kapitalističkoga poduzeća.

Ipak, historija dvojne revolucije nije samo historija pobjede novoga buržoaskog društva. To je i historija nastanka snaga koje će u tom stoljeću revolucije širenje pretvoriti u stezanje. Štoviše, oko 1848. godine taj budući obrat bio je donekle već vidljiv. Svjetski revolt protiv Zapada, koji dominira sredinom 20. stoljeća, priznat ćemo, tada se jedva mogao naslutiti. Samo u islamskom svijetu možemo promatrati početak procesa kojim su pobijedeni prihvatili ideje i tehniku Zapada da bi se okrenuli protiv njega: u počecima unutrašnjih reformi Turskog Carstva 30-ih godina 19. stoljeća, a najviše u toku zanemarene ali značajne vladavine Mehmeda Alije u Egiptu. Međutim, u Evropi su se već stvarale snage i ideje koje su predviđale svrgavanje pobjedničkoga novoga društva. »Sablast komunizma« već je posjećivala Evropu prije 1848. Bila je istjerana 1848. Dugo poslije toga ostat će nemoćna, kao što sablasti zaista jesu, osobito u dijelu svijeta koji je najneposrednije izmijenjen dvojnomo revolucijom. No osvrnemo li se na svijet 60-ih godina 20. stoljeća, nećemo pasti u iskušenje da potcijenimo historijsku snagu revolucionarne socijalističke i komunističke ideologije, rođene u pobuni protiv dvojne revolucije, koja je do 1848. dobila i prvu klasičnu formulaciju. Historijsko razdoblje koje počinje konstrukcijom prvoga tvorničkog sistema na svijetu, u Lancashireu, i francuskom revolucijom 1789. svršava gradnjom prve željezničke mreže i štampanjem *Komunističkog manifesta*.

I DIO

RAZVOJ

SVIJET 80-ih GODINA 18. STOLJEĆA

*»Le dix-huitieme siecle doit etre mis au Pantheon.«
(Osamnaesto stoljeće treba staviti u Pantheon.)*

Saint-Just¹

Prvo što primjećujemo o svijetu 80-ih 18. stoljeća jest da je bio istodobno mnogo manji i mnogo veći od našega. Bio je manji geografski, jer su čak i najbolje obrazovani i obaviješteni ljudi — npr. učenjak i svjetski putnik Alexander von Humboldt (1769—1859) — poznavali samo neke zone nastanjenoga svijeta. (»Poznati svijet« naučno manje naprednih i ekspanzionističkih društava bio je, naravno, još manji, ograničen na uske segmente zemlje unutar kojih je, npr. nepismeni sicilijanski seljak ili seljak iz burmanskih brda proživio svoj život i izvan kojih je za nj sve bilo i zauvijek ostalo nepoznato.) Priličan dio površine oceana, iako ne čitava, bio je već istražen i obilježen na kartama zahvaljujući izuzetnim sposobnostima pomorca 18. stoljeća, kao Jamesa Cooka, premda će poznavanje morskog dna ostati zanemarivo sve do sredine 20. stoljeća. Glavni obrisi kontinenata i većina otoka bili su istraženi, iako ne dovoljno precizno prema današnjim mjerilima. Veličina i visina planinskih lanaca u Evropi već su bile prilično točno utvrđene, onih u Latinskoj Americi samo približno, azijskih jedva, dok afričke planine (osim Atlasa) u praktične svrhe uopće nisu bile istražene. Tokovi velikih svjetskih rijeka, osim u Kini i Indiji, bili su zagonetni svima osim šačici tropera, trgovaca i coureurs-de-bois² koji su znali ili mogli znati nešto o tim predjelima. Osim u nekoliko područja — na nekim kontinentima ona nisu obuhvaćala više od uskog pojasa uz obale — karta svijeta sastojala se od bijelih prostora ispresijecanih putovima trgovaca i istraživača. Ali kako su informacije skupljene za nuždu, dolazile iz druge ili treće ruke, od putnika ili službenika u udaljenim mjestima, ti bijeli prostori činili su se veći nego što su uistinu bili.

Nije samo »poznati svijet« bio manji, već i stvarni svijet u populacijskom smislu. Budući da ne postoje popisi stanovništva, sve demografske procjene temelje se samo na nagađanju. Ipak, uglavnom je sigurno da je tada na Zemlji živjela samo trećina današnje svjetske populacije. Ako najčešće citirana nagađanja nisu suviše pogrešna, u Aziji i Africi živio je razmjerno veći dio svjetskog stanovništva nego danas, u Evropi (koja je 1800. imala oko 187 milijuna stanovnika, nasuprot današnjih oko 600 milijuna)

² Naziv za lovce i troperu u kanadskim šumama i drugim američkim predjelima koji su, dulje ili kraće, bili pod francuskom vlašću. (Op. ur.)

nešto manji dio, a u obje Amerike očito mnogo manji. Približno od tri stanovnika svijeta 1800. godine dva su bila iz Azije, od njih pet jedan je bio Evropljanin, od njih deset jedan Afrikanac, od njih trideset tri jedan iz Amerike ili Oceanije. Očito, mnogo manja populacija bila je mnogo rjeđe raspoređena na zemaljskoj kugli, osim, možda, u nekim područjima intenzivne poljoprivrede ili visoke urbane koncentracije, kao u dijelovima Kine, Indije, zapadne ili srednje Evrope, gdje je moglo biti gustoće naseljenosti usporedive s današnjom gustoćom. Kao što je bio manji broj stanovnika, manji je bio i prostor koji su naseljavali. Klimatski uvjeti (vjerojatno nešto hladnija i vlažnija klima nego danas, iako više ne tako hladna i vlažna kao u najgore vrijeme »maloga ledenog doba« između 1300. i 1700. godine) zakočili su pomicanje granice naseljavanja prema sjeveru na Arktiku. Endemske bolesti, npr. malarija, ograničile su naseljavanje u mnogim krajevima, kao u južnoj Italiji gdje su obalne ravnice, dugo puste, postepeno nastanjene tek u 19. stoljeću. Primitivni oblici privrede, posebno lov i sezonsko, periodično seljenje stoke na prilično prostranom području (u Evropi) sprečavali su veće naseljavanje u čitavim regijama, kao u ravninama Apulije: poznate su ilustracije takvih krajolika s turističkih grafika Campagne di Roma s početka 19. stoljeća — prazno, malarično područje s nekoliko ruševina, nešto stoke i ponekim čudnim, slikovitim razbojnikom. Velik dio tla koje se kasnije počelo obrađivati bio je tada, čak i u Evropi, neplodna pustara, baruština, pašnjak ili šuma.

Čovječanstvo je bilo manje i još u jednom smislu: Evropljani su većinom bili mršaviji nego danas. Navodimo primjer iz obilja statističkih podataka koje pružaju popisi regruta, na kojima se i temelji ova generalizacija: u jednom kantonu na ligurskoj obali 72% regruta 1792—1799. godine bili su niži od 1,50m.^[2] To ne znači da su ljudi druge polovice 18. stoljeća bili krhkiji od nas. Mršavi, kržljavi, neizvježbani vojnici francuske revolucije bili su sposobni za fizički napor za kakav su danas sposobni samo gerilci u kolonijalnim brdima. Marširanje koje je trajalo tjednima, s punom opremom, po 30 milja (oko 42 km) na dan, bilo je uobičajeno. Ipak, činjenica je da su tada ljudi, po našim mjerilima, bili vrlo slabe konstitucije, što dokazuje i velika pažnja koju su kraljevi i generali pridavali visokim ljudima, uvrštavajući ih u elitne regimente, gardu, konjicu i si.

No ako je svijet po mnogo čemu bio manji, teškoće i nesigurnosti komunikacija činile su ga praktično mnogo većim nego što je danas. Ne želim uveličavati teškoće, jer kasno 18. stoljeće bilo je, u usporedbi sa srednjim vijekom ili 16. stoljećem, doba brojnih i brzih komunikacija. Čak i prije uvođenja vlakova provedena su izvanredna poboljšanja putova, kočija i poštanske službe. Između 60-ih godina i kraja 18. stoljeća put od Londona do Glasgowa skraćen je sa 10 do 12 dana na 62 sata. Sistem poštanskih kočija ili diližansi, uspostavljen u drugoj polovici 18. stoljeća, proširen je u vremenu između napoleonskih ratova i uvođenja željeznice, osiguravši time ne samo relativnu brzinu — poštanskoj službi je 1833. od Pariza do Strasbourga trebalo 36 sati — već i redovitost. Ipak, mogućnosti kopnenog prijevoza putnika bile su male, dok je transport robe bio spor i uz to vrlo skup. Ali ljudi koji su se bavili državnim poslovima ili trgovinom nisu bili odsječeni jedni od drugih: prema procjenama, kroz britansku poštu na početku ratova s Napoleonom prošlo je oko 20 milijuna pisama (na kraju razdoblja kojim se bavimo deset puta toliko). Međutim, za većinu stanovnika svijeta pisma su bila nevažna jer nisu znali čitati, a putovanja, osim možda do trgovišta,

nisu bila uobičajena. Ljudi, ili njihova dobra, kopnom su putovali pretežno pješice ili taljigama, kakve su čak i početkom 19. stoljeća prevozile 5/6 francuskoga robnog prometa, brzinom nešto manjom od 20 milja (oko 32 km) na dan. Glasnici su jurili s pošiljkama, na velike udaljenosti, kočijaši su vozili poštanske kočije s desetak putnika čije su se kosti tres-kale, a ako su bile opremljene novim kožnim oprugama, svima je bilo zlo. Aristokrati su se vozili vlastitim kočijama. No za većinu ljudi svijeta kopneni prijevoz odvijao se brzinom čovjeka koji tjera konja ili mazgu upregnute u taljige.

U takvim uvjetima prijevoz vodenim putovima bio je ne samo lakši i jeftiniji, već često i brži (ako se isključe nepouzdanosti vjetra i vremena). Goetheu je tokom putovanja po Italiji trebalo četiri dana morem od Napulja do Sicilije, a tri natrag. Teško je izračunati koliko bi mu vremena bilo potrebno da taj put, iole udobno, prewali kopnom. Biti nadohvat luke značilo je biti nadohvat svijeta: London je praktično bio bliži Plymouthu ili Leithu nego selimo u Brooklandu, u Norfloku, do Seville se lakše stizalo iz Veracruza nego iz Valladolida, u Hamburg prije iz Bahije nego iz pomeranskog zaleđa. Međutim, najveća smetnja u vodenom transportu bila je njegova slaba učestalost. Čak 1820. godine poštanske pošiljke odlazile su iz Londona u Hamburg samo dva puta tjedno, u Švedsku i Portugal jedanput tjedno, a u Sjevernu Ameriku jedanput mjesečno. Ali nema sumnje da su u to vrijeme Boston i New York bili mnogo bolje povezani nego, npr., karpatska grofovija Maramoros i Budimpešta. I kao što je bilo lakše prevoziti ljude i robu preko velikih oceana — lakše je bilo, npr., da 44 tisuće ljudi tokom pet godina (1769—1774) otplove iz luka Sjeverne Irske u Ameriku nego da 5 tisuća njih stignu u Dundee u toku tri generacije — tako je bilo lakše međusobno povezati udaljene velike gradove nego te gradove s njihovim zaleđem. Novosti o padu Bastille stigle su u Madrid za 13 dana, a u Peronne, samo 133 km udaljen od prijestolnice novosti iz Pariza nisu stigle do 28. srpnja.

Svijet 1789. godine bio je, dakle, za veći dio stanovnika Zemlje neizvjesno velik. Oni su uglavnom, osim ako nisu bili zahvaćeni nekim teškim obratom sudbine, npr. pozivom u vojsku, živjeli i umirali u području, često i u župi u kojoj su bili rođeni: još 1861. više od devet desetina stanovnika u sedamdeset (od ukupno devedeset) francuskih departmana živjelo je u departmanu u kojemu su se rodili. O ostalom svijetu saznavalo se od vladinih službenika i putem glasina. Nije bilo novina, osim za uski sloj srednje klase i gornju klasu — uobičajena tiraža francuskih novina još 1914. bila je samo 5 000 primjeraka, a uz to su samo malobrojni znali čitati. Novosti su obično donosili putnici i pokretljiv dio stanovništva: trgovci i torbari, putujući najamnici i obrtnici, sezonski radnici, široko i izmiješano društvo skitnica i slobodnjaka, od putujućih fratara i hodočasnika do krijumčara, razbojnika i cirkusanata i, naravno, vojnici koji bi u doba rata pali na teret stanovništva, a u doba mira činili su sastav mjesnih garnizona. Vijesti su stizale također službenim putovima države i crkve. Ali većina lokalnih službenika državne uprave ili crkve bili su domaći ljudi ili oni koji su se trajno naselili među sebi sličnima. Osim u kolonijama, službeno imenovanje iz administrativnog centra i slanje u provincijsku službu tek se počinjalo uvoditi. Od svih nižih državnih službenika samo pukovnijski oficiri živjeli su bez trajne veze s određenim mjestom, tješeći se samo raznolikošću vina, žena i konja u raznim dijelovima svoje zemlje.

II

Svijet u 1789. godini bio je pretežno seoski i možemo ga razumjeti samo imajući na umu tu osnovnu činjenicu. U nekim zemljama i regijama, kao što su Rusija, Skandinavija, Balkan, gdje se gradovi nikad nisu osobito razvili, od 90% do 97% stanovništva bilo je seosko. Čak i u područjima s dugom, iako usahlom, urbanom tradicijom postotak ruralnog ili poljoprivrednog stanovništva bio je, prema postojećim podacima, neobično visok — 85% u Lombardiji, 72—80% u Veneciji, više od 90% u Kalabriji i Lukaniji.^[3] Zapravo, osim u nekoliko vrlo razvijenih industrijskih ili trgovačkih područja, gotovo su u svim evropskim zemljama bar četiri od pet stanovnika živjela na selu. Čak je i u Engleskoj urbano stanovništvo brojem premašilo seosko tek 1851. godine.

Riječ urban ima, naravno, dvojak smisao. Taj se pojam, ponajprije, odnosi na dva evropska grada koja 1789. možemo smatrati zaista velikim i po sadašnjim mjerilima — na London, s oko milijun stanovnika, i na Pariz, s oko pola milijuna — te na dvadesetak gradova sa po 100 tisuća stanovnika ili više: dva grada u Francuskoj, dva u Njemačkoj, možda četiri u Španjolskoj, možda pet gradova u Italiji (Sredozemlje je tradicionalno domovina gradova), dva grada u Rusiji, po jedan grad u Portugalu, Poljskoj, Nizozemskoj, Austriji, Irskoj i evropskom dijelu Turske. No pojam urban odnosi se i na niz malih provincijskih gradova u kojima je stalno živjela većina stanovnika i gdje se moglo za par minuta stići od trga pred katedralom, okruženoga javnim zgradama i kućama uglednika, do polja. Od 19% stanovnika Austrije koji su već na kraju razdoblja što nas zanima činili gradsko pučanstvo više od tri četvrtine živjele su u gradovima s manje od 20 tisuća stanovnika, a oko polovica njih u gradovima od dvije do pet tisuća stanovnika. Takvi su bili gradovi po kojima su lutali francuski putnici, gradovi s obrisima iz 16. stoljeća, sačuvani kao kukci u jantaru zbog stoljetne stagnacije, koje su njemački pjesnici prizivali na pozadini mirnih krajolika, gradovi nad kojima su dominirali vrhovi španjolskih katedrala, gradovi u čijem su blatu kasidski Židovi poštovali svoje čudotvorce-rabine, a pravoslavni raspravljali o tančinama božanskog zakona, gradovi u koje se dovezao Gogoljev revizor da prestraši bogate i Čičkov da razmišlja o kupovini mrtvih duša. No to su također bili gradovi iz kojih su dolazili vatreni i ambiciozni mladi ljudi da izvedu revoluciju ili steknu bogatstvo, ili i jedno i drugo. Robespierre je došao iz Arrasa, Gracchus Babeuf iz Saint-Quentina, Napoleon iz Ajaccia.

Ti provincijski gradovi nisu bili manje urbani zato što su bili maleni. Rođeni građani gledali su obližnju pokrajinu s prezirom oštromnih i obrazovanih prema jakima, sporima, neobrazovanim i glupima. (No, prema mjerilima stvarno svjetskih ljudi, zabačen, usnuli grad nije se imao čime hvaliti — njemačke popularne komedije izvrgavale su ruglu »Kraehwinkel« — mali municipij — isto tako okrutno kao i seoske prostake.) Granica između grada i sela, bolje rečeno između gradskih i seoskih zanimanja, bila je oštra. U mnogim zemljama odvajala ih je porezna barijera, ponekad čak stara linija zidina. U ekstremnim slučajevima, kao u Pruskoj, vlada je želeći svoje oporezovane podanike držati pod primjerenim nadzorom, stvorila potpun razdor između gradskih i seoskih aktivnosti. I tamo gdje nije bilo takve oštre administrativne podjele građani su se i fizički razlikovali od seljaka. U prostranom području istočne Evrope postojali su njemački, židovski

ili talijanski otoci u slavenskom, mađarskom ili rumunjskom moru. I građani iste vjere i narodnosti kao i seljaci koji su ih okruživali izgledali su drugačije od njih: odijevali su se drukčije i obično su bili viši (osim eksploatiranoga radnog stanovništva), možda i vitkiji.* Oni su, možda, bili, a sigurno su ponosno smatrali da jesu, brže misli i obrazovaniji, ali su zbog svoga načina života znali isto tako malo o događajima izvan svog područja i bili gotovo isto toliko izolirani kao i seljaci.

Provincijski je grad, u biti, pripadao privredi i društvu okolišnog predjela. Živio je toveći se na račun okolnoga seljaštva, te (uz relativno rijetke izuzetke) brinući se o malo čemu osim o svojim potrebama. Njegovu poslovnu i srednju klasu činili su trgovci žitom i stokom, preradaivači poljoprivrednih proizvoda, advokati i notari, koji su se bavili problemima plemenitaških imanja ili beskrajnim parnicama što su bile sastavni dio zemljoposjedništva, zatim trgovci-poduzetnici — koji su seoskim prelcima i tkućima davali sirovine i skupljali od njih gotove proizvode — ugledniji predstavnici države, poglavar crkve. Obrtnici i sitni trgovci opskrbljivali su robom okolno seljaštvo ili građane koji su živjeli od sela. Provincijski gradovi žalosno su propadali nakon uspona u kasnom srednjem vijeku. Rijetki su još bili slobodni gradovi ili gradovi-države, kao što su i rijetko bili centri manufakture za veće područje ili stanice u međunarodnoj trgovini. Kako su propadali, sve su se većom upornošću oslanjali na lokalni monopol na svom tržištu, braneći ga od svih pridošlica: velik dio provincijalizma, kojemu su se mladi radikali i velegradske dangube rugali, posljedica je upravo potrebe za ekonomskom samozaštitom. U južnoj Evropi manja gospoština, a ponekad i aristokrati živjeli su u takvim gradovima od renti koje su dobivali s posjeda. U Njemačkoj su birokrati bezbrojnih malih kneževina, jedva većih od krupnijih imanja, upravljali prema željama serenissimusa³, skupljajući prihod od poslušnog i šutljivog seljaštva. Provincijski grad kasnoga 18. stoljeća katkad je bio i napredna, rastuća zajednica, o čemu svjedoče kamene građevine u skromnom rokoko ili klasicističkom stilu u nekim dijelovima zapadne Evrope. Ali njegov prosperitet temeljio se na selu.

III.

Agrarni je problem zato bio vrlo važan u svijetu 1789. godine te je lako shvatiti zašto je prva sistematska škola ekonomista u kontinentalnoj Evropi, tj. ona francuskih fiziokrata, smatrala samo po sebi razumljivim da su zemlja i zemljišna renta jedini izvor čistog dohotka. A srž agrarnog problema bila je u odnosu između onih koji su obrađivali zemlju i onih koji su je posjedovali, onih koji su stvarali bogatstvo i onih koji su ga trošili.

Prema agrarnim odnosima vlasništva Evropu možemo podijeliti — ili, prije, ekonomski kompleks čiji je centar u zapadnoj Evropi — u tri velika segmenta. Zapadno od Evrope prekomorske su kolonije. U njima je, osim u sjevernom dijelu SAD i u nekoliko manje značajnih područja nezavisnih farmera, tipičan obrađivač zemlje Indijanac koji radi kao prisilni radnik, zapravo kmet, ili crnac koji radi kao rob, nešto rjeđe seljak-zakupac,

*. Godine 1823—1827. građani Bruxellesa bili su 3 cm viši od ljudi iz obližnjih sela, a oni iz Louvaina 2 cm. Postoji prilično mnogo vojnih podataka o tome, ali su svi iz 19. stoljeća. [4]

³ Serenissimus, lat. prejasni, uobičajen naziv za državnog poglavara ili lokalnog velikodostojnika. (Op. ur.)

zakupac s udjelom i si. (U kolonijama »Istočne Indije«, gdje je direktna prisutnost evropskih kolonista bila rijetka, tipičan oblik nasilja vlasti bilo je prisilno skupljanje određene kvote prinosa, npr. začina ili kave na nizozemskim otocima.) Drugim riječima, tipičan obrađivač zemlje nije bio slobodan ili je bio pod političkim pritiskom. Tipičan zemljoposjednik bio je vlasnik velikog polufeudalnog imanja (hacijenda, finca, estancia) ili plantaže s robovima. Privreda tipična za polufeudalno imanje bila je primitivna i zatvorena, u najboljem slučaju vezana uz regionalne potrebe. Španjolski dio Amerike izvezio je rude koje su iskopavali indijanski kmetovi, ali vrlo malo poljoprivrednih proizvoda. Za privredu u zoni plantaža s robovima, čiji je centar bio na karipskim otocima, uzduž sjeverne obale Južne Amerike (posebno u sjevernom Brazilu) te na južnim obalama SAD, karakteristična je bila proizvodnja nekoliko vitalnih izvoznih namirnica, šećera, nešto manje duhana i kave, boja, a u vrijeme industrijske revolucije, iznad svega, pamuka. Ona je zato bila integralni dio evropske privrede, kao i afričke zbog trgovine robljem. U osnovi, historija te zone u vremenu koje nas zanima može se napisati prateći smanjenje izvoza šećera i povećanje izvoza pamuka.

Istočno od zapadne Evrope, osobito istočno od linije koja teče otprilike duž Labe, uz zapadne granice današnje Čehoslovačke do južno od Trsta, odvajajući istočnu od zapadne Austrije, područje je agrarnog kmetstva. Socijalno toj regiji pripada i Italija južno od Toskane i Umbrije te južna Španjolska, ali ne i Skandinavija (osim djelomično, Danske i južne Švedske). To prostrano područje uključivalo je zone slobodnih seljaka: njemačkih seljaka kolonista, rasutih od Slovenije do Volge, također nezavisnih plemena u divljim brdima »ilirskog« zaleđa, gotovo isto tako divljih seljaka ratnika kao što su bili panduri i kozaci na teritoriju što je donedavno bio vojna granica između kršćana i Turaka ili Tatara, slobodnih naseljenika pionira, izvan dohvata gospodara i države, ili onih koji su živjeli u velikim šumama gdje je bilo nemoguće obrađivanje zemlje većih razmjera. Ipak, u cjelini gledajući, tipičan obrađivač zemlje bio je neslobodan, gotovo ugušen plimom kmetstva koja se gotovo bez prestanka podizala od kraja 15. ili početka 16. stoljeća. To se najmanje osjećalo na Balkanu, koji je donedavno bio, a djelomično je i ostao tokom razdoblja kojim se bavimo, pod direktnom upravom Turaka. Prvobitni turski agrarni sistem — podjela zemlje na jedinice od kojih je svaka izdržavala turskog ratnika bez prava nasljeđivanja dodijeljene zemlje — s vremenom je degenerirao u sistem nasljednih imanja muhamedanskih velikaša, koji su se rijetko bavili poljoprivredom. Uglavnom su izvlačili što su mogli od svog seljaštva. Zbog toga su balkanski krajevi južno od Dunava i Save izašli iz turske dominacije u 19. i 20. stoljeću kao seljačke zemlje, vrlo siromašne, ali ne kao zemlje koncentriranog zemljoposjeda. Ipak, balkanski seljaci bili su, kao kršćani, neslobodni, a de facto neslobodni i kao seljaci, bar dotle dok su bili unutar dohvata muslimanskih velikaša.

Međutim, u ostalim krajevima spomenutog područja tipičan seljak bio je kmet koji je velik dio tjedna provodio na prisilnom radu na gospodarevoj zemlji ili izvršavajući druge obaveze prema gospodaru. Njegova nesloboda mogla je biti tolika da se jedva razlikovao od roba, kao u Rusiji i onim dijelovima Poljske gdje je seljak mogao biti prodan odvojeno od zemlje. U »Moskovskoj gazeti« 1801. godine objavljen je ovakav oglas: »Na prodaju tri kočijaša, dobro obučena i vrlo pristojna izgleda, također dvije djevojke od 15 i 18 godina, obje dobre vanjštine i spretno u raznim manualnim

poslovima. Ista kuća nudi na prodaju dva frizera, jedan, 21-godišnjak, zna čitati, pisati, svirati i upravljati kolima, drugi se razumije u muške i u ženske frizure; također klavire i orgulje.« (Velik dio kmetova služio je kao posluga — u Rusiji gotovo 5% svih kmetova 1851. godine.^[5] U zaleđu Baltika — glavne trgovačke veze sa zapadnom Evropom — kmetska poljoprivreda davala je većinu proizvoda za izvoz u zapadnoevropske zemlje: žitarice, lan, konoplju i drvo, uglavnom za brodogradnju. Drugdje se više oslanjala na regionalno tržište na kojemu je postojalo bar jedno pristupačno područje razvijenije manufakture i urbanizacije — Saska i Češka, ili velika prijestolnica — Beč. Velik je dio ipak ostajao nerazvijen. Otvaranje crnomorskog puta i pojačana urbanizacija zapadne Evrope, posebno Engleske, tek su počinjali poticati izvoz žitarica iz ruskog pojasa crnice, koji će biti osnova ruske vanjske trgovine sve do industrijalizacije SSSR-a. Istočno područje kmetske poljoprivrede može se zato promatrati kao »ekonomija ovisna« o zapadnoj Evropi; ono je proizvodilo hranu i sirovine, slično prekomorskim kolonijama.

Područja kmetstva u Italiji i Španjolskoj imala su slične ekonomske karakteristike, iako su zakonske okolnosti u vezi sa statusom seljaka bile drukčije. Uglavnom, to su krajevi velikoga plemićkog zemljoposjeda. Možda neki od tih posjeda na Siciliji i u Andaluziji potječu direktno od rimskih latifundija, čiji su se robovi i koloni pretvorili u tipične bezemljaše najamnike. Uzgoj stoke i žitarica (Sicilija je stara izvozna žitnica) te otimanje svega što se moglo oteti siromašnom seljaštvu osiguravali su prihod vojvodama i barunima posjednicima.

Tipičan zemljoposjednik u područjima kmetstva bio je plemić, vlasnik i korisnik velikih imanja. Veličina tih imanja zbunjuje maštu: Katarina Velika dala je između 40 i 50 tisuća kmetova pojedinim svojim miljenicima; Radziwilli u Poljskoj imali su posjede velike kao pola Irske; Potocky su imali tri milijuna akri (1221 000 ha) zemlje u Ukrajini; u Mađarskoj su Esterhazy (Haydnovi pokrovitelji) neko vrijeme posjedovali gotovo sedam milijuna akri (1 628 000 ha). Posjedi od nekoliko stotina tisuća akri bili su uobičajeni." Iako su posjedi često bili zapušteni, primitivno obrađivani i neefikasni, donosili su prinčevski dohodak. Možda su španjolski velikaši, kao što je primijetio neki francuski putnik promatrajući opustjele posjede Medina Sidonija, »vladali kao što vlada lav u šumi, čija rika poplaši svakoga tko bi mu se mogao približiti«^[7], ali im nije nedostajalo gotovine, čak ni prema širokim mjerilima engleskog milorda.

Osim velikaša, seljaštvo je iskorištavao i sloj seoskih plemića različitog položaja i izvora prihoda. On je u nekim zemljama bio vrlo velik, pa prema tome i siromašan, i nezadovoljan, a razlikovao se od neplemića uglavnom političkim i socijalnim privilegij ama te nesklonošću da se bavi nečim tako neplemenitim kao što je rad. Broj pripadnika tog sloja u Mađarskoj i Poljskoj popeo se do jedan prema deset od ukupnog broja stanovnika, u Španjolskoj krajem 18. stoljeća bilo ih je gotovo pola milijuna, a 1827. godine deset posto ukupnog evropskog plemstva^[8], dok ih je drugdje bilo mnogo manje.

* Osamdeset posjeda, svaki veličine (otprilike) 25 000 akri (10 000 ha), bilo je konfiscirano u Čehoslovačkoj nakon 1918. godine, među njima po 500 tisuća akri (203 500 ha) od Schoenborna i Schvartzemberga, 400 tisuća (162 800 ha) od Liechtensteina, 170 tisuća (69 190 ha) od Kinskvh. [6]

IV.

U preostalom dijelu Evrope agrarna struktura nije, u socijalnom pogledu, bila drugačija. To znači da je za seljaka ili najamnika svatko tko je imao posjed bio plemić i član vladajuće klase, i obratno, plemićki status (koji je donosio socijalne i političke privilegije i još je bio nominalno jedini put do najviših državnih poslova) bio je nezamisliv bez posjeda. Feudalni poredak, koji se podrazumijevao takvim shvaćanjem, u većini zemalja zapadne Evrope bio je politički još vrlo živ, iako ekonomski sve nedjelotvorniji. Upravo je njegova ekonomska zastarjelost navela aristokraciju da sa sve većom žestinom iskorištava svoj neotuđivi izvor sredstava — privilegije stečene rođenjem i statusom. U cijeloj Evropi plemići su svoje suparnike niskog porijekla istiskivali iz plaćenih kraljevskih službi: od Švedske, gdje je broj službenika neplemića smanjen sa 66% u 1719. (42% godine 1700.) na 23% u 1780. godini^[9], do Francuske, gdje je ta »feudalna reakcija« ubrzala revoluciju (vidjeti 3. poglavlje). Povezanost između vlasništva nad zemljom i pripadanja vladajućoj klasi održala se čak i tamo gdje je bila izrazito slabija — kao u Francuskoj, u kojoj je bilo relativno lako ući među zemljoposjedničko plemstvo, još više u Britaniji, u kojoj je plemićki i zemljoposjednički status bio nagrada za bilo kakvo bogatstvo, uz uvjet da je dovoljno veliko — te je čak kasnije postala nešto čvršća.

Ekonomski, pak, zapadno ruralno društvo bilo je sasvim drugačije. Tipičan je seljak tokom kasnoga srednjeg vijeka uvelike izgubio kmetski status, premda su ostali mnogo gorki tragovi zakonske ovisnosti. Tipičan posjed već je odavno prestao biti zatvorena ekonomska jedinica, postao je oblik skupljanja rente ili drugih novčanih prihoda.

Seljak, krupni, srednji ili sitniji, manje-više slobodan, bio je tipičan obrađivač zemlje. Ako je bio zakupac bilo koje vrste, plaćao je zakupninu (ili, u nekim krajevima, dio prinosa) vlastelinu. Ako je bio slobodan vlasnik, obično je mjesnom veleposjedniku dugovao različite obaveze, koje su se mogle pretvoriti u novac (kao obaveza da žito melje u veleposjednikovu mlinu), zatim poreze vladaru, desetinu crkvi, te neke oblike prisilnog rada, čega su, međutim, viši društveni slojevi bili uglavnom oslobođeni. No ako bi te pravno-političke obaveze bile ukinute, velik dio Evrope postao bi područje seoske poljoprivrede u kojemu bi postojala manjina bogatih seljaka koji bi težili da postanu trgovci — zakupci zemlje, prodajući stalni višak proizvoda na gradskom tržištu, i većina malih i srednjih seljaka, koji bi živjeli u svojevrsnoj samodovoljnosti svojih posjeda, ako oni ne bi bili toliko maleni da bi njihovi vlasnici morali provesti dio vremena radeći za nadnicu u poljoprivredi ili manufakturi.

Samo se u nekoliko krajeva agrarni razvoj približio kapitalističkoj privredi, a ponajviše u Engleskoj. Zemljoposjed je bio izuzetno koncentriran, ali je tipičan obrađivač zemlje bio srednji farmer zakupac koji je proizvodio za tržište i zapošljavao najamne radnike. Tu pojavu prikrivao je širok sloj malih držalaca, seljaka i si. Ali kad je taj sloj lišen svoje imovine (otprilike između 1760. i 1830. godine), nije se pojavila seljačka poljoprivreda, već klasa poljoprivrednih poduzetnika, farmera, i veliki agrarni proletarijat. U nekim evropskim krajevima gdje se po tradiciji komercijalno ulagalo u obrađivanje zemlje, kao u dijelovima sjeverne Italije i u Nizozemskoj, ili tamo gdje se proizvodila specijalizirana roba za prodaju, također je bilo jakih kapitalističkih tendencija, ali to su bile iznimke. Daljnji izuzetak bila

je Irska, nesretni otok na kojemu su se ukrštale nevolje zaostalih krajeva Evrope s onima koje dolaze od susjedstva s najnaprednijom privredom. Ondje je šaka odsutnih latifundista, sličnih andaluzijskim i sicilijanskim, iskorištavala masu zakupnika pljačkaškom novčanom rentom.

Evropska poljoprivreda, osim u nekoliko izuzetnih regija, još je bila tehnički staromodna i začuđujuće neefikasna. Njeni su proizvodi većinom bili tradicionalni. Raž, pšenica, ječam, zob, a u istočnoj Evropi i heljda bile su osnova narodne prehrane, a uzgajala su se goveda, ovce, koze, svinje i perad, zatim voće i povrće, proizvodili mliječni proizvodi, vino te neke industrijske sirovine, kao vuna, lan, konoplja (za uzad), ječam (za pivo) itd. Prehrana u Evropi temeljila se gotovo samo na živežnim namirnicama s našeg kontinenta. Proizvodi drugih klima bili su rijetkost koja je graničila s luksuzom, osim, možda, šećera, najvažnije namirnice, koja se uvozila iz tropskih krajeva i koja je, usprkos slatkoći, bila veći uzrok ljudskoj patnji od ijedne druge. U Engleskoj (neosporno najrazvijenijoj zemlji) prosječna godišnja potrošnja šećera po stanovniku bila je 90-ih godina 18. stoljeća oko 6 kg. Ali čak je i u Engleskoj mjesečna potrošnja čaja po stanovniku u godini francuske revolucije iznosila jedva oko 57 grama.

Nove kulture uvezene iz Amerike ili drugih tropskih krajeva prilično su se proširile. U južnoj Evropi i na Balkanu kukuruz («indijska pšenica») bio je već dosta raširen — gajenje te kulture na Balkanu pridonijelo je trajnom nastanivanju dotad pokretnih seljaka — a u sjevernoj Italiji donekle se razvilo gajenje riže. Duhan se uzgajao u nekoliko područja, uglavnom kao državni monopol radi povećanja prihoda, iako je njegova upotreba za današnje pojmove bila zanemariva: prosječni je Englez 1790. godine pušio, ušmrkavao ili žvakao oko 38 grama mjesečno. Proizvodnja svile bila je uobičajena u nekim dijelovima južne Evrope. Najvažnija nova kultura krumpir tek se počeo probijati, osim, možda, u Irskoj gdje je već bio postao osnovna namirnica zato što se prinosom krumpira po akru mogao prehraniti veći broj ljudi nego prinosom ijedne druge kulture. Izvan Engleske i Nizozemske sistematsko uzgajanje gomoljika i krmiva (osim sijena) bilo je još prilično rijetko. Tek se nakon napoleonskih ratova masovno počela uzgajati šećerna repa.

Naravno, 18. stoljeće nije bilo doba poljoprivredne stagnacije. Naprotiv, dugo razdoblje demografske ekspanzije, povećane urbanizacije, trgovine i manufakture poticalo je i zahtijevalo poboljšanja u poljoprivredi. U drugoj polovici 18. stoljeća počinje zapanjujući i od tada neprekidan rast populacije, koji je tako karakterističan za moderni svijet: između 1755. i 1784. godine, npr., seosko stanovništvo Brabanta (u Belgiji) poraslo je za 44 posto.^[10] No brojnim zagovornicima poljoprivrednog napretka, čija su se društva, izvještaji vladama i propagandne publikacije množili od Španjolske do Rusije, zapreke su se činile veće nego napredak.

V

Agrarni svijet bio je trom, osim možda, u svom kapitalističkom sektoru. Ali svijet trgovine, manufakture, tehnoloških i intelektualnih aktivnosti, koje su ih pratile, bio je samopouzdan, poletan i ekspanzivan, a klase koje su se njime koristile aktivne, odlučne i optimistične. Pažnju promatrača tog vremena odmah bi privukao širok razvoj trgovine, koji je bio usko vezan

uz eksploataciju kolonija. Sistem pomorskih trgovačkih putova, čiji su opseg i kapacitet neprestano rasli, obuhvaćao je cijelu zemaljsku kuglu, donoseći profit trgovačkim zajednicama sjevernoatlantskog dijela Evrope. One su se služile kolonijalnom silom da bi stanovnicima istočne Indije* otele proizvode i zatim ih izvezile u Evropu i Afriku, u kojoj je ta roba, kao i evropska roba, služila za kupovinu robova potrebnih sve većim plantažama u obje Amerike. S tih se plantaža, zauzvrat, izvezio šećer, pamuk i drugi proizvodi, u sve većim količinama i sve jeftinije. Odvozili su se do luka Atlantika i Sjevernog mora, odakle su se prodavali dalje na Istok, zajedno s tradicionalnim proizvodima razmjene Istok-Zapad, kao što su tekstil, vino, sol i dr. S Baltika su pak dolazile žitarice, građevinsko drvo, lan. Iz istočne Evrope, te druge kolonijalne zone, stizale su žitarice, drvo, lan i platno (unosna roba za izvoz u tropske zemlje), konoplja i željezo. Trgovačka mreža bila je još gušća između ekonomski relativno razvijenih evropskih zemalja, uključivši i sve aktivnije zajednice bijelih doseljenika u sjevernim, britanskim posjedima u Americi (nakon 1783. sjeverni dio SAD).

Nabob ili plantažer vraćao se iz kolonija s bogatstvom koje premašuje snove provincijalne pohlepe; trgovac i brodovlasnik, čije su odlične luke — Bordeaux, Bristol, Liverpool — sagrađene ili povećane u 18. stoljeću, činili su se kao ekonomski pobjednici epohe, usporedivi samo s visokim službenicima i financijerima čije je bogatstvo potjecalo od unosnih državnih službi, jer je u to vrijeme izraz »služba od dobiti pod krunom« (office of profit under the crown) još imao doslovno značenje. Srednja klasa, advokati, državni činovnici, lokalni pivari, trgovci i slični, koji su poljoprivredom skupili omanju imovinu, živjela je skromnim tihim životom, pa je čak i vlasnik manufakture bio tek nešto više od siromašnog rođaka. Naime, premda su se rudarstvo i manufaktura brzo širili, i to u svim dijelovima Evrope, trgovci (a u istočnoj Evropi često i feudalni gospodari) ostajali su njihovi glavni upravljači.

To se događalo zato što je glavni oblik širenja industrijske proizvodnje bila tzv. kućna industrija ili rasuta manufaktura, tj. sistem po kojem je trgovac kupovao proizvode obrtnika i seljaka, koji su dio dana radili nepoljoprivredne poslove, i prodavao ih na širem tržištu. Samim rastom takve trgovine neizbježno su stvoreni rudimentarni uvjeti za rani industrijski kapitalizam. Zanatlija koji prodaje svoju robu može lako postati jedva nešto više od radnika plaćenoga po komadu (pogotovo ako ga je trgovac opskrbljivao sirovinama, a ponekad mu i iznajmljivao sredstva za rad). Seljak koji se bavio i tkanjem mogao je postati tkalac koji ima i komadić zemlje. Specijalizacija u procesu rada vodila je cijepanju starih obrta i stvaranju sloja poluobučanih radnika među seljacima. Stari majstori obrtnici, određena grupa zanata, ili neka grupa lokalnih posrednika preobražavali su se u svojevrsne drugostepene ugovarače ili poslodavce. No glavni je nadglednik tih decentraliziranih oblika proizvodnje bio trgovac, koji je uz to povezivao rad zabačenih sela ili sporednih ulica sa svjetskim tržištem. A oni »industrijalci« koji su se pojavljivali iz redova samih proizvođača bili su slabi u usporedbi s trgovcima, ako ne i direktno ovisni o njima. Bilo je nekoliko izuzetaka, pogotovo u industrijskoj Engleskoj. Vlasnici talionica željeza ili ljudi poput velikog proizvođača grnčarije Josiaha Wedgwooda bili su ponosni

* To se, donekle, odnosi i na Daleki istok, gdje su kupovali čaj, svilu, porculan itd., robu za kojom je rasla potražnja u Evropi. Ali politička nezavisnost Kine i Japana učinila je tu trgovinu nešto manje gusarskom.

i poštovani, a njihove radionice posjećivali su radoznalci iz cijele Evrope. Ali tipičan industrijalac (ta riječ tada još nije postojala) bio je ipak prije mali službenik nego vođa proizvodnje.

Međutim, kakav god bio njihov status, trgovina i manufaktura brzo su se razvijale. Najuspješnija evropska zemlja 18. stoljeća Velika Britanija očito je dugovala svoju snagu ekonomskom napredovanju. Do 80-ih godina 18. stoljeća sve vlade s imalo pretenzija na racionalnu politiku dosljedno su poticale privredni rast, pogotovo razvoj industrije, ali s raznolikim uspjehom. Nauke, koje još nisu bile institucionalizirane kao u 19. stoljeću, razdijeljene na višu, »čistu« i nižu, »primijenjenu« sferu, tražile su rješenja proizvodnih problema. Najveći je napredak 80-ih godina ostvarila kemija, koja je tradicionalno bila najuže vezana uz radnu praksu i potrebe proizvodnje. Velika Diderotova i d'Alambertova Enciklopedija nije bila samo pregled progresivne društvene političke misli, već i napretka tehnologije i nauke. Jer zaista, uvjerenje o napredovanju ljudskog znanja, razuma, bogatstva, civilizacije i kontrole nad prirodom, kojim je bilo prožeto prosvjetiteljstvo 18. stoljeća, crpilo je snagu prije svega iz očitoga razvoja proizvodnje, trgovine, ekonomskog i naučnog racionalizma, za koji se vjerovalo da je neizbježno vezan uz proizvodnju i trgovinu. A njegovi najveći pobornici bili su ekonomski najnapredniji slojevi, najneposrednije uključeni u opipljivo napredovanje epohe: trgovački krugovi i ekonomski prosvijećeni plemići, novčari, naučno nastrojani privredni i društveni upravljači, obrazovana srednja klasa, manufakturisti i poduzetnici. Takvi ljudi pozdravili su Benjamina Franklina, koji je bio štampar i novinar, izumitelj, poduzetnik, državnik i pronicljiv poslovni čovjek, pozdravili su ga kao simbol aktivnoga, samoukoga, razumnoga građanina budućnosti. A u Engleskoj, gdje novi ljudi nisu imali potrebe za prekooceanskim inkarnacijama revolucije, stvarala su se provincijska društva iz kojih se širio naučni, industrijski i politički napredak. Udruženju *Lunar society** u Birminghamu pripadali su i lončar Josiah Wedgwood, izumitelj usavršenoga parnog stroja James Watt i njegov poslovni partner Matthew Boulton, kemičar Joseph Priestlev, plemić, biolog i pionir u teoriji evolucije Erasmus Darwin (djed velikog Darwina) i veliki štampar Baskerville. Takvi ljudi posvuda su ulazili u slobodnozidarske lože, u kojima klasne razlike nisu bile važne, a ideologiju prosvjetiteljstva širili su s nesebičnim žarom.

Značajno je da su Francuska i Engleska, dva glavna ideološka centra, bile i centri dvojne revolucije, iako su njihove ideje stvarno stekle međunarodnu vrijednost zahvaljujući francuskim formulacijama (čak i kad su one bile tek galicizirana verzija britanskih). »Prosvijećenim« mišljenjem vladao je svjetovni, racionalni i progresivni individualizam. Njegov je glavni cilj bio da pojedinca oslobodi okova koji su ga sputavali: neznačajnog tradicionalizma srednjeg vijeka, čije su se sjene još vukle svijetom, crkvenog praznovjerja (različitog od »prirodne« ili »racionalne« religije), od iracionalnosti 'kojom su ljudi podijeljeni po hijerarhiji viših i nižih redova prema rođenju ili nekom beznačajnom kriteriju. Sloboda, jednakost, bratstvo (koje proistječe iz slobode i jednakosti) svih ljudi bile su parole prosvjetiteljstva. U svoje vrijeme postale su parole francuske revolucije. Vladavina individualne slobode, smatralo se, može imati samo najpovoljnije posljedice. Mogli su se očekivati sasvim izvanredni rezultati od nesputanog djelovanja individualnog

⁴ Lunar Society, engl. Mjesečevo društvo jest udruženje za proučavanje prirode, osnovano 1766. god. Članstvo se sastajalo jedanput mjesečno, u vrijeme punog Mjeseca. (Op. ur.)

talenta u svijetu razuma, štoviše već ih se moglo i vidjeti. Strastvena vjera tipičnoga »prosvijećenog« mislioca u progres odražavala je vidljiv napredak znanja i tehnike, rast bogatstva, blagostanja i civilizacije, što je sve u njegovoj sredini bilo očito, a što je, donekle opravdano, pripisivao širenju svojih ideja. Početkom stoljeća još se spaljuju vještice, a na njegovu kraju prosvijećeni vladari, kao u Austriji, ukidali su ne samo mučenje u toku suđenja, nego i ropstvo. Što se sve može očekivati kad budu zbrisane preostale zapreke napretku, kao što su privilegije feudalizma i crkve.

Nije sasvim ispravno prosvjetiteljstvo nazivati ideologijom srednje klase, iako su mnogi prosvjetitelji — a upravo su oni bili politički odlučujući — smatrali prirodnim da će slobodno društvo biti kapitalističko.¹¹¹³ Teoretski, cilj prosvjetiteljstva bio je oslobođenje svih ljudskih bića. Sve progresivne, racionalističke i humanističke ideologije u njemu su implicitne i odista iz njega proistječu. Pa ipak, u praksi su vođe emancipacije, za koju se prosvjetiteljstvo zalagalo, većinom bili iz srednjih društvenih slojeva, novi, racionalni ljudi, značajni po sposobnostima i zaslugama prije nego po rođenju, a društveni poredak koji proistječe iz njihovih aktivnosti bio je buržoaski, kapitalistički.

Prikladnije je prosvjetiteljstvo zvati revolucionarnom ideologijom, usprkos opreznosti i umjerenosti mnogih njegovih evropskih pobornika, koji su većinom — do 80-ih godina 18. stoljeća — polagali nade u prosvijećenu apsolutnu monarhiju. Jer prosvijećenost je značila i uništenje vladajućega društvenog poretka u većem dijelu Evrope. Bilo je pretjerano očekivati da će *anciens regimes* srušiti sami sebe dobrovoljno. Oni su se, naprotiv, kao što smo vidjeli, na neki način učvršćivali protiv napretka novih društvenih i ekonomskih snaga. Njihova uporišta (osim u Britaniji, nizozemskim Ujedinjenim provincijama i još na nekoliko područja gdje su već bili poraženi) bile su upravo one monarhije u koje su polagali nade umjereni prosvjetitelji.

VI

Osim V. Britanije, čija se revolucija odigrala u 17. stoljeću, i nekoliko manjih država, apsolutna monarhija bila je oblik vlasti u svim evropskim državama koje su funkcionirale, a one u kojima nije bila raspale su se u anarhiji i progutali su ih njihovi susjedi, kao Poljsku. Nasljedni vladari, po milosti božjoj, bili su na vrhu hijerarhije zemljoposjedničkog plemstva, poduprti tradicionalnom organizacijom i ortodoksijom crkava, okruženi sve većom zbrkom institucija koje nisu imale nikakve vrline osim duge prošlosti. Istina je da su očite potrebe za državnom kohezijom i efikasnošću u doba oštrog međunarodnog suparništva dugo prisiljavale monarhe da obuzdavaju anarhične tendencije plemstva i drugih privilegiranih te da svoje državne aparate popunjavaju nearistokratskim civilnim službenicima koliko je god to bilo moguće, štoviše, u drugoj polovici 18. stoljeća te potrebe, kao i očit međunarodni uspjeh kapitalističkih snaga u Velikoj Britaniji, navele su većinu takvih vladara (bolje rečeno, njihove savjetnike) da iskušaju programe ekonomske, društvene, administrativne i intelektualne modernizacije. U to vrijeme kraljevi su prihvaćali parolu »prosvjetiteljstvo« kao što vlade u naše vrijeme, zbog analognih razloga, usvajaju parolu »planiranje«. Također, kao i u današnje vrijeme, neki vladari koji su je usvojili u teoriji učinili su vrlo malo u praksi; većinu su manje zanimali opći ideali koji su

stajali iza »prosvjetiteljstva« (odnosno »planiranja«), a više praktične prednosti što su proistjecale iz usvajanja najnovijih metoda umnožavanja prihoda, bogatstva i moći.

Međutim, srednji i obrazovani slojevi, te ljudi odani progresu često su očekivali da će moćan centralni aparat prosvijećene monarhije ostvariti njihove nade. Vladaru je bila potrebna srednja klasa i njene ideje da bi modernizirao državu, slaboj srednjoj klasi bio je potreban vladar da bi suzbijao žilav otpor progresu koji je dolazio od nosilaca aristokratskih i klerikalnih interesa.

Apsolutna monarhija, koliko god bila modernistička i novatorska, zapravo se nije mogla — a bilo je i malo znakova takvog htijenja — osloboditi hijerarhije zemljoposjedničkog plemstva, kojemu je, uostalom, pripadala, čije je vrijednosti simbolizirala i sadržavala i o čijoj je podršci uvelike ovisila. Koliko god teoretski bila slobodna da čini što hoće, apsolutna monarhija u praksi je, zapravo, pripadala svijetu koji je prosvjetiteljstvo nazvalo *feodalite* ili feudalizam (termin koji je kasnije populariziran kroz francusku revoluciju). Takva monarhija bila je spremna iskoristiti sve raspoložive izvore kako bi ojačala svoj autoritet i povećala prihode, podložne porezu unutar državnih granica, kao i moć izvan njih, što ju je moglo voditi i pomaganju snaga budućeg društva. Da bi povećala svoju političku snagu, bila je spremna zavaditi jedan stalež, klasu ili pokrajinu s drugom. Ali njene horizonte određivala je njena povijest, funkcija i vladajuća klasa. Jedva je ikad htjela, a nikad nije uspjela, postići potpunu društvenu i ekonomsku promjenu koju je privredni razvoj činio nužnom, a nove društvene grupe tražile.

Uzmimo očit primjer. Malo je racionalističkih mislilaca, čak i među savjetnicima vladara, ozbiljno sumnjalo u potrebu ukidanja kmetstva i preživjelih spona feudalne seljačke ovisnosti. Takva reforma smatrala se jednom od najvažnijih točaka »prosvijećenog« programa i nije bilo vladara, od Madrida do Petrograda, od Napulja do Stockholma, koji nije tokom četvrt stoljeća što prethodi francuskoj revoluciji pristao na takav program. Pa ipak, prije 1789. godine seljaci su stvarno oslobođeni samo u malim i netipičnim državama, kao što su Danska i Savoja, ili na osobnim posjedima nekih vladara. Jedini veći pothvat oslobađanja seljaka koji je 1781. u Austriji pokušao provesti Josip II propao je zbog političkog otpora privilegiranih i pobune seljaka koja je bila jača nego što se predviđalo, te nije dovršen. Feudalne agrarne odnose u zapadnoj i srednjoj Evropi slomila je tek francuska revolucija, direktnom akcijom, reakcijom ili primjerom, i revolucija 1848.

Tako je postojao latentan, a ubrzo je izbio i otvoren sukob između snaga staroga i novoga, »buržoaskog« društva, koji se nije mogao riješiti unutar postojećih političkih režima, osim, naravno, tamo gdje je buržoazija već bila pobijedila, kao u Engleskoj. Te režime činio je veoma ranjivima trostruki pritisak: zahtjevi novih snaga, žilav i sve jači otpor starih interesa privilegiranih te opasnost od stranih suparnika.

Najosjetljivija točka bila je tamo gdje se činilo da se opozicija novih i starih snaga slažu — u pokretima za autonomiju udaljenih ili slabo kontroliranih provincija ili kolonija. Tako su u Habsburškoj monarhiji reforme Josipa II 80-ih godina izazvale uzbunu u austrijskoj Nizozemskoj (sadašnjoj Belgiji) i revolucionarni pokret koji se 1789. prirodno spojio s francuskim pokretom. Cesto su zajednice bijelih doseljenika u prekomorskim kolonijama

evropskih država zamjerale politici svojih centralnih vlada jer su ove oštro podređivale interese kolonija interesima metropole. U svim američkim posjedima, bilo da su pripadali Španjolskoj, Francuskoj, bilo Britaniji, kao i u Irskoj, takvi pokreti doseljenika tražili su autonomiju — ne uvijek za režime koji bi predstavljali ekonomski progresivnije snage od onih u metropoli. Doista, nekoliko britanskih kolonija dobilo je autonomiju, bilo mirnim putem, kao privremeno Irska, bilo revolucijom, kao SAD. Privredna ekspanzija, kolonijalni razvoj i napetosti izazvane pokušajima reformi prosvijećenog apsolutizma povećali su prilike za sukobe tokom 70-ih i 80-ih godina 18. stoljeća.

Odmetanje provincija ili kolonija samo po sebi nije bilo fatalno. Davno utemeljene kraljevine mogle su preživjeti gubitak jedne ili dviju pokrajina, a glavna žrtva kolonijalnog autonomizma, Velika Britanija, nije patila od slabosti starih režima te je ostala stabilna i dinamična kao i prije, usprkos američkoj revoluciji. U malo je područja bilo dovoljno uvjeta za veću promjenu u odnosima moći. No situaciju je napetom činilo međunarodno suparništvo.

Jer međunarodno suparništvo, tj. rat, stavljalo je na kušnju, ako ništa drugo, izvore državnih prihoda. Ako ne bi izdržali taj test, oni bi se zatresli, naprsli ili se srušili. Jedan veliki sukob dominirao je evropskom scenom tokom većeg dijela 18. stoljeća i bio osnova periodičnih općih ratova 1689—1713, 1740—1748, 1756—1763, 1776—1783. godine, te u razdoblju kojim se bavimo, između 1792. i 1815. godine. To je bio sukob Britanije i Francuske, koji je na neki način bio i sukob starog i novog poretka. Francuska je pobuđivala britansko neprijateljstvo brzim napredovanjem trgovine i kolonijalnom ekspanzijom, no ona je bila i najmoćnija, najdostojanstvenija i najutjecajnija u svijetu klasičnih, aristokratskih apsolutnih monarhija. Nigdje superiornost novog poretka nad starim uređenjem nije bila tako očita kao u sukobu tih dviju sila. Jer Britanija ne samo što je dobila, doduše s različitim stupnjem ostvarenja ciljeva, sve te ratove, osim jednog, već je i relativno lako podnosila teret njihova organiziranja, financiranja i plaćanja. Međutim, za francusku monarhiju, iako je bila mnogo veća, napućenija i prirodnim izvorima bogatija od Britanije, taj napor bio je prevelik. Nakon poraza u sedmogodišnjem ratu (1756—1763), pobuna američkih kolonija dala joj je priliku da okrene situaciju u svoju korist, što je i učinila. I zaista, u međunarodnom sukobu koji je uslijedio Britanija je bila teško poražena, izgubivši najvažniji dio svog američkog carstva, a Francuska je, kao saveznica novih SAD, izašla kao pobjednica. Ali cijena je bila previsoka, i teškoće francuske vlade neizbježno su vodile zemlju u unutrašnju političku krizu iz koje je, šest godina kasnije, nikla revolucija.

VII

Preostaje da ovaj uvodni pogled na svijet uoči dvojne revolucije zaokružimo osvrtom na odnose Evrope (preciznije, sjeverozapadne Evrope) i ostalog svijeta. Potpuna vojna i politička dominacija Evrope (i njezinih prekomorskih produžetaka sa zajednicama bijelih naseljenika) bit će proizvod dvojne revolucije. Krajem 18. stoljeća nekoliko velikih izvanevropskih zemalja i civilizacija suočilo se s bijelim trgovcima, pomorcima i vojnicima u

odnosima prividne jednakosti. Veliko kinesko carstvo, tada na vrhuncu moći pod dinastijom Ching (Manchu), nije bilo ničija žrtva. Naprotiv, ako ništa drugo, tok kulturnog utjecaja išao je od Istoka prema Zapadu, i evropski filozofi udubili su se u pouke posve drukčije, ali očito vrlo razvijene civilizacije, a umjetnici i obrtnici uključivali su, često loše shvaćene, motive Dalekog istoka u svoje radove i nove vrste materijala (»china«) prilagođavali evropskim potrebama. Islamske države, iako su ih (kao Tursku) povremeno potresale vojne snage susjednih evropskih država (Austrije, a najviše Rusije), još nisu bile bespomoćni divovi kao u 19. stoljeću. Afrika je ostala uglavnom imuna na evropsko vojno nadiranje. Osim malih područja oko Rta dobre nade, bijelaca je bilo samo u obalnim trgovačkim bazama.

Ali već je brzo i sve veće prodiranje evropske trgovine i kapitalističkog poduzetništva potkopavalo njihov društveni poredak; u Africi nečuvenim intenzitetom strašne trgovine robljem, u Indijskom oceanu prodiranjem suparničkih kolonijalnih sila, na Bliskom i Srednjem istoku trgovinom i vojnim sukobima. Područje direktnog evropskog osvajanja već se proširilo znatno preko granica prostora koje su zauzeli prvi kolonizatori — Španjolci i Portugalci u 16, a bijeli doseljenici u Sjevernoj Americi u 17. stoljeću. Odlučni uspjeh postigli su Britanci, koji su već bili uspostavili direktnu teritorijalnu kontrolu nad dijelom Indije (posebno u Bengaluu), praktički rušeći carstvo Mogula, što će ih u razdoblju kojim se bavimo dovesti na položaj vlastodržaca i upravljača cijele Indije. Već se nazirala stanovita slabost neevropskih civilizacija u suočenju s tehnološkom i vojnom nadmoći Zapada. Razdoblje nazvano epohom Vaska da Game, tj. četiri stoljeća svjetske povijesti tokom kojih je nekoliko evropskih država snagom evropskog kapitalizma ostvarilo potpunu, iako, kao što je sada očito, privremenu dominaciju nad cijelim svijetom, dovezalo je svoj vrhunac. Dvojna revolucija učinit će evropsku ekspanziju neodoljivom, iako će neevropskom svijetu pružiti i sredstva za eventualni protunapad.

INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA

»Takvi pothvati, kakvo god bilo njihovo djelovanje, uzroci i posljedice, imaju goleme zasluge i služe osobito na čast sposobnostima toga vrlo domišljatog i korisnog čovjeka koji će uvijek, kamo god išao, biti zaslužan što je ljude potakao da misle... Oslobodi ljude monotone, sanjive i glupe ravnodušnosti, tog lijenog nemara koji ih veže za putove njihovih pradjedova, bez misli, bez ambicije, i možeš biti siguran da radiš dobro. Kakvi nizovi misli, kakav duh napora, kakva količina snage i truda dopire na svakoj životnoj stazi od djela ljudi kao što su Brin-dley, Watt, Priestley, Harrison, Arkwright... Ima U uopće čovjeka koji nije bio nadahnut u svom poslu pošto je vidio Mfattov parni stroj?«

Arthur Young, *Putovanja po Engleskoj i Walesu*
(*Tours in England and Wales*)^[1]

»Iz toga smrdljivog kanala teče najveća struja ljudske proizvodnje, da bi oplodila cijeli svijet. Iz te nečiste kloake teče čisto zlato. Ovdje čovječanstvo ostvaruje svoj najpotpuniji razvoj i svoje najsirovije stanje, ovdje civilizacija stvara svoja čuda, a civilizirani čovjek pretvoren je gotovo u divljaka.«

A. de Toqueville o Manchesteru 1835. godine^[2]

Počnimo s industrijskom revolucijom, tj. Britanijom. Na prvi pogled, to djeluje kao čudljiv početak, jer su se posljedice te revolucije počele osjećati jasno i nepogrešivo — barem izvan Engleske — tek krajem razdoblja koje nas zanima, sigurno ne prije 1830. godine, možda ni do 1840. Tek 30-ih godina 19. stoljeća počela se u literaturi i umjetnosti jasno osjećati prisutnost kapitalističkog društva u usponu, onoga svijeta u kojem su se drobile sve društvene veze, osim onih što ih je stvarala nezamjenjiva zlatna ili papirna gotovina (rečenica potječe od Carlylea). Najsajjniji literarni spomenik tog uspona, Balzacova *Ljudska komedija* (*Comédie Humaine*) pripada tom desetljeću. TeOo oko 1840. potekla je velika struja službene i neslužbene literature o društvenim posljedicama industrijske revolucije: velike »plave knjige« (izvještaji engleskog parlamenta ili parlamentarnih tijela) i statistička ispitivanja u Engleskoj, Villermeov *Prikaz fizičkog i moralnog stanja radnika* (*Tableau de l'etat physique et moral des ouvriers*). Engelsov *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Ducpetiauxovi radovi u Belgiji, svjedočanstva uznemirenih ili užasnutih promatrača iz Njemačke, Španjolske, SAD. Tek 40-ih godina proletarijat, dijete industrijske revolucije, i komunizam, sada

vezan uz socijalne pokrete proletarijata — sablasti *Komunističkog manifesta* — postaju prisutni u Evropi. Samo ime industrijske revolucije odražava njen relativno kasni utjecaj u Evropi. Pojava je u Engleskoj postojala prije riječi. Engleski i francuski socijalisti — i sami grupe bez prethodnika — izmislili su riječ tek 20-ih godina 19. stoljeća, vjerojatno po analogiji s političkom revolucijom u Francuskoj.^[3]

Ipak, dobro ju je odmah razmotriti i to zbog dva razloga. Prvo zato što je »izbila« — koristimo se izrazom koji izaziva pitanja — prije nego što je srušena Bastille, a drugo zato što bez nje ne možemo razumjeti (bezličnu povijesnu podlogu na kojoj su se pojavile izrazitije ličnosti i zbili događaji tog razdoblja ni raznoliku složenost njenog ritma.

Što znači rečenica »izbila je industrijska revolucija«? Znači da su tokom 80-ih godina, prvi put u povijesti, skinuti okovi s proizvodnih snaga ljudskog društva, koje je otad sposobno za neprestano, brzo i dotad neograničeno umnožavanje ljudi, dobara i usluga. Pojava koja je danas ekonomistima poznata kao »uzlet u neprekidni rast« (take-off). Nijedno prijašnje društvo nije bilo u stanju probiti ograničenja koja su proizvodnji postavljali predindustrijska društvena struktura, manjkava nauka i tehnologija te kao posljedica toga, periodični slomovi, glad i velika smrtnost. »Uzlet« nije bio, naravno, jedan od onih fenomena koji se, poput potresa i velikih meteora, iznenada pojavljuju u netehničkom svijetu. Njegova se prehistorija u Evropi može slijediti, ovisno o sklonostima i posebnim interesima historičara, sve do 1000. godine, ako ne i do nekog ranijeg datuma, a pokušaji skoka, nespretni prvi uzlet mladih pačića, dobivali su laskavo ime »industrijska revolucija«. Ono se u naše doba pridavalo promjenama u 13. i 16. stoljeću te posljednjim desetljećima 17. stoljeća. Od sredine 18. stoljeća proces ubrzanja za pravi uzlet postaje tako očit da su stariji historičari bili skloni početak industrijske revolucije vidjeti već u 60-im godinama 18. stoljeća. Ali pažljivo istraživanje navelo je većinu stručnjaka da kao odlučno desetljeće izaberu 80-e godine umjesto 60-ih, jer je tada, koliko znamo, po svim relevantnim statističkim pokazateljima, očit nagli, oštar, gotovo vertikalni rast: privreda je postala sposobna za let.

Zvati taj proces industrijskom revolucijom logično je i u skladu s čvrstom tradicijom, iako su neko vrijeme konzervativni historičari poricali njezino postojanje — možda zbog neke stidljivosti u prisutnosti prevratničkih ideja — i upotrebljavali površne termine kao »ubrzana evolucija«. Ako nagla, kvalitativna, temeljna promjena koja se dogodila oko 1780. godine nije bila revolucija, tada ta riječ nema općepoznato značenje. Industrijska revolucija doista nije bila epizoda s početkom i krajem. Pitati kad je »dovršena« besmisleno je jer je njena bit u tome da revolucionarna promjena postane norma. Ona još traje; najviše što se možemo pitati jest kad je ekonomska transformacija dosegla stupanj na kojemu se mogla stvoriti suštinski industrijska privreda, sposobna da proizvede, općenito govoreći, sve što želi u okviru postojećih tehnologija, tehnički govoreći, »zrela industrijska ekonomija«. U Britaniji, pa prema tome i u svijetu, početna industrijalizacija zbiva se gotovo sasvim u periodu kojim se bavi ova knjiga, jer počinje »uzletom« 80-ih godina 18. stoljeća, a može se reći da svršava otprilike s gradnjom željeznica i podizanjem velikih pogona teške industrije 40-ih godina. Ali sama revolucija, doba »uzleta«, može se datirati, s onoliko preciznosti koliko je moguće u takvim pitanjima, negdje unutar dvadeset godina, između 1780. i 1800, tj. u vrijeme francuske revolucije, i nešto prije nje.

Bio je to, možda, najznačajniji događaj u svjetskoj povijesti, svakako nakon pojave poljoprivrede i gradova. Počelo je u Britaniji. Očito, to nije bilo slučajno. Da je u Evropi bila oglašena utrka u počinjanju industrijske revolucije bio bi se pojavio, zapravo, samo jedan trkač. Ministri i službenici svih prosvijećenih monarhija u Evropi, od Portugala do Rusije, inteligentni, nimalo naivni u ekonomskim pitanjima, obuzeti privrednim rastom bar koliko i današnji upravljači, potakli su priličan napredak proizvodnje i trgovine. U nekim manjim državama i regijama ostvarena je impresivna industrijalizacija — npr. u Saskoj ili u biskupiji Liege — ali su njihovi industrijski kompleksi bili premali i suviše lokalni da bi postali izvor revolucionarnog utjecaja, poput Britanije. No jasno je, čini se, da je Velika Britanija još prije revolucije, u proizvodnji i trgovini *per capita* bila daleko odmakla od svoje glavne moguće suparnice Francuske, premda su po ukupnoj proizvodnji i trgovini bile izjednačene.

Uzrok britanskog napretka nije bila naučna i tehnička superiornost. U prirodnim naukama Francuzi su gotovo sigurno bili ispred Engleza. Tu prednost oštro je istakla, barem u matematici i fizici, francuska revolucija, jer je poticala nauku, dok ju je u Engleskoj sputavala reakcija. Čak su i u društvenim naukama Britanci bili daleko od one nadmoći koja je ekonomiju učinila, i još je uvelike čini, prvenstveno anglosaksonskom sferom; u tome ih je industrijska revolucija postavila na neosporno vodeće mjesto. Ekonomist 80-ih godina 18. stoljeća čitao bi Adama Smitha, ali također — možda s više koristi — francuske fiziokrate i knjigovode nacionalnog dohotka, Ques-naya, Turgota, Duponta de Nemoursa, Lavoisiera i, možda, jednog ili dvojicu Talijana. Francuzi su pronalazili originalnija tehnička rješenja, kakav je bio Jacquardov razboj (1804), naprava složenija nego ijedna napravljena u Engleskoj, i gradila bolje brodove. Nijemci su imali institucije tehničkog obrazovanja, kao pruska *Bergakademie* (Rudarska akademija), kojoj nije bilo ravne u Engleskoj, a Francuzi su stvorili jedinstveno i impresivno tijelo *Ecole Polytechnique* (Politehnička škola). Englesko obrazovanje više je nalikovalo na lošu šalu, iako su njegove manjkavosti donekle nadoknađivale dobre seoske škole te stroga, nemirna, demokratska sveučilišta kalvinističke Škotske, odakle na jug dolazi niz izvanrednih, marljivih, ambicioznih, racionalističkih mladih ljudi: James Watt, Thomas Telford, Loudon McAdam, James Mili. Oxford i Cambridge — jedina sveučilišta u Engleskoj — bila su intelektualno ništavna, kao i uspavane pučke ili srednje škole, osim akademija koje su osnovali disidenti, isključeni iz (anglikanskog) obrazovnog sistema. Čak su se i aristokratske porodice koje su željele da njihovi sinovi budu obrazovani pouzdavale u privatne učitelje ili škotska sveučilišta. Nije postojao nikakav sistem osnovnog obrazovanja sve do početka 19. stoljeća, kada je kveker Lancaster (a zatim i njegovi anglikanski suparnici) uspostavio mrežu svojevrsnog dobrovoljnog masovnog opismenjavanja, istodobno zauvijek opteretivši englesko obrazovanje sektaškim rasprama. Socijalni strah viših klasa stvarao je zapreke obrazovanju siromašnih.

Srećom, bilo je potrebno malo intelektualne profinjenosti za izvođenje industrijske revolucije.* Njeni tehnički izumi bili su zaista skromni, nisu

* »S jedne strane, ugodno je primijetiti da su Englezi izvukli veliko bogatstvo za svoj politički život iz proučavanja starih autora, ma kako to pedantno bilo izvedeno, toliko da su govornici u parlamentu nerijetko citirali stare autore u dobre svrhe — praksa koja je bila povoljno primljena i ne bez utjecaja u njihovoj skupštini. S druge strane, zapanjuje pojava da se u zemlji u kojoj dominiraju industrijske tendencije, te stoga postoji očita potreba da narod bude upoznat s naukama i vještinama koje ih unapređuju, jedva primjećuje odsutnost tih sadržaja u curriculumu osnovnog obrazovanja. Jednako začuđuje ono što su, usprkos toj pojavi, u svojoj struci postigli ljudi bez ikakvog formalnog obrazovanja.« W. VVachsmuth, *Evropska povijest običaja* (Europäische Sittengeschichte 5, 2, Leipzig, 1839, str. 739).

izlazili izvan dosega inteligentnog zanatlije koji eksperimentira u svojoj radionici ni konstruktivnih sposobnosti drvodjelja, graditelja mlinova ili bravara: leteći čunak, spinning jenny (rana naprava s nekoliko (vretena za pređenje pamuka), i »mule« (stroj za istovremeno uvlačenje i uvrtnje niti i namotavanje u klupka). Čak i naučno najsloženija naprava industrijske revolucije — Wattov rotacioni parni stroj (1784) — nije zahtijevala više znanja fizike nego što je bilo na raspolaganju tokom većeg dijela stoljeća — pravu teoriju parnog stroja razvio je tek *ex post facto* Francuz Carnot 20-ih godina 19. stoljeća — tako da se moglo ostvariti nekoliko generacija praktično primijenjenih parnih strojeva, većinom u rudnicima. Ako su postojali potrebni uvjeti, tehnički izumi industrijske revolucije praktički su se stvarali sami, osim, možda, u kemijskoj industriji. To ne znači da rani industrijalci nisu bili zainteresirani za nauku i istraživanja zbog njihove praktične koristi.^[4]

Pravi su uvjeti, očito, postojali u Engleskoj, gdje je prošlo više od jednog stoljeća otkako je narod prvi put izveo pred sud i pogubio kralja te otkako su privatni profit i privredni razvoj bili prihvaćeni kao glavni predmet vladine politike. U praksi je već postojalo jedinstveno revolucionarno rješenje britanskog agrarnog problema. Relativno mali broj trgovački nastrojenih zemljoposjednika već je gotovo monopolizirao zemlju koju su obrađivali zakupci, zapošljavajući ljude bez zemlje ili male seljake. Ostao je još niz tragova starinske seoske kolektivne privrede, koje su uklonili zakoni o ograđivanju i privatnopravne pogodbe, ali teško se više može govoriti o engleskom seljaštvu u istom smislu kao o francuskom, njemačkom ili ruskom. Poljoprivredna proizvodnja bila je već pretežno okrenuta tržištu, a manufaktura već dugo rasuta po nefeudalnom krajoliku. Poljoprivreda je bila spremna vršiti tri osnovne funkcije u eri industrijalizacije: povećati proizvodnju i produktivnost, tako da bi mogla prehranjivati sve veću nepoljoprivrednu populaciju; pružati velik, sve veći višak potencijalne radne snage za gradove i industriju; osigurati mehanizam akumulacije kapitala koji će se upotrijebiti u modernijim privrednim granama. (Daljnje dvije funkcije bile su u Britaniji, možda, manje važne: stvaranje dovoljno velikog tržišta među poljoprivrednim stanovništvom — obično velikom masom ljudi — i osiguravanje viška za izvoz, koji pomaže da se nabave glavni uvozni artikli.) Prilična količina ukupnog društvenog kapitala — skupa oprema prijeko potrebna za nesmetani razvoj cijele privrede — već je bila stvorena, osobito u brodogradnji, opremi luka, poboljšavanju cesta i vodenih putova. Politika je već služila profitu. Posebni zahtjevi poslovnih ljudi mogli su se sukobiti s otporom starijih interesa, i zemljoposjednici će kao što ćemo vidjeti, podići posljednju branu napredovanju industrijalaca između 1795. i 1846. godine. U cjelini je, ipak, bilo prihvaćeno ne samo da novac govori, već i da upravlja. Industrijalcima je, da bi se uvrstili među upravljače društva, bilo potrebno samo dovoljno novca.

Neosporno je da su poslovni ljudi stjecali sve više novca, jer je 18. stoljeće većim dijelom bilo doba prosperiteta i lagodne privredne ekspanzije za znatan dio Evrope, prava podloga sretnom optimizmu Voltaireova doktora Panglossa. Može se tvrditi da bi ta ekspanzija, popraćena laganom inflacijom, gurnula neku zemlju preko praga koji odvaja predindustrijsku privredu od industrijske privrede. Ali problem nije tako jednostavan. Industrijski razvoj 18. stoljeća većinom nije tekao neposredno, ili u okviru predvidive budućnosti, prema industrijskoj *revoluciji*, tj. stvaranju mehaniziranog »sistema tvornice«, koji proizvodi velike količine robe, smanjujući troškove

toliko brzo da više ne ovisi o postojećoj potražnji, već može stvarati vlastito tržište.* Na primjer, trgovina kućama ili brojne sitne proizvodnje domaće metalne robe — čavala, lonaca, noževa, škara itd. — u to doba znatno su se razvile u britanskom Midlandu i Yorkshireu, ali uvijek u funkciji postojećeg tržišta. Iako se godine 1850. proizvodilo mnogo više nego 1750. proizvodnja se odvijala, u biti, na stari način. Nije bila potrebna kakva bilo ekspanzija, već upravo ona njena posebna vrsta koja je ostvarena u Manche-steru prije nego u Birminghamu.

Nadalje, početak industrijske revolucije odvija se u posebnoj povijesnoj situaciji u kojoj je ekonomski rast posljedica ukrštanja odluka bezbrojnih privatnih poduzetnika i investitora koji su se ponašali prema prvoj zapovijedi svog doba — kupiti na najjeftinijem tržištu, a prodati na najskupljem. Kako su oni otkrili da se maksimalni profit može dobiti prije iz revolucionarnog industrijskog organiziranja nego iz uobičajenih (i u prošlosti unosnijih) poslovnih aktivnosti? Kako su uočili ono što još nitko nije mogao znati, tj. da će industrijska revolucija nečuvano ubrzati širenje njihovih tržišta? Pretpostavimo li da su glavni društveni temelji industrijskog uređenja bili položeni, kao što je zacijelo bilo u Engleskoj druge polovice 18. stoljeća, bile su potrebne još dvije stvari: industrija koja nudi izuzetnu nagradu onome tko brzo povećava proizvodnju, ako treba i razborito jeftinim i jednostavnim inovacijama, te svjetsko tržište na kojemu bi monopol imala jedna nacija.*

Ova razmatranja odnose se, na neki način, na sve zemlje u razdoblju koje nas zanima. Na primjer, svuda vodstvo u industrijskom rastu preuzimaju proizvođači dobara masovne potrošnje — pretežno, ali ne isključivo, tekstila^[6] — jer je tržište za tu robu već postojalo, a poslovni ljudi lako su mogli ovdje uočiti mogućnosti ekspanzije. U drugom smislu ova se razmatranja odnose samo na Britaniju. Naime, prvi industrijalci imali su vrlo velikih problema. Pošto je počela industrijalizacija u Britaniji, ostale zemlje mogle su uživati u koristima brzog ekonomskog razvoja koji su potakli pioniri industrijske revolucije. Štoviše, britanski uspjeh pokazao je što se može postići, britanska se tehnika mogla oponašati, moglo se uvesti znanje i kapital. Saska tekstilna industrija, nemoćna da stvori vlastite izume, kopirala je engleske, ponekad pod nadzorom engleskih stručnjaka. Englezi skloni aktivnosti u kontinentalnoj Evropi, kao Cockerilli, naseljavali su se u Belgiji i raznim krajevima Njemačke. Između 1789. i 1848. godine Evropu i Ameriku preplavili su britanski stručnjaci, parni strojevi, tekstilni uređaji i investicije.

Britanija nije uživala takve prednosti. S druge strane, ona je imala dovoljno jaku privredu i dovoljno agresivnu državu da ugrabi tržište svojih konkurenata. Zapravo, ratovi 1793—1815, posljednja i odlučna faza stoljetnog anglo-francuskog dvoboja, izbacili su iz neevropskog svijeta sve britanske suparnike, osim, donekle, mladih SAD. Osim toga, Britanija je imala proizvodnju koja je savršeno odgovarala industrijskoj revoluciji u kapitalističkim uvjetima i privrednu konjunkturu koja je to također omogućavala: pamučnu industriju i kolonijalnu ekspanziju.

*Dobar primjer tog sistema pruža industrija motora. Ona se nije razvila zbog potražnje za motornim vozilima 90-ih godina 19. stoljeća, već je sposobnost poduzetnika da organiziraju proizvodnju jeftinih automobila urodila modernom masovnom potražnjom.

* »Kupovna moć sporo je rasla, u skladu s rastom stanovništva, dohotkom po stanovniku, transportnim troškovima i ograničenjima trgovine. Ali tržište se širilo, i vitalno pitanje bilo je kada će proizvođač neke robe masovne potrošnje osvojiti dovoljno tržišta da bi mu bio omogućen brz i ne prestan rast proizvodnje.« [5]

II

Pamučna industrija u Britaniji, kao i drugdje, nastala je kao sporedni proizvod prekomorske trgovine, koja ju je opskrbljivala sirovinama (bolje rečeno, jednom od sirovina, jer je početni proizvod bio *fustijan*, mješavina pamuka i lana, parhet) i indijskom pamučnom tkaninom — *kaliko*. Ona je prodrila na tržišta koja će evropski manufakturisti pokušati osvojiti svojim imitacijama. Doduše u početku nisu imali mnogo uspjeha, bili su sposobni proizvesti jeftinu i grubu robu prije nego finu i usavršenu. Srećom, stari i moćni predstavnici trgovine vunom povremeno bi osigurali zabrane uvoza indijskih tkanina (koje je Istočnoindijska kompanija nastojala izvoziti iz Indije u najvećoj mogućoj količini zbog čisto trgovačkih interesa) te tako davali šansu nadomjescima domaće proizvodnje. Jeftiniji od vune, pamuk i pamučne mješavine osvojili su skromno, ali korisno domaće tržište. Međutim, njihove najveće mogućnosti brze ekspanzije bile su preko mora.

Kolonijalna trgovina stvorila je pamučnu industriju i nastavila je poticati. Ona se u 18. stoljeću razvila u zaleđu velikih kolonijalnih luka — Bri-stola, Glasgowa, a pogotovo Liverpoola, velikog centra trgovine robljem. Svaka etapa te nehumane trgovine, koja se brzo širila, poticala je pamučnu industriju. Zapravo, tokom cijeloga razdoblja kojim se bavi ova knjiga ropstvo i pamuk nastupali su zajedno. Afrički robovi kupovali su se, bar djelomično, indijskom pamučnom robom, no kad bi priliv te robe bio prekinut zbog pobune ili rata u Indiji ili zbog nje, mogao je uskočiti Lancashire. Plantaže u Zapadnoj Indiji, kamo su odvozili robove, opskrbljivale su britansku pamučnu industriju glavninom sirovog pamuka, a zauzvrat su plantažeri kupovali velike količine pamučnih tkanina proizvedenih u Manchesteru. Sve do vremena neposredno prije »uzleta« najveći dio pamučnih tkanina izvezenih iz Lancashirea odlazio je na afričko i američko tržište.¹⁷¹ Lancashire će kasnije platiti svoj dug ropstvu braneći ga. Naime, nakon 90-ih godina 18. stoljeća robovske plantaže južnog dijela Sjedinjenih Država bile su proširene i održavale su se zahvaljujući nezasićenim i sve većim potrebama tvornica u Lancashireu, koje su se sirovim pamukom opskrbljivale uglavnom upravo s tih plantaža.

Trgovinu pamukom tako je povukao, kao jedrilicu, zamah kolonijalne trgovine, uz koju je bila vezana, trgovine koja je obećavala ne samo veliku, već i brzu i neograničenu ekspanziju, što je poticalo poduzetnike da joj, prihvaćajući nužne revolucionarne tehnike, izađu u susret. Između 1750. i 1769. godine izvoz britanske pamučne robe povećao se više od deset puta. U takvoj je situaciji za ljude koji su stigli na tržište prvi, s najviše pamučnih tkanina, dobit je bila astronomska i vrijedna rizika koji je donosilo upuštanja u tehnološku avanturu. A prekomorsko tržište, pogotovo siromašne i zaostale, »nerazvijene zone« unutar njega, nije se samo povremeno dramatično širilo, već je raslo neprestano, bez vidljive granice. Nema sumnje, svaki njegov pojedini dio, posebno razmotren, bio je, prema industrijskim standardima, malen, a konkurencija različitih »naprednih privreda« činila ga je još manjim. Ali, kao što smo vidjeli, uz pretpostavku da jedna napredna privreda uspije za dovoljno dugo razdoblje monopolizirati *čitavo* prekomorsko tržište, ili njegov veći dio, izgledi su zaista bili neograničeni. Upravo u tome uspjeta je britanska pamučna industrija, potpomognuta agresivnom podrškom britanske vlade. Prema podacima o prodaji, industrijska revolucija, osim u početku 80-ih godina, može se opisati kao pobjeda izvoza nad domaćom

prodajom: 1814. godine Britanija je na svaka tri jarda (yard = 0,91 m) pamučne tkanine upotrijebljene kod kuće izvozila četiri jarda. Godine 1850. odnos se promijenio u 8 prema 13 jarda.TM Na tom sve većem izvoznom tržištu trijumfirala je polukolonijalna i kolonijalna trgovina kao glavni izlazni kanal za britansku robu. Tokom napoleonskih ratova, kad su evropska tržišta bila uvelike odsječena zbog ratova ili blokade, to je bilo prirodno. Ali i nakon ratova kolonijalna se trgovina nastavila braniti. Godine 1820. u Evropu, ponovno otvorenu za uvoz, otišlo je 128 milijuna jardi (oko 117 milijuna metara) britanske pamučne robe, u Ameriku, osim SAD, Afriku i Aziju 80 milijuna (oko 73 milijuna metara), ali 1840. u Evropu je izvezeno 200 milijuna jardi (oko 183 milijuna metara), a na »nerazvijena« tržišta 529 milijuna (oko 483 milijuna metara).

Naime, u tim je područjima britanska industrija uspostavila monopol pomoću rata, tuđih revolucija i vlastite imperijalne uprave. Dvije regije zaslužuju poseban osvrt. *Latinska Amerika* postala je tokom napoleonskih ratova gotovo potpuno ovisna o britanskom uvozu, a nakon prekida sa Španjolskom i Portugalom (vidjeti str. 105—6, 203) postala je ekonomski gotovo posve potčinjena Britaniji, jer je bilo onemogućeno svako političko upletanje mogućih britanskih evropskih konkurenata. Do 1820. uvoz engleske pamučne robe na taj osiromašeni kontinent odgovarao je četvrtini ukupnog evropskog uvoza, a do 1840. polovici. Istočna Indija bila je, 'kao što smo vidjeli, tradicionalni izvoznik pamučne robe, uz poticaj Istočnoindijske kompanije. Ali kako su u Britaniji prevladali utjecaji industrijalaca, interesi Istočnoindijske kompanije bili su potisnuti (da ne spominjemo indijske interese). Indija je sistematski deindustrijalizirana i pretvorena u tržište za lanca-shirski pamuk: 1820. potkontinent je uvezao samo 11 milijuna jardi (oko 10 mil. metara), a 1840. čak 145 milijuna (oko 132 mil. metara). To nije bilo samo proširenje tržišta pogodno za Lancashire, nego i velika prekretnica u svjetskoj povijesti. Jer Evropa je oduvijek uvozila s Istoka više nego što je onamo izvozila; malo što je Orijent tražio od Zapada u zamjenu za začine, svilu, kaliko, dragulje i dr. Pamučna odjeća iz vremena industrijske revolucije prvi put je promijenila taj odnos, koji je dotad održavala u ravnoteži trgovina zlatom i srebrom te pljačka. Samo konzervativni i samodovoljni Kinezi još nisu htjeli kupovati ono što je nudio Zapad ili njemu podređene privrede, sve dok između 1815. i 1842. zapadni trgovci, uz pomoć zapadnih topovnjača, nisu otkrili idealni artikl koji se mogao *en masse* izvoziti iz Indije na Istok: opijum.

Pamuk je tako pružio izgled dovoljno velike da potaknu privatne poduzetnike na pustolovinu industrijske revolucije i širenje dovoljno naglo da zahtijeva revolucionarnu promjenu. Na sreću, pružio je i druge uvjete koji su tu promjenu učinili mogućom. Novi izumi, koji su revolucionirali proizvodnju — predilice »spinning jenny«, »water-frame«, »mule«, nešto kasnije i mehanički razboj — bili su dovoljno jednostavni i jeftini, a isplaćivali su se gotovo odmah, ostvarujući veću proizvodnju. Mogli su ih instalirati, dio po dio, ako je bilo potrebno, mali ljudi koji su počinjali s nekoliko posuđenih funti, jer oni koji su raspolagali velikim, akumuliranim bogatstvom u 18. stoljeću nisu bili osobito skloni ulaganju velikih svota u industriju. Širenje industrije lako se moglo financirati iz tekućih profita koje je osvajanje velikog tržišta, udruženo sa stalnom inflacijom cijena, činilo fantastičnim. »Nije to bilo pet ili deset posto«, s pravom su kasnije govorili engleski političari, »stotine i tisuće postotaka dobiti stvorili su bogatstvo Lancashirea.«

Godine 1789. bivši suknarski pomoćnik Robert Owen mogao je započeti poslovati s posuđenih 100 funti u Manchesteru; do 1809. otkupio je udjele svojih ortaka u New Lanarku za 84 000 funti u *gotovom*. A to je relativno skromna priča o poslovnom uspjehu. Treba se podsjetiti da je oko 1800. godine manje od 15% britanskih porodica imalo godišnji prihod veći od 50 funti, a među njima samo je četvrtina zarađivala više od 200 funti.^[9]

Ali pamučna industrija imala je i drugih prednosti. Sirovina je dolazila iz inozemstva i njena se količina mogla povećavati drastičnim postupcima koji su bili na raspolaganju bijelcima u kolonijama — ropstvom i otvaranjem novih područja uzgajanja — bolje nego polaganim načinom evropske poljoprivrede; nije bilo ni kočnica koje su stvarali interesi evropskih poljoprivrednika.* Od 90-ih godina 18. stoljeća britanska pamučna proizvodnja našla je izvor sirovina, uz koji će njezina bogatstva biti vezana sve do 60-ih godina 19. stoljeća, u južnom dijelu novostvorenih SAD. Nadalje, u ključnim fazama proizvodnje pamučnoj industriji nedostajalo je (osobito za pređenje) jeftine i djelotvorne radne snage, te je zbog toga bila potaknuta na mehanizaciju. Na primjer, proizvodnja lanenog platna, čiji su izgledi za kolonijalnu ekspanziju u početku bili bolji, nazadovalo je upravo zbog lakoće kojom se jeftina, nemehanizirana izrada mogla širiti u osiromašenim seoskim krajevima (uglavnom u srednjoj Evropi, ali i u Irskoj), u kojima je najviše evala. Naime, uobičajeni način industrijske ekspanzije u 18. stoljeću u Saskoj i Normandiji, kao i u Engleskoj, nije bila gradnja tvornica, već širenje tzv. kućne industrije ili rasute manufakture, sistema u kojemu su radnici — ponekad bivši nezavisni obrtnici, ponekad bivši seljaci sa slobodnim vremenom u vrijeme mrtve sezone — kod kuće vlastitim ili unajmljenim alatom, obrađivali sirovine što su ih dobivali od trgovaca i obrađene isporučivali trgovcima, koji su postepeno postajali poslodavci.* Doista, i u Britaniji i u drugim dijelovima ekonomski naprednog svijeta u početku industrijalizacije veći dio širenja proizvodnje bio je te vrste. Čak se i u pamučnoj industriji proces tkanja širio zapošljavanjem mnoštva domaćih tkalaca na ručnim razbojima, koji su prerađivali pređu iz mehaniziranih pre-dionica, jer je primitivni ručni razboj bio efikasnija sprava nego bivši kotač za pređenje. Svugdje je tkanje mehanizirano generaciju kasnije od pređenja, i to je svugdje uzrokovalo polagano odumiranje ručnih tkalaca, koji su se povremeno bunili protiv svoje teške sudbine, jer ih industrija više nije trebala.

III

Tradicionalno shvaćanje, koje je britansku industrijsku revoluciju sagledavalo u prvom redu kao ekspanziju obrade pamuka, posve je ispravno. To je bila prva revolucionarna proizvodnja, i teško je zamisliti ikoja bi druga mogla gurnuti privatne poduzetnike u revoluciju. Čak je i 30-ih godina 19. stoljeća proizvodnja pamuka u Britaniji jedina u kojoj je dominirala tvornica ili »mili« (mlin — ime preuzeto od najrasprostranjenijeg predindustrijskog postrojenja koje se koristilo strojevima na pogon mehaničkom energijom); isprva uglavnom

* Uvoz vune iz izvan-evropskih zemalja, npr., ostao je zanemarivo malen tokom cijelog razdoblja kojim se bavimo, a postao je važan tek 70-ih godina 19. stoljeća.

* Sistem rasute manufakture, koji je univerzalni stupanj u razvoju između obrtne proizvodnje i moderne industrije, imao je bezbrojne oblike, od kojih su neki bliski tvornici. Kad neki pisac u 18. stoljeću govori o manufakturama, to se gotovo uvijek i gotovo u svim zapadnim zemljama odnosi na takve oblike proizvodnje.

*

u predenju, grebenanju nekim pomoćnim operacijama, a nakon 1815. sve više i u tkanju. »Tvorнице« (mills) kojima se bave novi zaikoni o tvornicama do 60-ih godina 19. stoljeća bile su isključivo tekstilne, a među njima pretežno pamučne. Tvornička proizvodnja ostalih vrsta tekstila sporo se razvija prije 40-ih godina 19. stoljeća, a u ostalim sferama je zanemariva. Čak se ni parni stroj, iako je do 1815. primijenjen na razne načine, nije znatnije upotrebljavao nigdje osim u rudarstvu, zbog kojega je i napravljen. Još 1830. riječ industrija ili tvornica u smislu koji je sličan 'modernoj predodžbi odnosi se samo na pamučnu industriju u Velikoj Britaniji.

To ne znači da potcjenjujemo snage koje su unosile industrijske inovacije u druga područja proizvodnje potrošne robe, posebno ostalih vrsta tekstila*, u proizvodnji hrane i pića, lončarstvu i izradi drugih kućnih predmeta, grane koje je uvelike stimulirao brzi rast gradova. No te su djelatnosti zapošljavale mnogo manje ljudi: nijedna privredna grana nije se ni izdaleka približila milijunu i po zaposlenih ili ovisnih o pamučnoj industriji 1833. godine.^[11] Zatim, njihova moć transformacije bila je mnogo manja: proizvodnja piva, koja je bila naprednija, više mehanizirana, revolucionirana prije obrade pamuka, jedva je djelovala na okolno gospodarstvo, što pokazuje velika Guinnessova pivara u Dublinu, koja nije utjecala na dublinsku ni na irsku privredu (iako jest na lokalni ukus).^[12] Potrebe koje potiče pamučna industrija — za novim zgradama i svim aktivnostima u novim industrijskim područjima, za strojevima, kemijskim usavršavanjima, tvorničkom rasvjetom, brodogradnjom i mnogim drugim područjima rada — same po sebi dovoljne su za procjenu ekonomskog rasta u Britaniji sve do 30-ih godina 19. stoljeća. Nadalje, ekspanzija pamučne industrije i njeno značenje u vanjskoj trgovini Britanije bili su toliko veliki da je dominirala kretanjem cijele britanske privrede. Količina sirovog pamuka uvezenoga u Britaniju povećana je sa 11 milijuna funti 1785. godine na 588 milijuna 1850 (sa 4 950 000 kg na 265 milijuna kg), proizvedene tkanine sa 40 milijuna na 2 025 milijuna jardi (s oko 36,5 milijuna metara na 1 851 000 metara).^[13] Tvorнице pamučne robe proizvodile su 40 do 50% godišnje vrijednosti ukupnog britanskog izvoza između 1816. i 1848. godine. Kad je proizvodnja pamuka evala, evala je i čitava privreda; kriza koja bi nju zahvatila prenosila se na cijelu privredu. Kretanje njenih cijena određivalo je ravnotežu u trgovini nacije. Samo se značenje poljoprivrede moglo usporediti s njenim značenjem, ali je ona vidno opadala.

Iako je širenje pamučne industrije i o njoj ovisne industrijske privrede »izvrglo ruglu sve što je i najromantičnija mašta prije mogla zamisliti kao ostvarivo u ikakvim okolnostima«^[14], ipak njen uspon nije bio gladak, a 30-ih i početkom 40-ih godina 19. stoljeća pojavljuju se prvi veći problemi rasta, da i ne spominjemo revolucionarni nemir, bez presedana u ijednom razdoblju novije britanske povijesti. To prvo veliko posrtanje industrijske kapitalističke privrede ogleda se na tržištu, jer usporava rast, možda čak i smanjuje britanski nacionalni dohodak tih godina.^[15] A ta prva, opća kriza kapitalizma nije bila samo britanski fenomen.

Najveće posljedice te krize bile su na socijalnom planu: prijelaz na novu privredu stvorio je siromaštvo i nezadovoljstvo — osnove socijalne revolucije. I zaista, socijalna revolucija izbila je u obliku spontane pobune gradske i industrijske sirotinje u revoluciji 1848. u kontinentalnoj Evropi i u

* U svim područjima s proizvodnjom koja je imala produ tekstil je dominirao; u Sleskoj (1800) čini 74% ukupne vrijednosti proizvodnje. [10]

velikom čartističkom pokretu u Britaniji. Nezadovoljstvo nije bilo ograničeno samo na radnu sirotinju. Mali i neprilagodljivi poslovni ljudi, sitna buržoazija, pojedini ogranci privrede bili su također žrtve industrijske revolucije i njezina grananja. Prostodušni radnici reagirali su na sistem uništavanjem strojeva, koje su smatrali krivima za svoje nevolje, ali iznenađujuće velik broj lokalnih poduzetnika i farmera s naklonošću je gledao te luditske akcije svojih radnika, jer su i sebe smatrali žrtvama đavolske manjine sebičnih inovatora. Radnike je izazivala eksploatacija, koja je održavala njihove prihode na nivou životnog minimuma, omogućujući bogatima da akumuliraju kapital koji je financirao industrijalizaciju (i njihova zadovoljstva). Međutim, drugi vid tog skretanja nacionalnog dohotka od siromašnih prema bogatima, od potrošnje prema investiranju, pogađao je i male poduzetnike. Veliki financijeri, čvrsta zajednica domaćih i stranih »dioničara« koji su dobivali ono što su svi plaćali putem poreza (vidjeti poglavlje o ratu) — oko 8% ukupnoga nacionalnog dohotka^[16] — bili su, možda, još omraženiji među malim poslovnim ljudima, farmerima i njima sličnima nego među radnicima, jer su znali dovoljno o novcu i kreditu da bi osjećali bijes zbog vlastitoga nepovoljnog položaja. Sve je bilo dobro za bogate, koji su mogli doći do potrebnog kredita da bi iskoristili strogu deflaciju i monetarnu ortodoksiju privrede nakon napoleonskih ratova, ali mali ljudi su posvuda trpjeli i tokom cijeloga 19. stoljeća tražili povoljan kredit i financijsku neortodoksiju.* Radnici i nezadovoljna sitna buržoazija na rubu propasti bili su tako podjednako nezadovoljni. To ih je ujedinjavalo u masovnim pokretima radnika, demokrata ili republikanaca, među kojima su između 1815. i 1848. najopasniji bili britanski radikali, francuski republikanci i američki Jacksonovi demokrati.

Sa stajališta kapitalista, pak, ti socijalni problemi bili su značajni za razvoj privrede samo ako bi, zahvaljujući nekom strašnom obratu, mogli srušiti društveni poredak. S druge strane, činilo se da postoje određeni unutrašnji nedostaci u ekonomskom procesu, koji su prijetili njegovoj glavnoj pokretačkoj snazi — profitu. Jer kad bi kamate na kapital spale na nulu, privreda u kojoj se proizvodi radi profita morala bi se usporiti do onog »nepomičnog stanja« koje su ekonomisti predvidjeli i kojeg su se užasavali.^[17]

Među tim nedostacima tri su bila najočitija: ciklusi uspona i padova u trgovini, tendencija smanjivanja profitne stope i (što je dovodilo do istog) nedostatak mogućnosti unosnih investicija. Prva se teškoća nije smatrala ozbiljnom, osim za one koji su kritizirali kapitalizam kao takav, koji su ga prvi ispitali i smatrali tu pojavu integralnim dijelom kapitalističkog ekonomskog procesa i simptomom njegovih unutrašnjih suprotnosti.* Periodične krize privrede, koje su donosile nezaposlenost, smanjenje proizvodnje, bankrote itd., bile su dobro poznate. U 18. stoljeću one su, uglavnom, odražavale neku agrarnu katastrofu (lošu žetvu i si.), a smatra se da su kontinentalnoj Evropi agrarne nevolje ostale glavni uzrok najraširenijih depresija sve do kraja razdoblja kojim se bavimo. Periodične krize u malim manufakturama ili financijskim odsjecima privrede bile su također poznate, u Britaniji bar od 1793. Periodične drame naglog rasta i sloma — 1825—1826, 1836—1837, 1846—1848. godine — dominirale su mirnodopskim ekonomskim životom nacije.

* Od postnapoleonskih radikala u Britaniji do populista u SAD svi protestni pokreti, koji uključuju farmere i male industrijalce, mogu se prepoznati po tom zahtjevu za neortodoksijom: sve su bili *currency cranks* (monetarni ekstremisti).

* Švicarac Simonde de Sismondi i konzervativni Malthus prvi su o tome raspravljali, čak prije 1825. Kasnije su socijalisti njihovu teoriju krize učinili ključnom točkom svoje kritike kapitalizma.

Do 30-ih godina 19. stoljeća, ključnog decenija u vremenu kojim se bavimo, postalo je jasno da postoje redovni periodični fenomeni poleta i pada, bar u trgovini i financijama.¹¹⁸¹ Pa ipak, poslovni ljudi još su ih, uglavnom, smatrali posljedicama bilo pojedinih pogrešaka — npr. pretjerane špekulacije američkim akcijama — bilo vanjskog miješanja u glatke tokove kapitalističke privrede. Nisu vjerovali da ti fenomeni odražavaju ikakvu bitnu teškoću u sistemu.

Nije bilo tako sa smanjenjem profitne stope, koje se jasno opažalo u pamučnoj industriji. U početku je ta industrija uživala goleme prednosti. Mehanizacija je omogućila znatno povećanje produktivnosti (tj. reduciranja troškova po proizvedenom komadu) radnika, koji su, u svakom slučaju, bili veoma loše plaćeni, budući da su radile pretežno žene i djeca.* Od 12 000 radnika u pamučnoj industriji u Glasgowu 1833. godine samo je 2 000 zarađivalo, prosječno više od 11 šilinga tjedno. U 131 tvornici u Manchesteru prosječne plaće bile su niže od 12 šilinga, a samo u 21 tvornici više.¹¹⁹¹ Gradnja tvornica bila je relativno jeftina: 1846. čitavo tkalačko postrojenje, sa 410 strojeva, uključivši troškove zemljišta i gradnje, moglo se podići za oko 11 000 funti.¹²⁰¹ A najveći trošak — kupovina sirovina — drastično je smanjen brzim širenjem uzgoja pamuka na jugu SAD pošto je Eli Whitney 1793. izumio stroj za čišćenje pamuka. Dodamo li tome i činjenicu da su poduzetnici imali koristi i od inflacije (tj. opće tendencije cijena da budu više u času prodaje robe nego u vrijeme njezine proizvodnje), shvatit ćemo polet kapitalista.

Poslije 1815. godine te prednosti sve više zasjenjuje smanjenje profitne stope. U prvom redu, industrijska revolucija i konkurencija uzrokovale su stalni i dramatični pad cijena gotove robe, ali ne i nekih troškova proizvodnje.¹²¹¹ Zatim, nakon 1815. godine u općem kretanju cijena nastala je deflacija, umjesto inflacije, što znači da su profiti koji su dotad rasli zbog dodatne dobiti počeli lagano zaostajati. Godine 1784. prodajna cijena funte (0,45 kg) pređe bila je 10 šilinga i 11 penija, a cijena sirovine 2 šilinga (profit 8 šilinga i 11 penija), 1812. njena je cijena iznosila 2 šilinga i 6 penija, a sirovina je stajala 1 šiling i 6 penija (profit 1 šiling); god. 1832. cijena pređe bila je 11,25 penija, a sirovine 7,5 penija, tako da je dobit iznosila samo 4 penija.¹²²¹ Naravno, takva situacija, očita u cijeloj britanskoj privredi — i svim drugim razvijenim privredama — nije bila suviše tragična. »Profiti su još povoljniji«, pisao je 1835. pobornik i historičar pamučne industrije, čovjek koji je izuzetno dobro razumio prilike. Po njegovu sudu, profiti su i dalje omogućavali »veliku akumulaciju kapitala u industriji«. ¹²³¹ Kako je rasla ukupna prodaja, tako je rastao i ukupni profit, makar po smanjenoj stopi. Bila je potrebna samo neprestana i astronomska ekspanzija. Ipak, činilo se da smanjivanje profitne stope treba zaustaviti ili barem usporiti. To se moglo postići samo smanjenjem troškova. A od svih troškova *nadnice* — koje su, prema procjeni McCullocha, bile tri puta veće od troškova za sirovine — najlakše su se mogle smanjiti.

Nadnice su se mogle smanjiti direktnim snižavanjem, zapošljavanjem jeftinijih opslužitelja strojeva umjesto skupljih kvalificiranih radnika i uvođenjem novih strojeva. Zbog konkurencije strojeva prosječna tjedna nadnica ručnih tkalaca u Boltonu smanjena je sa 33 šilinga 1795. na 14 šilinga

* E. Baines procijenio je (1835) da prosječne plaće radnika zaposlenih na predenju i tkanju iznose 10 šilinga tjedno, uz evši u obzir godišnje dva tjedna neplaćenog odmora, a ručnih tkalaca 7 šilinga.

1815, a na 5 šilinga i 6 penija (preciznije rečeno, na čisti prihod od 4 šilinga i 5 penija) 1829—1834. godine.^[24] Novčane nadnice neprestano su se smanjivale u postnapoleonsko doba. Ali postojala je fiziološka granica takvom smanjivanju, ako radnici već nisu bili dovedeni do umiranja od gladi, kao npr. 500 tisuća ručnih tkalaca. Nadnice su mogle pasti ispod te granice samo kad bi se smanjili troškovi života. Proizvođači pamučne robe smatrali su da životne troškove umjetno visoko održava monopol zemljoposjednika a situaciju čine još gorom zaštitne carine, kojima je Gornji dom nakon ratova omotao britansku poljoprivredu žitnim zakonima (Corn Laws). Oni su, štoviše, imali dodatno negativno djelovanje, jer su ugrožavali prijeko potreban rast britanskog izvoza. Naime, ako je neindustrijaliziranom dijelu svijeta onemogućena prodaja vlastitih poljoprivrednih proizvoda, čime će plaćati industrijske proizvode kojima ga je mogla opskrbiti samo Britanija? Poslovni Mancehster postao je tako centar borbene i sve očajnije opozicije zemljovlasnicima uopće, a žitnim zakonima posebno, i jezgra Lige protiv žitnih zakona (Anti-Corn Law League) 1838—1846. No žitni zakoni nisu poništeni do 1846. godine; njihovo ukidanje nije neposredno utjecalo na pad životnih troškova, koji su se teško mogli bitno smanjiti prije ere željeznica i parobroda, čak i uz slobodan uvoz.

Tako je industrija bila pod velikim pritiskom potrebe za mehanizacijom (tj. smanjivanjem troškova putem uštede rada), racionalizacijom i širenjem proizvodnje i prodaje, nadoknađujući tako velikom količinom malih profita po komadu pad profitne stope. Uspjeh je bio promjenljiv. Kao što smo vidjeli, stvarni rast proizvodnje i izvoza bio je golem; isto je tako nakon 1815. naglo napredovala mehanizacija dotad manualnih ili djelomično mehaniziranih poslova, prije svega tkanja. To se događalo u obliku općeg usvajanja postojećih ili nešto usavršenih strojeva prije nego u obliku daljnje tehnološke revolucije. Iako je potražnja za tehničkim inovacijama uvelike porasla — 1800—1820. bilo je 39 novih patenata u predenju pamuka i si., u 20-im godinama 51, u 30-im godinama 86, a u 40-im godinama 156 patenata^[25] — britanska pamučna industrija tehnološki se ustalila do 30-ih godina. S druge strane, iako je produktivnost po radniku porasla u postnapoleonskom periodu, ipak nije bila toliko velika da bi revolucionirala proizvodni odnos. Zaista, radne operacije bitno će se ubrzati tek u drugoj polovici stoljeća.

Postojao je i odgovarajući pritisak na kamatnu stopu, koju je tadašnja teorija obično izjednačavala s profitom. Ali razmatranje tog pitanja vodi nas u sljedeću fazu industrijskog razvoja — izgradnju bazne industrije, tj. industrije sredstava za proizvodnju.

IV

Očito se nijedna privreda ne može razvijati iznad određene granice ako nema adekvatnu baznu industriju. Zato je i danas najpouzdaniji pokazatelj industrijskog potencijala neke zemlje opseg njene proizvodnje željeza i čelika. No također je očito da se, u uvjetima privatnog poduzetništva, veliki kapital potreban za takav razvoj neće uložiti zbog istih razloga kao za industrijalizaciju proizvodnje pamučne ili neke druge potrošne robe. Za njih masovno tržište već postoji, bar teoretski; čak i vrlo primitivni ljudi nose košulje i upotrebljavaju predmete za kućanstvo i hranu. Problem je samo u tome kako da se dovoljno brzo opskrbi dovoljno veliko tržište. Ali takvo tržište ne postoji

za tešku opremu, kao što su željezni nosači. Ono tek nastaje u toku industrijske revoluciju (ne uvijek ni tada), pa ljudi koji ulažu vrlo veliki kapital, kakav zahtijeva i skromna proizvodnja željeza (u usporedbi s tvornicama pamučne robe) prije nego što postoji vidljivo tržište, više nalikuju na špekulante, avanturiste i sanjare nego na temeljite poslovne ljude. U Francuskoj je upravo grupa takvih tehnoloških avanturista, sensimonista (usporedite str. 157. i 204) bila glavni propagator one industrijalizacije koja zahtijeva velika i dugoročna ulaganja.

U posebno nepovoljnom položaju bila je metalurgija, osobito proizvodnja željeza. Njen kapacitet porastao je zahvaljujući nekolicini jednostavnih izuma, kao što su pudlovanje i valjanje 80-ih godina 18. stoljeća, ali nevojne potrebe za željezom ostale su relativno skromne, a vojne su potrebe, iako zadovoljavajuće, uvelike zahvaljujući nizu ratova između 1756. i 1815. godine, naglo smanjene nakon Waterlooa. U svakom slučaju, potrebe nisu bile dovoljne da Britaniju učine izuzetno velikim proizvođačem željeza. Godine 1790. ona je proizvodila samo 40% više željeza nego Francuska, a 1800. ta njezina proizvodnja tek se primakla polovici one u kontinentalnoj Evropi, dosežući, prema kasnijim mjerilima, samo malu količinu od četvrt milijuna tona. Britanski udio u svjetskoj proizvodnji željeza smanjivao se tokom sljedećih decenija.

Srećom, to se manje odnosi na rudarstvo, koje uključuje prije svega kopanje *kamenog ugljena*. Ta je ruda imala prednost jer je bila ne samo najvažniji izvor energije za industriju 19. stoljeća, nego i glavni oblik domaćega goriva, uglavnom zbog relativnog nedostatka šuma u Britaniji. Rast gradova, a posebno Londona, izazvao je brzo širenje iskopavanja kamenog ugljena od kasnog 16. stoljeća. Do početka 18. stoljeća to je, u biti, već bila primitivna industrija u modernom smislu, u kojoj su se čak upotrebljavali prvi parni strojevi (smišljeni za potrebe kopanja metalnih neželjezovitih ruda, uglavnom u Cornwallu) za crpljenje vode. Tako ugljenokopi nisu imali potrebe za većom tehnološkom revolucijom, niti su kroz nju prošli tokom razdoblja kojim se bavimo. U tom su području inovacije bile prije usavršavanje nego transformacija proizvodnje. Ali kapaciteti su već bili golemi, po svjetskim mjerilima čak astronomski. Godine 1800. Britanija je mogla proizvesti oko 10 milijuna tona kamenog ugljena, ili oko 90% svjetske proizvodnje. Njezina najbliža suparnica Francuska proizvodila je manje od milijun tona.

Ta golema industrija, koja se, vjerojatno, nije širila dovoljno brzo za stvarno krupnu industrijalizaciju modernih razmjera, bila je dovoljno velika da potakne izum koji će preobraziti baznu industriju — željeznicu. Jer rudnici nisu tražili samo velik broj parnih strojeva velikog kapaciteta, već i efikasna sredstva transporta rude unutar rudnika, od mjesta iskopavanja do izlaznog okna, a posebno od rudnika do mjesta utovara na brod.

»Put s tračnicama« (tramway ili raihvv) kojim su se kretali vagoni bio je jednostavan odgovor; pokrenuti vagone statičnim strojevima bilo je primamljivo, vući ih pokretnim strojevima ne bi bilo nepraktično. Najzad, troškovi kopnenog transporta glomazne robe bili su toliko visoki da je vlasnicima rudnika u unutrašnjosti lako palo na pamet da bi se to sredstvo prijevoza na kratke razdaljine moglo primijeniti i na veće udaljenosti. Pruga od rudnika u Durhamu do obale (Stockton—Darlington, godine 1825) bila je prva moderna željeznička pruga. Tehnološki, željeznica je dijete rudnika, upravo sjevernoengleskih rudnika kamenog ugljena. George Stephenson

počeo je kao mehaničar (engine man) u Tynesideu, i godinama su gotovo svi vozači lokomotiva dolazili iz istih krajeva.

Nijedan izum industrijske revolucije nije toliko zaokupio maštu kao željeznica, o čemu svjedoči činjenica da je to jedini proizvod industrijalizacije 19. stoljeća koji se potpuno uklopio u slike pučke i literarne poezije. Tek što se u Engleskoj pokazala tehnički mogućom i unosnom (oko 1825—1830), već se počela planirati gradnja željezničkih pruga širom Zapada, iako se izvedba uglavnom odgađala. Prve kratke linije u SAD su otvorene 1827. godine, u Francuskoj 1828. i 1835, u Njemačkoj i Belgiji 1835, čak i u Rusiji 1837. godine. Razlog je, nema sumnje, to što nijedan drugi izum nije običnim ljudima tako dramatično otkrio snagu i brzinu novog vremena; otkriće je još dojmljivijim činila izuzetna tehnička zrelost prvih željeznica. (Brzina oko 96 km na sat bila je sasvim moguća u 30-im godinama i nisu je bitno premašile ni kasnije parne željeznice.)

»Željezni put«, obavijen velikim, zmijastim oblakom dima, koji je brzinom vjetra prelazio preko zemalja i kontinenata, čiji su nasipi, prosjeci, mostovi i stanice bili javne građevine uz koje su piramide i rimski akvadukti, pa čak i veliki Kineski zid, postajali blijed provincijalizam, bio je zaista simbol čovjekove pobjede pomoću tehnologije.

Međutim, s ekonomskog stajališta, veliki troškovi gradnje željeznica bili su glavna prednost. Nema sumnje, dugoročno će veće značenje imati otvaranje koje je željeznica donijela zemljama dotad odsječenima od svjetskog tržišta visokim transportnim troškovima, veliko povećanje brzine i opsega kopnene komunikacije za ljude i robu. No prije 1848. to je bilo manje važno: izvan Britanije zato što je željezničkih pruga bilo malo, u Britaniji zato što su zbog geografskih razloga problemi transporta bili mnogo manje zamršeni nego u velikim kopnenim zemljama.* No iz perspektive promatrača ekonomskog razvoja, na tom stupnju važnije su bile goleme potrebe željeznice za željezom i čelikom, kamenim ugljenom, teškom mašinerijom, radom, ulaganjem kapitala. Ona je osigurala upravo ovu veliku potražnju koja je bila potrebna da bi u baznoj industriji nastale tako duboke promjene kao u tekstilnoj. U prva dva desetljeća željeznice (1830—1850) proizvodnja željeza u Britaniji porasla je sa 680 000 na 2 250 000 tona, tj. utrostručena je. Proizvodnja kamenog ugljena također je utrostručena, sa 15 na 49 milijuna tona. Taj dramatični porast izazvala je najviše željeznica jer je, u prosjeku, otprilike za svaku milju (1 609 m) pruge bilo potrebno 300 tona željeza samo za tračnice.^[26] Industrijski napredak koji je prvi put učinio mogućom masovnu proizvodnju čelika prirodno je uslijedio tokom idućih desetljeća.

Razlog te nagle, goleme i zaista suštinske ekspanzije bila je na izgled iracionalna strast s kojom su poslovni ljudi i investitori prionuli na izgradnju željeznica. Godine 1830. bilo je samo par desetaka milja željezničke pruge na cijelom svijetu, od kojih je veći dio otpadao na prugu Liverpool—Manchester. Do 1840. bilo ih je više od 4 500 milja (7 240 km), do 1850. više od 23 500 (oko 37 800 km) a većina je bila izgrađena u nekoliko eksplozija poslovnog ludila poznatoga kao »željeznička manija« 1835—1837. godine i, posebno 1844—1847. godine, i to pretežno zahvaljujući britanskom kapitalu, britanskom željezu, strojevima i vještini.* Taj nagli porast investicija djeluje iracionalno jer je, u stvari, malo željezničkih linija donosilo investitoru veći

* Nijedna točka u Britaniji nije više od 70 milja (oko 113 km) udaljena od mora, a sva glavna industrijska područja u 19. stoljeću, osim jednog, bila su pored ili nadomak mora.

* Godine 1848. trećina kapitala uložena u francuske željeznice bila je britanska.^[27]

profit od drugih oblika ulaganja, većina je donosila sasvim skromnu dobit, a mnoge nikakvu: 1855. godine prosječni interes na kapital uložen u britanske željeznice iznosio je samo 3,7%. Nema sumnje, propagatori, špekulanti i slični ljudi izvukli su priličnu korist iz njih, ali prosječni investitori najčešće nisu. Ali već do 1840. uloženo je, s velikim nadama, u željeznice 28 milijuna funti, a do 1850. 240 milijuna.^[28]

Zašto? Bitna je činjenica da je akumulacija kapitala bogatih klasa u Britaniji u prve dvije generacije industrijske revolucije bila tako brza i toliko velika da su njihovi prihodi prerasli sve raspoložive mogućnosti potrošnje i investiranja: godišnji višak sredstava za investicije procijenjen je na oko 60 milijuna funti.^[29] Nema sumnje, feudalno i aristokratsko društvo uspjelo bi potrošiti velik dio toga novca na bučno življenje, luksuzne građevine i druge neekonomske aktivnosti. ** Čak i u Britaniji, šesti vojvoda od Devonshirea, čiji je normalni prihod bio dovoljno kneževski, uspio je ostaviti svom nasljedniku milijun funti dugova sredinom 19. stoljeća (koje je ovaj isplatio posudivši milijun i po funti i zatim se upustivši u posao s nekretninama).^[30] Ali srednji slojevi, koji su činili glavninu investitorske baze, većinom su još radije štedjeli nego trošili, iako je do 1840. već bilo mnogo znakova da su se počeli osjećati dovoljno bogatima za trošenje *kao i za ulaganje*. Njihove supruge počele su se pretvarati u »gospođe«, učeći otmjenost iz priručnika koji su se množili u to vrijeme, svoje kapele pregrađivali su u stilovima s obiljem skupih ukrasa, a u svoju kolektivnu slavu počeli su graditi one užasne gradske kuće i druge javne monstruoznosti, imitacije gotike i renesanse, čije su točne i »napoleonski« visoke cijene općinski historičari zapisivali s ponosom.*

Moderno socijalističko društvo ili društvo blagostanja nesumnjivo bi dio tih velikih akumulacija rasporedilo u socijalne svrhe. U razdoblju kojim se bavimo ništa nije teže zamislivo od toga. Gotovo neoporezovane, srednje klase nastavile su zgrtati bogatstva usred gladnog stanovništva, čija je bijeda bila naličje njihove akumulacije. A kako nisu bili seljaci, zadovoljni gomilanjem uštedevine u čarapu ili ulaganjem u zlato, morali su naći unosniji način ulaganja. Ali gdje? Postojeće industrije postale su suviše jeftine da bi apsorbirale više od mrvica raspoloživog viška; čak uz pretpostavku da se pamučna industrija udvostručila, ulaganja bi apsorbirala tek jedan njegov dio. Bila je potrebna spužva dovoljno velika da ga upije čitavog.**

Jedna od mogućnosti bilo je ulaganje u inozemstvu. Ostatak svijeta — a najviše stare vlade, koje su se pokušavale oporaviti od napoleonskih ratova, kao i nove, koje su posuđivale s uobičajenom žurbom i rastrošnošću bez pravog cilja — bio je suviše željan neograničenih zajmova. Engleski investitori spremno su posuđivali. Ali, na nesreću, južnoamerički zajmovi, koji su toliko obećavali 20-ih godina 19. stoljeća, ili sjevernoamerički, primamljivi 30-ih godina, prečesto su se pretvarali u hrpe bezvrijednog papira: od 25 zajmova stranim državama između 1818. i 1831. godine 16 ih je postalo insolventno do 1831 (tj. oko polovina od 42 milijuna funti po cijenama emisije). Teoretski, ti zajmovi trebalo je da investitoru donesu 7 ili 9% kamata, a stvarno su 1831. donosili prosječno samo 3,1%. Tko ne bi bio obeshrabren

** Naravno, takvo trošenje također stimulira privredu, ali vrlo neefikasno i gotovo nimalo u smjeru industrijskog rasta.

* U malobrojnim gradovima s tradicijom gradnje javnih zgrada ona uglavnom nikad nije ni prestala. No u tipičnim novim industrijskim centrima, kao u Boltonu u Lancashireu, praktično nije bilo upadljivih, neutilitarnih građevina prije 1847—1848. god.^[31]

** McCulloch je procijenio ukupni kapital — fiksni i varijabilni — u pamučnoj industriji na 34 milijuna funti 1833. god., a na 47 milijuna 1845. god.

iskustvom poput onoga sa zajmovima Grčkoj, uz 5% predviđene dobiti, iz 1824. i 1825. godine, koji nisu počeli davati kamate sve do 70-ih godina 19. stoljeća.^[32] Stoga je bilo prirodno potražiti neku manje razočaravajuću primjenu za plimu izvoza kapitala u doba buma špekulacija 1825. i 1827. godine.

John Francis, osvrćući se na poslovnu pomamu 1851. godine, opisao je bogatog čovjeka koji je »vidio akumulaciju bogatstva koja kod jednog industrijskog naroda uvijek premašuje uobičajene načine investiranja, zakonito i ispravno iskorištene... Vidio je kako novac koji se u njegovoj mladosti razbacivao za ratne zajmove, a u njegovoj zrelosti rasipao na južnoameričke rudnike, sada stvara putove, zapošljava ljude i potiče poslove. Ulaganje kapitala u željeznice bilo je, iako neuspješno, ipak ulaganje u zemlju koja ga je stvorila. Za razliku od stranih rudnika i zajmova, željeznica nije mogla biti iscrpljena ili sasvim bezvrijedna.«^[33]

Jesu li se mogli naći drugi oblici ulaganja u vlastitoj zemlji — npr. u građevine — akademsko je pitanje na koje je odgovor još nesiguran. Otkriveni izvor investiranja bile su željeznice, koje se ne bi bile mogle izgraditi ni tako brzo ni u tolikom opsegu da nije bilo bujice kapitala koji je pritjecao, pogotovo sredinom 40-ih godina. To je bio sretan obrat jer je željeznica odjednom riješila sve probleme ekonomskog rasta.

V

Traženje poticaja za industrijalizaciju samo je jedna strana zadatka historičara. S druge strane, treba sliejditi mobilizaciju i novo usmjeravanje privrednih izvora, prilagođavanje privrede i društva novim potrebama, koje je bilo nužno da bi se održao novi i revolucionarni tok.

Prvi i, možda, najvažniji faktor koji se morao mobilizirati i upotrijebiti na nov način bila je radna snaga, jer industrijska privreda znači proporcionalno oštro smanjenje poljoprivrednog (tj. seoskog) i brz rast nepoljopri-vrednog (tj. sve više urbanog) stanovništva te gotovo uvijek, kao u vremenu kojim se bavimo, brzo opći porast stanovništva. Ona stoga podrazumijeva naglo povećanje opskrbe hranom, uglavnom iz domaće poljoprivrede, tj. »poljoprivrednu revoluciju«.*

Brzi rast radgova i nepoljoprivrednih naselja u Britaniji stimulirao je poljoprivredu, koja je, srećom, u predindustrijskoj eri bila tako neefikasna da su se malim poboljšanjima — kao racionalnijim odnosom prema stoci, plodoredom, gnojivima, širenjem farmi ili usvajanjem novih kultura — mogli postići nerazmjerno veliki rezultati. Takva promjena u poljoprivredi prethodila je industrijskoj revoluciji i omogućila početni zamah brzog rasta stanovništva. Poticaj se, prirodno, nastavio, iako je britanska poljoprivreda prilično trpjela od poremećaja koji je uslijedio nakon nenormalno visokih cijena iz vremena napoleonskih ratova.

S obzirom na tehnologiju i ulaganje kapitala, promjene u razdoblju koje proučavamo bile su prilično skromne sve do 40-ih godina, kada su se razvile

* Prije željeznice i parobroda — tj. prije kraja vremena kojim se bavimo — mogućnosti uvoza većih količina hrane bile su ograničene, iako je Britanija ipak uvozila hranu još od 80-ih godina 18. stoljeća.

agronomija i agrotehnika. Veliko povećanje proizvodnje osposobilo je britansku poljoprivredu 30-ih godina da osigura 98% žitarica za stanovništvo dva do tri puta veće nego u 18. stoljeću³⁴¹ i to racionalizacijom i širenjem obrađenih područja.

Sve to, međutim, ostvareno je prije socijalnim nego tehnološkim promjenama: ukidanjem srednjovjekovnog općinskog obrađivanja zemlje, s otvorenim livadama i zajedničkom ispašom (»pokret ograđivanja«), kao i samodovoljnoga seljačkoga gospodarstva i zastarjelog, nekomercijalnog odnosa prema zemlji. To jedinstveno radikalno rješenje agrarnog problema — koje je Britaniju učinilo zemljom s malim brojem velikih posjednika, umjerenim brojem komercijalnih zakupaca i velikim brojem najamnih radnika — ostvareno je, zahvaljujući razvoju od 16. do 18. stoljeća, s minimumom poteškoća, unatoč povremenom otporu ne samo nesretne seoske sirotinje, već i tradicionalističkoga seoskog plemstva. Speenhamland Svstem* pomoći siromašnima, koji su spontano prihvatili plemićki sudovi u nekoliko grofovija nakon gladne 1795. godine smatrao se posljednjim sustavnim pokušajem zaštite staroga ruralnog društva od razaranja što ga je donosila prevlast novca. Žitni zakoni, smišljeni da zaštite poljoprivredu od krize koja je nastala poslije 1815. godine, usprkos svoj ekonomskoj ortodoksiji, bili su, djelomično, i manifest protiv tendencije da se poljoprivreda tretira kao bilo koja druga proizvodnja, da se procjenjuje samo kriterijem unosnosti. Ali te su zaštitne akcije protiv konačnog uvođenja kapitalizma na selu bile osuđene na propast a najzad ih je porazio val radikala srednje klase nakon 1830, novi zakon o siromašnima 1834. i ukidanje žitnih zakona 1846. godine.

S obzirom na produktivnost privrede, ta društvena transformacija bila je golem uspjeh, mjerena ljudskim stradanjem to je bila tragedija, otežana poljoprivrednom depresijom nakon 1815. godine, koja je seosku sirotinju dovela do očajne bijede. Nakon 1800. godine čak i tako oduševljeni pristaša ograđivanja i poljoprivrednog napretka kao Arthur Young bio je potresen njihovim socijalnim posljedicama.^[35] No sa stajališta industrijalizacije to je, također, bio poželjan ishod. Naime, industrijskom društvu potrebna je radna snaga, a odakle ona može doći ako ne iz starijega, neindustrijskog sektora? Domaća seoska populacija ili imigracija (uglavnom iz Irske) bila je najočitiiji izvor, uključivši razne sitne proizvođače i radnu sirotinju.* Ljude treba privući u nova zanimanja, a ako su oni, kao što su u početku vjerojatno i bili, imuni na privlačenje i nerado napuštaju tradicionalni način života^[36] treba ih na to natjerati. Ekonomska i socijalna nesreća bila je dovoljan bič; više novčane nadnice i veća sloboda grada bile su dodatni mamac. Zbog raznih razloga, sile koje bi ljude odvojile od njihova historijskoga društvenog sidrišta bile su još relativno slabe u vremenu kojim se bavimo u usporedbi s drugom polovicom 19. stoljeća. Bila je potrebna zaista izuzetna katastrofa, kao glad u Irskoj, da izazove masovnu emigraciju (milijun i po od ukupno 8,5 milijuna stanovnika emigriralo je između 1835. i 1850), kakva je postala uobičajena poslije 1850. Ipak, te su sile bile jače

* Po tom sistemu, najprije uvedenome u području Speenhamlanda, siromašnima su bila za garantirana sredstva za život iz izvanrednih lokalnih poreza tamo gdje je bilo neophodno. Sistem je, iako je potekao iz dobrih namjera, u krajnjoj liniji, vodio još većoj pauperizaciji nego dotad.

* Prema drugom shvaćanju, izvor radne snage nije bio u prelaženju iz jedne privredne sfere u drugu sferu, već u rastu ukupnog stanovništva, koje se, kao što znamo, povećavalo vrlo brzo. Ali tako misliti znači promašiti bit problema. U industrijskoj privredi nepoljoprivredna radna snaga mora rasti ne samo brojčano, već i proporcionalno. To znači da su se ljudi koji bi inače bili ostali u selu, i živjeli kao i njihovi preci, morali u nekom trenutku života seliti, zato što su građovi rasli brže nego što je bila njihova prirodna stopa rasta, koja je obično manja od seoske. To je tako bilo da se broj seoskog stanovništva realno smanjuje, bilo da ostaje isti, ili čak raste.

u Britaniji nego drugdje. Da nije bilo tako, britanski industrijski razvoj mogla je, kao u Francuskoj, zakočiti stabilnost i relativna udobnost života seljaštva i sitne buržoazije, čime je industrija bila lišena potrebne radne snage.*

Privući dovoljan broj radnika bio je jedan problem, a pronaći dovoljan broj radnika potrebnih kvalifikacija i vještina drugi problem. Koliko je taj drugi problem važan i teži od prvog pokazalo je 20. stoljeće. Naime, svi radnici morali su naučiti raditi na način prilagođen industriji, tj. u ritmu redovnog, neprekidnog dnevnog posla koji je sasvim različit od sezonskih (uspona i padova) seoskih poslova ili rada obrtnika, koji sam određuje svoj ritam. Morali su, također, naučiti reagirati na poticaj novca. Britanski poslodavci, kao danas južnoafrički, neprestano su se žalili na »lijenost« radnika, ili na sklonost da rade dok ne zarade uobičajenu tjednu nadnicu, a zatim prestanu raditi. Rješenje su pronašli u drakonskoj disciplini (globe, zakon o gospodarima i slugama — »Master and servant code« koji je na strani poslodavaca, itd.), a najčešće su problem rješavali tako da su radnike, gdje je to bilo moguće plaćali tako malo da su oni morali neprestano raditi cijeli tjedan kako bi zaradili minimalni prihod (usporedite str. 173). U tvornicama, gdje je problem radne discipline bio preči, često je bilo pogodnije (i jeftinije) zaposliti poslušnije žene i djecu: od svih radnika u engleskim tvornicama pamuka odrasli muškarci činili su otprilike četvrtinu, više od polovice žene i djevojke, a ostalo dječaci mlađi od 18 godina.^[37] Drugi uobičajeni način, koji odražava ranu fazu industrijskog procesa, kad se proizvodilo u malim razmjerima, komad po komad, bio je podugovor, tj. praksa da se kvalificirani radnici učine poslodavcima svojim nekvalificiranim pomoćnicima. U industriji pamuka, npr., oko dvije trećine dječaka i trećina djevojaka bilo je »neposredno zaposleno kod radnika«, pa prema tome strože nadzirano. A izvan tvornica takvi ugovori bili su još češći. Posredni poslodavac imao je, naravno, direktni financijski poticaj da strogo nadzire svoje pomoćnike.

Ali teže je bilo pribaviti ili izvježbati dovoljno kvalificiranih ili tehnički osposobljenih radnika, jer je malo predindustrijskih vještina bilo od koristi u modernoj proizvodnji, iako je mnogo zanimanja ostalo praktično nepromijenjeno, kao zidanje. Srećom, polagana poluindustrijalizacija u Britaniji stoljećima prije 1789. godine stvorila je priličan rezervoar odgovarajućih vještina, i u tekstilnim tehnikama i u obradi metala. Tako je u Evropi bravar, jedan od malobrojnih obrtnika naviklih na precizan rad s metalom, postao prethodnih graditelja strojeva, kojega su ponekad također nazivali bravarom, dok je to u Britaniji bio »graditelj mlinova« ili »graditelj strojeva« (zanimanje već uobičajeno u vezi s rudnicima). Nije slučajno što engleska riječ engineer označava i izvježbanoga metaliskog radnika i onoga koji zamišlja i planira strojeve jer je većina sposobnih tehničara došla iz redova takvih u mehanici vještih i samopouzdanih ljudi. Zapravo, britanska industrija oslanjala se na taj nepredviđeni prtok složenijih vještina, što u kontinentalnoj Evropi nije bilo moguće. Time se objašnjava zapanjujući nemar prema općem i tehničkom obrazovanju u Britaniji, za koji će se cijena platiti kasnije.

U usporedbi s pribavljanjem radne snage, problemi osiguravanja kapitala bili su nevažni. Za razliku od većine evropskih zemalja, u Britaniji nije

* Ili bi se Britanija, kao SAD, bila morala osloniti na masovnu imigraciju. Zapravo, ona se djelomično i oslanjala na imigraciju Iraca.

bilo nestašice neposredno uloživog kapitala. Glavni problem bio je u tome što su oni koji su raspolagali najvećim njegovim dijelom u 18. stoljeću — zemljoposjednici, trgovci, brodovlasnici, novčari i dr. — nerado ulagali u nove oblike proizvodnje, koji su se stoga često morali započeti malim ušteđevinama ili zajmovima, a proširivati pritokom profita. Lokalni manjak kapitala učinio je prve industrijalce — osobito ljude koji su se sami uzdigli — tvrdima, štedljivijima i pohlepnijima, a njihove radnike, prema tome, posebno iskorištavanima, ali to je bio odraz neujednačenog pritoka nacionalnog viška za investicije, a ne njegova pomanjkanja. S druge strane, bogataši 18. stoljeća bili su spremni uložiti novac u neke pothvate koji su koristili industrijalizaciji, među kojima je najznačajniji bio transport (kanali, dokovi, putovi, kasnije i željeznice) i rudnici, iz kojih su vlasnici zemljišta izvlačili prihod i onda kad nisu sami njima upravljali.

Nije bilo nikakvih teškoća s tehnikom trgovine i bankarstva, bilo privatnih, bilo javnih. Banke i banknote, mjenice, državni vrijednosni papiri, dionice, metode prekomorske trgovine i prodaje na veliko bili su dovoljno poznati, bilo je dovoljno ljudi koji su se njima bavili ili su to lako mogli naučiti. Štoviše, krajem 18. stoljeća politika vlade već je bila jasno usmjerena u korist takve vrste poslova. Stariji zakoni, međutim (kao oni iz socijalnog zakonika Tudora) najprije su se prestali primjenjivati i ukinuti su između 1813. i 1835. godine, osim zakona što se ticao poljoprivrede. U teoriji, zakoni i uređenje financija i trgovine u Britaniji bili su komplicirani i zamišljeni prije da sprečavaju nego da pomažu ekonomski razvoj; npr. propisi su zahtijevali skupe »privatne akte« parlamenta uvijek kad bi grupa ljudi htjela osnovati akcionarsko društvo. Francuska revolucija stvorila je u Francuskoj — a zahvaljujući njezinu utjecaju i u cijeloj kontinentalnoj Evropi mnogo racionalniji i efikasniji pravni mehanizam u prilog ekonomskom razvoju. U praksi, Englezi su se snalazili odlično, zaista mnogo bolje nego njihovi suparnici.

Na taj gotovo slučajni, neplanirani i empirijski način izgrađena je prva velika industrijska privreda. Po modernim mjerilima, ona je bila mala i arhaična, a zastarjelost obilježava Britaniju i danas. Po mjerilima 1848. godine bila je pak monumentalna, iako zastrašujuća, jer su gradovi bili ružniji i položaj proletarijata gori nego drugdje*, a zamagljena atmosfera gradova puna dima, u kojoj su blijede mase žurile tamo-amo, uznemiravala je i plašila stranog posjetioca. Ali ta je privreda upregla u svojim parnim strojevima snagu milijuna konja, proizvodila godišnje dva milijuna jardi (oko 1,8 mil. m) pamuka na više od 17 milijuna mehaničkih vretena, godišnje iskopavala gotovo 50 milijuna tona kamenog ugljena, izvozila i uvozila robe u vrijednosti 170 milijuna funti. Britanska trgovina bila je dvostruko veća od francuske, njezina prvog suparnika, a 1780. jedva ju je premašivala. Potrošnja pamuka u Britaniji bila je dva puta veća nego u SAD, četiri puta veća nego u Francuskoj. Proizvodila je više od polovice ukupne proizvodnje lje-vanog željeza ekonomski razvijenog svijeta, a upotrebljavala ga je dva puta više po stanovniku nego Belgija, sljedeća najviše industrijalizirana zemlja, tri puta više nego SAD, preko četiri puta više nego Francuska. Između 200 i 300 milijuna funti britanskog kapitala — četvrtina u SAD, gotovo petina u Latinskoj Americi — donosilo je dividende i narudžbe iz svih krajeva svijeta.^[39] Bila je to zaista »radionica svijeta«.

* »U cjelini, uvjeti života radničke klase čini se da su bili izrazito gori u Engleskoj nego u Francuskoj«, zaključuje moderni historičar. [38]

I Britanija i svijet znali su da industrijska revolucija, koju su na Otocima započeli trgovci i poduzetnici čiji je jedini zakon bio kupovanje na najjeftinijem, a prodavanje bez ograničenja na najskupljem tržištu, mijenja cijelu zemlju. Ništa joj nije moglo stati na put. Bogovi i kraljevi prošlosti bili su nemoćni pred biznismenima i parnim strojevima sadašnjosti.

FRANCUSKA REVOLUCIJA

»Englez koji ne osjeća poštovanje i divljenje prema uzvišenom načinu na koji se odvija jedna od najvažnijih revolucija u svijetu vjerojatno je lišen svakog smisla za vrlinu i slobodu; svaki moj sunarodnjak koji je imao sreću da bude svjedok događaja u posljednja tri dana u ovom velikom gradu posvjedočit će da moji izrazi nisu pretjerani.«

»Morning Post«, 21. 7. 1789, o padu Bastille

»Uskoro će prosvijećeni narodi suditi onima koji su dotad njima vladali. Kraljevi će pobjeći u pustinje, k divljim zvjerima kojima su nalik, a Priroda će ponovno uspostaviti svoja prava.«
Saint-Just, Sur la Constitution de la France (govor održan pred Konventom 24. 4. 1793)

I

Ako je privreda 19. stoljeća stvorena uglavnom pod utjecajem britanske industrijske revolucije, politika i ideologija bile su pod francuskim utjecajem. [Britanija je postavila model za željeznice i tvornice, ekonomski eksploziv koji je raznio tradicionalne privredne i društvene strukture neevropskog svijeta, ali Francuska je potakla revolucije i dala ideje koje su se toliko proširile da je trobojnica postala neka vrsta simbola svake nacije u nastajanju, a evropska (i, zapravo, svjetska) politika između 1789. i 1917. bila je uvelike prožeta borbom za principe 1789. i protiv njih, ili za još buntovnije principe iz 1793. Francuska je stvorila sadržaj i rječnik liberalne i radikalno-demo-kratske politike većeg dijela svijeta. Dala je prvi veliki primjer, zamisao i vokabular nacionalizma, dala je zakonike, modele naučne i tehničke organizacije, metrički sistem mjera za većinu zemalja. Ideologija modernog svijeta prvi put je prodrila u stare civilizacije, koje su dotad odolijevale evropskim idejama, baš zahvaljujući francuskom utjecaju. To je bilo djelo francuske revolucije.*

Kasno 18. stoljeće, kao što smo vidjeli, doba je krize starih režima u Evropi i njihovih ekonomskih sistema; njegovi posljednji deceniji bili su ispunjeni političkim nemirima koji su ponekad prerastali u pobune, a kolonijalni pokreti za autonomiju u otcjepljenja: ne samo u SAD (1776—1783), već i u Irskoj (1782—1784), Belgiji i Liegeu (1787—1790), Nizozemskoj (1783

* Ali, tu razliku između britanskog i francuskog utjecaja ne treba shvaćati preoštro. Nijedan centar dvojne revolucije nije ograničavao svoj utjecaj na neko posebno područje ljudske djelatnosti, oni su bili prije komplementarni nego suparnički. Ipak, čak i kad su se najjasnije približavali — kao u socijalističkom učenju, koje je istovremeno dobilo oblik i ime u obje zemlje — ti su utjecaji dolazili iz donekle različitih smjerova.

—1787), Ženevi i čak, tvrdi se, u Engleskoj (1779). To zgušnjavanje političkih nemira tako je zapanjujuće da su neki noviji historičari počeli govoriti o »razdoblju demokratskih revolucija«, od kojih je Francuska bila samo najdramatičnija i s najviše utjecaja.^[1]

Ova zapažanja imaju određenu težinu utoliko što kriza starog poretka nije bila isključivo francuski fenomen. Isto se tako može raspravljati o tome da li je ruska revolucija 1917. godine (koja ima analogno značenje u našem stoljeću) bila samo najdramatičniji događaj u nizu sličnih događaja, poput onih što su — koju godinu prije 1917 — najzad srušili staro tursko i kinesko carstvo. Ipak, to bi značilo promašiti bit pitanja. Francuska revolucija nije izolirani fenomen, ali je, svakako mnogo temeljnija od ijedne su vremene revolucije i stoga su njezine posljedice dublje. U prvom redu, ona se odvija u najmoćnijoj i najgušće naseljenoj evropskoj zemlji (izostavimo li Rusiju) 1789. godine otprilike svaki peti Evropljanin bio je Francuz. Zatim, ona je bila, jedina od svih revolucija prije i poslije nje, masovna *socijalna* revolucija i neizmjereno radikalnija od ijednog prevrata s kojim se može uspoređivati. Nisu se slučajno američki revolucionari i britanski »jakobinci« koji su otišli u Francusku zbog političkih sklonosti, ondje osjećali umjerenima. Tom Paine bio je ekstremist u Britaniji i Americi, ali po dolasku u Francusku bio je među najumjerenijim žirondincima. Rezultat američkih revolucija bio je, općenito govoreći, da se život tih zemalja na stavio uglavnom kao i prije, samo bez političke kontrole Britanije, Španjolske i Portugala. Francuska revolucija učinila je da doba Balzaca smijeni doba Mme Dubarry.

I, konačno, od svih suvremenih revolucija samo je Francuska bila svjetska. Njene armije krenule su da preobrazu svijet, a njene su ideje to i učinile. Američka revolucija ostala je ključni događaj u američkoj historiji, ali je (osim u zemljama koje su bile direktno u nju umiješane) ostavila malo bitnih tragova drugdje. Francuska revolucija znači prekretnicu u svim zemljama. Ona je, više nego američka, potakla pobune koje će dovesti do oslobađanja Latinske Amerike nakon 1808. godine. Njen direktni odjek dopro je i do Bengala, inspiriravši Ram Mohan Roya da osnuje prvi hinduistički reformni pokret, preteču modernog indijskog nacionalizma. (Kad je posjetio Englesku, 1830. godine inzistirao je na putovanju francuskim brodom da bi pokazao svoje oduševljenje za njezine principe.) Francuska revolucija bila je, kao što je dobro rečeno, »prvi veliki idejni pokret svijeta zapadnog kršćanstva koji je imao nekog realnog utjecaja na svijet islama«^[2], i to gotovo odmah. Pod njezinim utjecajem turska riječ vatan, koja je dotad označavala samo mjesto rođenja ili boravka, sredinom 19. stoljeća dobiva značenje nalik na domovinu (*patrie*); riječ sloboda, prije 1800. ponajviše pravni termin koji označava suprotnost ropstvu, dobiva nov politički sadržaj. Direktni utjecaj francuske revolucije univerzalan je: ona je uzor svim revolucionarnim pokretima koji su slijedili, a njene pouke (protumačene prema sklonostima) uključene su u moderni komunizam i socijalizam.*

Francuska revolucija tako ostaje Revolucija toga vremena, a ne samo jedna, makar i najistaknutija među istovrsnima. Prema tome, njezine izvore ne treba tražiti samo u općim evropskim uvjetima, već i u specifičnoj francuskoj situaciji. Njenu posebnost možda je najlakše sagledati u sklopu

* Ovim se sudom ne potcjenjuje utjecaj američke revolucije. Ona je, nema sumnje, potakla francusku revoluciju i, u užem smislu, postavila model ustava za razne latinskoameričke države — natječući se i ispreplećući s francuskim utjecajima — te s vremena na vrijeme inspirirale demokratsko-radikalne pokrete.

međunarodnih odnosa. Tokom 18. stoljeća Francuska je bila glavni ekonomski suparnik Britanije. Njezina vanjska trgovina, koja je između 1720. i 1780. učestvofostručena, izazivala je nemir; njezin kolonijalni sistem bio je u nekim područjima (kao u zapadnoj Indiji) dinamičniji od britanskog sistema. Pa ipak, Francuska nije bila takva sila kao Britanija, čija je vanjska politika već bila bitno određena interesima kapitalističke ekspanzije. Francuska je bila najmoćnija i po mnogo čemu najtipičnija među starim evropskim aristokratskim apsolutnim monarhijama. Drugim riječima, sukob službene strukture i interesa starog režima s novim, sve jačim društvenim snagama bio je u Francuskoj oštrije nego drugdje.

Nove snage prilično su točno znale što hoće. Turgot, ekonomist fiziokrat, zastupao je efikasnu eksploataciju zemlje, slobodno poslovanje i trgovinu, standardiziranu, djelotvornu administraciju za jedinstven, homogen nacionalni teritorij i ukidanje svih ograničenja i društvenih nejednakosti koje su stajale na putu razvoju nacionalnih izvora i racionalnoj, nepristranoj upravi i oporezivanju. Njegov pokušaj da kao prvi ministar Luja XVI godine 1774—1776. primijeni taj program žalosno je propao. U stvari, neuspjeh je bio karakterističan. Reforme takve vrste, provedene u skromnim razmjerima, nisu nemoguće ili neprihvatljive u apsolutnim monarhijama. Naprotiv, budući da su ih mogle ojačati, tzv. prosvijećeni despoti, kao što smo vidjeli, u to su ih vrijeme uvelike provodili. Ali u većini zemalja prosvijećenog apsolutizma takve su reforme bile ili neprimjenjive, pa stoga samo teoretsko razmetanje, ili nisu imale izgleda da promijene opći karakter političke i društvene strukture, ili su pak, propale zbog otpora aristokracije i drugih privilegiranih slojeva, ostavljajući zemlju tek u nešto sređenijoj verziji starog stanja. U Francuskoj su reforme završile neuspjehom mnogo brže nego drugdje jer je otpor starih interesa bio vrlo efikasan. Ali posljedice tog neuspjeha bile su katastrofalne za monarhiju; snage buržoaske promjene bile su prejake da bi se povukli u neaktivnost. One su samo svoje nade prenijele s prosvijećene monarhije na narod ili naciju.

Ipak, ovakva generalizacija ne vodi nas mnogo bliže razumijevanju pitanja zašto je revolucija izbila upravo onda kad je izbila ni zašto je imala upravo takav osobiti tok. Da bismo to shvatili, korisno je razmotriti tzv. feudalnu reakciju — iskrpu koja je u Francuskoj zapalila bure baruta.

Oko 400 000 ljudi koji su, od 23 milijuna Francuza, činili plemstvo, neosporno »prvi ljudi nacije«, bili su dovoljno sigurni, iako ne sasvim zaštićeni, od prodiranja nižih slojeva, kao u Pruskoj i drugdje. Oni su uživali velike privilegije, uključivši izuzeće od niza poreza (iako ne toliko kao bolje organizirana svećenstvo) i pravo da ubiru feudalna davanja. Njihov politički položaj nije bio tako povoljan. Apsolutna monarhija, premda posve aristokratska i čak feudalna u svom *ethosu*, lišila je plemstvo političke nezavisnosti i odgovornosti, te smanjila njihove stare predstavničke institucije (ili njihovo značenje) — staleške skupštine i *parlamente* — koliko god je to bilo moguće. To je i dalje grizlo višu aristokraciju i noviju *noblesse de robe* (plemstvo plašta), koju su kraljevi stvorili zbog raznih razloga, pretežno financijske i administrativne prirode. Ta srednja klasa, uzdignuta među plemstvo, izražavala je dvostruko nezadovoljstvo, aristokracije i buržoazije, koliko je to bilo moguće, putem onoga što je ostalo od sudova i staleških skupština. Ekonomski problemi plemstva uopće nisu bili zanemarivi. Po tradiciji i rođenju ratnici prije nego ljudi koji zarađuju — plemići su bili čak formalno spriječeni da se bave trgovinom ili nekim zanimanjem — oni

su ovisili o prihodu sa svojih posjeda ili, ako su pripadali povlaštenoj manjini velikog ili dvorskog plemstva, o bogatim brakovima, dvorskim penzijama, darovima i sinekurama. Ali troškovi plemićkog statusa bili su visoki i sve su se više povećavali, dok su prihodi — jer su rijetko uspješno upravljali svojim imanjima, ako su uopće upravljali — postajali sve manji. Inflacija je smanjivala vrijednost stalnih prihoda, kao što su rente.

Bilo je stoga prirodno što su se plemići koristili svojim glavnim dobrom — priznatim privilegijama po položaju. Tokom 18. stoljeća oni su u Francuskoj, kao i u mnogim drugim zemljama, neprestano prisvajali službene pozicije, koje bi apsolutna monarhija radije bila ispunila stručno kompetentnim i politički neškodljivim ljudima iz srednje klase. Do 1780. bile su potrebne četiri plemenite linije predaka čovjeku koji je htio kupiti čak i položaj u vojsci, svi biskupi bili su plemići, a osvojili su uvelike i ključeve kraljevske administracije, tj. intendantska mjesta. Tako plemstvo nije samo razdraživalo srednju klasu uspješnom borbom za službene pozicije, nego je slabilo i državu sve većom težnjom da preuzme pokrajinsku i centralnu administraciju. Slično tome, ono je — a posebno siromašnije pro-vinojsko plemstvo, koje je imalo malo drugih izvora prihoda — pokušavalo spriječiti smanjivanje prihoda iznuđujući od seljaštva maksimum svojih feudalnih prava u novcu (ili, rjeđe, u radu). Citava juridička profesija — *feudisti* — pojavila se da bi oživila zastarjela prava te vrste ili povećala korist od postojećih. Njezin najslavniji član, Gracchus Babeuf, postat će 1796. vođa prve komunističke pobune u modernoj povijesti. Dakle, plemstvo nije izazivalo samo srednju klasu, već i seljaštvo.

Stanje seljaštva, ikoje je činilo, možda, 80% Francuza, nije bilo sjajno. Seljaci su uglavnom bili slobodni i često vlasnici zemlje. U stvari, posjedi plemića obuhvaćali su samo petinu zemlje, a crkveni posjedi možda 6%, ovisno o pokrajinama.^[3] Tako su u dijacezi Montpelliera seljaci već posjedovali 38—40% zemlje, buržoazija 18—19%, plemstvo 15—16%, svećenstvo 3—4%, dok je petinu činila zajednička zemlja.^[4] Pa ipak, većina je bila bez zemlje ili s malim posjedom, a tu nestašicu je povećavala tehnička zaostalost; opća glad za zemljom povećavala se i zbog rasta stanovništva. Feudalne dažbine, porezi i takse oduzimali su velik i sve veći dio prihoda seljaka, a inflacija je smanjivala vrijednost onoga što mu je ostajalo. Jer samo je manjina seljaka, koji su imali stalni višak za prodaju, imala koristi od rasta cijena, a ostali su, na ovaj ili onaj način, zbog toga trpjeli, osobito u doba loše žetve, kad je glad upravljala cijenama. Nema sumnje da je tokom dvadeset godina koje su prethodile revoluciji zbog tih razloga situacija seljaka postajala sve gora.

Financijski problemi monarhije posebno su zaoštrili situaciju. Cjelokupna administrativna i financijska struktura kraljevstva bila je zastarjela, a pokušaj da se ona promijeni reformama 1774—1776, kao što smo vidjeli, propao je zbog otpora privilegiranih, koje predstavljaju *parlamenti* (visoki sudovi). Zatim se Francuska uplela u američki rat za nezavisnost. Pobjeda nad Engleskom dobivena je po cijenu konačnog državnog bankrota, i tako se američka revolucija može smatrati direktnim uzrokom francuske revolucije. Iskušane su različite mjere, sa sve manjim uspjehom, ali nije postojalo ništa što bi moglo promijeniti situaciju u kojoj su troškovi prerasli prihode za barem 20%, a nisu bile moguće nikakve stvarne uštede — ništa osim bitne reforme koja bi mobilizirala pravu i veliku poreznu moć zemlje. Iako su se ekstravagancije Versaillesa često proglašavale krivima za krizu,

rashodi dvora dosezali su 1788. godine samo 6% ukupnih troškova. Na rat, mornaricu i diplomaciju trošila se četvrtina državnih sredstava, a polovica na isplaćivanje duga. Rat i dug — američki rat i njegovi dugovi — slomili su vrat monarhiji.

Kriza vlade dala je priliku aristokraciji i *parlamentima*. Oni su odbili davati novac ako se ne povećaju njihove privilegije. Prvu pukotinu u apsolutizmu izazvala je imenovana, ali buntovna skupština notabla,¹ sazvana 1787. da odobri vladine zahtjeve. Drugi, presudan lom donijela je očajnička odluka da se sazove generalna skupština staleža — stara feudalna skupština kraljevstva — zaboravljena od 1614. godine.1 Revolucija je počela kao pokušaj aristokracije da ponovno osvoji državu. Taj pokušaj bio je pogrešno sračunat zbog dva razloga: plemstvo je potcijenilo nezavisne težnje trećeg staleža — izmišljenog tijela koje je trebalo da predstavlja sve one koji nisu bili ni svećenici ni plemići, a u kojemu je stvarno prevladavala srednja ikla-sa, te previdjele duboku ekonomsku i društvenu krizu kojoj su pridonijeli svojim političkim zahtjevima.

Francusku revoluciju nije izvela ni vodila oformljena stranka ili pokret u modernom smislu, niti ljudi koji bi pokušavali provesti sistematski program. Sve do postrevolucionarne figure Napoleona. Ona jedva da je izbacila »vođe« one vrste koju poznajemo iz revolucija 20. stoljeća. Ipak, izuzetno suglasje općih ideja u prilično koherentnoj društvenoj grupi dalo je revolucionarnom pokretu djelotvorno jedinstvo. Ta grupa bila je buržoazija; njene ideje bile su ideje klasičnog liberalizma, kako su ga formulirali »filozofi« i »ekonomisti«, a širili slobodni zidari i neformalna udruženja. U tom smislu »filozofi« se mogu smatrati odgovornima za revoluciju. Ona bi se bila dogodila i bez njih, ali oni su, vjerojatno, zaslužni što je umjesto pukog sloma starog društva uslijedila brza i efikasna zamjena novim društvom.

U svojoj najopćenitijoj formi ideologija 1789. bila je slobodnozidarska, ona koja je izražena s takvom nevinom uzvišenošću u Mozartovoj *Čarobnoj fruli* (1791), jednom od prvih velikih propagandnih umjetničkih djela epohe čiji će vrhunski umjetnički dometi često pripadati propagandi. Zahtjevi buržoazije iz 1789. određeni su izneseni u slavnoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina. Taj je dokument manifest protiv hijerarhijskog društva plemićkih privilegija, ali ne i zahtjev za demokratskim ili egalitarnim društvom. »Ljudi su rođeni i žive slobodno i po jednakim zakonima«, kaže se u njegovoj prvoj točki, ali dokument predviđa i postojanje socijalnih razlika iako »samo na osnovi zajedničke koristi«. Privatno vlasništvo proglašeno je prirodnim pravom, svetim, neotuđivim i nepovredivim. Ljudi su rođeni jednaki pred zakonom i mogućnosti su jednako otvorene talentima, ali ako trkači i startaju istodobno, ne pretpostavlja se da će zajedno stići i na cilj. Deklaracija je proglašavala (nasuprot plemićkoj hijerarhiji apsolutizma) da »svi građani imaju pravo surađivati u stvaranju zakona«, i to »bilo osobno, bilo preko predstavnika«. A predstavničko tijelo koje je ona predviđala kao glavni organ vlasti nije se nužno biralo demokratski, niti je režim što ga je predlagala isključivao kralja. Većem dijelu liberalne buržoazije bila je draža ustavna monarhija, utemeljena na posjedničkoj oligarhiji, koja se izražava preko predstavničkog tijela, nego demokratska republika, koja bi se mogla činiti logičnijim izrazom njihovih teoretskih težnji. Ipak, bilo je i onih koji nisu oklijevali da i nju zastupaju. Ali, u cjelini

¹ Stari naziv za uglednike, pretežno iz redova visokog plemstva i klera (op. prev.).

uzevši, klasični buržoaski liberal 1789. godine (i liberal između 1789. i 1848. uopće) nije bio demokrat, već je vjerovao u ustav, u svjetovnu državu s građanskim slobodama i garancijama za privatna poduzeća, u vladu posjednika i onih koji plaćaju porez.

Službeno bi takav režim, ipak, izražavao ne samo njihove klasne interese, već i opću volju naroda, koji je bio upravo (značajna identifikacija) *francuska nacija*. Kralj više nije bio Luj, milošću božjom kralj Francuske i Navarre, već Luj milošću božjom i ustavnim zakonom države kralj Francuza. »Izvor je svakog suvereniteta«, piše u Deklaraciji, »u biti, u naciji.« A nacija, kako je pisao Abbe Sieves, ne poznaje nijedan interes iznad vlastitog interesa, ne prihvaća nijedan zakon ni autoritet osim svojega — ni onaj čovječanstva uopće ni drugih nacija. Nema sumnje, francuska nacija, kao ni njeni kasniji imitatori, nije u početku pomišljala da će se njezini interesi sukobiti s interesima drugih naroda, nego je upravo sebe vidjela kao začetnika ili sudionika pokreta općeg oslobođenja naroda od tiranije. Međutim, nacionalno suparništvo (npr. francuskih i engleskih poslovnih ljudi) i nacionalna subordinacija (npr. pokorenih ili oslobođenih naroda prema *la grande nation*) bili su, zapravo, implicitni u nacionalizmu kojemu je buržoazija 1789. godine dala službeni izraz. Poistovjećenje naroda i nacije bilo je revolucionarni koncept, revolucionarniji nego buržoaski liberalni program koji ga je namjeravao izraziti, ali on je imao dvije oštrice.

Kako su seljaci i radna sirotinja bili nepismeni, politički skromni ili nezreli, a proces izbora indirektan, 610 ljudi, izabranih da predstavljaju treći stalež, bili su uglavnom iz redova buržoazije. Većinom su bili pravници koji su imali važnu ekonomsku ulogu u francuskoj provinciji, a bilo je i stotinjak kapitalista i poslovnih ljudi. Srednja klasa oštro se i uspješno borila da dobije predstavničko tijelo veliko kao plemićko i svećeničko zajedno — skromna ambicija za grupu koja službeno predstavlja 95% naroda. Zatim, oni s jednakom odlučnošću traže pravo da iskoriste svoju moguću većinu glasova. Umjesto tradicionalnoga feudalnog tijela koje odlučuje i glasa po staležima — situacija u kojoj plemstvo i svećenstvo uvijek mogu nadglasati treći stalež — oni žele skupštinu pojedinačnih predstavnika koji kao takvi i glasaju. U vezi s tim pitanjem izbio je prvi revolucionarni sukob. Otprilike šest tjedana nakon otvaranja skupštine staleža, treći stalež — želeći preduhitriti akciju kralja, plemića i svećenstva — proglašava sebe i sve one koji mu se žele priključiti po njegovim uvjetima nacionalnom skupštinom, koja ima pravo da izradi ustav. Pokušaj kontrarevolucije naveo ih je da formuliraju svoje zahtjeve uglavnom na način britanskoga Donjeg doma. Ap-poslutizmu je došao kraj, kao što je kralju rekao Mirabeau, poznati i ozloglašeni bivši plemić: »Sire, vi ste stranac u ovoj skupštini, vi nemate prava ovdje govoriti.«^[5]

Suočen s ujedinjenim otporom kralja i povlaštenih klasa, treći stalež je uspio zato što je predstavljao ne samo shvaćanja obrazovane i borbene manjine, već i mnogo većih snaga: radničke sirotinje, gradova, posebno Pariza, i revolucionarnog seljaštva. Naime, ograničeni pokret za reformom u revoluciju je preobrazila okolnost što je skupština staleža sazvana u trenutku duboke ekonomske i društvene krize. Kasne 80-e godine 18. stoljeća bile su, zbog različitih razloga, razdoblje velikih teškoća gotovo za sve grane francuske privrede. Krizu su zaoštrila loša žetva 1788. godine (i 1789) i vrlo teška zima. Loše žetve pogađale su seljaštvo, omogućujući velikim proizvođačima da prodaju žito po cijenama koje diktira glad, prisiljavajući većinu

seljaka s malim posjedima da jedu žito ostavljeno za sjetvu ili da kupuju skupu hranu, osobito u mjesecima prije sljedeće žetve (tj. u svibnju i lipnju). Loše žetve pogadale su i gradsku sirotinju jer su se njezini životni troškovi — kruh je bio osnovna hrana — tada mogli i udvostručiti. Njezino se stanje pogoršavalo i zato što se zbog siromašenja sela smanjilo tržište za manufakture, što je izazvalo industrijsku depresiju. Očajanje i nemir seoske sirotinje pretvarali su se u pobune i razbojstva; stanje siromašnih u gradovima bilo je još gore jer je nestajalo posla upravo onda kad su se povećavali životni troškovi. U normalnim uvjetima mogle su izbiti tek slijepe bune. Ali 1788. i 1789. godine opće uzbuđenje u kraljevstvu, propagandna kampanja i izbori dali su nezadovoljstvu naroda političku perspektivu. Unijeli su prevratničku i zastrašujuću ideju oslobođenja od plemstva i ugnjetavanja. Buntovnički puk stajao je iza predstavnika trećeg staleža.

Kontrarevolucija je potencijalni masovni ustanak pretvorila u stvarnost. Nesumnjivo, bilo je prirodno da se stari poredak brani, ako je potrebno i oružanom silom; doduše, ni armija više nije bila sasvim pouzdana. (Samo nerealistični sanjari mogu zamišljati da je Luj XVI mogao prihvatiti poraz i odmah se pretvoriti u konstitucionalnog kralja, čak i da je bio manje beznačajan i glup čovjek, oženjen manje lakoumnom i neodgovornom ženom, manje spreman slušati pogubne savjetnike.) Kontrarevolucija je pokrenula pariške mase, već gladne, sumnjičave i ratoborne. Najznačajniji rezultat njihova pokreta bilo je osvajanje Bastille, državnog zatvora koji je simbolizirao kraljevski autoritet, a u kojemu su pobunjenici očekivali naći oružje. Pad Bastille, zbog kojega je 14. srpnja s pravom proglašen francuskim nacionalnim praznikom, potvrdio je slom despotizma i u cijelom svijetu bio pozdravljen kao početak oslobođenja. Priča se da je čak i strogi filozof Immanuel Kant, čije su navike bile toliko ustaljene da su građani Koenigsberga navijali satove prema njima, odgodio popodnevnu šetnju čuvši novosti, uvjerivši time sugrađane da se odista zbio događaj svjetskog značenja. A, što je važnije, pad Bastille pronio je revoluciju u provincijske gradove i sela.

Seljačke pobune široki su, bezoblični, anonimni, ali neodoljivi pokreti. Događaji u gradovima i val masovne panike koji se neshvatljivo ali brzo širio preko velikih područja, tzv. *Grande peur* krajem srpnja i početkom kolovoza 1789, pretvorili su epidemiju seljačkog nemira u nepopravljiv lom. Tri tjedna nakon 14. srpnja društvena struktura francuskog feudalizma na selu i državni aparat kraljevine ležali su u krhotinama. Sve što je ostalo od državne sile bile su rasute, nepouzdanе regimente, nacionalna skupština bez izvršne vlasti te niz municipalnih i provincijskih buržoaskih uprava koje su ubrzo počele stvarati naoružanu nacionalnu gardu po uzoru na Pariz. Srednja klasa i aristokracija odmah su prihvatile ono što je bilo neizbježno: sve feudalne privilegije službeno su ukinute, iako je, kad se politička situacija smirila, utvrđena stroga cijena za otkup. Feudalizam nije posve srušen do 1793. Do kraja kolovoza 1789. revolucija je dobila i formalni manifest, Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina. Međutim, kralj se, sa svojom uobičajenom glupošću, tome opirao, a dio revolucionarne srednje klase, uplašen društvenim implikacijama masovne pobune, počeo je razmišljati o tome da je došao čas za konzervativnost.

Ukratko, glavni obris francuske buržoaske revolucionarne politike, kao i svih kasnijih, bio je već jasno vidljiv. Taj dramatični dijalektični ples vladat će budućim generacijama. Još ćemo mnogo puta vidjeti umjerene

reformatore iz srednje klase kako pokreću mase protiv tvrdokornog otpora starog režima ili kontrarevolucije. Vidjet ćemo kako pokret masa premašuje umjerene ciljeve, težeći vlastitoj socijalnoj revoluciji, dok se umjereni razdvajaju u konzervativnu grupu, koja teži sporazumu s reaktionarima, i lijevo krilo, odlučno da traži ostatak još neostvarenih umjerenih zahtjeva uz pomoć masa, usprkos riziku da izgubi kontrolu nad njima. I tako se ponavlja, uz varijacije uzorka: otpor — mobilizacija masa — skretanje ulijevo — rascjep među umjerenima i skretanje udesno — do trenutka kad veći dio srednje klase prijeđe u dotada' konzervativni tabor ili ga porazi socijalna revolucija. U većini buržoaskih revolucija koje su uslijedile umjereni liberali su u vrlo ranom stadiju uzimali ili prelazili konzervativcima. U 19. stoljeću čak se sve češće događalo (posebno u Njemačkoj) da uopće nisu htjeli otpočeti revoluciju bojeći se njenih nepredvidivih posljedica, pretpostavljajući joj sporazum s kraljem i aristokracijom. Osobito je francuske revolucije u tome što je dio liberalne srednje klase bio spreman ostati revolucionaran sve do praga antiburžoaske revolucije, pa čak i preko njega, to su bili jakobinci, čije je ime ostalo posvuda sinonim za radikalnu revoluciju.

Zašto? Djelomično, naravno, zato što francuska buržoazija još nema strašno sjećanje na francusku revoluciju kojeg bi se plašila. Nakon 1794. umjerenima će postati jasno da je jakobinski režim odveo revoluciju predaleko za buržoasku udobnost i očekivanja, kao što će revolucionarima biti jasno da bi »sunce 1793«, aiko bi ponovno zasjalo, sjalo nad neburžoaskim društvom. Zatim, jakobinci su sebi mogli dopustiti takav radikalizam jer u njihovo vrijeme nije postojala klasa koja bi postavila koherentnu društvenu alternativu njihovoj. Takva klasa tek će nastati tokom industrijske revolucije, s »proletarijatom« tj., preciznije, s ideologijama i pokretima koji se na njemu osnivaju. U francuskoj revoluciji radnička klasa — što nije prikladan naziv za grupu najamnih, ali uglavnom neindustrijskih radnika — još nije imala značajniju nezavisnu ulogu. Radnici su gladovali, bunili se, možda sanjali, ali u praktičnim pitanjima slijedili su neproleterske vođe. Seljaštvo, pak, nikad nikome ne daje političku alternativu; ono je, ovisno o situaciji, neodoljiva snaga ili gotovo nepokretan objekt. Jedina alternativa buržoaskim radikalima (izuzemo li male grupe ideologa ili buntovnika, ne moćnih bez masovne podrške) bili su sankiloti — bezobličan, pretežno gradski pokret radne sirotinje, malih obrtnika, trgovaca, zanatlija, sitnih poduzetnika i si. Sankiloti su bili organizirani, osobito u sekcijama Pariza i lokalnim političkim klubovima, i bili su glavna udarna snaga revolucije — stvarni demonstranti, pobunjenici, graditelji barikada. Preko publicista, kao što su Marat i Hebert, preko lokalnih govornika, oni su formulirali politiku iza koje je stajao neodređen i kontradiktoran društveni ideal u kojem se prepleću poštovanje za (malu) privatnu svojinu s mržnjom prema bogatima, zahtjevi da vlada osigura rad, plaće i socijalno osiguranje za siromašne i težnja za krajnjom egalitarnom, slobodarskom demokracijom, lokaliziranim i direktnom. U stvari, sankiloti su bili grana onog univerzalnog i važnog političkog pokreta koji je težio izražavanju interesa velike mase »malih ljudi« koji su postojali između polova buržoazije i proletera, često možda bliži drugima jer su, uglavnom bili siromašni. Taj pokret možemo pratiti u SAD (džefersonizam i Jacksonove demokrate ili populiste), u Britaniji (kao »radikalizam«), u Francuskoj (prethodnici budućih »republikanaca« i radikalnih socijalista), u Italiji (macinijevci i garibaldinci) i drugdje. On se u

postrevolucionarna vremena uglavnom smirivao u vidu lijevog krila liberalizma srednje klase, ali nesklonoga da napusti stari princip prema kojemu nema neprijatelja na ljevici, te spremnoga da se u kriznim razdobljima pobuni protiv »zida novca«, »ekonomskih rojalista« ili »zlatnog križa koji muči čovječanstvo«. Ali ni sankilotizam nije davao realnu alternativu. Njegov ideal, zlatna prošlost seljaka i malih zanatlija, ili zlatna budućnost malih zemljoposjednika i obrtnika, nije bio ostvariv. Povijest je bila protiv njega. Najviše što je mogao učiniti — a to je i postigao 1793—1974. godine — bilo je da historijskom toku postavi zapreke, koje su ometale ekonomski razvoj Francuske od tog vremena pa gotovo sve do danas. Zaista, sankilotizam je bio tako bespomoćan fenomen da je i samo njegovo ime uglavnom zaboravljeno ili se smatra sinonimom za jakobince, koji će ga povesti u II godini.

II

Između 1789. i 1791. pobjednička umjerena buržoazija, putem tijela koje se pretvorilo u Ustavotvornu skupštinu, provela je opsežnu racionalizaciju i reformu države, što joj je bio i cilj. Većina trajnih institucionalnih ostvarenja revolucije datira iz tog vremena, kao i najimpresivniji međunarodni rezultati — metrički sistem i prvi put provedena emancipacija Židova. Ekonomske namjere Ustavotvorne skupštine bile su sasvim liberalne: njezina politika prema seljaštvu — ograđivanje zajedničke zemlje i poticanje seoskih poduzetnika, prema radnicima — zabrana udruživanja, prema malim obrtnicima — ukidanje gildi i udruženja. Mala je bila konkretna zadovoljština za običan narod osim (od 1790) sekularizacija i prodaje crkvenih posjeda (i onih koji su pripadali odbjeglih plemićima). Ta mjera imala je trostruku prednost: slabila je klerikalizam, jačala provincijske i seoske poduzetnike te mnogim seljacima davala pristojnu naknadu za revolucionarnu aktivnost. Ustav iz 1791. uklonio je dosljednu demokraciju sistemom konstitucionalne monarhije osnovane na relativno širokom pravu glasa koje »aktivnim građanima« daje privatna svojina. Što se »pasivnih« tiče, postojala je nada da će se ponašati u skladu sa svojim nazivom.

No to se nije dogodilo. S jedne strane, monarhija, mada sada poduprta moćnom, ne više revolucionarnom buržoaskom grupacijom, nije se mogla pomiriti s novim poretkom. Dvor je spletkario i sanjao o križarskom pohodu kraljevskih rođaka protiv vladajuće rulje prostaka kojim bi se vratio Bogom imenovani, najkatoličkiji kralj Francuske na njegovo pravo mjesto. Civilni ustav za kler (1790), loše zamišljen korak koji nije bio usmjeren protiv crkve, već protiv njezine potpune privrženosti Rimu, natjerao je većinu svećenika i njihovih vjernika u opoziciju, te potakao kraljev očajnički i, kao što se pokazalo, samoubilački pokušaj bijega iz zemlje. Bio je uhapšen u Varennesu (u lipnju 1791), i otad republikanizam postaje glavna snaga. Naime, po tradiciji, kralj koji napusti svoj narod gubi pravo na njegovu lojalnost. S druge strane, nekontrolirana slobodna privreda umjerenih pojačala je kolebanja cijena hrane, a time i borbenost gradske sirotinje, posebno u Parizu. Cijene kruha obilježavale su političku temperaturu Pariza s preciznošću termometra; a pariške mase bile su odlučujuća revolucionarna snaga: nije bez razloga nova francuska trobojnica izvedena iz stare kraljevske bijele zastave povezane s plavom i crvenom — bojama Pariza.

Situaciju je dokraja zaoštrilo izbijanje rata, tj. izazvalo je drugu revoluciju 1792. godine, dovelo do jakobinske republike u II godini i, možda, uspona Napoleona. ^Drugim riječima, povijest francuske revolucije pretvorilo je u povijest Evrope.f

Dvije snage gurale su Francusku u opći rat: ekstremna desnica i umjereni ljevičari. Kralju, francuskom plemstvu i sve većoj aristokratskoj i svećeničkoj emigraciji, koja se smjestila po zapadnonjemačkim gradovima, bilo je jasno da samo strana intervencija može vratiti stari režim.* Takvu intervenciju nije bilo baš lako organizirati uzmemo li u obzir složenost međunarodne situacije i relativno mirnu političku situaciju u drugim zemljama. Ipak, plemićima i Bogom imenovanim vladarima posvuda je postajalo sve jasnije da restauracija vlasti Luja XVI nije samo pitanje klasne solidarnosti, već i obrane od širenja užasnih ideja koje su dolazile iz Francuske. Prema tome, snage za pohod na Francusku skupljale su se u inozemstvu.

Istovremeno, sami umjereni liberali, a najviše grupa političara koji su se okupljali oko predstavnika iz trgovačkog departmana Gironde, bili su za rat, djelomično zato što svaka istinska revolucija teži tome da postane svjetska. Za Francuze, kao i za njihove brojne simpatizere u inozemstvu, oslobođenje Francuske bilo je samo prvi korak u univerzalnom trijumfu slobode; takav stav lako je vodio uvjerenju da je dužnost domovine revolucije da oslobodi sve narode koji stenju ugnjetavani tiranijom. Među revolucionarima, umjerenima i ekstremnima, postojala je istinska, uzvišena i plemenita strast za širenjem slobode — oni zaista nisu mogli odvojiti problem francuske nacije od problema čitavog porobljenog čovječanstva. I francuski i drugi revolucionarni pokreti usvojiti će, ili sebi prilagoditi, taj pogled na svijet otada pa barem do 1848. Svi planovi za oslobođenje Evrope do 1848. počivali su na ideji pobune naroda pod francuskim vodstvom, kojom bi se zbacila evropska reakcija. Nakon 1830. drugi pokreti nacionalnog i liberalnog revolta, kao talijanski ili poljski, također su bili skloni tome da svoje nacije donekle vide kao mesijanske, određene da vlastitom slobodom donesu slobodu svima drugima.

S druge strane, razmotren manje idealistički, rat bi također pomogao u rješavanju brojnih domaćih problema. Bilo je lako i privlačno pripisati teškoće novog režima zavjerama emigranata i stranih tirana te okrenuti opće nezadovoljstvo protiv njih. Poslovni ljudi tvrdili su da se nesigurni ekonomski izgledi, devalvacija novca i drugi problemi mogu riješiti samo ako bude raspršena opasnost od intervencije. Oni i njihovi ideolozi mogli su se prikloniti mišljenju, uz brzoplet pogled na prošlost Velike Britanije, da je ekonomska supermacija rezultat sistematske agresivnosti. (18. stoljeće uopće nije bilo doba u kojemu bi uspješni poslovni ljudi bili privrženi miru.) Štoviše, kao što će se ubrzo pokazati, rat se može voditi tako da donosi profit. Zbog svih tih razloga, veći dio nove Zakonodavne skupštine, osim malog desnog i malog lijevog krila, s Robespierrom na čelu, tražio je rat. Kad je izbio rat, zbog istih je razloga pobjeda revolucije trebalo da uključuje oslobođenje, eksploataciju i politički manevar.

Rat je objavljen u travnju 1792. Poraz, koji je narod (vjerojatno s pravom) pripisivao kraljevskoj sabotaži i izdaji, donio je radikalizaciju. Tokom kolovoza i rujna monarhija je srušena oružanom akcijom sankilotskih masa Pariza, uspostavljenja je jedna i nedjeljiva Republika te proglašeno novo

* Oko 300000 Francuza emigriralo je između 1789. i 1795. godine. [6]

doba u ljudskoj historiji ustanovljenjem i godine revolucionarnog kalendara. Željezno, herojsko doba francuske revolucije, počelo je masakrima političkih zatvorenika, izborima za Nacionalni konvent — možda najznačajniji skup u historiji parlamentarizma — i pozivom na opći otpor napadačima. Kralj je zatvoren, a strana invazija zaustavljena nedramatičnim artiljerijskim dvobojem kod Valmyja.

Revolucionarni ratovi nameću vlastitu logiku. Vladajuća stranka u novom Konventu bili su žirondinci, ratoborni u vanjskoj politici, umjereni kod kuće, skup sjajnih parlamentarnih govornika koji su predstavljali velike poslove, provincijsku buržoaziju i dobar dio intelektualaca. Njihova politika bila je posve nemoguća. Jer samo se države koje vode ograničeni rat sredenim, regularnim snagama mogu nadati da će rat i domaće probleme održati u odvojenim posudama, kao što su gospođe i gospoda iz romana Jane Austin upravo radili u Britaniji. Revolucija nije vodila ograničeni rat, niti je imala redovne trupe: njezin rat se njhio između krajnje pobjede, tj. svjetske revolucije, i krajnjeg poraza, tj. potpune kontrarevolucije, a njezina vojska — ostatak stare francuske armije — nije bila ni djelotvorna ni pouzdana. Dumouriez, vodeći general Republike, uskoro će prijeći neprijatelju. Samo neočekivane, revolucionarne metode mogle su donijeti pobjedu u takvom ratu, čak i ako se značenje riječi pobjeda ograniči samo na po-, raz stranih intervencionista. I zaista, takve su metode pronađene. U krizi, mlada francuska republika otkrila je ili izmislila totalni rat: opću mobilizaciju nacije putem regrutiranja, racioniranje i strogo kontroliranu ratnu privredu, te ukidanje, u zemlji i izvan nje, razlike između vojnika i građanina. Koliko su zastrašujuće implikacije tih metoda, postalo je jasno tek u naše doba. Budući da je revolucionarni rat 1792—1794. godine ostao samo izuzetna epizoda, većina promatrača u 19. stoljeću nije mogla shvatiti njegov smisao, već samo primijetiti (dok u ugojenosti kasne viktorijske epohe i to nije zaboravljeno) da ratovi vode revolucijama, a revolucije dobivaju ratove koje je inače nemoguće dobiti. Tek danas možemo vidjeti sličnost između metoda jakobinske republike i terora 1793—1794. te modernoga totalnog rata.

Sankiloti su pozdravili revolucionarnu ratnu vladu, ne samo zato što su s pravom smatrali da se samo tako može pobijediti kontrarevolucija i strana intervencija, već i zato što su njezine metode mobilizirale narod i bile bliže socijalnoj pravdi. (Zanemarivali su činjenicu da je efikasan moderni rat nespojiv s decentraliziranom, voluntarističkom, direktnom demokracijom, kojoj su se nadali.) Žirondinci su se pak bojali političkih posljedica kombinacije masovne revolucije i rata koji su pustili s lanca. Nisu bili spremni ni za natjecanje s ljevicom. Oni nisu željeli suditi kralju ni pogubiti ga, ali su se sa svojim suparnicima montanjarima (jakobincima) morali takmičiti u tom pitanju koje je postalo simbol revolucionarnog žara. Montanjari su dobili na ugledu, a ne oni. Žirondinci su, međutim, htjeli pretvoriti rat u opći ideološki križarski pohod za oslobođenje i direktni izazov velikom ekonomskom suparniku — Britaniji. U tome su uspjeli. Do Ožujka 1793. Francuska je već bila u ratu s većinom evropskih zemalja i počela je prisvajati strane teritorije (što je ozakonjeno novom doktrinom prava Francuske na njene »prirodne granice«). Ali širenje rata, to više što se razvijao loše, samo je jačalo ljevicu, koja ga je jedina mogla dobiti. Povlačeći se, nadvladana Žironda pribjegla je. loše procijenjenim napadima protiv ljevice,

koji će se ubrzo pretvoriti u organizirani revolt provincija protiv Pariza. Brzim udarcem sankilota srušena je 2. lipnja 1793. Nastupila je jakobinska republika.

III

Kad obrazovani laik razmišlja, o francuskoj revoluciji, uglavnom mu na pamet padaju događaji iz 1789, a osobito jakobinska republika iz II godine. Ukočeni Robespierre, veliki i razbludni Danton, hladna revolucionarna elegancija Saint-Justa, krupni Marat, Komitet javnog spasa, revolucionarni sud i giljotina — to su slike koje najjasnije vidi. Samo se historičari sjećaju imena umjerenih revolucionara koji su se pojavili između Mirabeaua i La-fayettea 1789. i jakobinskih vođa 1793. godine. U širem sjećanju žirondinci ostaju samo kao grupa i, možda, po politički zanemarivim, ali romantičnim likovima žena vezanih uz njih — Mme Roland ili Charlotte Corday. Tko osim stručnjaka poznaje imena Brissota, Vergniauda, Guadeta i drugih? Konzer-vativci su stvorili trajnu sliku Terora, nesputane diktature historičnog krvoprolića, iako su, prema mjerilima 20. stoljeća i, štoviše, prema mjerilima konzervativnog suzbijanja socijalne revolucije, kao što je masakr Pariške komune 1871, tadašnja krvoprolića bila relativno mala —17 000 službenih egzekucija u 14 mjeseci.^[7] Revolucionari, posebno u Francuskoj, vidjeli su Teror kao prvu narodnu republiku, inspiraciju za sve kasnije pobune. Jer to je bilo doba koje se ne mjeri svakodnevnim ljudskim kriterijima.

Sve je to istina. No za solidnog Francuza srednje klase, koji je stajao iza Terora, on nije bio ni patološki ni apokaliptičan, već ponajprije jedini djelotvoran način očuvanja zemlje. To je jakobinska republika učinila, i to djelo je nadljudske U lipnju 1793. pobunilo se protiv Pariza 60 od ukupno 80 francuskih departmana, a armije njemačkih prinčeva prodirale su sa sjevera i s istoka, dok su Britanci napadali s juga i sa zapada; zemlja je bila bespomoćna i pod stečajem. Nakon 14 mjeseci cijela je Francuska bila pod čvrstom kontrolom, napadači su bili istjerani, a francuske armije zauzele su Belgiju i nalazile se na pragu dvadesetogodišnjeg perioda gotovo neprekidnih i prilično lako postignutih vojnih pobjeda. Već do ožujka 1794. stvorena je armija tri puta veća od prijašnje, uz polovicu troškova iz 1793, a vrijednost francuske valute (točnije, papirnih assignata koji su je većinom zamjenjivali) bila je uglavnom stabilna, za razliku od prethodnog i budućeg razdoblja. Nije čudno što je Jeanbon Saint-André, jakobinski član Komiteta javnog spasa, koji je, iako uvjereni republikanac, kasnije postao jedan od Napoleonovih najsposobnijih prefekata, s prezirom gledao na carsku Francusku kad je počela posrtati pod porazima 1812—1813. godine. Republika iz II godine svladavala je teže krize manjim sredstvima.*

Za takve ljude, kao i za veći dio nacionalnog Konventa, koji je zadržao kontrolu tokom toga herojskog doba, izbor je bio jednostavan: ili Teror, sa svim njegovim nedostacima sa stajališta srednje klase, ili propast revolucije, raspad nacionalnog teritorija i, možda — nije li postojao primjer Poljske? — nestanak države. Da nije bilo očajne krize u Francuskoj, vjerojatno

* »Znate li koja je vrsta uprave (bila pobjednička)? . . . uprava Konventa. Vladavina strastvenih jakobinaca, s crvenim kapama, koji su nosili grubu vunenu odjeću i drvene cipele, živjeli od jednostavnog kruha i lošeg piva te spavali na madracima položenima po podu, kad bi bili preumorni da ostanu budni i donose odluke. To je vrsta ljudi koja je spasila Francusku. Ja sam bio jedan od njih, gospodo. I ovdje, kao i u carevim prostorijama u koje ću ući, ja se ponosim time« (citira I. Savant u knjizi *Les prejets de Napoteon*, 1958, (111—114).

bi mnogima od njih bio draži manje željezni režim i, sigurno, manje kontrolirana privreda: pad Robespierrea odveo je u opće popuštanje ekonomske kontrole, podmitljivost i makinacije, koje su kulminirale u sve većoj inflaciji i državnom bankrotu 1797. godine. Ali čak i sa stajališta s najužim kutom gledanja, bilo je očito da perspektiva francuske srednje klase ovisi o izgledima ujedinjene, snažne nacionalne države. U svakom "Slučaju, može li revolucija koja je stvorila termine nacija i patriotizam u modernom smislu napustiti *grande nation*?

Prvi zadatak jakobinskog režima bio je pokretanje masa protiv otpadništva Žironda i provincijskih notabla te održavanje podrške pariških san kilota, čiji su se zahtjevi za revolucionarnim ratnim naporima — opća mobilizacija (»levee en masse«), teror protiv »izdajnika«, opća kontrola cijena (»maximum«) — djelomično ionako poklapali s jakobinškim zdravim razumom, iako su se ostali njihovi zahtjevi pokazali problematičnima. Donekle radikaliziran novi ustav bio je proglašen, što je dotad odgađala Žironda. Prema tom plemenitom, ali u osnovi teoretskom dokumentu, narod je dobio opće pravo glasa, pravo na pobunu, posao ili uzdržavanje, te — što je najvažnije — službenu izjavu da je cilj vlade, sreća svih ljudi, a prava naroda treba da budu ne samo iznesena, već i primijenjena u praksi. To je bio prvi demokratski ustav koji je proglasila neka moderna država. Konkretno, jakobinci su poništili sva preostala feudalna prava bez otkupa, povećali izgled malih kupaca da dobiju zaplijenjena imanja emigranata i — nekoliko mjeseci kasnije — ukinuli ropstvo u francuskim kolonijama, kako bi crnce u Santo Domingu potakli da se bore za Republiku, protiv Engleza. Te su mjere imale vrlo dalekosežne posljedice. U Americi su pomogle uzdi zanju prvoga značajnoga, nezavisnog revolucionarnog vođe Toussainta Louverturea.* U Francuskoj su jakobinci stvorili nepristupačnu citadelu malih i srednjih seljaka, malih obrtnika i trgovaca, ekonomski nazadnih, ali strastveno odanih revoluciji i Republici, koji će otada dominirati životom zemlje. Kapitalistička transformacija poljoprivrede i malih poduzeća — glavni uvjet bržeg ekonomskog razvoja — bila je usporena do puzanja, a s njom i brzina urbanizacije, širenje domaćeg tržišta, rast radničke klase i, konačno, kasnije napredovanje proleterske revolucije. I veliki poslovi i radnički pokret osuđeni su da dugo budu tek problemi manjine u Francuskoj, otoci okruženi morem sitnih trgovaca, seljaka i vlasnika kavana (vidjeti 9. poglavlje).«

Težište nove vlasti, Savez jakobinaca i sankilota, očito se dakle, pomaklo ulijevo. To se ogledalo i u obnovljenom Komitetu javnog spasa, koji je ubrzo postao djelotvoran ratni kabinet Francuske. On je izgubio Danto-na, moćnog, razvratnog, možda potkupljivog, ali vrlo talentiranog revolucionara, umjerenijega nego što se činilo (bio je ministar u posljednjoj kraljevskoj vladi), a dobio Maximiliena Robespierrea, koji je postao njegov najutjecajni član. Malo je historičara bilo nepristrano prema tom dotjeranom, blijedom, fanatičnom advokatu s donekle pretjeranim smislom za vlastiti monopol na vrlinu, jer on još inkarnira strasnu i slavnu II godinu, prema

* Neuspjeh napoleonske Francuske da vrati Haiti bio je među glavnim razlozima likvidacije čitavog preostalog američkog carstva koje je prestalo postojati i 1803. prodajom Louisiane¹ Sjedinjenim Državama. Tako je daljnja posljedica širenja jakobinstva u Americi bilo pretvaranje SAD u kontinentalnu silu.

¹ Naziv Louisiana (po Luju XIV) upotrebljavao se još od početka francuske kolonizacije za najveći dio golemog porječja Mississippija i Missourija, zatim se odnosio na prostrano područje zapadno od Mississippija, s New Orleansom. Upravo to područje prodali su Francuzi 1803. Sjedinjenim Državama. Kasnije je opseg geografskog naziva još više sužen, na današnji teritorij savezne države Louisiane. (Op. ur.)

kojoj nijedan čovjek nije ravnodušan. On nije bio ugodna ličnost, čak i oni koji danas smatraju da je bio u pravu vile vole sjajnu matematičku strogost graditelja spartanskog raja — mladog Saint-Justa. Robespierre nije bio velik čovjek, a često je bio sitničav. No on je jedina ličnost koju je izbacila revolucija (osim Napoleona) a oko koje je nastao kult. Zato što za nj, kao i za historiju, jakobinska republika nije bila sredstvo za dobivanje rata nego ideal: strašno i slavno kraljevstvo pravde i vrline u kojemu su svi dobri građani jednaki pred nacijom, a narod kažnjava izdajnike. Jean Jacques Rousseau (vidjeti str. 209) i čvrsta vjera u pravičnost davali su mu snagu. Nije imao formalne diktatorske vlasti ni funkcije, jer je bio samo jedan od članova Komiteta javnog spasa koji je, opet, bio samo jedan od odbora Konventa — najmoćniji, ali nikad svemoćan. Robespierreova snaga bila je snaga naroda — pariških masa, a njegov teror njihov teror. Kad su ga napustili, pao je.

Tragedija je Robespierrea i jakobinske republike u tome što su bili prisiljeni da sami potkopaju podršku naroda. Režim je bio savez srednje klase i radnih masa, ali za buržoaske jakobince ustupci sankilotima bili su prihvatljivi samo zato i samo dotle dok su mase privlačili režimu, a ove nisu ugrožavale privatne posjednike; u tom savezu, pak, buržoaski jako-binci bili su odlučujuća snaga. Štoviše, same potrebe rata obavezivale su svaku vladu na centralizaciju i disciplinu, na štetu slobodne lokalne i direktne demokracije klubova i sekcija, nestalne dobrovoljačke milicije, slobodnih izbora, tj. na štetu svega onoga na čemu su sankiloti izrasli. Proces koji je tokom građanskog rata u Španjolskoj 1936—1939. godine ojačao komuniste na račun anarhista ojačao je i jakobince Saint-Justova tipa na račun Heberto-vih sankilota. Do 1794. vlada i politika postale su monolitne, predvođene direktnim zastupnicima Komiteta javnog spasa ili Konventa — preko delegata *en mission*² — i širokim tijelom jakobinskih funkcionara, povezanih s lokalnim stranačkim organizacijama. Najzad, ekonomske potrebe rata oslabile su podršku puka. U gradovima su mase imale koristi od kontrole cijena i racioniranja, ali ih je pogađalo što su u skladu s time, zamrznute nadnice. Na selu su sistematske rekvizicije hrane (koje su gradski sankiloti prvi tražili) odbijale seljake.

Mase zato postaju nezadovoljne ili se, zbunjene i uvrijeđene, povlače u pasivnost, pogotovo nakon suđenja i pogubljenja hebertista, najglasnijih sankilotskih govornika. U međuvremenu su umjereniji sljedbenici izazvani napadom na desno krilo opozicije, koje je sada predvodio Dantrin. Ta je klika osigurala bijeg nizu krijumčara, špekulanata, trgovaca na crno i drugih pokvarenjaka koji brzo akumuliraju kapital, a sam Danton oličavao je amoralnu falstafovsku slobodnu ljubav i slobodno trošenje, što se uvijek pojavljuje u početku socijalnih revolucija, dok ne bude nadvladano teškim puritanizmom, koji je neizbježan. Dantone u povijesti uvijek pobjeđuju Robespierrei (ili oni koji se pretvaraju da se ponašaju kao Robespierre) jer kruta, uskogrudna odanost može uspjeti tamo gdje boemstvo ne može. Međutim, ako je Robespierre i dobio umjerenu podršku zbog uništavanja korupcije, dalje ograničavanje slobode i zarađivanja sve je više uznemiravalo poslovne ljude. Napokon, malo kome su se sviđali pomalo fantastični ideološki izleti tog vremena — kampanje sistematske dekristijanizacije (zahvaljujući sankilot-skome žaru) i Robespierreova nova građanska religija Vrhovnog bića, popraćena-ceremonijama, koja se pokušala suprotstaviti ateistima i držati se zapovijesti

² Delegati s posebnim zadacima i ovlaštenjima. (Op. prev.)

božanskog Jeana Jacquesa. A neprestani šum giljotine podsjećao je sve političare na to da nitko nije sasvim siguran.

Do travnja 1794. i lijevi i desni otišli su pod giljotinu, a jakobinci su ostali politički izolirani. Samo ih je ratna kriza održala na vlasti. Kad su u lipnju 1794. nove armije Republike dokazale svoju snagu odlučnom pobjedom nad Austrijancima kod Fleurusa i okupacijom Belgije, kraj je bio vrlo blizu. Konvent je 9. termidora, po revolucionarnom kalendaru (27. 7. 1794) zbacio Robespierrea. Sljedećeg dana smaknuti su Saint-Just i Couthon, a nekoliko dana kasnije i 87 članova revolucionarne Pariške komune.

IV

Termidor je kraj herojske i slavne faze revolucije: doba odrpanih sankilota i ispravnih građana s crvenim kapičama, koji su sami sebe smatrali Brutima i Katonima, doba klasičnog i plemenitog govorništva, ali i potresnih rečenica: »Lyon n'est plus« (Lyona više nema), »10 000 vojnika nema cipela. Uzet ćete cipele svih aristokrata u Strasbourgu i isporučiti ih, spremne za transport, u štab sutra do 10 ujutro.«^{1*3} To nije bilo vrijeme ugodno za život, jer je većina ljudi bila gladna, a mnogi uplašeni; ali to je bio fenomen strašan i neopoziv kao prva nuklearna eksplozija, čitav svijet njime je bio trajno izmijenjen, a energija koja je njime oslobođena bila je dovoljna da armije starog režima pomete kao slamu.

U vremenskom razdoblju što se naziva revolucionarnim periodom (1794—1799) francuska srednja klasa suočavala se s problemom ostvarenja političke stabilnosti i ekonomskog napretka na osnovi prvotnoga liberalnog programa iz 1789—1791. godine. Problem nije riješila do danas, iako je poslije 1870. godine nađena djelotvorna formula u parlamentarnoj republici. Brza smjena režima — direktorij 1795—1799, konzulat 1799—1804, carstvo 1804—1814, restaurirana burbonska monarhija 1815—1830, ustavna monarhija 1830—1848, republika 1848—1851, II carstvo 1851—1870 — označava niz pokušaja održanja buržoaskog društva, izbjegavajući dvostruku opasnost: od jakobinske demokratske republike i pobornika starog režima.

Velika slabost termidoraca bila je u tome što nisu imali političke podrške, već su ih, u najboljem slučaju, podnosili, a bili su priti ješnjeni između obnovljene aristokratske reakcije i jakobinsko-sankilotske pariške sirotinje koja je ubrzo zažalila pad Robespierrea. Godine 1795. izgradili su složeni ustav, pun ograda i balansiranja, da bi se zaštitili od dvostruke opasnosti, a periodična skretanja udesno i ulijevo održavala su ih u kritičnoj ravnoteži, ali sve više su se morali oslanjati na vojsku da bi suzbili opoziciju. Situacija je bila neobično slična onoj u Četvrtoj republici, a i rješenje je bilo slično: vladavina generala. No Direktorij nije ovisio o armiji samo radi suzbijanja periodičnih udara i zavjera (razne zavjere 1795, Babeufova 1796, Fructidor 1797, Floreal 1798, Prairial 1799*). Neaktivnost je bila jedina sigurna garancija vlasti za slab i nepopularan režim, no srednjoj klasi bila je potrebna inicijativa i ekspanzija. Vojska je rješavala taj prividno nerješiv problem. Ona je pobjeđivala, podmirivala je vlastite troškove, štoviše, njezina pljačka i osvajanja donosili su prihod vladi. Zar iznenađuje što je Napoleon Bonaparte,

* Zavjere su dobile imena prema nazivima mjeseca revolucionarnog kalendara.

možda najinteligentniji i najsposobniji vojskovođa, odlučio da armija dokrajči slabi civilni režim?

Revolucionarna vojska bila je najsjajnije dijete jakobinske republike. Od »levee en masse« revolucionarnih građana ubrzo se pretvorila u silu profesionalnih boraca, jer između 1793. i 1798. nije bilo mobilizacijskih poziva, a oni koji nisu imali smisla ili sklonosti za vojevanje masovno su dezertirali. Tako je vojska stekla revolucionarna obilježja, zadržavši i obilježja stare, redovne armije: tipična bonapartistička mješavina. Revolucija joj je omogućila dotad neviđenu vojnu nadmoć, koju će Napoleon iskoristiti sposobnošću vojskovođe. Ostalo je nešto od improviziranog mobiliziranja: jedva izvežbani regruti učili se od veterana i preuzimali njihov moral, formalna disciplina kasarni bila je zanemariva, vojnici su smatrani ljudima, a apsolutno pravilo napredovanja prema zaslugama (tj. isticanju u bitkama) stvaralo je jednostavnu hijerarhiju prema hrabrosti. Sve to, kao i arogantno shvaćanje francuske revolucionarne misije učinili su francusku armiju neovisnom o uvjetima o kojima su ovisile tradicionalne vojne snage. Nikad nije stvoren djelotvoran sistem opskrbljivanja, jer je vojska bila izvan zemlje. Nikad nije imala zaleđe u vojnoj industriji koje bi bar približno odgovaralo njenim nominalnim potrebama, ali dobivala je bitke tako brzo da joj je trebalo malo oružja: 1806. veliki stroj pruske armije raspao se pred vojskom u kojoj je jedan od korpusa ispalio samo 1 400 topovskih granata. Generali su se mogli pouzdati u neograničenu ofenzivnu hrabrost vojnika i priličan stupanj njihove inicijative. „Neosporno, armija je od početka imala i slabosti. Osim Napoleona i nekolicine drugih, generali i štapsko osoblje bili su ograničenih sposobnosti; revolucionarni general ili Napoleonov maršal bio je obično žilavi narednik ili trupni oficir koji je napredovao zbog hrabrosti i predvođenja prije nego zbog pameta — herojski, ali vrlo glupi maršal Ney bio je u tom pogledu više nego tipičan. Napoleon je dobivao bitke, njegovi bi ih maršali sami vjerojatno bili izgubili. Improviziran sistem opskrbljivanja bio je dovoljan u bogatim zemljama koje su se mogle pljačkati: u Belgiji, sjevernoj Italiji, Njemačkoj. U prostranstvima Poljske i Rusije, kao što ćemo vidjeti, nije bilo »imalo djelotvoran. Gubici su bili još veći zato što nije bilo sanitetskih službi: između 1800. i 1815. godine Napoleon je izgubio 40% svojih snaga (iako trećinu zbog dezertiranja), ali između 90 i 98% tih gubitaka nisu činili vojnici poginuli u bitkama, već oni koji su umrli od rana, bolesti, iscrpljenosti i hladnoće. Ukratko, to je bila armija koja je pokorila cijelu Evropu u kratkim, oštrim jurišima, ali ne zato što je mogla, već zato što je morala.

S druge strane, u vojsci se mogla postići karijera, koju je talentiranima omogućila buržoaska revolucija; oni koji su u njoj uspjeli bili su zainteresirani za unutrašnju stabilnost zemlje kao i bilo koji buržuj. To je armiju, usprkos u nju ugrađenom jakobinizmu, činilo osloncem posttermidorske vlade, a njezina vođu Bonapartea osobom prikladnom da završi buržoasku revoluciju i uspostavi stabilan buržoaski poredak. Napoleon Bonaparte, premda plemenitog porijekla prema mjerilima svoga barbarskog rodnog otoka Korzike, bio je tipičan karijerist spomenute vrste. Rođen 1769. godine, on se polako probijao u artiljeriji, jednoj od nekoliko grana kraljevske armije u kojoj su bila nužna stručna znanja i sposobnost njihove primjene, ambiciozan, nezadovoljan i revolucionaran. Za vrijeme revolucije jedan od komesara Republike na ključnom dijelu ratišta — slučajno također Korzikanac kojemu, međutim; mladi Napoleon Bonaparte nije mogao smetati — ocijenio je toga

pristašu jakobinske diktature kao vrlo darovitoga vojnika koji mnogo obećava. Godina II učinila je Napoleona generalom. Preživio je pad Robespierrea, a talent za održavanje korisnih veza u Parizu pomogao mu je da napreduje nakon tog teškog trenutka. Iskoristio je priliku u talijanskom pohodu 1796. i postao neosporno prvi vojnik Republike, koji je djelovao, u biti, nezavisno od civilne vlade. Vlast trnu je djelomično povjerena, djelomično se nje domogao kad su napadi stranih sila 1799. otkrili slabost Direktorija i njegovu nezamjenjivost. Postao je prvi (konzul, zatim doživotni konzul, a na kraju i car. S njegovim dolaskom, kao čudom, nerješivi problemi Direktorija postali su rješivi. Za nekoliko godina Francuska je dobila Građanski zakonik (Code civile), konkordat s crkvom i najuvjerljiviji simbol buržoaske stabilnosti — nacionalnu banku. A svijet je dobio prvi svjetovni mit.

Stariji čitaoci ili oni u staromodnim zemljama poznaju mit o Napoleonu kakav je postojao tokom 19. stoljeća, kad nijedan kabinet srednje klase nije bio potpun bez njegove biste i kad su dosjetljivi pamfletisti tvrdili, makar i u šali, da nije bio čovjek, već bog Sunca. Neobična snaga tog mita ne može se potpuno objasniti ni francuskim pobjedama ni napoleonskom propagandom, ni Napoleonovim neospornim genijem. Kao čovjek bio je, nema sumnje, izvanredan, svestran, inteligentan, maštovit, iako ga je vlast učinila prilično neugodnim. Kao generalu nije mu bilo ravna, kao vladar bio je odličan planer, vođa i izvršilac, dovoljno svestran da shvati i nadzire što rade njegovi podređeni. Kao ličnost čini se da je oko sebe širio osjećaj veličine, ali većina onih koji o tome svjedoče — kao Goethe — vidjela ga je na vrhuncu slave, kad je već bio obavijen mitom. Napoleon je, neosporno, bio velik čovjek, i upravo njegovu sliku — možda uz Lenjinovu — većina iole obrazovanih ljudi prepoznat će u galeriji historijskih portreta, makar samo po niskom rastu, kosi počeslanoj prema naprijed, iznad čela, i ruci gurnutoj u poluotvoren kaput. No uspoređivati ga sa slavnim ličnostima 20. stoljeća vjerojatno nema smisla.

Jer mit se ne temelji toliko na Napoleonovim zaslugama koliko na tada jedinstvenom toku njegove karijere. Ljudi svjetskog značenja u prošlosti su počinjali kao vladari, poput Aleksandra, ili barem kao patriciji, poput Julija Cezara, a Napoleon je bio »mali narednik« koji se do pozicije hegemon kontinentalne Evrope uzdigao samo vlastitom sposobnošću. (To nije sasvim točno, ali je njegov uspjeh bio dovoljno meteorski i velik da bi takva predodžba bila opravdana.) Svaki mladi intelektualac koji je gutao knjige, kao što je činio mladi Napoleon, pisao loše pjesme i romane te obožavao Rous-seaua mogao je ubuduće vidjeti nebo kao svoju granicu i lorike oko svog monograma. Svaki poslovni čovjek imao je otada ime za svoju ambiciju: postati — sami klišeji tako kažu — Napoleon financija ili industrije. Sve obične ljude silno je uzbuđivao tada jedinstven prizor običnog čovjeka koji je postao veći od onih koji su rođeni da nose krunu. Napoleon je dao ime ambiciji u trenutku kad je dvojna revolucija otvorila svijet ambicioznim ljudima. No bio je on i više od toga. Bio je civiliziran čovjek 18. stoljeća, racionalist, radoznao, prosvijećen, ali dovoljno Rousseauov učenik da bi ujedno bio i romantični čovjek 19. stoljeća. Bio je čovjek revolucije i čovjek koji je donio stabilnost. Jednom riječju, lik s kojim se mogao identificirati svatko tko je raskinuo s tradicijom.

Za Francuze je bio i nešto mnogo jednostavnije: najuspješniji vladar u njihovoj dugoj povijesti. Pobjeđivao je u ratovima, u zemlji je uspostavio ili obnovio aparat francuskih institucija kakve postoje i danas. Doduše,

većina njegovih ideja, možda i sve, pojavila se u toku revolucije i direktorija, ali njegov je osobni doprinos u tome što je te ideje učinio konzervativnijima, više hijerarhičnima i autoritarnima. Njegovi su ih prethodnici samo najavljivali, a on ih je ostvario. Veliki svijetli spomenik francuskog zakonodavstva *Codes* — zakони, koji su postali model za čitav buržoaski svijet, osim anglosaksonske sfere, bili su napoleonski. Hijerarhiju službenika, u upravi od prefekta nadalje, u sudovima, na sveučilištima i u školama, uspostavio je Napoleon. Velike sfere za »karijere« u javnom životu Francuske — vojska, javne službe, obrazovanje, pravo — još imaju napoleonski oblik. Donio je stabilnost i blagostanje svima osim onoj četvrtini milijuna Francuza koji se nisu vratili iz ratova; čak je i njihovim rođacima donio slavu. Englezi su, nesumnjivo, smatrali da se bore za slobodu protiv tiranije, ali 1815. većina Engleza bila je, vjerojatno, siromašnija i u lošijoj situaciji nego 1800, dok je većini Francuza gotovo sigurno bilo bolje. Nitko, osim još uvijek zanemarivanog broja najamnih radnika, nije izgubio bitne ekonomske dobiti stečene u revoluciji. Malo je zagonetnog u trajnosti bonapartizma kao ideologije apolitičkih Francuza, pogotovo bogatijih seljaka, nakon Napoleonova sloma. Drugi, mnogo »manji« Napoleon potratio je to povjerenje 1852—1870. godine.

Samo je jedno Napoleon razorio: jakobinski revolucionarni san o jednakosti, slobodi i bratstvu, o ustajanju naroda u svom njegovu dostojanstvu i rušenju tiranije. To je bio mit moćniji od njegova mita. Nakon Napoleonova pada sjećanje na jakobinsku republiku, a ne na njega, inspirirat će revolucije 19. stoljeća čak i u njegovoj zemlji.

RAT

»U doba promjena sve što nije novo štetno je. Vojno umijeće monarhije više nam ne odgovara jer smo mi drugačiji ljudi i imamo drukčije neprijatelje. Moć i pobjede nekog naroda, dometi njegove politike i ratovanja uvijek su ovisili o jednom principu, samo o jednoj moćnoj instituciji... Naša nacija već ima vlastiti nacionalni karakter. Njezin vojni sistem mora se razlikovati od sistema njezinih neprijatelja. Dakle, ako francuska nacija jest strašna zbog našeg oduševljenja i vještine, ako su naši neprijatelji nespreni, hladni i spori, tada naš vojni sistem mora biti žestok.«

Saint-Just, Izvještaj Nacionalnom konventu, u ime Komiteta javnog spasa, 19. dana prvog mjeseca II godine, (Rapport presente a la Convention Nationale au nom du Comite de Salut Public, 19 du premier mois de Van II).

»Nije istina da je rat božanski određen; nije istina da zemlja žeda za krvlju. Bog sam proklinje rat kao i ljudi koji ga vode i koji ga potajno smatraju užasnim.«

Alfred de Vigny, Služenje i vojna veličina (Servitude et grandeur militaires)

I

Evropi je od 1792. do 1815. gotovo neprekidno trajao rat, istovremeno s povremenim sukobima izvan Evrope ili povezan s njima, kao u Zapadnoj Indiji,* na Levantu i u Indiji tokom 90-ih godina 18. stoljeća i početkom 19. stoljeća, uz povremene pomorske operacije, a između 1812—1814. u ratovanju sudjeluju i Sjedinjene države. Posljedice pobjeda i poraza u tim ratovima bile su velike jer su promijenile mapu svijeta. Stoga najprije treba njih razmotriti. Ali morat ćemo govoriti i o manje opipljivom problemu, o tome kakve su bile posljedice samog ratovanja, vojne mobilizacije i operacija, političkih i ekonomskih mjera koje su iz njih proistjecale.

Dvije vrlo različite vrste protivnika suočile su se tokom tih dvadesetak godina: velesile i sistemi. Francuska kao država koja se zbog svojih interesa sukobljava s drugim državama iste vrste (ili s njima sklapa saveze), ali i Francuska kao revolucija koja poziva narode svijeta da zbacе tiraniju i prigrle slobodu, te — njoj nasuprot — snage konzervativizma i reakcije. Nakon prvih apokaliptičnih godina revolucionarnog rata, razlika između ta dva vida sukoba nesumnjivo se smanjila. Do kraja Napoleonove vladavine moment

* Još od Kolumbova vremena tako se nazivalo otočja u Karipskom moru. (Op. prev.)

imperijalnog osvajanja i eksploatacije inozemnih područja prevagnuo je nad momentom oslobođenja kad god bi francuske trupe porazile, okupirale ili anektirale neku zemlju, a međunarodni rat bio je zbog toga mnogo manje isprepleten s građanskim ratom (dakako, u svakoj zemlji vlastitim). Nadalje, proturevolucionarne snage bile su se pomirile s neoborivošću većeg dijela revolucionarnih dostignuća u Francuskoj, te su, prema tome, bile spremne na pregovore o miru (s određenim rezervama), prije kao na pogađanje između sila koje normalno funkcioniraju nego kao između sila svjetlosti i mraka. Bile su čak spremne, tokom nekoliko tjedana Napoleonova prvog poraza prihvatiti Francusku kao ravnopravnog suigrača u tradicionalnoj igri savezništva, protusavezništva, obmana, prijatni i rata, kojom je diplomacija regulirala odnose između velikih država. Ipaik, ostala je dvojna priroda rata, kao sukoba između društvenih sistema.

U socijalnom pogledu, snage zaraćenih strana bile su vrlo nejednako raspodijeljene. Uz Francusku je postojala samo jedna zemlja koja je zbog revolucionarnog porijekla i slaganja s Deklaracijom o pravima čovjeka i građanina mogla imati ideološke naklonosti prema Francuskoj — SAD. Zaista su SAD naginjale Francuskoj i bar u jednoj prilici ušle su u rat (1812—1814), ako ne u savezništvu s Francuskom, barem protiv zajedničkog neprijatelja — Britanije. Ipak, SAD su ostale većinom neutralne, a njihov sukob s Britanijom ne treba ideoloških objašnjenja. Inače, ideološki saveznici Francuske bile su stranke i tokovi mnijenja u drugim zemljama, a ne države.

U vrlo širokom smislu, svaka obrazovana, talentirana i prosvijećena osoba bila je naklonjena revoluciji, u svakom slučaju do jakobinske diktature, a često i kasnije. (Tek kad se Napoleon proglasio carem, Beethoven je poderao posvetu »Eroice«. Broj evropskih talenata i genija koji su u početku podržavali revoluciju može se usporediti samo sa sličnom i gotovo univerzalnom simpatijom za španjolsku republiku 30-ih godina 20. stoljeća. U Britaniji ona je uključivala pjesnike: Wordswortha, Blakea, Coleridgea, Roberta Burnsa, Southeya, učenjake: kemičara Josepha Priestleva i nekoliko članova slavnog Birmingham Lunar Societv,* industrijalce, kao Wilkinsona u proizvodnji željeza i Thomasa Telforda, graditelja strojeva, vigovske ili opozicione intelektualce uopće. U Njemačkoj su uz revoluciju bili filozofi Kant, Herder, Fichte, Schelling i Hegel, pjesnici Schiller, Hoelderlin, VVeland i stari Klopstock te kompozitor Beethoven; u Švicarskoj pedagog Pestalozzi, psiholog Lavater i slikar Fuessli (Fuseli); u Italiji gotovo svi ljudi antiklerikalnih uvjerenja. No, iako je revolucija bila ushićena takvom intelektualnom podrškom, te je odala, po sudu njezinih nosilaca, visoko priznanje uglednim stranim simpatizerima za koje je vjerovala da zastupaju njezine principe, darovavši im francusko građanstvo*, ni Beethoven ni Robert Burns nisu, dakako, bili značajni u političkom ili vojnom smislu.

Ozbiljna politička sklonost jakobinstvu ili profrancuski osjećaji postojali su uglavnom u nekim područjima koja graniče s Francuskom, gdje su društveni uvjeti bili slični ili kulturni kontakti stalni (Nizozemska, Porajnje, Švicarska i Savoja), u Italiji te zbog ponešto drukčijih razloga, u Irskoj i Poljskoj. U Britaniji bi jakobinizam, nema sumnje, bio fenomen većega političkog značenja da se nije sudario s tradicionalnim antifrancuskim osjećajima

* Sin Jamesa Watta je i otišao u Francusku, na očev poticaj.

* Priestlevu, Benthamu, Wilberforceu, Clarksonu (protivnik ropstva), Jamesu Mackintoshu, Davidu VWilliamsu iz Britanije, Klopstocku, Schilleru, Campeu i Anarcharsisu Clootsu iz Njemačke, Pestalozziju iz Švicarske, Koszinsku iz Poljske, Goraniju iz Italije, Lornelinsu de Panvvu iz Nizozemske, VWashingtonu, Hamiltonu, Madisonu, Tomu Painéu i Joelu Barlowu iz SAD. Nisu svi oni bili simpateri revolucije.

pučkog engleskog nacionalizma, koji su se miješali s prezirom biftekom nahranjenog Johna Bulla prema Evropljanima s kontinenta koji gladuju (svi su Francuzi na popularnim crtežima toga vremena bili tanki kao šibice) i nesklorošću prema zemlji koja je, napokon, oduvijek bila »nasljedni neprijatelj« Engleske, a nasljedni prijatelj Škotske.** Britanski jakobinizam bio je posebne vrste, jedini je imao izrazito sitnoobrtnički ili radnički karakter, bar pošto je prošlo prvo opće uzbuđenje. Dopisna društva (Corresponding Societies) mogu se smatrati prvim nezavisnim političkim organizacijama radničke klase. No jakobinizam je pronašao glas jedinstvene snage u Tomu Paineu, čija su *Prava čovjeka* prodana možda i u milijun primjeraka, i određeno političko zaleđe u interesima vigovaca, koji su bogatstvom i društvenim položajem bili zaštićeni od progona, skloni da brane tradicije britanskih građanskih sloboda i poželjnost mirovnih pregovora s Francuskom. Ipak, stvarna slabost britanskog jakobinstva pokazala se kada je flota kod Spitheada, koja se pobunila u ključnom momentu rata 1797. godine, sama proglasila da će ako njeni ekonomski zahtjevi budu uvaženi ploviti protiv Francuske.

Na Pirenejskom otoku, u habsburškim posjedima, srednjoj i istočnoj Njemačkoj, Skandinaviji, na Balkanu i u Rusiji, filojakobinizam je bio zanemariva snaga. Jakobinizam je privukao neke vatrene mlade ljude, neke prosvijećene intelektualce te nekolicinu drugih koji su, kao Ignjat Martinović u Ugarskoj ili Rhigas u Grčkoj, u historiji svojih zemalja zauzeli časno mjesto preteča u borbi za nacionalno ili socijalno oslobođenje. Ali nedostatak ikakve masovni je podrške među srednjim i gornjim klasama, uz potpunu odvojenost od pobožnog i nepismenog seljaštva, učinio je jakobinstvo neotpornim, čak i kad bi se, kao u Austriji, usudilo na urotu. Morat će proći čitava generacija prije nego što iz nekoliko sićušnih studentskih zavjera i djelovanja jakobinskih emisara (1792—1795.) nastane snažna i borbena španjolska liberalna tradicija.

Istina je da je jakobinizam izvan Francuske najčešće upućivao svoj direktni ideološki poziv obrazovanima i srednjim klasama, te da je njegova politička snaga ovisila o njihovoj djelotvornosti i spremnosti da ga prihvate. Tako je u Poljskoj francuska revolucija ostavila dubok dojam. Francuska je dugo bila glavna strana sila čijoj su se pomoći nadali Poljaci u otporu protiv ujedinjene pohlepe Prusa, Rusa i Austrijanaca, koji su već bili prisvojili velika područja njihove zemlje, a ubrzo će je i posve raskomadati. Francuska je također pružila uzor duboke unutrašnje reforme kakva bi, kao što su se slagali svi misaoni Poljaci, jedino mogla omogućiti njihovoj zemlji da se odupre svojim »mesarima«. Stoga ne iznenađuje što je reformni ustav iz 1791. pun svjesnih i dubokih utjecaja francuske revolucije; to je prvi moderni ustav u kojemu se vidi takav utjecaj.*

Ali u Poljskoj je plemstvo imalo slobodne ruke da provede reformu. Nije bilo tako u Mađarskoj gdje su učestali sukobi mađarskih autonomista s Bečom poticali plemstvo da se zanima za teorije otpora (županija Gomor tražila je ukidanje cenzure jer je ona u suprotnosti s Rousseauovim *Društvenim ugovorom*). Prema tome, jakobinizam je bio mnogo slabiji i nedjelotvorniji. U Irskoj je, pak, nezadovoljstvo zbog nacionalne podjarmljenosti i izrabljivanja seljaka dalo jakobinstvu mnogo veću političku snagu nego

** S tim je, možda, povezana činjenica da je škotski jakobinizam bio mnogo moćnija pučka snaga.

* Budući da je Poljska, u biti, bila republika plemstva, ustav je bio »jakobinski« samo u najpovršnijem smislu: vladavina plemića bila je prije ojačana nego oslabljena.

što je podrška slobodnomislilačkoj, masonskoj ideologiji vođa Ujedinjenih Iraca. U toj naj katoličkoj joj zemlji održavale su se službe božje u slavu bezbožne Francuske, a Irci su bili spremni pozdraviti francusku invaziju na svoju zemlju, ne zato što su voljeli Roberspierre, već zato što su mrzili Engleze i tražili saveznike protiv njih. S druge strane, u Španjolskoj, gdje su vjera i siromaštvo bili jednako prisutni, jakobinizam nije stekao oslonac upravo zbog suprotnih razloga: nikakvi stranci nisu tlačili Španjolce, a jedini koji bi to mogli učiniti bili su upravo Francuzi.

Ni Poljska ni Irska nisu tipični primjeri filojakobinizma, jer je stvarni program revolucije ondje naišao na slab odziv. Jakobinizam je zaista djelovao u zemljama koje su po političkim i društvenim problemima bile slične Francuskoj. One se mogu podijeliti u dvije grupe: zemlje u kojima je jakobinizam imao šansu da dođe na vlast i na zemlje u kojima bi to bilo moguće samo uz pomoć francuskog osvajanja. Nizozemska, dio Švicarske i, možda, jedna ili dvije talijanske države pripadaju prvoj grupi, a veći dio Njemačke i Italije drugoj. Belgija (austrijska Nizozemska) već se bila pobunila 1789. godine; često se zaboravlja da je Camille Desmoulins nazvao svoj list *Revolucije Francuske i Brabanta* (Les Revolutions de France et de Brabant). Pro-francuska revolucionarna struja (demokratski »vonckisti«) bila je, nema sumnje, slabija od konzervativnih »statista«, ali dovoljno jaka da stvori pravu revolucionarnu podršku francuskom pohodu na njihovu zemlju, kojemu su bili skloni. U nizozemskim Ujedinjenim provincijama »patrioti« koji su tražili savezništvo s Francuskom bili su dovoljno jaki da razmišljaju o revoluciji, iako sa sumnjivim izgledima na uspjeh bez vanjske pomoći. Oni su predstavljali donju srednju klasu i druge koji su se okupljali protiv vladajuće oligarhije velikih trgovaca-patricija. U nekim, protestantskim kantonima Švicarske uvijek su bili jaki lijevi elementi i stalno se osjećala privlačna snaga Francuske. U skladu s tim ondje je francusko osvajanje prije podu-piralo nego stvaralo lokalne revolucionarne snage.

U zapadnoj Njemačkoj i Italiji nije bilo tako. Njemački jakobinci pozdravili su francusku invaziju, osobito u Mainzu i na jugozapadu, ali oni sami nisu bili sposobni svojim vladama uzrokovati veće brige.* U Italiji je zbog raširenosti iluminizma i masonerije revolucija bila vrlo popularna među obrazovanima, ali je jakobinizam bio snažan možda samo u Napuljskom kraljevstvu, gdje je zahvatio gotovo cijelu prosvijećenu (tj. antiklerikalnu) srednju klasu i dio plemstva, te bio dobro organiziran u tajnim ložama i društvima koja upravo cvjetaju u južnotalijanskoj atmosferi. Ali i tamo je jakobinizam propao jer nije uspio uspostaviti kontakt s društveno-revolucionarnim masama. Napulj ska republika bila je lako proglašena kad su stigle novosti o francuskom napredovanju, ali je društvenim prevratom desnice jednako lako srušena pod zastavom pape i kralja; jer seljaci i napolitanski lazaroni¹ smatrali su jakobinca, donekle s pravom, »čovjekom s kočijom«.

Općenito govoreći, dakle, filojakobinizam u drugim zemljama imao je vojnu vrijednost jer je pružao pomoć francuskom osvajanju i davao politički pouzdane službenike na zauzetim teritorijima. I zaista, u područjima gdje su jakobinci bili jači postojala je tendencija da se najprije stvore satelitske republike koje bi zatim, po mogućnosti, bile priključene Francuskoj. Belgija je anketirana 1795. Iste godine Nizozemska je postala Batavska republika,

* Francuzi čak nisu uspjeli stvoriti satelitsku rajnsku republiku, i Lazzaroni (tal.) gardska sirotinja, prosjaci, skitnice. (Op. prev.)

a kasnije porodično kraljevstvo Bonaparta. Lijeva obala Rajne bila je dijelom priključena Francuskoj, dijelom su tamo stvorene napoleonske satelitske države (kao što je veliko vojvodstvo Berg ili kraljevina Vestfalija), a aneksije Francuskoj širile su se dalje preko sjeverozapadne Njemačke. Švicarska je 1798. postala Helvetska Republika, a kasnije je anektirana. U Italiji je stvoren niz republika — Cisalpinska (1797), Ligurska (1797), Rimska (1798), Partenopejska (1798) — koje su djelomično postale francuski teritorij, no pretežno su ostale satelitske države (Talijansko kraljevstvo, Napuljsko kraljevstvo).

Jakobinizam u drugim zemljama imao je određeno vojno značenje i jakobinci su u njima imali značajnu ulogu u stvaranju strategije Republike, kao istaknuta Salicetijeva grupa, prilično zaslužna za uspon Napoleona Bona-partea u francuskoj armiji i za njegove kasnije uspjehe u Italiji. Ali teško je tvrditi da su oni imali odlučujuću ulogu. Samo jedan profrancuski pokret mogao je biti odlučujući da je bio dobro iskorišten: irski. Kombinacija irske revolucije i francuske invazije, posebno 1797—1798, kad je Britanija ostala sama u ratu protiv Francuske, mogla je natjerati Engleze da sklope mir. Ali tehnički problemi invazije preko mora bili su veliki, francuski naponi u tom smjeru neodlučni ili loše proračunati, a irski ustanak 1798, usprkos masovnoj podršci naroda, slabo organiziran i lako ugušen. Raspravljati o teoretskim mogućnostima francusko-irskih operacija stoga je nekorisno.

Nisu samo Francuzi uživali podršku revolucionarnih snaga u inozemstvu, već i njihovi protivnici. Naime, ne može se poreći socijalno-revolucionarni element u spontanim pokretima otpora protiv francuskog osvajanja, čak i kad su se seljaci, koji su dizali takve pokrete, izražavali putem militantnog konzervativizma »za-crfcvu-i-kralja«. Značajno je da je vojna taktika koja se u našem vremenu gotovo posve poistovjećuje s revolucionarnim ratom, tj. gerilja ili partizanski rat, 1792—1815. bila gotovo isključivo sredstvo antifrancuske strane. U samoj Francuskoj su Vendee i *chouans*² u Bretagni vodili rojalistički gerilski rat od 1793. s prekidima, do 1802. Izvan Francuske, razbojnici južne Italije bili su 1798—1799. možda začetnici antifrancuskog narodnog pokreta. Tu su taktiku s priličnim uspjehom primjenjivali Tirolci pod vodstvom krčmara Andreasa Hofera 1809, najviše Španjolci od 1808. godine, te donekle Rusi 1812—1813. Paradoksalno je da je vojno značenje te revolucionarne taktike za francuske protivnike bilo gotovo sigurno veće od vojnog značenja jakobinaca drugih zemalja za Francuze. Ni u jednom području izvan francuskih granica projakobinska vlast nije se održala ni trenutka nakon poraza ili povlačenja francuskih trupa; no Tirol, španjolska i, donekle, južna Italija nakon poraza njihovih armija i vladara bili su za Francusku ozbiljniji vojni problem nego prije. Razlog je očit: seljački pokreti. Ondje gdje se antifrancuski nacionalizam nije temeljio na lokalnom seljaštvu, njegovo vojno značenje bilo je zanemarivo. Kasniji njemački patriotizam stvorio je pojam »rat za oslobođenje« 1813—1814, no može se slobodno reći da je to — pretpostavimo li da se temeljio na narodnom otporu Francuzima — puka fikcija.^[1] U Španjolskoj je narod prepriječio put Francuzima kad je kraljevska armija propala; u Njemačkoj tradicionalne vojske pobijedile su ih na posve tradicionalan način.

Socijalno uzevši, nije pretjerano govoriti o ratu kao sukobu Francuske i njenih susjednih teritorija sa svima ostalima. U okviru staromodnih odnosa

² Chouans — najprije naziv za seljake donje Bretagne koji su se pobunili protiv Republike i ustrajali u borbi od 1793. do doba konzulata. Ubrzo se naziv proširio na sve rojalističke pobunjenike u zapadnim departmanima. (Op. ur.)

sila linija sukoba bila je kompleksnija. Osnovni konflikt između Francuske i Britanije dominirao je evropskim međunarodnim odnosima u toku većeg dijela stoljeća. S britanskog stajališta, on je bio gotovo sasvim ekonomski — trebalo je ukloniti glavnog suparnika koji je stajao na putu potpunoj engleskoj dominaciji na evropskom tržištu, potpunoj kontroli kolonijalnih i prekomorskih tržišta, što je pretpostavljalo i kontrolu mora. Zaista, Britanija je ostvarila gotovo sve to. Njezini ciljevi nisu uključivali teritorijalne pretenzije u Evropi, osim kontrole nekih pomorski važnih točaka ili osiguranja da one neće pasti u ruke zemalja koje su dovoljno jake da budu opasne. Inače, Britanija je bila zadovoljna bilo kojim rješenjem u kontinentalnoj Evropi po kojemu bi svaku njoj potencijalno konkurentsku državu ostale zemlje mogle držati u šahu. Izvan Evrope to je razumijevalo potpuno rušenje tuđih kolonijalnih carstava i znatno povećanje Britanskog imperija.

Sama ta politika bila je dovoljna da Francuzima osigura neke moguće saveznike, jer su je sve pomorske, trgovačke i kolonijalne zemlje gledale sa strepnjom ili neprijateljstvom. U stvari, u normalnim uvjetima one bi bile neutralne, jer su koristi od slobodne trgovine u ratno doba prilične, ali Britanci su naginjali shvaćanju (sasvim realno) da brodovi neutralnih zemalja prije pomažu Francuzima nego njima, povremeno su te zemlje uvlačili u sukobe, dok ih francuska politika blokade sama nije gurnula u suprotnom pravcu, prema Britaniji. Pomorske su zemlje tada većinom bile preslabe ili, zato što su evropske, suviše izolirane da bi Britaniji nanijele veće brige; ali angloamerički rat 1812—1814. bio je rezultat sukoba s tom britanskom politikom.

Francusko neprijateljstvo prema Britaniji bilo je nešto složenije. Međutim, onaj element u njemu koji je, kao i u britanskom neprijateljstvu prema Francuskoj, tražio *totalnu* pobjedu bio je još jači jer je revolucija dovela na vlast francusku buržoaziju čiji su apetiti, na svoj način, bili jednako neograničeni kao britanski. Pobjeda nad Britanijom razumijevala je, u najmanju ruku, razaranje britanske trgovine — za koju su Britanci ispravno vjerovali da o njoj ovise — odnosno njezino trajno uništenje kao osiguranje protiv budućeg oporavka Britanije. (Francuzi, čija je politička imaginacija bila uvelike klasična, često su svoj sukob s Britanijom uspoređivali s borbom između Rima i Kartage.) U ambicioznijem raspoloženju, francuska buržoazija mogla se nadati da će suzbiti očitu ekonomsku nadmoć Britanije samo vlastitim sredstvima, npr. stvorivši dovoljno veliko tržište iz kojeg bi suparnici bili isključeni. Zbog svih tih težnji sukob između Francuske i Britanije bio je trajan i nepopustljiv kao nijedan drugi. Nijedna strana nije se bila spremna pomiriti s nečim manjim od potpune pobjede — što je rijetkost za ono vrijeme, a danas je uobičajeno. Kratko razdoblje mira (1802—1803) ubrzo je prekinuto zbog nesklonosti obje strane da ga očuvaju, što je to značajnije jer je sama vojna situacija nametala zastoje: od kraja 90-ih godina 18. stoljeća bilo je jasno da Britanci ne mogu prodrijeti u kontinentalnu Evropu, kao što Francuzi ne mogu prodrijeti u Britaniju.

Ostale protufrancuske sile vodile su manje smrtonosnu borbu. Sve su se nadale da će srušiti francusku revoluciju, ne na štetu svojih političkih ambicija, no nakon 1792—1795. to više nije bilo izvedivo. Austrija, čije su porodične veze s Burboncima bile pojačane direktnom francuskom prijetnjom njezinim posjedima i sferama utjecaja u Italiji te njezinom vodećoj poziciji u Njemačkoj, bila je najustrajnije antifrancuski raspoložena i sudjelovala je u svim većim koalicijama protiv Francuske. Rusija je bila protufrancuski

orijentirana s prekidima, ušavši u rat samo 1795—1800, 1805—1807. i 1812. godine. Pruska se kolebala između sklonosti prema kontrarevoluciji, nepovjerenja u Austriju i vlastitih ambicija u Poljskoj i Njemačkoj, u kojima je imala koristi od Francuza. Stoga je ulazila u rat povremeno i samo djelomično vlastitom voljom — 1792—1795, 1806—1807 (kad je bila posve potučena) i 1813. Politika ostalih zemalja koje su povremeno ulazile u antifrancuske koalicije pokazuje slična kolebanja. One su bile protiv revolucije, ali su imale i prečeg posla, a ništa u državnim interesima nije nametalo neprekidno oštro neprijateljstvo prema Francuskoj, pogotovo pobjedničkoj Francuskoj, koja je određivala povremene preraspodjele evropskog teritorija.

Diplomatski ciljevi i interesi evropskih zemalja stvarali su Francuskoj i niz potencijalnih saveznika. Jer u svakom trajnom odnosu država u međusobnom suparništvu i napetosti neprijateljstvo prema A implicira prijateljstvo prema onima koji su protiv A. Najpouzdaniji saveznici bili su manji njemački prinčevi u čijem je interesu bilo da — naravno, u savezništvu s Francuskom — oslabe moć cara (tj. Austrije) nad svojim državama, ili oni koji su trpjeli zbog rasta pruske moći. Među njima najznačajnije su bile južnonjemačke države Baden, Wiirttemberg i Bavarska, koje su postale jezgra napoleonskog Rajnskog saveza (1806), te Saska, stari suparnik i žrtva Pruske. Saska je zaista bila posljednji i najlojalniji Napoleonov saveznik, što se djelomično može objasniti i njezinim ekonomskim interesima, jer je, kao visoko razvijeno manufakturno područje, imala koristi od Napoleonove kontinentalne blokade.

No uzmemo li u obzir i podjelu na zemlje antifrancuski raspoložene i zemlje na koje bi se Francuzi, možda, mogli osloniti, antifrancuske koalicije bile su na papiru neprestano jače od Francuske, bar u početku. A ipak, vojna historija bilježi gotovo neprekidne pobjede Francuske. Pošto su potukle udružene vanjske napadače i unutrašnju kontrarevoluciju (1793—1794), francuske su armije samo jedanput bile u ozbiljnoj defenzivi: 1799. godine, kada je druga (antifrancuska) koalicija prvi put upotrijebila sjajnu rusku armiju, pod zapovjedništvom Suvorova, za operacije u zapadnoj Evropi. Inače, gotovo su svi pohodi i kopnene bitke između 1794. i 1812. godine značile trijumf Francuske. Razlog tome je revolucija u Francuskoj. Njezino političko značenje u inozemstvu, kao što smo vidjeli, nije bilo odlučujuće. U najboljem slučaju, možemo tvrditi da je ono odvrćalo stanovništvo reakcionarnih zemalja od suprotstavljanja Francuzima, koji su im donosili slobodu. No vojna strategija i taktika tradicionalnih država 18. stoljeća niti je očekivala niti pozdravlja sudjelovanje civila u ratu: Friedrich Veliki oštro je rekao svojim odanim Berlincima, koji su se ponudili da se odupru Rusima, da ostave rat profesionalcima. Ali sudjelovanje civila izmijenilo je francuski način ratovanja, donijelo golemu premoć nad armijama starog režima. Tehnički, stare vojske bile su bolje izvježbane i discipliniranije — i ondje gdje su te kvalitete odlučujuće, kao u pomorskom ratu, Francuzi su bili osjetno slabiji. Oni su bili dobri gusari i napadači na prepad, ali nisu mogli nadoknaditi nedostatak dovoljno izvježbanih mornara, osobito sposobnih pomorskih oficira, sloja koji je desetkovan u revoluciji, jer je većinom potjecao od rojalistič-koga normandijskog i bretonskog plemstva, a nije se mogao na brzinu zamijeniti novim. U šest većih i osam manjih okršaja između Britanaca i Francuza francuski gubici u ljudima bili su oko deset puta veći od britanskih.¹²¹ Ali ondje gdje je vrijedila improvizirana organizacija, pokretnost, prilagodljivost,

a iznad svega čista ofenzivna hrabrost, Francuzima nije bilo ravnih. Te prednosti nisu ovisile o vojnom geniju ijednog čovjeka — jer uspjesi francuske vojske prije nego što je Napoleon preuzeo zapovjedništvo dovoljno su uvjerljivi, a prosječna sposobnost francuskih generala nije bila osobita. Prednosti nove armije koju su vodili mogu se djelomično, povezati s općim pomlađenjem francuskih kadrova kod kuće i izvan granica zemlje, što je jedna od glavnih posljedica svake revolucije. Godine 1806. 79 od 142 generala snažne pruske vojske imalo je više od 60 godina, kao i četvrtina svih komandanata pukova.^[3] Godine 1806. Napoleon (koji je postao general sa 24 godine), Murat (koji je komandirao brigadom sa 26 godina), Ney (također komandant brigade sa 27 godina) i Davout imali su između 26 i 37 godina.

II

Relativno jednolični francuski uspjesi čine nepotrebnom opširniju diskusiju o vojnim operacijama na kopnu. Godine 1793—1794. Francuzi su sačuvali revoluciju, 1794—1795. zauzeli su Nizozemsku, Porajnje, dijelove Španjolske, Švicarsku, Savoju (i Liguriju), 1796. slavni talijanski pohod otvorio im je čitavu Italiju i razbio prvu protufrancusku koaliciju. Napoleonovu ekspediciju na Maltu, u Egipat i Siriju (1797—1799) odsjekla je od njezine baze britanska pomorska sila, a druga je koalicija, u Napoleonovoj odsutnosti, istjerala Francuze iz Italije i odbacila ih natrag u Njemačku. Poraz savezničkih armija u Švicarskoj (bitka kod Ziiricha 1799) spasio je Francusku od invazije, a ubrzo nakon Napoleonova povratka i zauzimanja vlasti, Francuzi su bili ponovno u ofenzivi. Pošto su potukli Austriju, do 1801. nametnuli su mir preostalim protivnicima na evropskom kontinentu, a 1802. čak i Britaniji. Od tada je francuska vlast u područjima osvojenima ili stavljenima pod kontrolu između 1794. i 1798. godine ostala neosporena. Ponovni pokušaj napada na Francusku 1805—1807. samo je proširio njezin utjecaj do granica Rusije. Austrija je poražena 1805. u bici kod Austerlitz, u Moravskoj, i nametnut joj je mir. Pruska, koja je odvojeno i kasnije ušla u rat, potučena je u bitkama kod Jene i Auerstaedta 1806. i zatim raskomadana. Rusija je, premda poražena kod Austerlitz, potučena kod Evlaua (1807) i ponovno poražena kod Friedlanda (1807), ostala netaknuta kao vojna sila. Po Tilsit-skom miru (1807), tretirana je sa zaslužnim poštovanjem, usprkos uspostavljanju francuske hegemonije na preostalom dijelu kontinentalne Evrope, izuzevši Skandinaviju i turski dio Balkana. Austrijski pokušaj oslobođenja propao je u bitkama kod Aspern-Esslinga i Wagrama. No pobuna Španjolaca 1808. protiv postavljenja Napoleonova brata Josepha za kralja otvorila je prostor za akciju Britancima i održavala neprekidan rat na poluotoku, bez obzira na periodične poraze i povlačenje Britanaca (npr. 1809—1810).

Na moru, međutim, Francuzi su do tada bili potpuno poraženi. Nakon bitke kod Trafalgara (1805) izgubljena je svaka mogućnost ne samo za invaziju na Britaniju preko La Manchea, već i za održavanje prekomorskih kontakata. činilo se da nema drugog načina da se porazi Britanija osim ekonomskog pritiska, što je Napoleon pokušao izvesti kontinentalnom blokadom (1806). Teškoće zbog nametanja te blokade potkopale su stabilnost Tilsitskog mirovnog ugovora i uzrokovale raskid s Rusijom, što je bila prekretnica u Napoleonovoj sreći. Napao je Rusiju i zauzeo Moskvu. Da je ruski car sklopio mir, kao što je učinila većina Napoleonovih neprijatelja u sličnim okolnostima

bila bi se završila ta napeta kockarska igra. Ali on to nije učinio, i Napoleon se morao suočiti ili s beskrajnim daljnjim ratom, bez jasnih izgleda na pobjedu, ili s povlačenjem. Obje mogućnosti bile su jednako porazne. Francuske vojne metode, kao što smo vidjeli, uključivale su brze napade u područjima dovoljno bogatima i gusto naseljenima, tako da je vojska mogla živjeti od pljačke. Ali ono što je bilo djelotvorno u Lombardiji ili Porajnju, gdje su takvi pohodi prvi put izvedeni, a bilo je moguće i u srednjoj Evropi, potpuno je propalo u pustim i osiromašenim prostranstvima Poljske i Rusije. Uzrok Napoleonova poraza nije toliko ruska zima, koliko nemogućnost da dobro opskrbljuje veliku vojsku. Povlačenje od Moskve upropastilo je armiju. Od ukupno 610 000 vojnika koji su (prije ili kasnije) prešli rusku granicu na povratku ju je prešlo oko 100 000.

U takvim uvjetima, koaliciji protiv Francuske na kraju su se priključili ne samo njezini stari neprijatelji i žrtve, već i svi oni koji nisu željeli ostati na strani koja gubi; samo je saski kralj prekasno napustio svog saveznika. Nova, uvelike neizvježbana francuska armija bila je poražena ikod Leipziga (1813). Saveznici su nezadrživo prodirali u Francusku, usprkos Napoleonovim blistavim manevrima, dok su Britanci napredovali s Pirenejskog poluotoka. Pariz je zauzet, a car je abdicirao 6. travnja 1814. Pokušao je obnoviti vlast 1815. godine, ali bitka kod Waterlooa potpuno je srušila njegove nade.

III

Tokom tih ratnih decenija političke granice Evrope nekoliko su se puta mijenjale. Razmotrit ćemo samo one promjene koje su, na ovaj ili onaj način, bile dovoljno trajne da nadžive Napoleonov poraz.

Najvažnija među njima bila je opća racionalizacija političke karte Evrope, posebno Njemačke i Italije. Sa stajališta političke geografije, francuska revolucija znači kraj evropskoga srednjeg vijeka. Tipična moderna država, kakva se stvarala tokom nekoliko stoljeća, teritorijalno je koherentna, zaokružena cjelina oštro određenih granica, kojom upravlja jedna vrhovna vlast, prema jedinstvenom administrativnom i zakonskom sistemu. (Obično se razumijeva da od francuske revolucije takva država predstavlja naciju ili lingvističku skupinu, a zapravo su tadašnje suverene države bile u prvom redu teritorijalne, područje ili više područja pod jednom vlašću.) Tipična evropska feudalna država, iako je ponekad mogla biti slična modernoj državi (npr. srednjovjekovna Britanija), nije imala takve zahtjeve. Ona se, prije svega, temeljila na feudalnom posjedu. Kao što naslov »zemlje vojvode od Bedforda« ne razumijeva da one moraju biti u jednom bloku, niti da svima upravlja neposredno njihov vlasnik, niti da su uvjeti korištenja zakupa za sve isti, niti da je isključeno podzakupništvo, tako ni feudalna država zapadne Evrope nije isključivala složenost koja bi danas bila sasvim nemoguća. Do 1789. te složenosti već su postajale neugodne. Strane enklave nalazile su se duboko u teritoriju neke države, kao papinski grad Avignon u Francuskoj. Područja unutar neke države bila su ponekad, zbog historijskih razloga, ovisna o još jednom gospodaru, koji je u međuvremenu postao pripadnik druge države, te stoga, po modernom shvaćanju, pod dvojnim suverenitetom.* »Granice« u smislu carinskih barijera odvajale su različite provincije

* U Evropi je samo Republika Andora zadržala takav status, ona je i danas pod dvojnomo vlašću — španjolskog biskupa od Urgela i predsjednika Francuske Republike.

iste države. Sveto rimsko carstvo njemačke narodnosti uključivalo je careve privatne posjede, stečene tokom stoljeća, nikad dovoljno ujedinjene ni ujednačene (poglavar kuće Habsburga nije čak imao ni jedinstvenu titulu koja bi označavala vladavinu nad svim njegovim posjedima sve do 1804. godine**), te razne teritorije, od razmjerno velike sile poput kraljevine Pruske (koja do 1807. ni sama nije bila sasvim ujedinjena), preko kneževina raznih veličina do nezavisnih gradskih republika i »slobodnih carskih vitezova« čiji posjedi — često ne veći od nekoliko akri — slučajno nisu dospjeli u ruke nekog moćnijeg gospodara. Svaki od tih teritorija, ako je bio dovoljno velik, pokazivao je isti nedostatak prostorne cjelovitosti i osnovne ujednačenosti, oviseći o slučajnostima dugotrajnog stjecanja teritorija komad po komad, podjela i ponovnog spajanja porodičnog nasljeđa. Još nije vrijedio kompleks ekonomskih, administrativnih, ideoloških i političkih pretpostavki koje zahtijevaju određeni opseg teritorija i populacije za modernu upravnu cjelinu, a danas izazivaju nejasan nemir, npr. na pomisao o članstvu Lihtenštajna u UN. Prema tome, bilo je vrlo mnogo patuljastih država, posebno u Njemačkoj i Italiji.

Revolucija i ratovi koji su uslijedili ukinuli su velik dio tih relikvija, djelomično u revolucionarnom žaru za teritorijalnim ujedinjenjem i standardizacijom, djelomično zato što su male i slabe države bile izložene pohlepi svojih većih susjeda, često i tokom neobično dugog perioda. Ostaci prošlih vremena, kao Sveto rimsko carstvo, većina gradova-država i carskih gradova, nestali su. Carstvo je umrlo 1806, stare republike Genova i Venecija 1797, a do kraja rata u Njemačkoj su ostala samo četiri slobodna grada. Na isti način propali su i nezavisni crkveni posjedi, također ostaci iz srednjovjekovnog doba: episkopske kneževine Koln, Mainz, Trier, Salzburg i dr., samo su se papinski posjedi u srednjoj Italiji održali do 1870. Aneksije, mirovni ugovori i kongresi, kojima su Francuzi sistematski pokušavali reorganizirati političku kartu Njemačke (1797—1798. i 1803), sveli su 234 države Svetoga rimskog carstva — ne računajući slobodne carske vitezove i si. — na njih četrdeset. U Italiji, gdje je dugotrajno opće ratovanje već pojednostavnilo političku strukturu — patuljaste države postojale su samo na granicama između sjeverne i srednje Italije — promjene su bile manje drastične. A budući da su od većine tih promjena koristi imale velike, stabilne monarhije, Napoleonov pad ih nije oštetiо — promjene su ostale trajne. Austrija nije imala namjeru obnoviti Mletačku Republiku, zato što je dobila njezine posjede zahvaljujući operacijama francuskih revolucionarnih armija, kao što nije bila spremna odreći se Salzburga, bivše crkvene kneževine, zbog pukog poštovanja prema katoličkoj crkvi.

Izvan Evrope teritorijalne promjene u toku ratova bile su posljedica britanskog prisvajanja mnogih tuđih kolonija, ili pak pokreta za oslobođenje, koje je u kolonijama (kao u Santo Domingu) francuska revolucija inspirirala, učinila mogućima ili ih nametnula, privremeno odvajajući kolonije od njihovih metropola (kao španjolske i portugalske kolonije u Americi). Zbog britanske dominacije na moru većina tih promjena trajno je ostala, bilo da su se dogodile na štetu Francuza, bilo na štetu (češće) njihovih protivnika.

Jednako važne bile su institucionalne promjene direktno ili indirektno izazvane francuskim osvajanjem. Na vrhuncu moći (1810) Francuzi su direktno vladali, kao dijelom Francuske, cijelom Njemačkom zapadno od

** On je, u jednoj ličnosti, bio austrijski vojvoda, mađarski kralj, češki kralj, tirolski vojvoda, itd.

Rajne, Belgijom, Nizozemskom i sjevernom Njemačkom do Liibecka, Savojom, Pijemontom, Ligurijom i Italijom zapadno od Apenina do granica Napulja, Ilirskim provincijama od Koruške do Dalmacije. Francuska porodična ili satelitska kraljevstva i vojvodstva prekrivala su Španjolsku, ostatak Italije, ostatak Porajnja-Vestfalije i velik dio Poljske. U svim tim zemljama (osim, možda, u Varšavskom velikom vojvodstvu) automatski su se uvodile institucije francuske revolucije i Napoleonova carstva, ili su postavljene kao modeli za lokalnu upravu: feudalizam je formalno ukinut, primijenjeni su francuski zakoni itd. Te promjene pokazale su se mnogo trajnijima nego pomicanje granica. Tako je Napoleonov Građanski zakonik ostao ili postao temelj zakona Belgije, Porajnja (pošto je vraćeno Pruskoj) i Italije. Feudalizam, jedanput službeno ukinut, nigdje nije bio ponovno uspostavljen.

Budući da je inteligentnim protivnicima Francuske bilo jasno da su poraženi, zbog nadmoći novog sistema, ili barem zbog vlastite nemoći da prihvate određene reforme, ratovi su izazivali promjene ne samo putem francuskih osvajanja već i time što su uzrokovali reakciju protiv njih; u nekim slučajevima — kao u Španjolskoj — djelovalo je istodobno oboje. Napoleonovi suradnici, *afrancescados*, s jedne strane, i liberalne vođe antifancuske *Junte* u Cadizu, s druge, zamišljali su Španjolsku, zapravo, na isti način, moderniziranu prema francuskim revolucionarnim reformama; ono što nije uspjelo jednima, pokušali su drugi. Mnogo jasniji primjer reformi — jer španjolski liberali bili su, prije svega, reformisti a protivnici Francuske kao po nekoj pogrešci povijesti — bila je Pruska. Ondje je izvedena neka vrsta oslobođenja seljaka, organizirana je armija s elementima *levee en masse*, provedene su reforme u pravu, ekonomiji i obrazovanju, pod jakim utjecajem propasti Friedrichove armije i države kod Jene i Auerstadta, i to s jasnim ciljem pobjede.

Zapravo, bez mnogo pretjerivanja može se reći da je u gotovo svim važnijim državama kontinentalne Evrope zapadno od Rusije i Turske i južno od Skandinavije u ta dva ratna desetljeća na unutrašnje uređenje utjecalo širenje ili oponašanje francuske revolucije. Čak ni ultrareakcionarno Napuljsko kraljevstvo nije u pravnom pogledu ponovno uspostavilo feudalizam pošto su ga Francuzi ukinuli.

Ali promjene granica, zakona i institucija vlasti neznatne su u usporedbi s trećom posljedicom tih decenija revolucionarnog rata: dubokom promjenom političke atmosfere. Kad je izbila francuska revolucija, evropske vlade dočekale su je relativno hladnokrvno: sama činjenica što su naglo promijenjene institucije, što je izbila pobuna, što su svrgnute dinastije ili pogubljeni kraljevi nije šokirala vladare 18. stoljeća, koji su bili na to navikli, te su takve promjene u drugim zemljama promatrali prije svega s obzirom na njihov utjecaj na ravnotežu sila i vlastitu poziciju. »Buntovnici koje istjerujem iz Ženeve«, pisao je Vergennes, slavni ministar vanjskih poslova starog režima, »engleski su agenti, dok se od onih u Americi može očekivati dugotrajno prijateljstvo. Moju politiku prema njima ne određuju njihovi politički sistemi, nego stav prema Francuskoj. To je moj državni razlog.«¹¹

Ali do 1815. prevladao je sasvim drugačiji odnos prema revoluciji, koji je usmjeravao politiku sila.

Postalo je jasno da revolucija u jednoj zemlji može biti evropski fenomen, da se njezine ideje mogu širiti preko granica i, što je još gore, da njezine križarske armije mogu razoriti političke sisteme u Evropi. Jasno je i to da je socijalna revolucija moguća, da nacije postoje kao nešto nezavisno

od svojih vladara, a sirotinja nezavisno od vladajućih klasa. De Bonald je 1796. godine primijetio: »Francuska revolucija jedinstven je događaj u povijesti.«¹⁵¹ No taj njegov sud zavarava: ona je bila univerzalni događaj. Nijedna zemlja nije ostala imuna. Francuski vojnici, koji su ratovali od Andaluzije do Moskve, od Baltika do Sirije — na prostoru većem od onih koje su pustošili bilo koji osvajači nakon Mongola i mnogo većem od ratnog poprišta ijedne pojedinačne dotadašnje vojne snage u Evropi, osim onog Normana — proširili su svoje revoluciju bolje nego što bi se to moglo učiniti na ijedan drugi način. Doktrina i institucije koje su donosili, čak i pod Napoleo-nom, bile su univerzalne, što su shvatili evropski vladari, a ubrzo i narodi pod njihovim žezlima. Grčki hajduk i patriot Kolokotrones savršeno je izrazio općeniti osjećaj: »Prema mom sudu, francuska revolucija i Napoleonova djela otvorili su oči svijetu. Nacije prije nisu znale ništa, a narod je mislio da su kraljevi bogovi na zemlji i bio primoran smatrati da je dobro sve što oni rade. Zbog sadašnje promjene teže je vladati narodima.«^[6]

IV

Vidjeli smo djelovanje dvadesetak ratnih godina na političku strukturu Evrope. Ali kakve su bile konkretne posljedice samog ratovanja, vojnih mobilizacija i operacija, političkih i ekonomskih mjera koje iz njih proistječu? Paradoksalno, posljedice su bile najveće tamo gdje su najmanje vezane uz samo prolijevanje krvi, osim u Francuskoj koja je, gotovo sigurno, imala veći broj žrtava i indirektnih gubitaka stanovništva nego ijedna druga zemlja. Ljudi revolucije i Napoleonova doba imali su sreću što su živjeli između dva perioda barbarskog ratovanja — 17. stoljeća i našeg vremena — u kojima su zemlje pustošene na zaista strašan način. Nijedno područje zahvaćeno ratovima između 1792. i 1815. godine, čak ni Pirenejski poluotok, gdje su ratne operacije trajale duže nego drugdje i gdje su ih narodni otpor i represalije učinili još okrutnijima, nije bilo opustošeno kao dijelovi srednje i istočne Evrope tokom tridesetogodišnjeg rata ili sjevernih ratova, kao Švedska i Poljska početkom 18. stoljeća ili velika područja u međudržavnim i građanskim ratovima 20. stoljeća. Zbog dugog razdoblja ekonomskog uspona prije 1789. glad i njezine pratilje kuga i kolera nisu se svojim pustošenjem u većoj mjeri pridružile ratnim razaranjima i štetama od pljački, barem do 1811. godine. (Veliki val gladi došao je *nakon* ratova, 1816—1817.) Vojni pohodi bili su uglavnom kratki i oštri, a upotrijebljeno oružje — relativno laka i pokretna artiljerija — nije bilo suviše razorno, prema modernim mjerilima. Opsade nisu bile uobičajene. Vatra je bila, možda, najveća opasnost za kuće i sredstva za proizvodnju, no male kuće i farme bilo je lako ponovno sagraditi. Jedino materijalno razaranje koje je doista teško nadoknaditi u predindustrijskoj privredi bilo je drveće — voćnjaci i maslinici — kojemu treba mnogo godina da izraste, ali čini se da nije bilo mnogo štete te vrste.

Ljudski gubici u ta dva ratna desetljeća, prema modernim mjerilima, nisu bili zastrašujuće veliki, iako ih, zapravo, nijedna vlada nije pokušala točno izračunati, a naše moderne procjene samo su nagađanja (osim za Francusku i nekoliko drugih područja). Milijun žrtava u cijelom tom periodu^[7] nije mnogo u usporedbi s gubicima svake od glavnih zaraćenih zemalja u četiri i po godine prvoga svjetskog rata ili sa oko 600 000 mrtvih

u američkom građanskom ratu od 1861. do 1865. Čak ni dva milijuna žrtava u više od dva decenija ratovanja ne bi bilo suviše strašno u usporedbi s pogubnosti gladi i epidemija u ono vrijeme. Još 1865. epidemija kolere u Španjolskoj odnijela je, prema izvještajima, 236 744 žrtve.^[8] Zaista, ni u jednoj zemlji nije bio znatnije usporen rast stanovništva u tom periodu, osim, možda, u Francuskoj.

Za većinu stanovnika Evrope, koji nisu bili borci, rat, vjerojatno, nije značio više od povremena direktnog prekidanja uobičajenog toka života, a možda ni toliko. Junaci Jane Austen bavili su se svojim poslovima kao da nema rata. Mecklenburgeri Fritza Reutera prisjećali su se vremena strane okupacije kao male anegdote prije nego kao drame; stari Herr Kuegelgen, sjećajući se djetinjstva u Saskoj (jednoj od evropskih arena za »borbu pijetlova«, čija je geografska i politička situacija privlačila armije kao jedino još Belgija i Lombardija), samo spominje neobične tjedne kada su vojske prolazile kroz Dresden ili u njemu logorovale. Broj naoružanih sudionika u ratu bio je mnogo veći nego što je bilo uobičajeno u dotadašnjim ratovima, iako prema modernim mjerilima nije bio naročit, čak ni regrutiranje nije odnosilo previše ljudi: francuski departman Cote d'Or u Napoleonovo je doba poslao samo 11000 ljudi od ukupno 350 000 stanovnika, tj. 3,5%, a između 1800. i 1815. nije bilo pozvano više od 7% francuske ukupne populacije, nasuprot 7% u mnogo kraćem prvom svjetskom ratu.^[9] Ipak, u apsolutnim brojkama, bilo je to mnogo. *Levee en masse* stavila je 1793—1794. godine, možda, 630 000 ljudi pod oružje (teoretski, poziv se odnosio na 770 000); Napoleonova mirnodopska vojska imala je 1805. oko 40 000 ljudi, a na početku pohoda na Rusiju 1812. Grande Armee imala je 700 000 vojnika (od toga 300 000 Nefrancuza), ne računajući francuske trupe u ostalim dijelovima Evrope, posebno u Španjolskoj. Stalne mobilizacije francuskih neprijatelja bile su mnogo manje, već zato što oni (osim Britanije) nisu bili neprekidno u ratu, te zato što su financijske i organizacijske teškoće često otežavale punu mobilizaciju, kao npr. u Austriji koja je 1813. po mirovnom ugovoru iz 1809, smjela imati 150 000 vojnika, a samo ih je 60 000 bilo spremno za borbu. Britanija je, s druge strane, održavala iznenađujuće velik broj mobiliziranih. Na vrhuncu ratnih napora (1813—1814) parlament je izglasao sredstva za 300 000 vojnika u kopnenoj vojsci i 140 000 u mornarici. Time je Engleska postigla razmjerno veću vojnu silu u ljudstvu nego Francuska tokom većeg dijela ratnog doba.*^[10]

Gubici su bili teški — iako, recimo još jedanput, nisu bili pretjerano veliki prema ubitačnim mjerilima našeg stoljeća — ali neobično malo ih je izazvao sam neprijatelj. Od 1793. do 1815. samo je 6—7% britanskih mornaira poginulo u bitkama s Francuzima, a 80% ih je umrlo od bolesti ili ozljeda. Malen je bio rizik od smrti na bojnopolju: samo 2% žrtava kod Austerlitz i možda 8—9% kod Waterlooa bilo je ubijeno. Zaista zastrašujuće opasnosti bili su nemar, prljavština, slaba organizacija, loše medicinske službe i nepoznavanje higijene, što je sve desetkovalo ranjenike, zarobljenike, a u nekim klimatskim uvjetima (kao u tropskim krajevima) praktično sve vojnike.

U ratnim operacijama ginuli su ljudi, direktno ili indirektno, i razarala su se sredstva za proizvodnju, ali, kao što smo vidjeli, ne toliko da bi se

* Budući da je parlament odobravao iznose za predviđene, optimalne vojne efekte, broj mobiliziranih ljudi sigurno je bio manji.

ozbiljnije poremetio normalni tok života i razvoja zemalja. Ekonomski zahtjevi rata i ekonomski rat imali su mnogo dalekosežnije posljedice.

Po mjerilima 18. stoljeća, revolucija i napoleonski ratovi bili su bez presedana s obzirom na troškove. Zaista, njihova cijena u novcu impresionirala je suvremenike možda čak više nego cijena u životima. Svakako, smanjenje financijskog tereta za generaciju nakon Waterlooa bilo je mnogo dojmli-vije nego smanjenje ljudskih gubitaka: procijenjeno je da su ratovi između 1821. i 1850. u prosjeku godišnje stajali manje od 10% prosječnih troškova ratova od 1790. do 1820. godine, dok je godišnji prosjek ratnih dugova iznosio nešto manje od 25% prosjeka dugova u prethodnom periodu.^[1] Kako će se podmiriti ti troškovi? Uobičajeni način podmirivanja bila je kombinacija monetarne inflacije (izdavanje novih novčanica da bi se platili vladini računi), zajmova i što manjih specijalnih poreza, jer su oni stvarali opće nezadovoljstvo i (kad je trebalo da ih odobre parlamenti ili skupštine) političke probleme. Ali izuzetni financijski zahtjevi i uvjeti stvoreni ratom ukinuli su ili promijenili taj uobičajeni način podmirivanja troškova ratovanja.

U prvom redu, učinili su uobičajenom upotrebu nekonvertibilnog papirnog novca.* U kontinentalnoj Evropi pokazala se neodoljivom lakoća kojom se mogu tiskati papirne novčanice da bi se isplatila vladina dugovanja. Francuski *assignati* (1789) bili su isprva jednostavno mjenice na francusku državnu blagajnu (*bons de tresor*), sa 5% interesa, zamišljeni da anticipiraju postupak s eventualnom prodajom crkvene zemlje. Za nekoliko mjeseci oni su se pretvorili u novčanice, i svaka uzastopna financijska kriza uzrokovala je štampanje sve većih količina novčanica i sve brže smanjivanje njihove vrijednosti, pojačano i sve manjim povjerenjem javnosti. Do početka rata njihova je vrijednost smanjena oko 40%, a do lipnja 1793. na oko dvije trećine prijašnje vrijednosti. Jakobinski režim održavao ih je prilično dobro, ali ih je orgijazam ekonomske slobode nakon termidora sveo na otprilike tristoti dio nominalne vrijednosti, sve dok službeni državni bankrot 1797. nije dokrajčio tu monetarnu epizodu koja je u Francuskoj izazvala predrasude prema svakoj vrsti banknota, što je potrajalo veći dio sljedećeg stoljeća. Papirna valuta drugih zemalja doživljavala je padove, ali oni ni u najtežim slučajevima nisu bili toliko katastrofalni: ruske novčanice pale su na 20% nominalne vrijednosti, a austrijske (dvaput devalvirane — 1810. i 1815) na 10%. Britanci su izbjegli taj osebujni način financiranja rata — vrlo velikom inflacijom, a njima su banknote bile dovoljno poznate pa ih nisu izbjegavali. Ipak, Engleska banka nije mogla odoljeti pritisku vlade — koja u inozemstvo šalje zajmove i subvencije — i navali privatnika na zlatne rezerve te nevoljama jedne gladne godine. Stoga je 1797. ukinula isplate u zlatu privatnim klijentima, i nekonvertibilne novčanice postale su *de facto* efektivna valuta: rezultat je bila banknota od jedine funte. Vrijednost »papirne funte« nikad nije pala tako ozbiljno kao valute drugih evropskih zemalja — njezina najniža vrijednost iznosila je 71% nominalne vrijednosti, a do 1817. vratila se na 98% — ali se zadržala mnogo duže nego što se predviđalo. Tek 1821. potpuno su obnovljene isplate u zlatu.

Druga alternativa porezima bili su zajmovi, ali vrtoglavi rast javnog duga, izazvan neočekivano visokim i dugotrajnim troškovima rata, zaplašio je i zemlje najvećeg blagostanja, bogatstva i financijskog iskustva. Nakon pet godina financiranja rata pretežno zajmovima, britanska vlada bila je

* Sve vrste papirnog novca, bile zamjenjive za zlato ili ne bile, zapravo su bile relativno neuobičajene prije kraja 18. stoljeća.

prisiljena na nečuvan i značajan korak — plaćanje ratnih troškova iz direktnog poreza, te je u tu svrhu uvela porez na dohodak (1799—1816). Zbog brzog rasta bogatstva zemlje bilo je to posve izvedivo, tako da su se troškovi rata uglavnom podmirivali od tekućeg prihoda. Da je odgovorajući porez uveden u početku, nacionalni dug ne bi se bio povećao sa 288 milijuna funti (1793) na 876 milijuna funti (1815), što je bilo *više od ukupnih državnih izdataka u posljednjoj predratnoj godini*. Društvene posljedice takvog duga bile su teške jer je on služio kao lijevak za pretakanje sve većih svota, koje je stanovništvo plaćalo u obliku poreza na promet, u džepove malog broja bogatih »dioničara«, protiv kojih su zurnalističke munje bacali predstavnici sirotinje, malih poduzetnika i trgovaca, kao William Cobbett. Druge su zemlje (bar s protufrancuske strane) tražile zajmove od britanske vlade, koja se dugo držala politike novčanog pomaganja vojnih saveznika; između 1794. i 1804. utrošila je u tu svrhu 80 milijuna funti. Glavni neposredni korisnici bile su međunarodne financijske kuće — britanske ili strane, koje su sve više djelovale preko Londona, te je on postao centar međunarodnih financija — kao banka Baringa ili kuća Rothschilda, koje su bile posrednici u tim transakcijama. (Meyer Amschel Rotschild, osnivač kuće, poslao je svog sina Nathana iz Frankfurta u London 1798. godine.) Veliko doba međunarodnih bankara doći će nakon ratova, kad će davati velike zajmove kao pomoć starim režimima da se oporave od rata, a novima da se stabiliziraju. Ali osnove za razdoblje u kojem će banke Baringa i Rothschilda vladati svjetskim novčanim poslovima kao dotad nijedna financijska ustanova nakon velikih njemačkih banaka iz 16. stoljeća postavljene su tokom ratova.

Ipak, tehnička strana financiranja ratova manje je važna od općih ekonomskih posljedica velikog skretanja sredstava s mirnodopskih ciljeva prema ratnim ciljevima, koje nalaže veliki rat. Sasvim je pogrešno smatrati da su se troškovi ratovanja realizirali isključivo na štetu civilne privrede. U vojsku su bili mobilizirani, djelomično, oni ljudi koji bi inače bili nezaposleni ili čak ne bi imali nikakvih izgleda za rad u privredi.* Ratna industrija, iako je nakratko odvrćala ljude i sirovine od civilnog tržišta, mogla je dugoročno potaknuti razvoj kakav se ne bi mogao postići uobičajenim, mirnodopskim odnosom prema profitu. Dobro je poznat primjer proizvodnja željeza i čelika koja, kao što smo vidjeli (u 2. poglavlju), nije imala mogućnosti brze ekspanzije kao tekstilna industrija, te se stoga tradicionalno oslanjala na poticaje vlade i rata. »Tokom 18. stoljeća«, pisao je Dionysies Lardner 1831. godine, »lijevanje željeza postalo je gotovo sinonim za izradu topova.«TM Stoga dio skretanja kapitala s mirnodopskih ciljeva možemo smatrati dugoročnim ulaganjem u tešku industriju i tehnički napredak. Među tehnološkim inovacijama koje su izazvali revolucionarni i napoleonski ratovi bila je proizvodnja šećera od šećerne repe (kao zamjena za šećernu trsku iz Zapadne Indije) i proizvodnja konzervirane hrane (izrasla iz potreba britanske mornarice za namirnicama koje bi se mogle trajno čuvati na brodovima). Ipak, uzevši sve u obzir, veliki rat znači veliko odlijevanje sredstava, a može čak, zbog međusobne blokade, značiti direktnu konkurentsku borbu ratnog i mirnodopskog sektora za ista oskudna sredstva.

Očita je posljedica te konkurencije inflacija, i znamo da je razdoblje ratovanja zaista, u svim zemljama, naglo podiglo krivulju rasta cijena, koja se polako penjala tokom 18. stoljeća, iako je to donekle izazvala monetama

* To je bila osnova jake tradicije emigracije vojnika najamnika u prenapučenim planinskim predjelima, kao što je Švicarska.

devalvacija. To samo po sebi pretpostavlja ili odražava određenu preraspodjelu dohotka, koja ima ekonomske posljedice — npr. u korist poduzetnika, a na štetu najamnih radnika (jer nadnice obično zaostaju za cijenama), u korist poljoprivrede, koja poslovično iskorištava visoke ratne cijene, na štetu manufakture. Međutim, prestanak ratnih potreba, koji oslobađa gomilu sredstava — uključivši i ljude — koja su dotad bila u službi rata, postavio je pred mirnodopsko tržište, kao i uvijek, teže probleme pri-lagodavanja. Uzmimo očit primjer: između 1814. i 1818. britanska armija smanjena je za oko 150 000 ljudi, što je više nego tadašnje stanovništvo Manchestera, a cijene žitarica pale su sa 108,5 šilinga po kvarti³ u 1813. na 64,2 šilinga u 1815. godini. Znamo da su ekonomske teškoće poslijeratnog prilagodavanja bile neobično velike u cijeloj Evropi te da su ih povećale vrlo loše žetve 1816—1817 godine.

Mi ćemo, međutim, postaviti općenitije pitanje: koliko je odlijevanje sredstava zbog rata potaklo ili usporilo ekonomski razvoj raznih zemalja? Očito, to je pitanje osobito značajno za Francusku i Britaniju, dvije glavne ekonomske sile, koje su podnijele i najveći ekonomski teret. Francusku nisu toliko opteretile kasnije faze rata, jer ga je tada nastojala voditi tako da sam podmiruje troškove, na štetu stanovništva u čijim su zemljama vršene pljačke i rekvizicije, kojima su nametnuti zahtjevi za ljudstvom, sirovinama i novcem. Otprilike polovica talijanskih prihoda od poreza odlazila je od 1805. do 1812. godine Francuzima.⁰³¹ Tako vođen rat možda nije podmirivao sve troškove, ali je realno i nominalno bio jeftiniji nego što bi inače bio. Prave teškoće francuske privrede bile su posljedica decenija revolucije, građanskog rata i kaosa, kad je, na primjer, promet manufakture u departmanu Seine-Inferieure (Rouen) smanjen sa 41 na 15 milijuna franaka između 1790. i 1795. godine, a broj njihovih radnika sa 246 000 na 86 000. Tome treba dodati gubitak prekomorske trgovine zbog britanske kontrole na morima. Britansku privredu opterećivali su ne samo troškovi ratnih napora vlastite zemlje, već i drugih, zbog odavno uobičajenoga financijskog pomaganja savezničkih država. Novčano, Britanci su snosili najveći teret rata: stajao ih je tri do četiri puta više nego Francuze.

Odgovor na općenito pitanje lakše je dati za Francusku nego za Britaniju, jer malo ima mjesta sumnji da je francuska privreda ostala relativno nepokretna, te da bi se njezina industrija i trgovina vjerojatno bile razvijale brže da nije bilo revolucije ni ratova. Iako je privreda zemlje pod Napo-leonom bitno napredovala, nije se mogao nadoknaditi zastoj i regresija iz 90-ih godina 18. stoljeća. Za Britaniju je odgovor manje očit jer je njezino napredovanje bilo meteorsko, pa je moguće samo pitanje da li bi ono bilo još brže da nije bilo rata. Danas je, uglavnom, prihvaćen potvrđan odgovor.⁴¹ Za druge zemlje pitanje je manje značajno jer je ekonomski razvoj bio spor ili neujednačen, kao u Habsburškoj monarhiji, ili je utjecaj troškova rata bio relativno malen.

No ovakve tvrdnje ne daju odgovor na postavljeno pitanje. Čak i otvoreno ekonomske ratove Britanija nije vodila da bi pomoću njih samih ubrzala ekonomski razvoj ili potakla privredu, već radi onoga što donosi pobjeda — uklanjanja suparnika i osvajanja novih tržišta. Njihova »cijena«, vi propalim poslovima, odlijevanju sredstava i si., može se uspoređivati s »profitom« koji donosi promjena pozicija zaraćenih strana nakon rata. Sudeći po

³ 1 kvarta (quarter) = 12,7 kg (Op. prev.)

tome, ratovi 1793. do 1815. više su se nego isplatili. Po cijenu legalnog usporavanja ekonomskog širenja, Britanija je najzad uklonila svoga najbližega mogućeg suparnika i postala »radionica svijeta« za dvije generacije. Prema svim industrijskim i trgovinskim pokazateljima, Britanija je od svih ostalih država (osim, možda, SAD) bila odmakla mnogo dalje nego 1789. Pretpostavimo li da su bitni uvjeti daljnje industrijalizacije Britanije bili privremeno uklanjanje njezinih suparnika i monopol na pomorskim i kolonijalnim tržištima, cijena tog pothvata bila je skromna. I, ako smatramo da je razvoj do 1789. već bio dovoljan da i bez dugog ratovanja Britaniji osigura ekonomsku premoć, još možemo tvrditi da nisu bili pretjerani troškovi obrane te pozicije od opasnosti da Francuska političkim i vojnim sredstvima nadoknadi ono što je izgubila u ekonomskoj konkurenciji.

MIR

»Postojeći sklad (sila) njihovo je jedino potpuno osiguranje protiv revolucionarne žeravice koja, više ili manje, postoji u svakoj evropskoj državi; i... prava mudrost je u obuzdavanju malih, uobičajenih sukoba i zajedničkom podupiranju utvrđenih principa društvenog poretka.«

Castlereagh^[1]

»L'empereur de Russie est de plus le seul souverain parfaitement en état de se porter diis a présent aux plus vastes entreprises. Il est a la tête de la seule armée vraiment disponible qui soit aujourd'hui formée en Europe.« (Ruski car je, uz to, jedini vladar koji se od sada može upustiti u najveće pothvate. On stoji na čelu danas zaista jedine raspoložive armije u Evropi.)

Gentz, 24. 3. 1818^[2]

Nakon više od dvadeset godina gotovo neprekidnog ratovanja i revolucija, pobjednički stari režimi suočili su se s posebno velikim i opasnim problemima uspostavljanja i očuvanja mira. Trebalo je raščistiti ruševine proteklih dvaju decenija, podijeliti teritorijalni plijen. Štoviše, svim inteligentnim evropskim državicima postalo je jasno da se više ne smije dopustiti veliki evropski rat, jer bi takav rat gotovo sigurno značio novu revoluciju i, prema tome, propast starih režima. »U sadašnjem stanju socijalne bolesti u Evropi«, rekao je o posljednjoj krizi belgijski kralj Leopold (mudar, no pomalo dosadan ujak kraljice Viktorije), »bilo bi nečuveno dopustiti opći rat. Takav rat... sigurno bi izazvao sukob načela i, koliko ja znam o Evropi, mislim da bi takav sukob promijenio njezin oblik i razbio čitavu njezinu strukturu.«^[3] Kraljevi i državnici nisu bili ni mudriji ni skloniji miru nego što su bili u predratnom razdoblju, ali su bili, nesumnjivo, više uplašeni.

Bili su, također, neobično uspješni. Zaista, između Napoleonova poraza i krimskog rata 1854—1856, nije bilo općeg evropskog rata ni sukoba u kojem bi se jedna velika sila suprotstavljala drugoj na bojnom polju. Štoviše, između 1815. i 1914. nije bilo nijednog rata, osim krimskog, u kojemu bi sudjelovale više od dvije sile. Građanin 20. stoljeća trebalo bi da cijeni veličinu tog ostvarenja. Ono je to impresivnije zato što međunarodna scena uopće nije bila mirna, a prilika za sukob bilo je mnogo. Revolucionarni pokreti (koje ćemo razmotriti u 6. poglavlju) povremeno su rušili teško uspostavljenu međunarodnu ravnotežu: 20-ih godina 19. stoljeća u južnoj Evropi,

na Balkanu i u Latinskoj Americi, poslije 1830. u zapadnoj Evropi (osobito u Belgiji) i ponovno uoči revolucije 1848. Propadanje Turskog Carstva, pod dvostrukom prijetnjom, unutrašnjeg raspada i ambicija suparničkih velikih sila — uglavnom Britanije, Rusije i, manje, Francuske — uzrokovalo je tzv. Istočno pitanje, stalnu krizu. Ona je izbila 20-ih godina 19. stoljeća zbog Grčke, a 30-ih godina zbog Egipta, ostavši potencijalni eksploziv, usprkos smirenju nakon posebno oštrog sukoba 1839—1841. Britanija i Rusija bile su u vrlo lošim odnosima zbog Bliskog istoka i ničije zemlje između dva carstva u Aziji. Francuska se teško mogla zadovoljiti pozicijom toliko skromnijom od one koju je imala prije 1815. godine. Ipak, usprkos svim tim plićacima i vrtlozima, brodovi diplomacije plovili su burnim morem bez sudara.

Naša generacija, koja je tako tragično zatajila na osnovnom zadatku međunarodne diplomacije — izbjegavanju općih ratova — sklona je na državnike i njihove metode iz razdoblja od 1815—1848. gledati s poštovanjem koje njihovi neposredni nasljednici nisu uvijek osjećali. Tallevrand, koji je francusku vanjsku politiku vodio od 1814. do 1835, ostao je uzor francuskog diplomata do današnjeg dana. Castlereagh, George Canning i vikont Palmerston, britanski ministri vanjskih poslova od 1812. do 1822. i od 1822. do 1827. godine, te čitava netorijevska administracija od 1830. do 1852. godine* dobili su, gledajući unatrag, varav lik diplomatskih divova. Knez Met-ternich, austrijski najutjecajniji ministar (od 1821. kancelar), od Napoleo-nova pada do vlastitog pada 1848, danas se manje često nego prije smatra tek krutim neprijateljem svake promjene, a sve više mudrim braniteljem stabilnosti. No, čak ni s mnogo naklonosti ne mogu se naći ministri vanjskih poslova dostojni idealizacije ni u Rusiji Aleksandra I (1801—1825) i Nikole I (1825—1855) ni u Pruskoj, relativno nevažnoj u periodu koji nas zanima.

U određenom je smislu pohvala tadašnje diplomacije opravdana. Uređenje Evrope nakon napoleonskih ratova nije bilo pravednije ni moralnije od bilo kojeg uređenja, no uzevši u obzir posve antiliberalne i antinacionalne (što znači antirevolucionarne) ciljeve njegovih tvoraca, ono je bilo realno i razumno. Nije bilo pokušaja da se iskoristi potpuna pobjeda nad Francuskom, u kojoj se nije smio izazvati novi val jakobinstva. Granice te poražene zemlje ostale su malo povoljnije nego što su bile 1789, odšteta nije bila pretjerana, okupacija stranih trupa trajala je kratko (do 1818), Francuska je ponovno prihvaćena kao punopravni član »evropskog koncerta sila«. (Da nije bilo Napoleonova neuspješnog povratka 1815, uvjeti bi bili još umjereniji.) Restaurirana je vlast Burbonaca, ali se razumijevalo da će oni morati učiniti neke ustupke opasnom duhu svojih podanika. Glavne promjene koje je donijela revolucija prihvaćene su, i Francuzima je darovan ustav, taj zapaljivi izum, iako, naravno, u sasvim umjerenom obliku, pod maskom povelje koju »slobodno priznaje« apsolutni monarh Luj XVIII.

Karta Evrope prekrojena je bez obaziranja na težnje naroda i na prava brojnih prinčeva kojima su Francuzi tokom vremena oduzeli posjede, ali uzimajući u obzir ravnotežu Rusije, Britanije, Francuske, Austrije i Pruske, pet zemalja koje su izašle iz ratova kao velike sile. Samo prve tri zemlje bile su stvarno značajne. Britanija nije imala teritorijalnih pretenzija u Evropi, iako joj je bilo stalo da održi kontrolu ili zaštitnički utjecaj na točkama važnima za pomorstvo i trgovinu. Zadržala je Maltu, Jonske otoke i

* Osim nekoliko mjeseci 1834—1835. i 1841—1846. godine.

Helgoland te kontrolu nad Sicilijom, a imala je očite koristi od prelaska Norveške iz danskih ruku u Švedske, čime je spriječeno da samo jedna država kontrolira ulaz u Baltičko more, kao i od ujedinjenja Nizozemske i Belgije (bivše austrijske Nizozemske), čime su ušća Rajne i Schelde došla u ruke neopasne države, ali dovoljno jake — posebno zahvaljujući graničnim utverdama na jugu — da odoli poznatom francuskom apetitu prema Belgiji. Ta su rješenja bila vrlo nepopularna među Belgijancima i Norvežanima. Rješenje koje se odnosilo na Belgiju održalo se samo do revolucije 1830, kad je Belgija, nakon stanovitoga francusko-britanskog trvenja, postala malo, trajno neutralno kraljevstvo s vladarom po izboru Britanije. Izvan Evrope, naravno, britanske teritorijalne pretenzije bile su mnogo veće, iako je potpuna kontrola nad svim morima učinila prilično nevažnim pitanje hoće li neki teritorij stvarno biti pod britanskom zastavom ili neće, osim na sjeverozapadnim granicama Indije, gdje su samo slabe ili kaotične države ili regije dijelile britansko i rusko carstvo. No suparništvo Britanije i Rusije malo je utjecalo na prostore koji su preraspodjeljeni 1814—1815. godine. U Evropi su se britanski interesi ograničavali samo na to da nijedna sila ne bude previše snažna.

Rusija, odlučujuća vojna sila na kopnu, zadovoljila je svoje ograničene teritorijalne težnje pripajanjem Finske (na štetu Švedske), Besarabije (na štetu Turske) i većeg dijela Poljske, kojoj je obećana određena autonomija pod vlašću domaće klike, koja je uvijek bila naklonjena savezništvu s Rusijom (nakon ustanka 1830—1831. ta je autonomija ukinuta). Ostatak Poljske razdijelile su Pruska i Austrija, osim Krakovske republike, koja, pak, nije preživjela ustanak 1846. Što se tiče ostalih zemalja, Rusija se zadovoljila doduše geografski udaljenom, ali ipak djelotvornom hegemonijom nad svim apsolutističkim državama istočno od Francuske, a njezin glavni interes bilo je izbjegavanje revolucije. Zato je car Aleksandar kumovao Svetoj Alijansi, kojoj su se pridružile Austrija i Pruska, ali ne i Engleska. S britanske točke gledišta, ruska hegemonija nad većim dijelom Evrope nije bila baš idealno rješenje, no ona je odražavala realnu vojnu situaciju te se nije mogla izbjeći, osim ako bi Francuska postala veća sila nego što su joj bili spremni dopustiti njezini bivši protivnici, ili uz nedopustivu cijenu novog rata. Francuskoj je jasno priznat status velike sile, ali to je bilo najviše što je itko htio učiniti.

Austrija i Pruska bile su velike sile samo počasno, takvo je barem bilo opće uvjerenje, u vezi s Austrijom ispravno — zbog poznate slabosti u vremenima međunarodnih kriza, a u vezi s Pruskom pogrešno — zbog sloma 1806. godine. Njihova glavna funkcija bila je održavanje evropske ravnoteže. Austrija je dobila natrag svoje talijanske provincije i bivše venecijanske posjede u Italiji i Dalmaciji te protektorat nad manjim državama sjeverne i srednje Italije, kojima su uglavnom upravljali rođaci Habsburgovaca (osim u Pijemontu-Sardiniji, kraljevstvu koje je progutalo republiku Genovu da bi bilo efikasniji tampon između Austrije i Francuske). Ako je trebalo održati »red« negdje u Italiji, Austrija je bila žandar na dužnosti. Budući da je svoj jedini interes nalazila u stabilnosti — sve ostalo značilo je prijetnju njezinu jedinstvu — na nju se moglo osloniti kao na stalnog čuvara protiv bilo kakvog pokušaja promjene u kontinentalnoj Evropi. Pruska je imala koristi od želje Britanije da se uspostavi prilično jaka vlast u zapadnoj Njemačkoj, području čiji su vladari često padali pod vlast Francuske, ili su mogli pasti pod njezin utjecaj, pa je dobila Porajnje, čije su goleme ekonomske

mogućnosti aristokratski diplomati propustili uzeti u obzir. Njoj je također koristio sukob između Britanije i Rusije zbog onoga što je Britanija smatrala pretjeranom ruskom ekspanzijom u Poljskoj. Konačni rezultat složenih pregovora, prekidanih prijetnjama rata, bio je da Pruska preda dio svog prijašnjega poljskog teritorija, a umjesto toga dobije pola bogate i industrijski razvijene Saske. Teritorijalno i ekonomski Pruska je rješenjima iz 1815. godine dobila, sudeći po stvarnim ekonomskim izvorima, razmjerno više od ijedne druge sile, ali to političarima nije bilo jasno sve do 60-ih godina 19. stoljeća. Austrija, Pruska i skupina manjih njemačkih država, čija se glavna međunarodna uloga sastojala u tome da budu dobar zalogaj evropskim vladajućim kućama, bdjele su jedne nad drugima unutar Njemačke konfederacije, iako austrijsko prvenstvo nije bilo ugroženo. Glavna internacionalna svrha te konfederacije bila je da održi manje države izvan francuske orbite, prema kojoj su obično naginjale. Usprkos poricanjima nacionalista, one nisu bile nezadovoljne kao Napoleonovi sateliti.

Državnici iz 1815. bili su dovoljno mudri da shvate da nijedno uređenje, ma kako pažljivo izvedeno, neće moći dugo odoljeti pritisku međudržavnog suparništva i promjenama okolnosti. Stoga su pokušali stvoriti mehanizam za održavanje mira — tj. sređivanje svih većih problema čim se pojave — pomoću redovnih kongresa. Razumijevalo se da će ključne odluke donositi velike sile (sam termin je izum tog vremena). »Evropski koncert« — još jedan izraz koji se tada upotrebljavao — ne odgovara današnjim Ujedinjenim narodima, već prije stalnim članicama Vijeća sigurnosti UN. No redovni kongresi održavali su se samo nekoliko godina — od 1818, kad je Francuska ponovno primljena u krug velesila, do 1822. godine.

Sistem kongresa je propao jer nije mogao nadživjeti vrijeme koje je slijedilo neposredno nakon napoleonskih ratova, kada su glad 1816—1817. i ekonomska depresija održavale živ, iako neopravdan strah od socijalne revolucije svugdje, pa i u Britaniji. Pošto je ponovo uspostavljena ekonomska stabilnost, oko 1820. godine, poremećaji poretka utvrđenog 1815. godine samo su odražavali razlike u interesima sila. Samo se Austrija, suočena s prvim zamahom nemira i pobuna 1820—1822. godine, čvrsto držala principa da sve takve pokrete treba odmah i automatski ugušiti u interesu društvenog reda (i austrijskoga teritorijalnog integriteta). Oko Njemačke, Italije i Španjolske nagodile su se, tri članice Svete Alijanse i Francuske, iako je Francusku, koja je sa zadovoljstvom vršila dužnost međunarodnog policajca u Španjolskoj (1823), evropska stabilnost zanimala manje nego proširenja vlastitoga diplomatskog i vojnog dosega, posebno u Španjolskoj, Belgiji i Italiji, gdje je bila uložena glavnina njezinih vanjskih investicija.⁶⁴ Britanija je ostala po strani, djelomično zbog uvjerenja — pogotovo pošto je popustljiviji Can-ning zamijenio strogog, reakcionarnog Castlereagha (1822) — da su političke reforme u apsolutističkoj Evropi, prije ili kasnije, neizbježne, a i zato što britanski političari nisu imali simpatija za apsolutizam. Osim toga, bojali su se da primjena policijskog principa ne dovede suparničke sile (posebno Francusku) u Latinsku Ameriku, koja je bila, kao što smo vidjeli, britanska ekonomska kolonija, i to vrlo važna. Zato su Britanci podržavali nezavisnost latinskoameričkih država, kao i SAD u vezi s Monreovom doktrinom iz 1823, deklaracijom koja nije imala nikakve praktične vrijednosti — ako je išta štitilo latinskoameričku nezavisnost bila je to britanska mornarica — ali je ta podrška bila značajna za dalju budućnost. Sile su se još više podijelile zbog Grčke. Rusija, unatoč odvratnosti prema revolucijama, mogla je imati

samo koristi od pokreta jednog pravoslavnog naroda koji je slabio Tursku i prilično se oslanjao na rusku pomoć, štoviše, po ugovorima je imala pravo da intervenira u Turskoj u obranu pravoslavnih kršćana. Strah od jednostrane ruske intervencije, pritisak filhelaena, ekonomski interesi i opće uvjerenje da se raspad Turske ne može spriječiti, već, u najboljem slučaju, organizirati, vjerojatno su Britaniju odveli od neprijateljstva prema Grcima, preko neutralnosti do neformalne prohelenske intervencije. Tako je Grčka (1829) stekla nezavisnost uvelike zahvaljujući ruskoj i britanskoj pomoći. Šteta nanесena internacionalnom konzervativizmu smanjena je pretvaranjem te zemlje u kraljevstvo pod vlašću jednog od mnogih malih njemačkih prinčeva, koji neće biti samo ruski satelit. No od stabilnog uređenja odnosa sila iz 1815, sistema kongresa i principa gušenja svih revolucija malo je što ostalo.

Revolucije 1830. godine razorile su i te ostatke, jer nisu zahvatile samo male države, već i jednu veliku silu, tj. Francusku. Naime, one su zauvijek prekinule praksu policijskih zahvata Svete Alijanse u cijeloj Evropi zapadno od Rajne. U međuvremenu, Istočno pitanje — problem u vezi s neizbježnim raspadom Turske — pretvorilo je Balkan i Levant u poprište sukoba sila, posebno Rusije i Engleske. Istočno pitanje poremetilo je ravnotežu snaga — kao da se sve urotilo da ojača Rusiju, čiji je glavni diplomatski cilj, tada i kasnije, bio uspostavljanje kontrole nad tjesnacima između Evrope i Male Azije, koji joj omogućuju ulaz u Sredozemlje. To nije bilo samo pitanje ekonomske i vojne važnosti, već i ekonomske nužde, radi sve većeg izvoza ukrajinskog žita. Britanija, kao i obično uznemirena zbog prilaza Indiji, bila je veoma zabrinuta što se prema jugu širi velika sila koja bi mogla ozbiljno zaprijetiti njezinim azijskim interesima. Očito, rješenje je bilo u tome da se po svaku cijenu podrži Turska protiv ruskog širenja. (To je imalo dodatnu prednost: širenje engleske trgovine na Levantu, koja je veoma porasla u to vrijeme.) Na nesreću, ta politika bila je posve neizvediva. Tursko Carstvo još nije bilo bespomoćna olupina, barem u vojnom pogledu, a u najboljem slučaju, imalo je snage da se privremeno brani od unutrašnjih pobuna (koje je još moglo prilično lako svladavati) i od udruženog djelovanja moćne Rusije i nepovoljne međunarodne situacije (s kojima se teško moglo nositi). Ono se još nije bilo kadro modernizirati, niti je pokazalo mnogo spremnosti za to; pa ipak, prvi koraci modernizacije učinjeni su pod Mehmedom II (1809—1839) tokom 30-ih godina 19. stoljeća. Prema tome, samo je direktna diplomatska i vojna podrška Britanije (tj. prijetnja ratom) mogla spriječiti neprestani rast ruskog utjecaja i slom Turske pod teretom njezinih brojnih teškoća.

To je Istočno pitanje učinilo najosjetljivijim problemom u međunarodnim odnosima nakon napoleonskih ratova, jedinim problemom koji je mogao uzrokovati opći rat, što se i dogodilo 1854—1856. godine. Međutim, upravo međunarodna situacija koja se razvijala u korist Rusije, a protiv Britanije, činila je Rusiju sklonom kompromisu. Ona je svoje diplomatske ciljeve mogla ostvariti na dva načina: bilo propašću i diobom Turske, te eventualnom okupacijom Carigrada i tjesnaca, bilo protektoratom nad slabom i pokornom Turskom. I jedan i drugi način bili su joj uvijek dostupni. Drugim riječima, Carigrad nikad nije caru bio vrijedan velikog rata. Oružani sukob zbog Grčke 20-ih godina 19. stoljeća odgovarao je politici podjele i okupacije. Rusija nije iz toga izvukla onoliko koristi koliko se nadala, ali nije bila voljna suviše iskoristiti svoju nadmoć. Umjesto toga, sklopila

je izuzetno povoljan ugovor, u Unkiar Skelessiju (1833), s teško pritisnutom Turskom, koja je sada bila sasvim svjesna potrebe za moćnim zaštitnikom. Britanija je bila uvrijeđena: 30-ih godina pojavila se masovna rusofobija koja je stvorila sliku Rusije kao nasljednog neprijatelja Britanije.* Suočeni s engleskim pritiskom, Rusi su ustuknuli i 40-ih godina vratili se prijedlozima o podjeli Turske.

Rusko-britansko suparništvo na Istoku bilo je, stoga, u praksi mnogo manje opasno nego što je prijeteci sugeriralo javno mnijenje (posebno u Britaniji). U svakom slučaju, njegovo je značenje smanjio mnogo veći strah Britanije od ponovnog uzdizanja Francuske. Rusko-britanske odnose dobro opisuje izraz »velika igra«, koji je kasnije označavao akcije avanturista i tajnih agenata obiju sila koje su djelovale na azijskom ničijem području između dva carstva. No situaciju je zaista opasnom činilo nepredvidiv tok oslobodilačkih pokreta u Turskoj i intervencija drugih sila. Među njima je Austrija imala priličan pasivni interes u tom pitanju jer je i sama bila nestabilno mnogonacionalno carstvo i osjećala prijetnju istih naroda koji su potresali stabilnost Turske — balkanskih Slavena, posebno Srba. No ta prijetnja nije bila neposredna, iako će kasnije biti neposredan povod prvoga svjetskog rata. Francuska je bila opasnija jer je imala dugotrajan diplomatski i ekonomski utjecaj na Levantu, koji je periodično pokušavala obnoviti i proširiti. Francuski je utjecaj u Egiptu bio snažan, posebno nakon Napoleonove ekspedicije u tu zemlju. Njezin je paša Mehmed Ali, praktično nezavisan vladar, mogao manje više po svojoj volji razoriti ili održati Otomansko Carstvo. Zaista, krize Istočnog pitanja 30-ih godina (1831. i 1839 — 1841) bile su, prije svega, krize u odnosima Mehmeda Alija prema neposrednom suverenu, a krizu 1839—1841. otežavala je francuska podrška Egiptu. Međutim, ako Rusija nije željela zaratiti zbog Carigrada, nije htjela ni Francuska. Stoga su to bile diplomatske krize. Napokon, osim krimske epizode, u 19. stoljeću nije bilo (većeg) rata zbog Turske.

Iz tokova međunarodnih svađa u tom razdoblju jasno je da zapaljivi materijal u svjetskim odnosima jednostavno nije bio dovoljno eksplozivan da bi izazvao veliki rat. Među silama su Austrija i Pruska bile preslabe da bi se na njih moglo računati. Britanci su bili zadovoljni; oni su do 1815. ostvarili najpotpuniju pobjedu, kakvu u svjetskoj historiji nije ostvarila ni jedna sila, jer je Britanija izašla iz dvadesetogodišnjeg ratovanja protiv Francuske kao jedina industrijalizirana zemlja, jedina pomorska sila — britanska mornarica imala je 1840. gotovo onoliko brodova koliko sve ostale zemlje zajedno — i jedina moćna kolonijalna sila svijeta. Činilo se da ništa ne stoji na putu jedinom velikom ekspanzionističkom interesu britanske vanjske politike — širenju britanske trgovine i investicija. Rusija, nije bila toliko zadovoljna, uostalom, imala je samo ograničene teritorijalne ambicije, ali nije postojalo ništa što bi moglo — bar se tako činilo — dugo stajati na putu njezinu prodiranju. Barem nije bilo ničega što bi opravdavalo u društvenom pogledu opasni opći rat. Samo je Francuska bila »nezadovoljna« sila, a imala je i dovoljnu moć da poremeti međunarodni poredak. Ali ona je to mogla učiniti samo uz uvjet da ponovno pokrene revolucionarnu snagu jakobinizma kod kuće, a liberalizma i nacionalizma izvan svojih granica. Jer u kontekstu tradicionalnog suparništva velikih sila bila je veoma oslabljena. Nikada više neće biti sposobna ravnopravno se boriti, kao pod Lujem

* Zapravo, rusko-britanski odnosi, koji su se temeljili na ekonomskom dopunjavanju, uvijek su bili vrlo prijateljski, a počeli su se ozbiljno kvariti tek poslije napoleonskih ratova.

XIV ili u revoluciji, protiv koalicije dviju ili više velikih sila, oslanjajući se samo na vlastito stanovništvo i sirovine. Godine 1780. bilo je u statističkom prosjeku 2,5 Francuza na svakog Engleza, no 1830. omjer je bio manji od 3 prema 2. Francuza je 1780. bilo gotovo koliko Rusa, ali je 1830. Rusa bilo bar upola više od Francuza. U ekonomskom razvoju Francuska je kobno zaostajala za Britanijom i Amerikom, a ubrzo i za Njemačkom.

No jakobinstvo je za svaku francusku vladu bilo previsoka cijena za međunarodne ambicije. Godine 1830. i ponovno 1848, kad je srušen monarhijski režim u Francuskoj, a drugdje uzdrman ili uništen apsolutizam, velesile su zadrhtale. Zapravo, nije bilo razloga za strah. Godine 1830—1831. francuski umjerenjaci nisu bili spremni ni prstom maknuti da bi pomogli pobunjenim Poljacima, s kojima je suosjećalo francusko javno mnijenje (kao i evropski liberali). »A Poljska?« pisao je stari, ali zaneseni Lafayette Palmerstonu 1831. godine. »Što ćete učiniti, što ćemo učiniti za nju?«^[5] Odgovor je bio: ništa. Francuska je lako mogla udružiti svoje snage sa snagama evropske revolucije; svi revolucionari nadali su se da će to i učiniti. No implikacije takvog ulaska u revolucionarni rat plašile su umjerene francuske liberale koliko i Metternicha. Nijedna francuska vlada između 1815. i 1848. godine nije bila spremna izložiti opasnosti opći mir radi interesa vlastite države.

Izvan područja evropskih protuteža ništa nije stajalo na putu ekspanziji i ratobornosti. Premda vrlo velika, područja koja su osvojile evropske zemlje tada su još bila ograničena. Britanci su se zadovoljavali zauzimanjem točaka ključnih za pomorsku kontrolu svijeta i njihove interese u svjetskoj trgovini, kao što je južni vrh Afrike (oduzet Nizozemcima tokom napoleonskih ratova), Cejlon, Singapore (koji je osnovan u tom razdoblju) i Hong--kong, a za potrebe kampanje protiv trgovine robljem — koja je zadovoljavala i humanitarno domaće javno mnijenje i strateške interese britanske mornarice, koja se tom kampanjom služila da ojača svoj monopol u svijetu — zadržali su uporišta duž afričke obale. No, u cjelini, osim jedne bitne iznimke, prevladavalo je mišljenje da se svijet, otvoren britanskoj trgovini, zaštićen britanskom mornaricom od neželjenog upletanja drugih, može jeftinije iskorištavati i bez administrativnih troškova okupacije. Bitna iznimka bila je Indija i sve što je u vezi s kontrolom nad njom. Indiju je trebalo zadržati po svaku cijenu, i u to nisu sumnjali ni najveći antikolonijalisti među slobodnim trgovcima. Njezino tržište postajalo je sve važnije (vidjeti str. 48) i smatralo se da bi ono, sigurno, stradalo kad bi Indija bila prepuštena samoj sebi. Ona je bila i ključ za otvaranje Dalekog istoka, za trgovinu drogom i druge unosne aktivnosti koje su željeli poduzeti poslovni ljudi iz Evrope. Tako je Kina otvorena u opijumskom ratu 1839—1842. Zbog navedenih razloga britanski su posjedi u Indiji između 1814. i 1849. povećani na dvije trećine potkontinenta, što je bio rezultat serije ratova protiv Ma-ratha, Nepalaca, Burmanaca, Radžputanaca, Afganistanaca, Sinda i Sikha. Mreža britanskog utjecaja stezala se sve više na Srednjem istoku zbog kontrole nad direktnim putem u Indiju, koji je od 1840. organiziran parobrodima P i O linije (Peninsular and Oriental line), te dopunjen kopnenim prelaženjem Sueske prevlake.

Premda je opći dojam o postignućima ruskog ekspanzionizma bio snažan (bar u Britaniji), stvarna osvajanja bila su skromnija. Car je u tom razdoblju uspio steći samo nekoliko velikih i pustih područja Kirgiske stepe istočno od Urala i nekoliko planinskih područja Kavkaza, gdje je postojao

jak otpor ruskom prodiranju. Međutim, SAD su osvojile gotovo cijeli Zapad, južno od granice Oregona, uvelike zahvaljujući jednoj pobuni i zatim ratu protiv bespomoćnog Meksika. S druge strane, Francuska je morala ograničiti svoje ekspanzionističke ambicije na Alžir, koje je 1830. napala s izmišljenim razlogom i uspjela pokoriti tokom sljedećih 17 godina. Do 1847. slomljena je kičma alžirskog otpora.

Jednu tekovinu međunarodnoga mirovnog uređenja treba spomenuti posebno: ukidanje trgovine robljem. Razlozi su bili humanitarni i ekonomski: ropstvo je bilo strašno i vrlo neefikasno. Štoviše, što se tiče Britanaca, koji su bili glavni zagovornici ukidanja ropstva, njihova privreda u razdoblju 1815—1848. više nije, kao u 18. stoljeću, uvelike počivala na prodaju ljudi i šećera, već na pamučnim preradaevinama. Stvarno ukidanje ropstva teklo je sporije (osim, naravno, tamo gdje ga je za neko vrijeme zabranila francuska revolucija). Britanci su ga u svojim kolonijama — uglavnom u Zapadnoj Indiji — ukinuli 1834. godine, iako su ga nastojali zamijeniti, tamo gdje su se održale velike plantaže, radnicima unajmljenim u Aziji. Francuzi nisu ponovno službeno ukinuli ropstvo sve do revolucije 1848. Godine 1848. bilo je još mnogo robova u svijetu i (ilegalne) trgovine robljem.

REVOLUCIJE

»Sloboda, taj slavuj s glasom diva, budi i one koji najdublje spavaju... Kako je danas moguće misliti na išta osim na borbu za slobodu ili protiv slobode? Oni koji ne mogu voljeti čovječanstvo mogu barem biti veliki tirani. Ali kako je moguće biti ravnodušan?«

Ludwig Boerne, 14. 2. 1831. ^[1]

»Vlade, koje su izgubile ravnotežu, uplašene su, zastrašene i zbunjene krikovima posredničke klase društva, koja, između vladara i njihovih podanika, lomi vladarsko žezlo i prisvaja krik naroda.«

Metternich caru Aleksandru I 1820. ^[2]

Rijetko je kada nesposobnost vlada da zaustave povijesni tok jasnije došla na vidjelo nego u generaciji nakon 1815. godine. Spriječiti drugu francusku revoluciju, ili čak goru katastrofu — opću evropsku revoluciju, bio je najvažniji cilj svih sila, kojima je trebalo dvadeset godina da poraze prvu revoluciju. To je bio cilj čak i Britancima, koji nisu imali sklonosti za reakcionarne apsolutističke režime, ponovno uspostavljene u Evropi, i koji su dobro znali da reforme nije moguće ni potrebno izbjeći, ali su se bojali nove francusko-jakobinske ekspanzije više nego ijednoga drugoga mogućeg međunarodnog događaja. Pa ipak, nikad u povijesti Evrope, a rijetko i igdje drugdje, revolucija nije bila tako endemična, tako opća, tako spremna na širenje spontanom zarazom i svjesnom propagandom.

U zapadnom svijetu bila su tri glavna revolucionarna vala između 1815. i 1848. godine. (Azija i Afrika još su bile imune: prve velike azijske revolucije, pobuna Sipoja¹ i tajpinški ustanak, dogodile su se tek 50-ih godina.) Prvi je val izbio 1820—1824. godine. U Evropi se ograničio uglavnom na Mediteran: Španjolska (1820), Napulj (1820) i Grčka (1821) bile su epicentri. Osim one u Grčkoj, sve su pobune bile ugušene. Španjolska revolucija oživila je oslobodilački pokret u Latinskoj Americi, koji je, nakon početnih uspjeha u doba Napoleonova osvajanja Španjolske 1808, poražen i sveden na nekoliko usamljenih bjegunaca i grupa. Tri velika osloboditelja španjolske Južne Amerike — Simon Bolivar, San Martin i Bernardo O'Higgins — uspostavili su nezavisnost Velike Kolumbije (koja je uključivala današnje

¹ Naziv za plaćenike kolonijalnih jedinica u Aziji, osobito u Indiji. Bili su domaći ljudi, pod komandom bijelih oficira. (Op. prev.)

republike Kolumbiju, Venezuelu, Ekvador i Panamu), Argentine — ali bez unutrašnjih područja (danas Paragvaja i Bolivija) i bez pampasa preko rijeke La Plate gdje su se kauboiji Banda Oriental (danas Urugvaj) borili s Argentincima i Brazilcima — te Čilea. San Martin, uz pomoć čileanske flote pod zapovjedništvom britanskoga radikalnog plemića Cochranea (koji je C. S. Forestaru poslužio kao inspiracija za knjigu *Kapetan Horatio Hornblower*, Zagreb, 1952), oslobodio je posljednje uporište španjolske sile, vicekraljev-stvo Peru. Do 1822. španjolska Južna Amerika bila je slobodna, a San Martin, umjeren i dalekovidan čovjek rijetke samozatajnosti, prepustio ju je Bolívaru i republikancima i povukao se u Evropu, u Boulogne-sur-Mer, mjesto koje je bilo utočište za prezadužene Engleze, i ondje je živio od O'Higginsove penzije. U međuvremenu, španjolski general Iturbide, poslan protiv seljačke guerille u Meksiku, složio se s pobunjenicima, pod utjecajem španjolske revolucije, te 1821. trajno uspostavio nezavisnost Meksika. Godine 1822. Brazil se mirno odvojio od Portugala, pod regentom kojeg je ostavila portugalska kraljevska porodica pri povratku u Evropu iz progonstva u koje su je otjerala Napoleonova osvajanja. SAD su gotovo odmah priznale najvažnije nove države, Britanija ubrzo nakon toga, pobrinuvši se da sklopi trgovačke ugovore s njima, a Francuzi se do 20-ih godina nisu bavili južnoameričkim pitanjima.

Drugi revolucionarni val trajao je od 1829. do 1834. godine i zahvatio je cijelu Evropu zapadno od Rusije te sjevernoamerički kontinent — veliko reformno doba predsjednika A. Jacksona (1829—1837) treba smatrati njegovim rezultatom, iako nije neposredno vezano uz evropske pobune. U Evropi je svrgavanje Burbonaca potaklo niz ustanaka. Belgija je (1830) postala nezavisna od Nizozemske, Poljska je (1830—1831) smirena tek nakon znatnih vojnih operacija, razni dijelovi Italije i Njemačke bili su nemirni, liberalizam je prevladao u Švicarskoj — tada mnogo manje pacifističkoj državi nego danas — dok je u Španjolskoj i Portugalu počeo period građanskog rata između liberala i klerikalaca. Čak je i Britanija bila zahvaćena — djelomično zbog prijetnji njezina lokalnog vulkana Irske — erupcijom koju je spriječila emancipacija katolika (1829), djelomično zbog ponovnog buđenja reformnog pokreta. Reforma iz 1832. godine odgovara julske revoluciji 1830. u Francuskoj, a zaista su je uvelike potakle novosti iz Pariza. To je, vjerojatno, jedini period u modernoj povijesti u kojemu su politički događaji u Britaniji tekli tako paralelno s onima u kontinentalnoj Evropi da je bilo moguće nešto slično revolucionarnoj situaciji, koju su obuzdavali i vigovci i torijevci. To je jedino razdoblje u 19. stoljeću u kojemu ispitivanje britanske politike s aspekta moguće revolucije poput one u kontinentalnoj Evropi nije posve umjetno.

Revolucionarni val 1830. godine bio je mnogo ozbiljniji nego onaj 1820. U stvari označava definitivnu pobjedu buržoaskih snaga nad aristokratskim snagama u zapadnoj Evropi. Vladajuća klasa će idućih pedeset godina biti grande bourgeoisie, sastavljena od bankara, velikih industrijalaca i, ponekad, najviših državnih službenika, još neugrožena općim pravom glasa, ali uznemirena agitacijom manjih ili nezadovoljnih poduzetnika, sitne buržoazije i radničkog pokreta, koji se tek stvarao; aristokracija se bila sasvim povukla ili prihvatila da zastupa prije svega buržoasku politiku. Politički sistem u Britaniji, Francuskoj i Belgiji bio je u biti isti — liberalne institucije zaštićene od demokracije posjedovnim ili obrazovnim cenzusom za nim monarhom — zapravo vrlo sličan uređenju iz prve i najumjerenije glasače, kojih je u Francuskoj u početku bilo samo 168 000 i to pod ustav-

buržoasko faze Velike francuske revolucije, odnosno ustavu iz 1791. godine*. U SAD, međutim, Jacksonova demokracija otišla je korak dalje: poražena je nedemokratska posjednička oligarhija, jednaka onoj koja je upravo trijumfirala u zapadnoj Evropi, u korist neograničene političke demokracije koja je dala pravo glasa graničarima, malim farmerima, gradskoj sirotinji. Bila je to značajna novost, i oni mislioci umjerenog liberalizma koji su bili dovoljno realisti da shvate da će, vjerojatno, prije ili kasnije, biti nužno proširenje prava glasa, promatrali su je pažljivo i nespokojno; posebno Alexis de Toqueville, koji u spisu *Demokracija u Americi* (*La Democrație en Amérique*) dolazi do sumornih zaključaka. No, kao što ćemo vidjeti, 1830. obilježava još radikalniju novost u politici: rađanje radničke klase kao nezavisne i svjesne političke snage u Britaniji i Francuskoj te nacionalnih pokreta u mnogim evropskim državama.

Iza tih velikih političkih promjena kriju se velike ekonomske i socijalne promjene. Koji god vid društvenog života promatramo, 1830. godina je prekretnica. Od svih godina između 1789. i 1848. ona je, očito, najznačajnija: u historiji industrijalizacije i urbanizacije Evrope i SAD, u historiji geografskih i socijalnih migracija, u povijesti umjetnosti i ideologija. A u Britaniji i zapadnoj Evropi uopće ona označava početak decenija krize u razvoju novog društva, koja će završiti gušenjem revolucije 1848. i golemim ekonomskim napretkom poslije 1851. godine.

Treći i najveći revolucionarni val, 1848. godine, bio je posljedica te krize. Revolucija je gotovo istodobno izbila i (privremeno) pobijedila u Francuskoj, cijeloj Italiji, u njemačkim državama, u većem dijelu Habsburške monarhije i Švicarskoj (1847). U manje akutnom obliku nemir je zahvatio i Španjolsku, Dansku i Rumunjsku, a sporadično je zahvaćao Irsku, Grčku i Britaniju. Taj spontani i opći požar, kojim završava razdoblje o kojemu govorimo u ovoj knjizi, najviše se približio svjetskoj revoluciji o kojoj su sanjali pobunjenici tog doba. Ono što je 1789. bilo ustajanje jedne nacije sada je bilo, kako se činilo, »proljeće naroda« cijele kontinentalne Evrope.

II

Za razliku od revolucija kasnoga 18. stoljeća, revolucije u postnapoleonsko doba bile su zamišljene ili čak planirane. Samo izvanredno nasljeđe francuske revolucije posvuda je buntovnicima pružalo niz modela i uzora političke pobune. Time ne želimo reći da su revolucije između 1815. i 1848. godine bile djelo tek nekolicine neprijateljskih agitatora, kao što su špijuni i policajci tog vremena — tada vrlo traženi ljudi — prikazivali svojim pretpostavljenima. One su se dogodile zato što politički sistemi, nanovo nametnuti Evropi, nisu odgovarali političkim uvjetima najvećem dijelu toga kontinenta, štoviše zbog sve bržih društvenih promjena sve su im manje odgovarali, te zato što je ekonomsko i socijalno nezadovoljstvo bilo toliko veliko da je učinilo neizbježnim niz pobuna. Ali politički modeli koje je stvorila revolucija 1789. godine davali su nezadovoljstvu specifičan cilj, preobražavali su nemire u revoluciju te, prije svega, povezivali cijelu Evropu u jedinstven pokret, možda je bolje reći, struju rušenja.

* Ali u praksi s mnogo ograničenijim pravom glasa nego 1791. godine.

Bilo je nekoliko tih modela, ali svi proistječu iz francuskog iskustva između 1789. i 1797. godine. Njima odgovaraju tri glavne struje opozicije u vremenu poslije 1815. godine: umjereno liberalna (ili, u socijalnom pogledu, opozicija gornjih srednjih slojeva i liberalne aristokracije), radikalno demokratska (niže srednje klase, dio novih industrijalaca, intelektualaca i nezadovoljnoga malog plemstva) i socijalistička (opozicija radne sirotinje ili novih industrijskih radničkih slojeva). Uzgred, etimologija tih riječi odražava internacionalizam razdoblja: riječ liberal je francusko-španjolskog porijekla, radikal engleskoga, socijalist anglo-francuskoga, a konzervativac također djelomično francuskog porijekla, što je još jedan dokaz jedinstvenog, bliskog uzajamnog odnosa britanske i evropske kontinentalne politike u vremenu reforme 1832. godine. Inspiracija umjereno liberalnoj opoziciji bila je revolucija 1789—1791. a njezin politički ideal ustavna monarhija po uzoru na britansiku, kao i parlamentarni sistem s cenzusom, tj. oligarhijski, kakav je uveden ustavom iz 1791. godine, koji je postao uobičajeni tip ustava u Francuskoj, Britaniji i Belgiji poslije 1830—1832. Inspiracija za radikalno demokratsku opozicionu struju bila je revolucija 1792—1793, a njezin politički ideal — demokratska republika, s određenom težnjom prema »državi blagostanja« i neraspoloženjem prema bogatima, što odgovara idealnom jakobinskom ustavu iz 1793. No društvene grupe koje su zastupale radikalnu demokraciju bile su neobično složene konglomerat, a njihovu modelu, oblikovanome po predlošcima francuske revolucije, teško je dati preciznu oznaku. U njemu su izmiješani elementi onoga što bi 1792—1793. bilo nazvano žiron-dizam, jakobinizam i čak sankilotizam, iako, možda, najbolje odgovara ja-kobinizmu ustava iz 1793. godine. Inspiracija socijalističke opozicije bila je revolucija godine II i posttermidorskih ustanaka, prije svega Babeufova zavjera jednakih, značajne urote ekstremnih jakobinaca i ranih komunista, što označavaju rođenje moderne komunističke tradicije u politici. Ona je bila dijete sankilotizma i lijevog krila robespjerovaca, iako od prvih nasljeđuje samo jaku mržnju prema srednjim klasama i bogatima. Politički, Babeufov revolucionarni model bio je u tradiciji Robespierrea i Saint-Justa.

Sa stajališta apsolutističkih vlada, svi ti poketi bili su jednako razorni za stabilnost i red, iako su se neki činili skloniji širenju kaosa nego drugi, neki opasniji od drugih, jer je bilo vjerojatnije da će zapaliti neobrazovane i siromašne mase. (Tako je Metternichova tajna policija 30-ih godina poklanjala, kako se nama čini, nerazmjerno mnogo pažnje kolanju Lamennaiso-vog spisa *Riječi jednog vjernika* (Paroles d'un Crovant, 1834), jer bi tekst pisan vjerskim jezikom nepolitičkih tekstova mogao privući one na koje nije otvoreno utjecala ateistička propaganda.¹³¹ Međutim, opozicione pokrete zapravo je ujedinjavalo malo što osim mržnje prema režimima iz 1815. godine i tradicionalno zajednički front onih koji se zbog bilo kojeg razloga suprotstavljaju apsolutnoj monarhiji, crkvi i aristokraciji. Historija razdoblja između 1815. i 1848. godine svjedoči o raspadanju toga jedinstvenog fronta.

III

U doba restauracije (1815—1830) teški plašt reakcije jednako je pritiskivao sve nezadovoljne, a u tami pod njim jedva su se razabirale razlike između bonapartista i republikanaca, umjerenih i radikala. Još nije bilo svjesnih revolucionara iz radničke klase ni socijalista, osim u Britaniji, gdje je oko

1830. nikao nezavisan proleterski politički smjer pod zastavom ovenskih kooperativa. No izvan Britanije masovno nezadovoljstvo većinom nije bilo političko, ili je bilo prividno legitimističko i klerikalno, nijemi protest protiv novog društva koje kao da nije donosilo ništa osim zla i kaosa. Uz nekoliko izuzetaka, politička opozicija u kontinentalnoj Evropi bila je ograničena na malene grupe bogatih ili obrazovanih, koje su dobrim dijelom još bile istovjetne. Čak je i u takvom uporištu ljevice kakvo je *Ecole Polytechnique* samo trećina studenata — posebno buntovna grupa — bila iz sitnoburžoaskih slojeva (najviše iz nižih redova armije i javnih službi), a samo 0,3% njih bilo je iz donjih klasa. Oni među sirotinjom koji su bili svjesno ljevičari prihvaćali su klasične parole revolucije srednje klase, premda prije u radikalno-demokratskoj nego umjerenoj verziji, noseći samo nešto izrazitije socijalne crte. Klasični program oko kojega se uvijek ponovno okupljala britanska radna sirotinja bila je jednostavna parlamentarna reforma kako je izražena u šest točaka Narodne povelje* (People's Charter). U biti, taj se program nije razlikovao od »jak.obinstva« Paineove generacije, a podudara se (osim u povezivanju sa sve samosvjesnijom radničkom klasom) s političkim radikalizmom benthamovskih reformatora iz srednje klase kako ga je iznio, na primjer, James Mili. Jedina razlika koju je donijelo razdoblje restauracije sastojala se u tome što su radnički radikali sada radije slušali ljude koji govore njihovim jezikom — retorične brbljivce poput »Oratora« Hunta (1773—1835) ili briljantne i energične stiliste poput Williama Cobbetta (1762—1835) i, naravno, Toma Painea (1737—1809) — nego buržoaske reformatore.

Dakle, u tom razdoblju ni socijalne ni nacionalne razlike nisu bitno podijelile evropsku opoziciju u tabore koji se međusobno ne razumiju. Izostavimo li Britaniju i SAD, gdje su već postojali regularni oblici masovne politike (iako su u Britaniji bili suzbijeni antijakobinskom histerijom do početka 20-ih godina), politički izgledi opozicije u svim zemljama bili su prilično slični, a metode ostvarenja revolucije — ujedinjeni front apsolutizma potpuno je isključivao mirnu reformu u većem dijelu Evrope — bile su uglavnom iste. Svi su revolucionari sebe smatrali, donekle s pravom, malini elitama emancipiranih i progresivnih ljudi koji djeluju, radi moguće dobrobiti, usred velike i inertne mase neobrazovanog i obmanjivanog naroda koji će, nema sumnje, pozdraviti oslobođenje, ali se ne može očekivati da sudjeluje u njegovu pripremanju. Svi oni (barem zapadno od Bal'kana) vidjeli su sebe kao borce protiv jednog neprijatelja — unije apsolutističkih vladara pod vodstvom ruskog cara. Revoluciju su smatrali jedinstvenom i nedjeljivom, evropskim fenomenom prije nego skupom nacionalnih i lokalnih oslobađanja. I svi su bili skloni istom tipu revolucionarne organizacije, ili su čak prihvaćali istu organizaciju: tajno bratstvo pobunjenika.

Takva udruženja, sa živopisnim ritualima i hijerarhijom, koji su potekli ili preuzeti od slobodnog zidarstva, širila su se krajem napoleonskog doba. Najpoznatiji su bili »dobri bratići« ili *Karbonari*, što je razumljivo jer su od svih bratstava oni bili najviše internacionalni. Oni, vjerojatno, vuku porijeklo od masonskih ili sličnih loža u istočnoj Francuskoj, preko antibonapartistički raspoloženih francuskih oficira u Italiji, a definitivni oblik dobivaju u južnoj Italiji poslije 1806. i šire se, sa sličnim grupama, prema sjeveru i širom mediteranskog svijeta poslije 1815. godine. Njih, ili njihove izdanke

* 1. opće pravo glasa za muškarce, 2. tajno glasanje, 3. jednaki izborni okruži, 4. plaće za članove parlamenta, 5. godišnji izbori za parlament, 6. ukidanje imovinskog cenzusa za kandidate.

i pandane, nalazimo čak u Rusiji, gdje su se u takvim organizacijama okupljali dekabristi, nosioci prve pobune u novijoj ruskoj povijesti (1825), a posebno u Grčkoj. Karbonarska era dosegla je vrhunac 1820—1821, a većina bratstava uništena je do 1823. godine. Ipak, karbonarstvo (u općenitom smislu) održalo se kao osnova revolucionarnog organiziranja, možda zahvaljujući njegovoj težnji da pomogne grčkoj borbi za slobodu (filhelenstvo), a nakon propasti revolucije 1830. politički emigranti iz Poljske i Italije širili su ga dalje.

Ideološki, karbonari i njima slični bili su miješano društvo, ljudi koje je vezivala samo zajednička mržnja prema reakciji. Najodlučniji su bili, dakako, radikali, a među njima lijevo krilo jakobinaca i babuvisti, koji su sve više utjecali na bratstva. Philippe Buonarroti, Babeufov stari drug po oružju, bio je najsposobniji i najneumorniji zavjerenik iz redova tajnih bratstava, iako je njegovo učenje bilo mnogo više lijevo od pogleda većine ostale braće ili bratića.

Još je sporno jesu li njihovi naponi ikad bili koordinirani tako da izazovu istodobno međunarodnu revoluciju. Bilo je upornih pokušaja povezivanja svih tajnih bratstava, bar u njihovim najvišim i u međunarodne super-zavjere najupućenijim krugovima. U svakom slučaju, niz pobuna karbon-skog tipa izbio je u 1820. i 1821. godini. One su sasvim propale u Francuskoj, gdje političkih uvjeta za revoluciju tada uopće nije bilo, a urotnici nisu imali pristupa u jedino tijelo koje može biti nosilac pobune u situaciji koja za nju nije zrela, tj. u njima nesklonu armiju. Francuska vojska, tada i tokom 19. stoljeća, bila je dio javne službe, tj. izvršavala je naredbe bilo kojeg režima. Pobune su potpuno uspjele, samo privremeno, u nekim talijanskim državama, a pogotovo u Španjolskoj, gdje je »čista« pobuna dobila svoju najefikasniju formulu, vojni *pronunciamento*. Liberalni pukovnici, organizirani u tajna oficirska bratstva, naredili su svojim regimentama da ih slijede u pobuni i one su to učinile. (Dekabristički zavjerenici u Rusiji pokušali su učiniti isto s gardijskim pukovima 1825. godine, ali nisu uspjeli zbog straha da ne odu predaleko u rušenju poretka.) Oficirska bratstva — često liberalnog smjera, otkako su nove armije omogućile karijeru i mladim ljudima nearistokratskog porijekla — i *pronunciamento* postali su stalna obilježja španjolsko-portugalske i latinskoameričke političke scene i jedna od najtrajnijih i najsumnjivijih tekovina perioda karbonarstva. Usput se može primijetiti da su se tajna društva s izrazitim ritualom i hijerarhijom, kao slobodno zidarstvo, zbog shvatljivih razloga, sviđala oficirima. Novi španjolski liberalni režim srušila je 1823. godine francuska invazija iza koje je stajala evropska reakcija.

Samo se jedna od revolucija 1820—1822. održala, djelomično zahvaljujući uspješno izazvanom, pravom narodnom ustanku, djelomično zbog povoljne diplomatske situacije: grčki ustanak 1821. godine.* Tako Grčka postaje inspiracija za međunarodni liberalizam, a filhelenstvo, koje je uključivalo organiziranu pomoć Grcima i odlazak brojnih dobrovoljaca u Grčku, imalo je u povezivanju evropskoga lijevog krila ulogu analognu onoj što je imala podrška španjolskoj republici u 30-im godinama 20. stoljeća.

Revolucije 1830. godine posve su promijenile situaciju. Kao što smo vidjeli, one su bile prvi plodovi akutnih i raširenih ekonomskih i socijalnih nemira te ubrzanih društvenih promjena. Odatle su pak proistekle značajne

* O Grčkoj vidjeti 7. poglavlje.

posljedice, od kojih su dvije bile najvažnije. Prva je posljedica da su ponovno postale moguće masovna politika i masovna revolucija prema modelu iz 1789. i, prema tome, manje nužno isključivo oslanjanje na tajna bratstva. Burbonci su u Parizu srušeni zahvaljujući karakterističnoj mješavini krize politike, koja je težila restauraciji monarhije, i narodnog nemira izazvanoga ekonomskom depresijom. Mase su bile vrlo aktivne — u Parizu je u srpnju 1830. podignuto više barikada i na više mjesta nego ikad prije ili poslije. (Od 1830. barikade postaju simbol narodne pobune. Premda njihova revolucionarna historija u Parizu seže barem do 1588, nisu imale značajniju ulogu 1789—1794. godine.) Druga posljedica sastojala se u tome što se, s razvojem kapitalizma, narod i radna sirotinja — tj. ljudi koji su gradili barikade — sve više mogu identificirati s novim industrijskim proletarijatom kao radnička klasa. Tako nastaje proletersko-socijalistički revolucionarni pokret. Revolucije 1830. unijele su još dvije promjene u politiku lijevog krila. Razdvojile su umjerenjake od radikala i stvorile novu međunarodnu situaciju. Time su pridonijele razdvajanju pokreta ne samo na različite socijalne, već i na različite nacionalne segmente.

Revolucije su razdvojile Evropu na dvije glavne sfere. Zapadno od Rajne zauvijek je slomljena vlast udruženih reakcionarnih snaga. Umjereni liberalizam pobijedio je u Francuskoj, Britaniji i Belgiji. Liberalizam (radikalnije vrste) nije sasvim uspio u Švicarskoj i na Pirenejskom poluotoku, gdje su se sukobili pučki liberalni i antiliberalno-katolički pokreti, ali Sveta Alijansa više nije mogla intervenirati u tim krajevima, kao što je još činila posvuda istočno od Rajne. U građanskim ratovima 30-ih godina 19. stoljeća u Portugalu i Španjolskoj sile apsolutizma i umjerenog liberalizma podržavaju svaka svoju stranu, liberalne čak nešto energičnije i uz pomoć stranih radikalnih dobrovoljaca i simpatizera, koji su nejasno nagovijestili filohispanizam 30-ih godina 20. stoljeća.* No zapravo je ostavljeno odnosima snaga u tim zemljama da odrede ishod borbe. To znači da je on ostao neodlučen, kolebajući se između kratkih perioda pobjede liberala (1833—1837, 1840—1843) i obnove konzervativizma.

Istočno od Rajne situacija je bila, površno gledano, ista kao prije 1830. godine, jer su sve revolucije bile suzbijene — pobune u Njemačkoj i Italiji ugušili su ili pomogli ugušiti Austrijanci, a ustanak u Poljskoj, koji je bio najozbiljniji, svladali su Rusi. Nadalje, u tom je području nacionalni problem i dalje bio važniji od svih ostalih problema. Narodi zemalja na tom području živjeli su u državama koje su prema nacionalnom kriteriju bile ili premale ili prevelike: kao dijelovi neujedinjene nacije, rasuti u malim državama ili bez vlastite države (Njemačka, Italija, Poljska), kao članovi višenacionalnih carstava (habsburškog, ruskog i turskog), ili na oba načina. Ne moramo se brinuti zbog Danaca i Skandinavaca, koji su uglavnom pripadali neapsolutističkoj zoni i živjeli relativno mirnim životom, izvan dramatičnih zbivanja što su bila zahvatila ostale dijelove Evrope.

Mnogo što ostalo je zajedničko revolucionarima u oba područja, o čemu svjedoči revolucija 1848. koja je zahvatila jedno i drugo, iako ne posvuda. Ipak, pojavila se izrazita razlika u revolucionarnom oduševljenju. Na Zapadu su Britanija i Belgija prestale slijediti opći revolucionarni ritam, dok su Španjolska, Portugal i manje, švicarska sada bile uvučene u endemične

* Engleze su za Španjolsku zainteresirali španjolski liberali izbjeglice s kojima su došli u do-
dir 20-ih godina. Britanski antikatalicizam također je utjecao na pretvaranje sklonosti prema Špa-
njolskoj u antikatolicizam, što je ovdjekovječeno u *Bibliji u španjolskoj* (Bible in Spain) Georgea Bor-
rowa i slavnom Murravevou *Priručniku o Španjolskoj* (Handbook of Spain).

građanske borbe, čije se krize više nisu podudarale s onima u drugim područjima, osim slučajno (kao švicarski građanski rat 1847). U drugim dijelovima Evrope pojavila se oštra razlika između aktivnih »revolucionarnih« nacija i pasivnih ili lišenih oduševljenja. Ta'ko su tajne službe Habsburgo-vaca neprestano imale briga s Poljacima, Talijanima i (neavstrijskim) Nijemcima, te s vječito svojeglavim Mađarima, dok opasnosti nije bilo u alpskim ili slavenskim područjima. Rusi su imali nevolja samo s Poljacima, dok su Turci još mogli računati da će većina balkanskih Slavena ostati mirna.

Te razlike odraz su varijacija u tempu razvoja i u socijalnim uvjetima u raznim zemljama, koje su postajale sve očitije u 30-im i 40-im godinama 19. stoljeća i za politiku sve značajnije. Tako je intenzivna industrijalizacija u Britaniji promijenila ritam politike: dok je većina evropskih zemalja doživjela najizrazitiju društvenu krizu u razdoblju 1846—1848, Britanija je stradala zbog posve industrijske depresije u razdoblju 1841—1842. (vidjeti 9. poglavlje). Nadalje, dok su se 20-ih godina mladi idealisti u Rusiji mogli nadati da će vojni udar donijeti slobodu, kao u Španjolskoj ili Francuskoj, poslije 1830. ne može se zanemariti činjenica da su društveni i politički uvjeti u Rusiji bili manje zreli za revoluciju nego u Španjolskoj.

Ipak, problemi revoLucije na Istoku i na Zapadu mogu se uspoređivati, iako nisu bili istovršni: vodili su sve većoj napetosti između umjerenih i radikala. Na Zapadu su umjereni liberali napustili zajednički front opozicije restauraciji (ili barem sklonost takvoj opoziciji) zbog privlačnosti vlasti, odnosno stanovitih izgleda da do nje dođu. Štoviše, kad su osvojili vlast, zahvaljujući naporima radikala — jer tko se drugi borio na barikadama — liberali su ih odmah izdali. Nije više moglo biti nagađanja s nečim tako opasnim kao što je demokracija ili republika. Guizot, opozicioni liberal pod restauracijom, prvi ministar u julskoj monarhiji, rekao je: »Više nema legitimnog uzroka ni prividnog izgovora za maksime i strasti koje su se tako dugo širile pod zastavom demokracije. Ono što je prije bila demokracija sada bi bila anarhija, demokratski duh sada nije, i još dugo neće biti, ništa drugo doli revolucionarni duh.«^[4]

I više od toga: nakon kratkog intervala tolerancije i zanosa, liberali su bili sve više skloni ublažavanju oduševljenja za daljnje reforme i gušenju radikalne ljevice, a posebno revolucionarne radničke klase. U Britaniji se Ovvenov opći strukovni savez General Union i čartisti nisu suočili samo s neprijateljstvom ljudi koji su se suprostavljali reformi, već i mnogih koji su je zastupali. Zapovjednik oružanih snaga poslanih protiv čartista 1839. godine imao je, kao radikal iz srednje klase, razumijevanja za mnoge njihove zahtjeve, ali ih je usprkos tome držao u šahu. U Francuskoj gušenje pobune republikanaca 1834. godine označava prekretnicu; iste godine mučenje šestorice poštenih radnika (Tolpuddle martvrs¹), članova sekte J. Wes-leya², koji su pokušali stvoriti udruženje poljoprivrednih radnika, obilježava ofenzivu protiv radničkog pokreta u Britaniji. Tako su radikali, republikanci i novi proleterski pokreti prekinuli savez s liberalima; umjerene je, ako su još pripadali opoziciji, uznemiravala nova deviza ljevice: »demokratska i socijalna republika«.

¹ Izraz Mučenicci iz Tolpuddlea (Tolpuddle martvrs) odnosi se na šest engleskih poljoprivrednih radnika koji su 1834. na sedam godina deportirani u kaznenu koloniju u Australiji zato što su organizirali sindikat poljoprivrednih radnika u Tolpuddleu, selu u Dorsetshireu. Presuda je izazvala velike demonstracije, ali je poništena tek dvije godine kasnije. (Op. ur.)

² John Wesley (1703—1791), propovjednik i religiozni pisac, osnovao je sektu metodista. (Op. prev.)

U drugim dijelovima Evrope nijedna revolucija nije pobijedila. Razlaz između umjerenih i radikala te pojava novog socijalno-revolucionarnog smjera bili su posljedica ispitivanja uzroka poraza i analize mogućnosti pobjede revolucije. Umjereni — vigoovski zemljoposjednici i srednja klasa — polagali su nade u reformu koju bi provela dovoljno uviđavna vlada i u diplomatsku podršku novim liberalnim snagama. Dovoljno uviđavne vlade bile su rijetke. Savoja, u Italiji, ostala je sklona liberalizmu i sve je više privlačila umjerene, koji su se od nje nadali pomoći u eventualnom ujedinjenju zemlje. Grupa liberalnih katolika, ohrabrena čudnim i kratkotrajnim fenomenom »liberalnog papinstva« u vrijeme Pija IX (1846), sanjala je, sasvim beznadno, o pokretanju snaga crkve radi ujedinjenja zemlje. U Njemačkoj su sve značajnije države bile neprijateljski raspoložene prema liberalizmu. To nije spriječilo neke od umjerenih — doduše, malobrojnije nego što je sugerirala pruska historijska propaganda — da s nadom gledaju u Prusku, koja je barem bila zaslužna za stvaranje njemačkog Carinskog saveza (1834), i da radije sanjaju o vladarima preobraćenima za građanske slobode i nacionalno ujedinjenje nego o barikadama. U Poljskoj, gdje izgledi za umjerenu reformu, uz podršku cara, više ne hrabre grupu magnata koji su uvijek dotada uz nju vezali svoje nade (Czartorvski), umjereni su se još mogli nadati diplomatskoj intervenciji Zapada. Nijedno od tih očekivanja u situaciji između 1830. i 1848. nije bilo realno.

Radikale je jednako razočaralo to što Francuzi nisu odigrali ulogu osloboditelja svijeta od tiranije vladara, koju im je bila namijenila velika revolucija i revolucionarna teorija. To razočaranje, uz rastući nacionalizam 30-ih godina (vidjeti 7. poglavlje), i nova svijest o razlikama u revolucionarnim izgledima pojedinih zemalja razorili su jedinstveni internacionalizam kojemu su težili revolucionari iz vremena restauracije. Strateški izgledi ostali su isti. Neojakobinska Francuska i, možda (kako je Mara mislio), Britanija, ako bi u njoj prevladali intervencionizmu skloni radikali, bile su gotovo jedina nada onima koji su željeli slobodnu Evropu, jer se nije činila mogućom ruska revolucija.¹⁵³ Ipak, nacionalistička reakcija protiv karbonar-skog internacionalizma s francuskim naglaskom osvajala je teren, što se dobro uklapalo u novu modu romantizma (vidjeti 14. poglavlje), koja je poslije 1830. zahvatila veći dio ljevice: nema jačeg kontrasta od onoga između suzdržanog muzičara i racionalista 18. stoljeća Buonarottija i rasplinutog, neefikasnog, sklonog dramatisiranju Giuseppea Mazzinija (1805—1872), koji je postao apostol te antikarbonarske reakcije koja je stvarala razne nacionalne urotničke skupine (Mlada Italija, Mlada Njemačka, Mlada Poljska itd.), povezane u savez Mlada Evropa. U jednom smislu ta decentralizacija revolucionarnog pokreta bila je realistična, jer su se 1848. narodi zaista pobunili odvojeno, spontano i istodobno. U drugom smislu ona to nije bila — poticaj za istodobne revolucije ipak je dala Francuska, a upropastila ih je njezina neodlučnost da osigra ulogu oslobodioca.

Bili romantici ili ne bili, radikali su odbacili povjerenje umjerenih u vladare i strane sile, zbog praktičnih i ideoloških razloga. Narodi moraju biti spremni sami osvojiti svoju slobodu, jer nitko to neće učiniti za njih — taj su pogled, istodobno, primijenili za svoje ciljeve proletersko-socijalistički pokreti. Narodi se moraju osloboditi direktnom akcijom, ali to se još zamišljalo uvelike na karbonarski način. U svakom slučaju, mase bi ostale pasivne. U skladu s time, zamisao nije bila suviše efikasna, iako je postojala velika razlika između komičnih pothvata kakav je bio Mazzinijev pokušaj

invazije na Savoju i ozbiljnih, stalnih napora poljskih demokrata da održe ili ožive partizanski rat u svojoj zemlji nakon poraza 1831. Ali sama odlučnost radikala da osvoje vlast bez vladajućih snaga ili protiv njih, izazvala je novi rascjep u njihovim redovima. Jesu li bili spremni to učiniti po cijenu socijalne revolucije?

IV

To je pitanje bilo aktualno posvuda osim u SAD, gdje više nitko nije mogao donijeti ili spriječiti odluku da se narod uključi u politiku jer je Jacksonova demokracija to već bila učinila.* No usprkos pojavi Radničke stranke (Workingmen's Party), 1828—1829. ozbiljnih izgleda za socijalnu revoluciju evropske vrste nije bilo u toj velikoj zemlji koja se brzo povećavala, iako je bilo mjestimičnih nezadovoljstava. Takva revolucija nije prijetila ni Latinskoj Americi, gdje nitko u politici, osim, možda, u Meksiku, nije ni sanjao o tome da u bilo koju svrhu mobilizira Indijance (tj. seljake ili seoske radnike), crne robove, pa čak ni »mješance« (tj. male farmere, obrtnike i gradsku sirotinju). Ali u zapadnoj Evropi, gdje je socijalna revolucija gradske sirotinje realno bila moguća, kao i na velikom evropskom području gdje je već tekla agrarna revolucija, pitanje da li se obraćati masama ili ne obraćati bilo je prijeko potrebno i neizbježno.

Sve veće nezadovoljstvo sirotinje — posebno gradske sirotinje — bilo je vidljivo posvuda u zapadnoj Evropi, čak se i u carskom Beču ono odražavalo u vjernom ogledalu raspoloženja plebejaca i malogradana — u popularnom kazalištu predgrađa. U njegovim predstavama u napoleonsko vrijeme miješale su se dobroćudna ležernost (*Gemüthlichkeit*) s naivnom lojalno-šću Habsburgovcima. A njegov najveći pisac iz 20-ih godina 19. stoljeća Ferdinand Raimund ispunjavao je scenu bajkama, tugom i nostalgijom za izgubljenom nevinošću jednostavne, tradicionalne, nekapitalističke zajednice. Ali od 1835. njegova je zvijezda Johann Nestroy, koji je bio ponajprije društveni i politički satiričar, oštrog, dijalektičkog duha, rušilac koji je, što se moglo očekivati, 1848. postao zaneseni revolucionar. Čak su njemački emigranti, prolazeći kroz Le Havre, govorili da odlaze u SAD, koje su već 30-ih godina postajale zemlja snova za evropsku sirotinju, zato što »tamo nema kralja«.^[6]

Nezadovoljstvo u gradovima na Zapadu bilo je opća pojava. Proleterski i socijalistički pokret bili su najizrazitiji u zemljama dvojne revolucije, u Britaniji i Francuskoj (vidjeti 11. poglavlje). U Britaniji se on pojavio oko 1830. godine, poprimivši izuzetno zreo oblik masovnog pokreta radne sirotinje, koji je vigovce i liberale smatrao vjerojatnim izdajnicima, a kapitaliste sigurnim neprijateljima. Njegov najveći domet bio je veliki pokret za Narodnu povelju (People's Charter), koji je vrhunac dosegao 1839—1842, ali je zadržao velik utjecaj i nakon 1848. godine. Britanski socijalizam, ili pokret kooperativa, bio je mnogo slabiji. On impresivno počinje između 1829. i 1834. godine, privlačeći, možda, svovjim učenjem (koje se širilo, uglavnom, među obrtnicima i kvalificiranim radnicima, od ranih 20-ih godina) veći dio borbenih radnika te ambiciozno pokušavajući stvoriti nacionalne opće strukovne saveze (general unions) radničke klase; pod Owenovim utjecajem čak su pokušali stvoriti opću kooperativnu ekonomiju, mimo kapitalističke

* Osim, naravno, za robove na Jugu.

ekonomije. Razočaranje nakon reforme 1832. godine potaklo je veći dio radničkog pokreta da potraži vodstvo ovenista, kooperativaca, ranih revolucionarnih sindikalista itd., ali njihov neuspjeh u stvaranju djelotvorne političke strategije i rukovođenja, kao i sistematski napadi poslodavaca i vlasti, razorili su pokret između 1834. i 1836. godine. Taj neuspjeh sveo je socijaliste na propagandističke ili obrazovne grupe koje su bile donekle izvan glavne struje radničkog pokreta, ili na pionire skromnijih potrošačkih kooperativa, u vidu zadružnih prodavaonica koje se od 1844. pojavljuju u Rochdaleu, u Lancashireu. Odatle paradoks da je čartizam, vrhunac revolucionarnoga masovnog pokreta britanske radne sirotinje, bio ideološki nešto manje napredan, iako politički zreliji od pokreta između 1829. i 1834. godine. No to ga nije spasilo od poraza, koji je uslijedio zbog političke nesposobnosti njegovih vođa, zbog lokalnih i sekcijских razlika te nedoraslosti za ikakvu usklađenu nacionalnu akciju osim za pripremanje golemih peticija.

U Francuskoj pak nije postojao usporediv masovni pokret industrijske radne sirotinje: borci francuskoga »radničkog pokreta« između 1830. i 1848. godine bili su uglavnom staromodni gradski obrtnici i nadničari, najčešće kvalificirani, u centrima tradicionalne domaće proizvodnje i rasute manufakture, kao što je bila proizvodnja svile u Lyonu (predrevolucionarni *canuti* iz Lyona nisu čak bili nadničari nego svojevrsni mali majstori). Nadalje, razni zastupnici novog, utopijskog socijalizma — sljedbenici Saint-Simona, Fouriera, Cabeta i dr. — nisu bili zainteresirani za političku agitaciju, iako će upravo njihovi tajni sastanci i grupe pogotovo furijerista, djelovati ikao rukovodeće jezgre i pokretači masovne akcije na početku revolucije 1848. godine. S druge strane, u francuskoj je bila snažna i politički vrlo razvijena tradicija lijevog krila jakobinizma i babuvizma, čiji je iključni dio poslije 1830. postao komunistički. Njegov najistaknutiji vođa bio je Auguste Blanqui (1805—1881), Buonarottijev učenik.

U društvenoj analizi i teoriji blankizam je imao malo što dodati socijalizmu, osim tvrdnje o nužnosti socijalističkog pokreta i važnog zapažanja da eksploatirani najamni radnici treba da budu njegovi nosioci, a da im je srednja klasa (više ne gornja) glavni neprijatelj. U političkoj strategiji i organizaciji blankizam je tradicionalno oruđe revolucije, tajno zavjereničko bratstvo prilagodio proleterskim uvjetima — usputno ga čisteći od većeg dijela rituala i maskarade iz vremena restauracije — a tradicionalni način jakobinske revolucije, pobune i centralizirane diktature naroda, ciljevima radnika. Od blankista (koji su, pak, potekli od Saint-Justa, Babeufa i Buona-rottija) moderni socijalistički pokret naslijedio je uvjerenje da njegov cilj mora biti osvajanje političke vlasti, nakon čega bi slijedila »diktatura proletarijata« (termin su uveli blankisti). Razlog slabosti blankizma djelomično je u slabosti francuske radničke klase. Budući da nije bilo velikoga, masovnog pokreta, blankizam je ostao, kao i njegovi prethodnici karbonari, stvar elite koja je planirala pobune, donekle u vakuumu i stoga često doživljavala neuspjehe, kao u ustanku 1839.

Radnička ili urbana revolucija i socijalizam postali su, dakle, sasvim stvarna opasnost u zapadnoj Evropi, iako su ih, zapravo, u najnaprednijim zemljama vlasti i poslodavci gledali relativno — i opravdano — mirmo: nema svjedočanstava o tome da su britanske vlasti bile ozbiljno uplašene zbog prijetnje javnom redu koju bi izazvali brojni, ali podijeljeni, loše organizirani

i vrlo loše vođeni čartisti.^[7]S druge strane, seosko stanovništvo malo je čime ohrabralo revolucionare ili plašilo upravljače. U Britaniji je vlast na trenutak zahvatila panika kad se val pobune i lomljenja strojeva počeo brzo širiti među gladnim poljoprivrednim radnicima južne i istočne Engleske krajem 1830. godine. Utjecaj francuske revolucije iz srpnja 1830. otkriva se u tom spontanom, raširenom, ali brzo utišanom »posljednjem radničkom revoltu«^[8], koji je kažnjen mnogo okrutnije nego čartističke agitacije, što se, vjerojatno, moglo očekivati s obzirom na mnogo napetiju političku situaciju u vrijeme pokreta za (parlamentarnu) reformu. No agrarni nemiri ubrzo su ponovo poprimili politički manje opasne oblike. U ostalim ekonomski razvijenim područjima, osim, donekle, u zapadnoj Njemačkoj, nisu se mogli očekivati ni predviđati ozbiljniji agrarni nemiri, a revolucionari, većinom okrenuti gradu, nisu bili suviše zainteresirani za seljaštvo. U cijeloj zapadnoj Evropi (izostavimo li Pirenejski poluotok) samo je u Irskoj postojao veliki, endemični pokret agrarne revolucije, organiziran u tajna i rasprostranjena teroristička udruženja, kao što su bili *Ribbonmen* (»ljudi s vrpčama«) ili *Whiteboys* (»bijeli dječaci«). Ali društveno i politički Irska je pripadala drugačijem svijetu nego njezini susjedi.

Tako je pitanje socijalne revolucije podijelilo radikale srednje klase, tj. grupe nezadovoljnih poduzetnika, intelektualaca i drugih koji su još bili u opoziciji prema umjerenom liberalnim vladama 1830. godine. U Britaniji je ono podijelilo »radikale srednje klase« na one koji su bili spremni podržati čartizam ili se boriti uza nj za iste ciljeve (kao u Birminghamu ili u »Savezu za opće pravo glasa« kvekeru Josepha Sturgea) i na one koji su, kao pripadnici Lige protiv žitnih zakona, sa sjedištem u Manchesteru, ustrajali u borbi protiv aristokracije i protiv čartizma. Posljednji, nepomirljivi, prevladavali su oslonivši se na veću homogenost svoje klasne svijesti, svoj novac, koji su nemilice trošili, te u djelotvornost propagandne organizacije koju su stvorili. U Francuskoj, slabost službene opozicije Luju Filipu i poticaj revolucionarnih pariških masa usmjerili su odluku u suprotnom pravcu. »Tako smo ponovno postali republikanci«, pisao je radikalni pjesnik Beranger nakon februarske revolucije 1848. »Možda se to dogodilo malo prijevremeno i prebrzo ... Više bih volio oprezniji postupak, no nismo mi izabrali čas, ni rasporedili snage ni odredili put nastupanja.«^[9] Buržoaski radikali raskinut će s ekstremnom ljevicom u Francuskoj tek nakon revolucije.

Problem se manje ticao nezadovoljne sitne buržoazije, samostalnijih obrtnika, trgovaca, farmera i sličnih, koji su (zajedno s masom kvalificiranih radnika), vjerojatno, činili glavninu radikala u zapadnoj Evropi. Kao mali ljudi, oni su bili skloni sirotinji koja se bori protiv bogatih, a kao vlasnici, makar i sitni, pristajali su uz bogate protiv sirotinje. Ali nepodudarnost sklonosti vodila ih je prije u neodlučnost i sumnju nego većoj promjeni političkog opredjeljenja. U presudnom trenutku oni su bili — koliko god slabi — jako-binci, republikanci i demokrati. Iako su bili neodlučan dio svih narodnih frontova, oni su im ipak uvijek pripadali, dokle god su bili na vlasti potencijalni eksproprijatori.

V

U drugim dijelovima revolucionarne Evrope, gdje su nezadovoljno niže plemstvo i intelektualci tvorili srž radikalizma, problem je bio mnogo ozbiljniji. Naime, stanovništvo je bilo pretežno seljačko, a uz to su seljaci često pripadali

naciji različitoj od svojih gospodara — Slaveni i Rumunji u Mađarskoj, Ukrajinci u istočnoj Poljskoj, Slaveni u dijelovima Austrije. A najsiromašniji i najnesposobniji zemljoposjednici, koji su sebi najmanje mogli dopustiti odricanje od statusa što im ga je donosio njihov prihod, bili su često najradikalniji nacionalisti. Naravno, pitanje podrške seljaka revoluciji bilo je manje aktualno dok su oni životali u neznanju i političkoj pasivnosti, tj. ono je postojalo ali još nije bilo goruće. Ali nakon 40-ih godina ni pasivnost seljaka nije se mogla smatrati sigurnom. Ustanak kmetova u Galiciji bio je najveća žakerija od francuske revolucije 1789. godine.

Pitanje podrške seljaka revoluciji bilo je donekle retorično. U ekonomskom pogledu, modernizacija zaostalih krajeva, kao u istočnoj Evropi, zahtijevala je agrarnu reformu, ili barem ukidanje kmetstva, koje je još postojalo u Austriji, Rusiji i Turskom Carstvu. U političkom pogledu bilo je jasno: čim se seljaci aktiviraju, bit će potrebno nešto učiniti u vezi s njihovim zahtjevima, barem u zemljama gdje su se revolucionari borili protiv strane vlasti. Jer ako oni ne privuku seljake, učinit će to reacionari; legitimni kraljevi, carevi i crkva imali su, svakako taktičku prednost jer su im seljaci obično više vjerovali nego feudalnim gospodarima i u principu su bili skloni od njih očekivati pravdu. A monarsi su bili sasvim spremni poslužiti se seljacima protiv plemstva, ako bude potrebno: napuljski Burbonci to su bez oklijevanja učinili protiv napuljskih jakobinaca 1799. godine. »Živio Ra-detzkv!« vikat će lombardijski seljaci, pozdravljajući austrijskoga generala koji je suzbio nacionalni ustanak, i »Smrt gospodarima!«¹⁰³ Za radikale u nerazvijenim zemljama nije bilo pitanje treba li tražiti savezništvo sa seljacima, nego mogu li ga uopće ostvariti.

Zato su se radikali u takvim zemljama dijelili u dvije grupe: demokrate i ekstremnu ljevicu. Prvi (u Poljskoj ih predstavlja Poljsko demokratsko društvo, u Mađarskoj Kossuthovi sljedbenici, u Italiji pristaše Mazzinija) uviđali su potrebu privlačenja seljaka revolucionarnim ciljevima putem ukidanja kmetstva i garantiranja vlasništva malim poljoprivrednicima, tamo gdje je to nužno, ali su se nadali svojevrsnoj mirnoj koegzistenciji između plemstva, koje će se dobrovoljno odreći svojih feudalnih prava — ne bez naknade — i nacionalnog seljaštva. Međutim, tamo gdje bujica pobune seljaka nije dosegla znatniju snagu ili nije bilo opasnosti da će vladari iskoristiti seljaštvo (kao u velikom dijelu Italije) demokrati su u praksi zanemarivali sastavljanje konkretnog agrarnog ili uopće ikakvog socijalnog programa, dajući prednost propovijedanju političke demokracije i nacionalnog oslobođenja općenito.

Ekstremna ljevica jasno je shvaćala revolucionarnu borbu kao suprotstavljanje masa i stranim vladarima i domaćim eksploatatorima. Naviještajući nacionalno-socijalne revolucije našeg stoljeća, oni su sumnjali u sposobnost plemstva i slabe srednje klase — slojeva koji su često imali koristi od carske vlasti — da novu naciju povedu u nezavisnost i modernizaciju. Tako je njihov program bio pod jakim utjecajem socijalističkog učenja, koje se radalo na Zapadu, iako su bili, za razliku od većine predmarksističkih, utopijskih socijalista, i politički revolucionari i kritičari društva. Kratkotrajna Krakovska republika 1846. godine ukinula je sve seljačke terete i obećala gradskoj sirotinji »nacionalne radionice«. Najnapredniji južnotali-janski karbonari prihvatili su babuvističko-blankistički program. Ta je struja bila relativno slaba, osim, možda, u Poljskoj, a njezin utjecaj uvelike smanjen zbog neuspjeha pokreta — koji su se pretežno sastojali od učenika,

studenata, deklasiranih intelektualaca plemićkog ili plebejskog porijekla i nekolicine idealista — da pokrenu seljaštvo koje su tako revnosno pokušavali privući.*

Radikali nerazvijene Evrope nikad nisu djelotvorno riješili svoj problem, djelomično zbog neodlučnosti njihovih pobornika da provedu odgovarajuće ili pravodobne ustupke seljaštvu, djelomično zbog političke nezrelosti seljaka. U Italiji su revolucije 1848. završene, u biti, mimo neaktivne ruralne populacije; u Poljskoj (gdje se ustanak 1846. brzo razvio u pobunu seljaka protiv poljskog plemstva, koju su poticale austrijske vlasti) uopće nije bilo revolucije 1848, osim u pruskom Poznanju. čak su i u Mađarskoj, najrazvijenijoj revolucionarnoj naciji, ograničenja agrarne reforme, koju provodi plemstvo, onemogućila punu mobilizaciju seljaštva u ratu za nacionalno oslobođenje. A u većem dijelu istočne Evrope slavenski seljaci u carskim vojničkim uniformama uspješno su suzbijali njemačke i mađarske revolucionare.

VI

Ipak, iako sada podijeljeni razlikama u uvjetima, nacionalnostima i klasama, revolucionarni pokreti 1830—1848. imali su još mnogo toga zajedničko. U prvom redu, kao što smo vidjeli, uvelike su djelovali putem organizacija manjine srednje klase i malih udruženja intelektualaca zavjerenika, često su bili proganjeni ili ograničeni na relativno uzak krug obrazovanih. (Kad su izbile revolucije, obični je narod, naravno, došao do izražaja. Među 350 poginulih u milanskom ustanku 1848. godine bilo je samo dvanaestak studenata, službenika ili ljudi porijeklom iz zemljoposjedničkih porodica, 74 žena i djece, a ostalo su bili obrtnici ili radnici.)¹¹¹ Osim toga, revolucionarni pokreti poslije 1830. godine zadržali su zajednički model političkog postupanja, strateške i taktičke ideje, koje potječu iz iskustva i nasljeđa revolucije 1789, te snažan osjećaj međunarodnog jedinstva.

Prva osobitost tih pokreta — djelovanje putem manjinskih organizacija — lako je objašnjiva. Duga tradicija masovne agitacije kao sastavnog dijela (ne neposredno predrevolucionarnog ili postrevolucionarnog) društvenog života jedva je postojala, osim u SAD, Britaniji i, možda, Švicarskoj, Nizozemskoj i Skandinaviji, a za nju nije ni bilo uvjeta izvan Britanije i SAD. Drugdje je bilo nezamislivo da novine imaju tjednu tiražu veću od 60 000 primjeraka i mnogo veći broj čitalaca, kao što je imala čartistička »Northern Star« (»Sjeverna zvijezda«) u travnju 1839. godine.¹¹² Čini se da je uobičajena tiraža novina bila oko 5 000 primjeraka, iako su poluslužbeni i — od 30-ih godina — zabavni listovi možda dosegali tiražu od 20 000, npr. u Francuskoj.¹¹³ Čak i u ustavnim državama, kakva je Belgija ili Francuska, legalna je agitacija ekstremnoj ljevici bila dopuštena samo povremeno, a njezine su organizacije često bile ilegalne. Prema tome, dok je privid demokratske politike postojao samo za određene slojeve, koji su činili *pays tegaP* (ponešto od te politike djelovalo je na nepriviligirane) rijetko su bila moguća osnovna sredstva masovne politike — javne kampanje kojima se vrši pritisak na

* Ipak, u nekoliko područja gdje je postojalo malo seljačko vlasništvo ili zakupništvo, kao što je Romagna ili dijelovi jugozapadne Njemačke, radikalizam Mazzinijeva tipa uspio je 1848. godine i poslije, steći prilično masovnu podršku.

³ Pays legal (franc.) naziv je za sve stanovnike neke zemlje koji uživaju politička prava. (*Op prev.*)

vladu, masovne organizacije, peticije, putujući govornici koji se obraćaju običnom narodu i si. Izvan Britanije nitko ozbiljan ne bi mogao pomišljati na ostvarenja općega parlamentarnog prava glasa masovnom akcijom skupljanja potpisa i javnim demonstracijama, ili pak na rušenje nekog nepopularnog zakona masovnom propagandom i kampanjom pritiska, kao što su pokušali učiniti čartisti i Liga protiv žitnih zakona. Velike ustavne promjene znače slom tradicionalnog legaliteta, kao i *a fortiori* velike socijalne promjene.

Ilegalne organizacije bile su, prirodno, manje od legalnih, a njihov socijalni sastav mnogo manje reprezentativan. Prerastanje karbonarskih tajnih udruženja u proletersko-revolucionarna društva, kakvo je bilo blankističko društvo, izazvalo je razmjerno smanjenje broja njihova članstva iz srednjih klasa, a porasta broja radnika, tj. obrtnika i kvalificiranih najamnika. Tvrdi se da su blankističke organizacije 30-ih i 40-ih godina 19. stoljeća bile sastavljene pretežno od pripadnika donjih klasa.^[14] Takav je bio i njemački Savez prognanih (koji je kasnije postao Savez pravednih, pa Savez komunista Marxa i Engelsa), čija su okosnica bili njemački emigranti najamni radnici. No to je bila iznimka. Inače su urotnici većinom bili, kao i prije, ljudi koji su se bavili slobodnim zanimanjima, dio nižeg plemstva, studenti i đaci, novinari i si.; možda je udio mladih oficira (osim na Pirenejskom poluotoku) bio manji nego u karbonarskim danima.

Štoviše, sva se evropska i američka ljevica, do stanovite mjere, nastavila boriti protiv istih neprijatelja, dijelila je iste težnje i isti program. »Mi ne priznajemo, nego odbacujemo i osuđujemo sve nasljedne nejednakosti i razlike kasta«, pisali su Bratski demokrati (kojima su pripadali ljudi »porijeklom iz Velike Britanije, Francuske, Njemačke, Skandinavije, Poljske, Italije, Švicarske, Mađarske i drugih zemalja«) u svojoj Deklaraciji načela. »U skladu s time, smatramo uzurpatorima kraljeve, aristokrate i klase koje monopoliziraju privilegije na osnovi posjedništva. Naš je politički kredo: vlast izabrana i odgovorna cijelom narodu.«^[15] U čemu se radikal ili revolucionar ne bi složio s njima? Ako je buržuj, bio bi više sklon državi u kojoj bi vlasništvo, makar kao takvo i ne uživalo političke povlastice (kakve je imalo po ustavima iz 1830—1832. po kojima pravo glasa ovisi o imovinskom stanju), imalo ekonomsku slobodu djelovanja; ako je socijalist ili komunist, bio bi skloniji podruštvljavanju imovine. Nema sumnje da bi došao trenutak — u Britaniji se to događa već u doba čartizma — kad bi se bivši suborci protiv kralja, aristokracije i privilegija okrenuli jedni protiv drugih, a temeljni sukob nastao bi između buržoazije i radnika. Ali prije 1848. to se nije dogodilo nigdje (osim u Britaniji). Samo *grande bourgeoisie* nekoliko zemalja bila je službeno u taboru vlasti. Čak i najsvjesniji proleterski komunisti još su sebe smatrali ekstremnim lijevim krilom općega radikalnog i demokratskog pokreta i djelovali tako, smatrajući buržoasko--demokratsku republiku nužnim uvjetom daljnjeg napredovanja socijalizma. Marxov i Engelsov *Komunistički manifest* objava je budućeg rata protiv buržoazije, ali i privremenog savezništva s njome — barem u Njemačkoj. Najnapredniji pripadnici srednje klase u Njemačkoj, rajnski industrijalci, zamolili su 1848. godine Marxa da izdaje njihove radikalne »*Neue Rheinische Zeitung*« (Nove rajnske novine) i on je zaista prihvatio poziv te jv.. izdavao taj list, ne kao pobornik komunizma, već kao glasnogovornik i vođa njemačkog radikalizma.

Osim takvog zajedničkog stajališta, evropska ljevica imala je i istu predodžbu o revoluciji, zasnovanu na iskustvu iz 1789. godine, te iz 1839. godine: država će zapasti u političku krizu koja će izazvati pobunu (povjerenje u karbonarsku ideju elitističkog puča, ili pobune organizirane bez obzira na opću političku i ekonomsku klimu bivalo je sve manje, osim na Pirenejskom poluotoku, prije svega zbog jadnog ishoda raznih pokušaja te vrste u Italiji — npr. 1833—1834, 1841—1845. i neuspjeha pučeva, kao što je bio onaj Napoleonova nećaka Luja Napoleona 1836. godine) niknut će barikade u glavnom gradu, revolucionari će na vladarevu dvorcu, parlamentu ili vijećnici (za vijećnicu su ekstremisti koji prizivaju 1792. godinu) izvjesiti svoju tro-bojnicu, te proglasiti republiku i privremenu vladu. Tada će zemlja prihvatiti novi režim. Svi su pridavali odlučujuće značenje glavnom gradu no vlasti su tek poslije 1848. počele pregrađivati prijestolnice da bi olakšale operacije trupa protiv pobunjenika. Organizirat će se nacionalna garda naoružanih građana, održat će se demokratski izbori za ustavotvornu skupštinu, privremena vlada postat će stalna vlada i stupit će na snagu ustav. Novi režim tada će pružiti bratsku pomoć drugim revolucijama, koje će gotovo sigurno, također izbiti. Ono što bi došlo nakon toga pripada postrevolucionarnom razdoblju, za koje su događaji u Francuskoj 1792—1799. također pružali sasvim konkretne modele onoga što treba činiti i onoga što treba izbjegavati. Većina jakobinaca među revolucionarima spremno bi se okrenula problemima očuvanja revolucije od stranih ili domaćih kontrarevolucionara. U cjelini, može se reći: što je političar bio više lijevo orijentiran, to je, vjerojatno, bio skloniji (iakobinskim) principima centralizacije i stroge izvršne vlasti protiv (žirondinskih) principa federalizma, decentralizacije i podjele moći.

Ta zajednička shvaćanja jačala je snažna tradicija internacionalizma, koja je preživjela čak i među onim separatističkim nacionalistima koji nisu htjeli prihvatiti kao samo po sebi dano vodstvo bilo koje nacije — tj. Francuske, ili Pariza. Razlozi za pobunu svih nacija bili su isti, čak i ako zanemarimo očitu činjenicu da je oslobođenje većine evropskih naroda uključivalo slom carizma. Nacionalne predrasude (koje su, kao što kažu Bratski demokrati, »iskorištavali tlačitelji naroda«) nestat će u svijetu bratstva. Pokušaji stvaranja međunarodnih revolucionarnih tijela nikad nisu prestali, od Mazzinijeve *Mlade Evrope* — koja je bila zamišljena kao zamjena za stare karbonarsko-masonske internacionalce — do *Demokratske asocijacije za ujedinjenje svih zemalja* iz 1847. godine. U nacionalnim pokretima taj je internacionalizam gubio značenje kad bi zemlje stekle nezavisnost, a odnosi među narodima pokazivali su se manje bratskima nego što se pretpostavljalo. U socijalno-revolucionarnim pokretima, koji su sve više prihvaćali proletersku orijentaciju, jačala je internacionalna solidarnost. Internacionalna, i kao organizacija i kao pjesma postala je nerazdvojan dio socijalističkog pokreta kasnije, tokom 19. stoljeća.

Poseban faktor koji je jačao internacionalizam 1830—1848. bio je egzil. Većina političkih boraca ljevice u kontinentalnoj Evropi bila je na neko vrijeme u progonstvu, mnogi i desetljećima, skupljajući se u razmjerno malobrojnim zonama utočišta ili azila: Francuskoj i Švicarskoj, manje u Britaniji i Belgiji. (Amerika je bila predaleko za privremene političke emigrante, iako je neke privukla.) Navješću takvu grupu činili su poljski emigranti, njih između pet i šest tisuća^[16], koje je iz njihove zemlje otjerao poraz 1831. godine, zatim talijanski i njemački (ojačani priličnom nepolitičkom emigracijom

i zajednicama njihove nacionalnosti trajno nastanjenima u drugim zemljama). Do 40-ih godina mala grupa bogatih ruskih intelektualaca također je prihvatila zapadne revolucionarne ideje na studijskim putovanjima u inozemstvo, ili u potrazi za pogodnijom atmosferom nego što je bila u Rusiji Nikole I, koja je bila mješavina tamnice i vojnog vježbališta. Studenti i bogati ljudi iz malih i zaostalih zemalja također su stizali u dva grada koji su bili kulturna sunca za istočnu Evropu, Latinsku Ameriku i Levant — u Pariz i, mnogo manje, Beč.

U tim centrima utočištima emigranti su se organizirali, prepirali, svadali, posjećivali i potkazivali jedni druge, planirali oslobođenje svojih zemalja ili, u međuvremenu, tuđih zemalja. Poljaci i, manje, Talijani (Garibaldi se u progonstvu borio za slobodu raznih latinskoameričkih zemalja) postali su zaista internacionalni korpus borbenih revolucionara. Nijedan ustanak ni oslobodilački rat nije bio potpun bez grupe poljskih vojnih eksperata ili boraca, čak ni (kako se smatralo) jedina oružana pobuna u Britaniji tokom čartističkog perioda, ona 1839. godina. Međutim, oni nisu bili jedini. Prilično tipičan prognanik, osloboditelj naroda Harro Haring iz (kako je tvrdio) Danske borio se za' Grčku (1821), Poljsku (1830—1831), kao član Mazzinijeve *Mlade Italije*, *Mlade Njemačke*, i prilično nejasne *Mlade Skandinavije*, prešao je ocean da bi sudjelovao u borbi za zamišljene sjedinjene države Latinske Amerike, bio je u New Yorku prije nego što se vratio u Evropu radi revolucije 1848. godine, u međuvremenu je objavio djela *Narodi*, *Kapi krvi*, *Riječi čovjeka*, *Pjesme Skandinavaca*.^{*} Te prognanike i putnike vezivala je ista sudbina i isti ideali. Većina se suočavala s istim problemima siromaštva i policijskog nadzora, ilegalnog dopisivanja, špijunaže i posvuda prisutnih agenata provokatora. Kao i fašizam 30-ih godina 20. stoljeća, apsolutizam je 30-ih i 40-ih 19. stoljeća povezivao svoje neprijatelje. Tada, kao i stoljeće kasnije, komunizam, čiji je cilj bio objašnjenje i rješenje socijalne krize u svijetu, privlačio je borbene i intelektualno radoznale u svoju prijestolnicu Pariz — dodajući svoju ozbiljniju privlačnu snagu vedrijim čarima grada. (»Da nema francuskih žena, ne bi vrijedilo živjeti. Ali dok ima grizeta⁴ može se.« (*Mais tant qu'il y a des grisettes, va!*)^[7] U tim centrima pribježištima, emigranti su stvarali privremene, a često i trajne zajednice prognanika, planirajući oslobođenje čovječanstva. Oni nisu uvijek voljeli jedni druge, niti su se međusobno slagali, ali su se poznavali i njihova je sudbina bila ista. Zajedno su pripremali i čekali evropsku revoluciju, koja je izbila — i propala — 1848. godine.

^{*} Imao je nesreću da izazove neprijateljstvo Manta koji je nešto svoga izvanrednog dara za satiričnu pogrdu upotrijebio protiv njega i tako mu sačuvao ime za potomstvo u polemičkom spisu *Velikani emigracije* (Marx-Engels, *Dela*, t. 11, Beograd, 1975, str. 240—246).

⁴ Grisetete (franc.), djevojka ili mlada žena sklona ljubavnim pustolovinama, ali ne za novac. (Op. Prev.)

NACIONALIZAM¹

»Svaki narod ima svoju posebnu misiju, koja će pridonijeti ostvarenju opće misije čovječanstva. Ta misija stvara njegovu nacionalnost. Nacionalnost je sveta.«

Akt bratstva Mlada Evropa iz 1834.

»Doći će dan... kada će uzvišena Germanija stati na brončano postolje slobode i pravde, noseći u jednoj ruci baklju prosvijećenosti, koja će baciti zrake civilizacije u najudaljenije kutove Zemlje, a u drugoj vagu suca. Narodi će je moliti da riješi njihove sukobe, oni isti narodi koji nam sada pokazuju da je sila uvijek u pravu i udaraju nas čizmom podsmješljiva prezira.«

Iz Siebenpfeifferova govora na svečanosti u Hambachu
1832. godine

Nakon 1830. godine, kao što smo vidjeli, opći revolucionarni pokret razdijelio se. Jedan rezultat te podjele zaslužuje posebnu pažnju: samosvjesni nacionalni pokreti.

Takav razvoj najbolje simboliziraju tzv. mladi pokreti koje je osnovao ili inspirirao Giuseppe Mazzini ubrzo nakon revolucije 1830. godine: Mlada Italija, Mlada Poljska, Mlada Švicarska, Mlada Njemačka i Mlada Francuska (1831—1836) te Mlada Irska iz 40-ih godina 19. stoljeća, prethodnica jedine trajne i uspješne revolucionarne organizacije, osnovane na modelu urotničkih bratstava s početka 19. stoljeća, fenijanaca ili Irskoga republikanskog bratstva, bolje poznatoga po njegovu izvršnom tijelu — Irskoj republikanskoj armiji. Sami po sebi, »mladi« pokreti nisu imali veliko značenje: već sama prisutnost Mazzinija u njima bila bi dovoljna da im osigura potpunu neefikasnost. U simboličkom smislu, oni su izuzetno važni, na što upozorava usvajanje naziva kao što su mladočesi ili mladoturci u kasnijim nacionalnim pokretima. Oni označavaju dezintegraciju evropskoga revolucionarnog pokreta u nacionalne segmente. Nema sumnje, svi ti segmenti imali su prilično sličan politički program, strategiju i taktiku, čak i sličnu zastavu — gotovo uvijek neku vrstu trobojnice. Njihovi članovi nisu vidjeli kontradikcije između svojih zahtjeva i zahtjeva drugih nacija i zaista su zamišljali bratstvo svih u istovremenom oslobođenju. S druge strane, svaki nacionalni pokret

¹ Izraz nacionalizam autor, kao i ostali pisci anglosaksonskoga jezičnog područja, upotrebljava i u pozitivnom i u negativnom smislu, tj. kao sinonim za nacionalnu ideju ili pokret, odnosno kao oznaku agresivne i reakcionarne zloupotrebe nacionalnih osjećaja. (Op. ur.)

težio je tome da opravda brigu u prvom redu za svoj narod usvajajući ulogu Mesije za sve narode. Italija (po Mazzinijevu mišljenju) i Poljska (po Mickiewiczu) povest će potlačene narode svijeta prema slobodi. To je stav koji se lako može prilagoditi konzervativnoj pa i imperijalističkoj politici, Očemu svjedoče ruski slavenofili koji se bore za »svetu Rusiju«, »treći Rim«, Nijemci koji će naširoko tumačiti svijetu kako će ga spasiti njemački duh. Ta dvojnost nacionalizma potječe još iz francuske revolucije. Ali u ono vrijeme postojala je samo *jedna* velika i revolucionarna nacija pa je imalo

smisla (kao što je uistinu imalo i kasnije) smatrati je centrom svih revolucija i, neminovno, prvim pokretačem oslobođenja svijeta. Gledati prema

Parizu bilo je, općenito uzevši, razumno; gledati prema nejasnoj »Mladoj« Italiji, Poljskoj ili Njemačkoj (koje u praksi predstavljaju grupice zavjerenika i emigranata) imalo je smisla samo za Talijane, Poljake i Nijemce.

Da je novi nacionalizam bio ograničen samo na članstvo nacionalno revolucionarnih bratstava, ne bi bio vrijedan velike pažnje. Međutim, s njim su povezane mnogo veće snage koje su političku svijest stjecale 30-ih godina, što je bila posljedica dvojne revolucije. Među njima bili su najvažniji nezadovoljni manji zemljoposjednici ili plemići i nova nacionalna srednja ili čak niža srednja klasa u brojnim zemljama; glasnogovornici jednih i drugih bili su uglavnom intelektualci slobodnih profesija.

Revolucionarna uloga nižeg plemstva možda je najočitije u Poljskoj i Mađarskoj, gdje su, u cjelini gledano, veliki zemljišni magnati dugo smatrali mogućom i poželjnom nagodbu s apsolutizmom i stranom vlašću. Mađarski magnati bili su uglavnom katolici, vrlo dugo prihvaćeni kao stupovi bečkog dvora. Vrlo malo njih pridružit će se revoluciji 1848. Sjećanje na staru *Rzecz pospolita*² podranjivalo je nacionalno raspoloženje svakog poljskog magnata, ali i najutjecajnija od njihovih polunacionalnih stranaka, kao skupina Czartorvskoga, čiji su sljedbenici sada kao bogati emigranti, djelovali iz pariškog hotela »Lambert«, uvijek je bila sklona savezu s Rusijom i nastavljala pretpostavljati diplomaciju pobuni. Ekonomski, oni su bili dovoljno bogati da sebi priušte ono što im je trebalo, bez velikog rasipanja novca, i čak da ulažu u unapređivanje svojih imanja, dovoljno da bi imali koristi od ekonomske ekspanzije tog vremena, ako su željeli to učiniti. Grof Szechenyi, jedan od rijetkih umjerenih liberala iz te klase, dao je svoj jednogodišnji prihod novoosnovanoj mađarskoj Akademiji nauka — oko 60 000 florina. Nema svjedočanstva da se njegov životni standard smanjio zbog takve nesebične darežljivosti. S druge strane, brojni plemići, koji su se od drugih osiromašenih posjednika razlikovali malo čime osim porijeklom — jedan od osam stanovnika Mađarske polagao je pravo na plemićki status — niti su imali novca da svoje posjede učine unosnima niti sklonosti da se natječu s Nijemcima i Židovima za bogatstva srednje klase. Ako im je renta bila premalena za pristojan život, a zbog podmaikle dobi nisu imali izgleda za napredovanje u vojsci, mogli su se, ako nisu bili suviše velike neznalice, baviti pravom, administracijom ili nekim intelektualnim poslom, ali nikako buržujkim djelatnostima. Ti su plemići dugo bili uporište opozicije apsolutizmu, strancima i vladavini veleposjednika u svojim zemljama, zaklanjajući se (kao u Mađarskoj) iza dvostrukog štita — kalvi-nizma i županijske organizacije. Bilo je prirodno da se njihovo opozicionarstvo

² *Rzecz pospolita* (polj. = republika), od 1569. do 1795. službeni naziv za zajedničku državu Poljaka i Litvanaca, nastala ujedinjavanjem njihovih teritorija. (Op. ur.)

nezadovoljstvo i težnja za javnim službama sada stope s nacionalizmom.

Paradoksalno, nacionalne poduzetničke klase, koje su se pojavile u tom razdoblju, bile su manje nacionalističke. Doduše, u neujedinjenoj Njemačkoj i Italiji prednosti velikoga, jedinstvenoga nacionalnog tržišta bile su očite. Autor *Deutschland über Alles* istakao je:

»Šunka i škare, čizme i podvezice
Vuna i sapun, i pređa i pivo«^[1],

jer su ti proizvodi, putem Carinskog saveza, postigli ono što duh nacionalnosti nije bio kadar ostvariti — pravi osjećaj nacionalnog jedinstva. Ipak, malo je svjedočanstava o tome da bi, npr., pomorci iz Genove (koji će kasnije osigurati dobar dio financijske potpore Garibaldiju) pretpostavljati mogućnosti talijanskog tržišta većim perspektivama trgovine po cijelom Sredozemlju. A u velikim, višenacionalnim carstvima poduzetnici iz centara industrije i trgovine, koji su rasli u pojedinim pokrajinama, mogli su gundati zbog diskriminacije, ali su im, zapravo, bila mnogo draža velika tržišta što su im bila dostupna nego mala koja bi im tek osigurala buduća nacionalna nezavisnost. Poljski industrijalci, kojima je bila otvorena cijela Rusija, dotad su malo sudjelovali u poljskom nacionalnom pokretu. Kad je Palackv u ime Čeha ustvrdio: »da Austrija ne postoji, trebalo bi je izmisliti« nije time mislio samo na podršku monarhije protiv Nijemaca, već je izrazio i zdravu ekonomsku računicu privredno najrazvijenijega dijela velikog i inače zaostalog carstva. Poslovni interesi ponekad su predvodili snage nacionalizma, kao u Belgiji, gdje je jaka mlada industrijska zajednica smatrala, sa sumnjivom opravdanošću, da je u nepovoljnom položaju pod vlašću snažne nizozemske trgovačke zajednice kojoj je podvrgnuta 1815. godine. Ali to je bio izuzetak.

Veliki pobornici nacionalizma među srednjom klasom u tom su stadiju bili srednji i niži pripadnici slobodnih zanimanja, administrativni i intelektualni krugovi, drugim riječima, *obrazovani* strojevi. (Njih je, naravno, nemoguće jasno odvojiti od poslovnih slojeva, pogotovo u zaostalim zemljama gdje su državni činovnici, notari, odvjetnici i slični bili među onima koji su zgrtali najviše bogatstva ruralnog porijekla.) Točnije rečeno, avangarda nacionalizma među srednjom klasom vodila je svoju bitku duž linije koja označava prodor velikog broja obrazovanih »novih ljudi« u područja koja je dotad zauzimala malobrojna elita. Razvoj škola i sveučilišta može biti mjera razvoja nacionalnog pokreta i upravo su škole i sveučilišta postali njegovi najsvjesniji zastupnici: sukob Njemačke i Danske zbog Schleswig-Holsteina 1848. i ponovno 1864. nagovijestio je sredinom 40-ih godina konflikt sveučilišta u Kielu i Kopenhagenu u vezi s pitanjem sudbine tih pokrajina.

Razvoj obrazovnih ustanova bio je zapanjujući, iako je ukupni broj obrazovanih ostao malen. Broj učenika u francuskim državnim *lycees* (gimnazijama) udvostručio se između 1809. i 1842. godine i posebno je brzo rastao u vrijeme julske monarhije, no ipak je 1842. iznosio samo oko 19 000 (ukupno je djece koja su stjecala srednjoškolsko obrazovanje¹ tada bilo oko 70 000). U Rusiji je oko 1850. bilo oko 20 000 učenika srednjih škola među ukupno 68 milijuna stanovnika.^[3] Studenata je, prirodno, bilo manje, iako je njihov broj rastao. Teško je shvatiti da je prusku studentsku omladinu, poslije

1806. veoma uskomešanu idejom oslobođenja, činilo samo nešto više od 1500 mladih ljudi, da je *Polytechnique*, od 1815. godine otrov za Burbonee, obrazovala ukupno 1 581 mladog čovjeka od 1915. do 1830. godine, primajući godišnje oko stotinu studenata. Zbog revolucionarne uloge studenata 1848. godine zaboravljamo da na čitavom evropskom kontinentu, uključivši i nerevolucionarne Britanske otoke, možda nije bilo više od 40 000 studenata.^[4] Ipak njihov se broj povećavao. U Rusiji se povećao sa 1 700 u 1825. na 4 600 u 1848. godini. No čak i ako broj polaznika sveučilišta nije rastao, promjene u društvu i na sveučilištima dale su im novu svijest o sebi kao socijalnoj grupi. Nitko se ne sjeća da je 1789. bilo oko 6 000 studenata na Pariškom sveučilištu jer nisu imali nezavisnu ulogu u revoluciji.^[5] No 1830. nitko više ne bi mogao previdjeti toliki broj mladih akademskih građana.

Malobrojne elite mogu djelovati služeći se stranim jezicima; kad jednom sloj obrazovanih postane dovoljno velik, nameće se nacionalni jezik (o čemu svjedoči i borba za priznanje jezika u indijskim državama poslije 40-ih godina 20. stoljeća). Stoga trenutak kada se knjige ili novine počnu izdavati na nacionalnom jeziku ili kad se on prvi put upotrijebi u neke službene svrhe znači odlučujući korak u nacionalnom razvoju. Taj je trenutak 30-ih godina nastupio u velikom dijelu Evrope. Tako su prvi značajni češki radovi s područja astronomije, kemije, antropologije, mineralogije i botanike bili napisani ili dovršeni u tom desetljeću: također, u Rumunjskoj prvi školski udžbenici na rumunjskome zamjenjuju one na grčkome (koji su se dotad upotrebljavali). Mađarski je jezik, umjesto latinskoga, usvojen kao službeni jezik Ugarskog sabora 1840, iako Sveučilište u Budimpešti, pod nadzorom Beča, predavanja na latinskome nije ukinulo do 1844. (Međutim, borba za upotrebu mađarskoga kao službenog jezika trajala je, s prekidima, od 1790. godine.) U Zagrebu je Gaj od 1835. objavljivao *Novine Horvatske* (kasnije *Ilirske narodne novine*) u prvoj objedinjavajućoj 'književnoj verziji jezika koji je dotada bio tek skup dijalekata lokalnog karaktera. U zemljama u kojima je nacionalni jezik dugo bio službeni ne može se tako lako sagledati ta promjena u priloh domaće riječi, no zanimljivo je da je njemačkih knjiga štampanih u Njemačkoj (nasuprot latinskim i francuskim knjigama) prvi put stalno više od 90%, dok je broj francuskih naslova poslije 1820. smanjen na manje od 4%.^{*[6]} Općenito širenje izdavaštva može nam poslužiti kao sličan pokazatelj. Tako je u Njemačkoj 1821. štampan uglavnom jednak broj knjiga kao i 1800. godine — oko 4 000 naslova godišnje — ali je do 1841. izašlo 12 000 naslova.^[7]

Naravno, velik broj Evropljana i stanovnika drugih kontinenata ostajao je neobrazovan. Zaista, osim Nijemaca, Nizozemaca, Skandinavaca, Švicaraca i građana SAD, za nijedan se narod 1840. ne može reći da je pismen. Neki su narodi bili gotovo potpuno nepismeni, npr. Južni Slaveni, među kojima je 1827. bilo samo 0,5% pismenih (čak i mnogo kasnije samo 1% dalmatinskih regruta u austrijskoj vojsci znalo je čitati i pisati), ili Rusi od kojih su (1840) samo 2% bili pismeni. I brojni drugi narodi bili su gotovo posve nepismeni: u Španjolskoj i Portugalu školovalo se, čini se, samo 8 000 djece (poslije 1815). Slično je bilo u Italiji, osim u Lombardiji i Pijemontu. Čak je i u Britaniji, Francuskoj i Belgiji 40-ih godina 19. stoljeća bilo 40—50% stanovništva nepismeno.^{18^} Nepismenost nije zapreka političkoj svijesti, ali nema stvarnih pokazatelja da je nacionalizam bio velika, masovna snaga

* Početkom 18. stoljeća samo 60% knjiga objavljenih u Njemačkoj bilo je na njemačkome, a otada je njihov broj stalno rastao.

igdje osim u zemljama već preobraženima dvojnomoj revolucijom: u Francuskoj, Britaniji, SAD i Irskoj, jer je bila ekonomski i politički ovisna o Britaniji.

Izjednačiti nacionalizam s obrazovanim slojevima ne znači tvrditi, na primjer, da mase u Rusiji, sebe nisu smatrale Rusima kad bi bile suočene s nečim ili nekim tko to nije bio. No za mase je kriterij nacionalnosti bila religija: Španjolce je određivalo katoličanstvo, Ruse pravoslavlje. Premda su suočavanja s pripadnicima drugih naroda postajala češća, ipak su još bila rijetka, a neki oblici nacionalnog osjećaja, kao talijanski, bili su sasvim strani većini naroda koji čak nije ni govorio nacionalnim književnim jezikom već je međusobno komunicirao gotovo nerazumljivim *patois* (narječjima). Čak je i u Njemačkoj patriotska mitologija preuveličala stupanj nacionalnog osjećaja protiv Napoleona. Francuska je bila izuzetno popularna u zapadnoj Njemačkoj, posebno među vojnicima, koje je slobodno unajmljivala.^{P1} Stanovništvo privrženo papi ili caru moglo je izražavati negodovanje protiv neprijatelja, koji su slučajno bili Francuzi, no teško da su u tome sudjelovala nacionalna osjećanja, a kamoli želja za nacionalnom državom. Štoviše, već sama činjenica da su nosioci nacionalizma bili srednja klasa i plemstvo bila je dovoljna da siromašne ljude učini sumnjičavima. Poljski radikalni demokrati ozbiljno su pokušavali — kao i napredniji među južno-talijanskim karbonarima i drugim urotnicima — pokrenuti seljaštvo, nudeći čak agrarnu reformu. Poraz je bio potpun. Galicijski seljaci borili su se protiv poljskih revolucionara 1846, iako su oni zaista proglasili ukidanje kmetstva, bijesno su ubijali plemiće i dalje vjerovali carevim službenicima.

Odvajanje ljudi od korijena, što je, možda, najznačajniji pojedinačni fenomen 19. stoljeća razrušit će duboki, stari lokalni tradicionalizam seljačkih masa. Do 20-ih godina u većem dijelu svijeta još je malo tko migrirao ili emigrirao osim pod pritiskom armija ili gladi, ili u tradicionalnim migracijskim grupama, kao seljaci srednje Francuske koji su obavljali sezonske radove na sjeveru, i putujući njemački obrtnici. Odvajanje od korijena još nije izazivalo blagu čežnju za domom, koja će postati karakteristična psihološka bolest 19. stoljeća (prisutna u bezbrojnim sentimentalnim popularnim pjesmama), već neposredan, ubitačni *mal de pays* ili *mal de coeur* (bol za domovinom ili duševni bol), koji su prvi put opisali liječnici među starim švicarskim vojnicima najamnicima u stranim zemljama. Mobilizacija za revolucionarni rat otkrila je te osjećaje, osobito među Bretoncima. Zov dalekih sjevernih šuma bio je tako jak da je mogao natjerati estonsku služavku da napusti vrlo dobre poslodavce u Kugelgenu u Saskoj, gdje je bila slobodna, i vrati se kući u kmetstvo. Migracija i emigracija, među kojima je useljavanje u SAD najprikladniji pokazatelj, osjetno je porasla od 20-ih godina, ali nije dosegla velike razmjere do 40-ih godina, kad je 1 750 000 ljudi prešlo sjeverni Atlantik (gotovo triput više nego 30-ih godina). Čak i tada jedina veća emigracijska nacija, izvan Britanskih otoka, bili su Nijemci, odavno navikli da svoje sinove šalju kao seljake naseljenike u istočnu Evropu i Ameriku, kao putujuće obrtnike po kontinentalnoj Evropi, a kao vojnike najamnike posvuda.

Zapravo, možemo govoriti samo o jednom zapadnom nacionalnom pokretu organiziranom u koherentnom obliku prije 1848, koji se zaista oslanjao na mase, a čak je i taj mogao zahvaliti svojoj golemu prednosti pred drugim pokretima identifikaciji s crkvom, najsnažnijim nosiocem tradicije.

To je bio irski pokret opoziva (Repeal-movement³) pod vodstvom Daniela O'Connella (1785—1847), zlatoustog pravnik, demagoga seljačkog porijekla, prvoga — a do 1848. i jedinoga — od onih karizmatičnih narodnih vođa koji označavaju buđenje političke svijesti dotad zaostalih naroda. Jedine ličnosti otprije 1848. koje se mogu usporediti s njim jesu Feargus O'Connor (1794—1855), također Irac, simbol čartizma u Britaniji, i donekle Lajos Kossuth (1802—1894), koji je, možda, nešto od svoje velike popularnosti stekao još prije 1848, iako je tokom 40-ih godina bio poznat samo kao predvodnik plemstva (a kasnija kanonizacija, koju su izveli nacionalni historičari, onemogućuje jasan uvid u početak njegove karijere). O'Connellova Katolička asocijacija, koja je masovnu podršku i (ne sasvim opravdano) povjerenje svećenstva zadobila uspješnom borbom za emancipaciju katolika (1829), nije ni u kojem smislu bila vezana za plemstvo, koje je, u svakom slučaju, bilo protestantsko i anglo-irsko. To je bio pokret seljaka i irske niže srednje klase kakva je postojala na osiromašenom otoku. »Osloboditelj« je postao vođa u slijedu valova masovne pobune seljaka, glavne pokretačke snage irske politike tokom tog užasnog stoljeća. Pokret je bio organiziran u tajna teroristička društva koja su pomogla u savladavanju parohijalizma irskog života. Međutim, O'Connellov cilj nije bila ni revolucija ni nacionalna nezavisnost, već umjereno buržoaska irska autonomija, postignuta sporazumom ili pregovorima s britanskim vigovcima. On, stvarno, nije bio nacionalist, a još manje seljački revolucionar, već je bio umjereni buržoaski autonomist. I zaista, kasnije su ga irski nacionalisti (slično su radikalni indijski nacionalisti kritizirali Gandhija, ikoj zauzima analogni položaj u historiji Indije), uz ostalo, optužili da je -mogao podići cijelu Irsku protiv Engleza, ali da je svjesno odbio to učiniti. No to ne mijenja činjenicu da su pokret koji je vodio podržavale irske mase.

II

Izvan područja modernoga buržoaskog svijeta bilo je ipak pokreta narodnog otpora stranoj vlasti (time se razumijeva vlast različite vjere prije nego različite nacionalnosti, koji kao da ponekad navještaju kasnije nacionalne pokrete. Takve su bile pobune protiv Turaka, protiv Rusa na Kavkazu te borbe protiv engleskog napredovanja u Indiji i na njezinim granicama. Nije mudro tražiti u njima suviše modernog nacionalizma, iako je u zaostalim područjima — nastanjenima naoružanim i borbenim seljacima i stočarima, organiziranim u klanove pod vodstvom plemenskih starješina, heroja-raz-bojnika i proroka — otpor (ili nepovjerenje) stranoj vlasti mogao poprimiti oblike pravog narodnog rata, sasvim različite od elitističkih nacionalnih pokreta u zemljama manje sličnima homerskoj Grčkoj. Međutim, otpor Ma-ratha (feudalno-vojničke hinduske skupine) i Sikha (vojno-religiozne sekte) Britancima 1803—1818. i 1845—1849. godine imao je malo veze s kasnijim indijskim nacionalnim pokretom, a iz njega se nisu razvili posebni nacio-lizmi*. Kavkaska plemena, divlja, herojska i feudalna, našla su u puritanskoj

³ Repeal-movement je pokret za prekid unije između Engleske i Irske (1801), kojom je Irska izgubila autonomiju. (Op. prev.)

* Pokret Sikha ostao je, uglavnom *sui generis* do danas. Tradicija borbenog hinduskog otpora u Maharashtri rano je stvorila od tog područja centar indijskog nacionalizma i dala neke od njegovih prvih — i sasvim tradicionalističkih — vođa, posebno B. G. Tilaka, ali to je, u najboljem slučaju, bila regionalna, a nikako dominantna struja u pokretu. Nešto poput nacionalizma Maratha postoji i danas, no njegova je društvena podloga velika maratska radnička klasa i zapostavljena niža srednja klasa, koje su ekonomski, a donedavno i jezično, bile podređene Gujeratima.

sekti muridizma privremeno sredstvo koje ih je ujedinjavalo protiv ruskih osvajača, a u Šamilu (1797—1871) vođu velikih kvaliteta; no do danas ne postoji kavkaska nacija, već samo grupa nevelikih naroda u malim sovjetskim planinskim republikama (Gruzijci i Armenci, koji su stvorili nacije u modernom smislu, nisu bili uključeni u Šamilov pokret). Beduini, ponoseni puritanskim religioznim sektama, kao vahabiti⁴ u Arabiji ili senusiti⁵ na području današnje Libije, borili su se za jednostavnu vjeru u Alaha i jednostavni život pastira i konjanika, a protiv korupcije, poreza, paša i gradova. Ali ono što danas poznajemo kao arapski nacionalizam — proizvod 20. stoljeća — došlo je iz gradova, a ne iz nomadskih tabora.

Čak ni pobune protiv Turaka na Balkanu, posebno među nepokornim narodima iz planinskih područja na jugu i zapadu, ne treba suviše spremno tumačiti u duhu modernog nacionalizma, iako su pjesnici i junaci — često spojeni u jednoj ličnosti, kao što su bili pjesnici-vojnici-vladike u Crnoj Gori — prizivali u sjećanje slavu kvazinacionalnih heroja, kao što je albanski Skender-beg, i tragedija kakva je srpski poraz na Kosovu u davnoj borbi protiv Turaka. Ništa nije bilo prirodnije od pobune, kada je bila nužna ili poželjna, protiv lokalne administracije ili sve slabijega Turskog Carstva. No malo je što osim zajedničke ekonomske zaostalosti povezivalo one narode koje danas poznajemo kao Jugoslavene, čak i one u Turskom Carstvu, a sam koncept Jugoslavije bio je prije ideja intelektualaca u Austro-Ugarskoj nego onih koji su se upravo borili za slobodu.* Pravoslavni Crnogorci, nikad pokoreni, borili su se s Turcima, ali su se s jednakim žarom tukli i s protivnicima druge vjere, s katoličkim Albancima i bosanskim muslimanima, iako su oni uvelike bili slavenskog porijekla; Bosanci su se bunili protiv Turaka, iako su mnogi bili muslimani, jednako spremno kao i pravoslavni Srbi u šumovitoj dolini Dunava, usrdnije nego pravoslavni »stari Srbi« iz područja blizu današnje albanske granice. Prvi su se od balkanskih naroda u 19. stoljeću pobunili Srbi, pod vodstvom hrabrog trgovca svinjama i hajduka Karadžića (1760—1817). Međutim, u prvoj fazi ustanka (1804—1807) nisu ni tvrdili da se bore protiv turske vlasti, već za sultana, a protiv zloupotreba lokalnih vlasti. Malo što u ranoj historiji pobuna u planinskom području Balkana nagoviješta da Srbi, Albanci, Grci i ostali početkom 19. stoljeća ne bi bili zadovoljni nekom vrstom nenacionalne autonomne uprave, kakvu je moćni satrap Ali-paša, »lav od Janine« (1741—1822), privremeno uspostavio u Epiru.

Samo jedanput se višegodišnja borba stočarskih plemena i junakarazbojnika protiv vlasti *uopće* poklopila s idejama nacionalne srednje klase i francuske revolucije: u grčkoj borbi za nezavisnost (1821—1830). Prirodno, Grčka stoga postaje mit i inspiracija pristaša nacionalnih pokreta i svih liberala. Jer samo je u Grčkoj sav narod ustao protiv ugnjetača na način koji

⁴ Sekta muslimanskog preporoda, nazvana po vjerskom reformatoru Muhamedu ibn Abdel Vahabu (1703—1787). (Op. ur.)

⁵ Muslimanski vjersko-politički red koji je utemeljio Muhamed Ben Ali Es-Senusi (1787—1859). (Op. ur.)

* Značajno je da je sadašnji jugoslavenski poredak one koji se obično smatraju srpskim narodom podijelio u mnogo realističnije subnacionalne republike i pokrajine: Srbiju, Bosnu, Crnu Goru, Makedoniju i Kosovo. (Ovoj autorovoj primjedbi može se staviti više zamjerki: republike i pokrajine su nacionalne ili višenacionalne jedinice s historijskim korijenima stanjima od nastanka i jugoslavenske države i SFRJ. Srbi u većem broju žive i u Vojvodini i Hrvatskoj, malo ih je u Makedoniji, a većina Crnogoraca konstituirala se u zasebnu naciju; nacionalno-politički pokreti Srba u raznim jugoslavenskim zemljama imali su nemalo zajedničkih crta, iako zbog regionalnih razlika nisu postigli neko jedinstvo visokog stupnja. (Op. ur.) Po lingvističkim standardima nacionalizma 19. stoljeća, oni su većinom pripadali jednom, srpskom narodu, osim Makedonaca, koji su bliži Bugarima, i albanske manjine na Kosovu. Ali, u stvari, oni nikad nisu razvili jedinstven srpski nacionalizam.

se mogao uvjerljivo povezati s težnjama evropske ljevice; zauzvrat, podrška evropske ljevice, na čelu s pjesnikom Byronom, koji je ondje i umro, bila je vrlo značajna za ostvarenje grčke nezavisnosti.

Većina Grka bila je poput ostalih, od razvijene Evrope zaboravljenih seljaka-ratnika i plemena Balkanskog poluotoka. Dio Grka, međutim, pripadao je internacionalnom trgovačkom i upravnom sloju koji je živio u zasebnim kolonijama ili u zajednicama nacionalnih manjina u Turskom Carstvu i izvan njega. Jezik čitave pravoslavne crkve na Balkanu, kojoj je pripadala većina južnoslavenskih naroda, bio je grčki. Gornji dio svećenstva te crkve, uključivši i njezina poglavara — carigradskog patrijarha — bio je, u skladu s time, grčke nacionalnosti. Visoki državni službenici grčkog porijekla, pretvoreni u vazalne prinčeve, vladali su dunavskim pokrajinama (današnja Rumunjska). Na određen način, svi obrazovani i trgovački slojevi Balkana, crnomorskih krajeva i Levanta, bez obzira na njihovo nacionalno porijeklo, bili su grecizirani samom prirodom svoje djelatnosti. Tokom 18. stoljeća grecizacija je bila jača nego prije, uglavnom zbog značajne ekonomske ekspanzije koja je također širila dosege i veze grčke dijaspore. Nova i uspješna crnomorska trgovina žitom odvela je Grke u talijanske, francuske i britanske poslovne centre te ojačala veze s Rusijom; širenje balkanske trgovine dovelo je Grke ili grecizirane trgovce u srednju Evropu. Prve novine na grčkom jeziku štampane su u Beču (1784—1812). Zbog periodične emigracije i preseljavanja seljaka pobunjenika rasle su grčke zajednice u inozemstvu. U toj kozmopolitskoj dijaspori uhvatile su korijena ideje francuske revolucije — liberalizam, nacionalizam i metode političkog organiziranja u masonska tajna društva. Rhigas (1760—1798), vođa ranog, nejasnog i, možda, panbalkan-skog revolucionarnog pokreta, govorio je francuski i *Marseillaise* (Marse-ljezu) prilagodio grčkim uvjetima. *Philike Hetairia*, tajno patriotsko društvo, uvelike odgovorno za pobunu 1821, osnovano je u velikoj, novoj ruskoj žitnoj luci Odesi 1814. godine.

Grčki nacionalizam donekle je usporediv s elitističkim pokretima Zapada. Ništa drugo ne može objasniti plan podizanja ustanka za grčku nezavisnost, pod vodstvom greciziranih veleposjednika, u dunavskim kneževinama, jer jedini ljudi koje je moguće smatrati Grcima u tim siromašnim zemljama kmetstva jesu veleposjednici, biskupi, trgovci i intelektualci. Prirodno, ustanak je žalosno propao (1821). Međutim, Hetairia je, srećom, privukla anarhične lokalne junake razbojнике — klefte⁶, odmetnike i plemenske starješine u grčkim planinama (posebno na Peloponezu), i to s mnogo više uspjeha — osobito poslije 1818. godine — nego južno talijanska karbonarska gospoda pri sličnom pokušaju uključenja lokalnih *banditta*⁷. Sumnjivo je da li je išta nalik modernom nacionalizmu značilo mnogo tim kleftima, iako su mnogi od njih imali svoje »pisare« — poštovanje i interes za knjiško znanje bili su preživjeli ostatak iz helenističkog doba — koji su sastavljali manifeste pune jakobinske terminologije. Ako su oni uopće išta zastupali, bio je to stari etos poluotoka, po kojemu je dužnost čovjeka da postane junak, a odmetnik koji je otišao u planine da bi se borio protiv vlasti (bilo koje) i da bi ispravio nepravde nanesene seljacima bio je opći politički ideal. Buntovnike kakav je bio Kolokotronis, razbojnik i trgovac stokom, povelili su nacionalisti

⁶ Klefte (novogrčki = lopovi) naziv je za oružane skupine koje su kroz stoljeća napadale, ubijale i pljačkale Turke i bogate grčke zemljoposjednike. (Op. ur.)

⁷ Banditti je talijanski naziv za grupe pljačkaša, ali i političke i socijalne buntovnike, još od 16. stoljeća, koji može imati pozitivne i negativne konotacije. (Op. ur.)

zapadnjačkog tipa, koji su njihovoj borbi s Turcima dali općeogrčke umjesto lokalnih razmjera. Zauzvrat, dobili su od njih jedinstvenu i zastrašujuću stvar — masovni ustanak naoružanog naroda.

Novi grčki nacionalizam bio je dovoljno jak da ostvari nezavisnost, ali je spajanjem buržoaskog rukovodstva, klefetske neorganiziranosti i intervencije velikih sila nastala jedna od onih bijednih karikatura zapadnoga liberalnog ideala kakve će postati uobičajene u područjima kao što je Latinska Amerika. No taj je nacionalizam imao kao paradoksalnu posljedicu sužavanje helenizma na Hellas, stvarajući tako ili jačajući latentno postojeći nacionalizam drugih balkanskih naroda. Dok je biti Grk značilo malo što više od profesionalnog određenja obrazovanoga pravoslavnog kršćanstva, grecizacija je napredovala. Kad je počela značiti političku podršku Grčkoj, grecizacija slabi, čak i među balkanskim obrazovanim slojevima koji su joj se prije prepuštali. U tom je smislu grčka nezavisnost bila bitan preduvjet razvoja ostalih balkanskih nacionalnih pokreta.

Izvan Evrope teško je uopće govoriti o nacionalnim pokretima. U brojnim latinskoameričkim republikama koje su zamijenile španjolsko i portugalsko carstvo (točnije, Brazil je bio nezavisna monarhija od 1816. do 1889), čije su granice često odražavale tek raspodjelu posjeda velikaša, koji su se opredjeljivali za ovu ili onu lokalnu pobunu, počeli su nastajati određeni politički interesi i teritorijalne pretenzije. Prvotni panamerički ideal Simona Bolivara (1783—1830) iz Venezuele i San Martina (1778—1850) iz Argentine nije se mogao ostvariti, iako se kao moćna revolucionarna struja održao na svim područjima koja je povezivao španjolski jezik, kao što je preživio, a možda živi i danas, panbalkanizam, nasljednik pravoslavnog jedinstva protiv islama. Veliko prostranstvo i raznolikost kontinenta, postojanje zasebnih žarišta ustanka u Meksiku (koji je odlučujući za Srednju Ameriku), Venezueli i Buenos Airesu, kao i poseban problem centra španjolskog kolonijalizma u Peruu, koji je oslobođen izvana, automatski su nametnuli fragmentaciju. No latinskoameričke revolucije bile su djelo malih grupa patricija, oficira i pristaša francuskog prosvjetiteljstva, dok je masa siromašnoga, katoličkoga bijelog stanovništva ostajala pasivna, a Indijanci ravnodušni ili neprijateljski raspoloženi. Samo u Meksiku nezavisnost je izborio pučki, seljački, tj. indijanski pokret pod zastavom Bogorodice od Guadaloupe, i zbog toga je Meksiko i kasnije uvijek slijedio različit, politički napredniji put od ostalih latinskoameričkih zemalja. Međutim, čak i kad je posrijedi malobrojni sloj politički odlučujućih Latinoamerikanaca, bilo bi anakronično u tom razdoblju tražiti više od začetaka kolumbijske, venezuelanske ili ekvadorske nacionalne svijesti.

Nešto slično protonacionalizmu postojalo je u raznim zemljama istočne Evrope, ali je, paradoksalno, skrenulo u konzervativizam prije nego u nacionalne pobune. Slaveni su bili potlačeni svuda osim u Rusiji i u nekoliko divljih balkanskih zona, ali njihovi neposredni ugnjetači, kao što smo vidjeli, nisu bili apsolutni monarsi, već njemački i mađarski zemljoposjednici i gradski eksploatatori, čiji nacionalizam nije ostavljao nimalo mjesta za nacionalno postojanje Slavena. Čak i tako radikalni program kao onaj o njemačkim ujedinjenim državama, koji su republikanci i demokrati predložili u Badenu (u jugozapadnoj Njemačkoj, predviđao je uključenje jedne ilirske (tj. hrvatske i slovenske) republike, s talijanskim Trstom kao glavnim gradom, moravske republike s glavnim gradom Olomoucom i češke republike s centrom Pragom.^[10] Zbog toga su Slaveni polagali nade u careve Austrije i

Rusije. Razne verzije slavenske solidarnosti odražavale su težnju oslanjanja na Rusiju i privlačile slavenske pobunjenike — čak i proturuski raspoložene Poljake — pogotovo u razdobljima poraza i beznađa, kao nakon sloma ustanaka 1846. godine. Ilirizam u Hrvatskoj i umjereni češki nacionalizam izražavali su pak privrženost Austriji, te uživali svjesnu podršku habsburških vladara, čija su dva vodeća ministra — Kolowrat i šef policije Sedlnitzkv — i sami bili Česi. Hrvatske kulturne težnje 30-ih godina bile su pod zaštitom Beča, a 1840. upravo je Kolowrat predložio da zapovjednik Vojne krajine postane ban Hrvatske, s pravom da kontrolira vojnu granicu između Ugarske i Turske, kao protuteža buntovnim Mađarima^[11], što se pokazalo korisnim 1848. Biti revolucionar 1848. značilo je isto što i biti protiv slavenskih nacionalnih težnji, a prešutni sukob između »progresivnih« i »reakcionarnih« naroda mnogo je pridonio propasti revolucije 1848.

Ništa slično nacionalizmu ne može se pronaći drugdje, jer društvenih uvjeta za nj nije bilo. U najboljem slučaju, snage koje će kasnije biti tvorci nacionalizma u tom su se razdoblju suprotstavljale savezu tradicije, religije i masovne sirotinje, koji se vrlo snažno suprotstavio napredovanju zapadnih osvajača i eksploatatora. Elementi domaće buržoazije u azijskim zemljama niču pod okriljem stranih izrabljivača, čiji su oni bili zastupnici, posrednici i podanici. Tipičan primjer pruža zajednica Parsa u Bombavu. Čak i kad obrazovani i »prosvijećeni« Azijac nije bio *compradore** ili niži službenik nekog stranog vladara ili kompanije (slično je bilo i s grčkom dijasporom u Turskoj), njegov prvi politički zadatak bilo je pozapadnjačenje, tj. uvođenje ideja francuske revolucije, naučne i tehničke modernizacije u vlastitoj zemlji, a protiv udruženog otpora tradicionalnih vladara i tradicionalnih podanika (situacija donekle slična onoj u kojoj su se nalazili plemići jakobinci u južnoj Italiji). Tako je bio dvostruko odvojen od svog naroda. Nacionalna mitologija često je kasnije prikrivala taj raskid, djelomično potiskujući vezu između kolonijalizma i rane domaće srednje klase, djelomično dajući ranom otporu strancima boje kasnijega nacionalnog pokreta. No u Aziji, u islamskim zemljama, a još više u Africi, veza između »prosvijećenih« i nacionalizma te između njih i masa nije stvorena prije 20. stoljeća.

Tako je nacionalizam na Istoku bio konačni proizvod zapadnog utjecaja i zapadnog osvajanja. Ta veza možda je najjasnija u Egiptu, sasvim orijentalnoj zemlji, u kojoj će se razviti prvi kolonijalni nacionalni pokret.* Napo-leonovo osvajanje donijelo je zapadnjačke ideje, metode i tehniku, čiju je vrijednost ubrzo shvatio sposoban i ambiciozan vojni zapovjednik Mehmed Ali. Osvojivši vlast, praktički nezavisan od Turske, u periodu pometnje nakon povlačenja Francuza, uživajući kasnije francusku podršku, dao se na izgradnju djelotvornog, zapadnjačkog despotizma uz stranu (uglavnom francusku) tehničku pomoć. Evropski ljevičari 20-ih i 30-ih godina pozdravljaju tog prosvijećenog autokrata, nudeći mu svoje usluge u vrijeme kad ih je reakcija u vlastitim zemljama suviše obeshrabrivala. Neobična sekta sensimonista, koji su istodobno zagovarali socijalizam i industrijski napredak osnovan na ulaganjima bankara i aktivnosti građevinskih stručnjaka, privremeno mu je pružila svoju kolektivnu pomoć i pripremila mu planove ekonomskog razvoja (o njima vidjeti str. 204). Oni su također izradili plan prekopavanje

⁸ Comprador ili compradore je engleski naziv, koji potječe iz portugalskog jezika, za one kineske trgovce koji su u 18, 19. i 20. stoljeću djelovali kao posrednici između zapadnih poduzetnika i Kine. (Op. pev.)

* Izuzevši Irsku.

Sueskog kanala (koji je izgradio sensimonist de Lesseps), ali i položili temelje fatalne ovisnosti egipatskih vladara o velikim zajmovima, koje će ugovarati suparničke grupe evropskih varalica. To je Egipat kasnije pretvorilo u centar imperijalističkog suparništva i antiimperijalističke pobune. No Mehmed Ali nije bio nacionalist više od bilo kojeg orijentalnog vladara. Njegovo zapadnjaštvo, a ne težnje njegove ili njegova naroda, postavilo je temelj budućem nacionalizmu. To što je Egipat prvi u islamskom svijetu stvorio nacionalni pokret, a Maroko među posljednjima, dogodilo se zato što je Mehmed Ali djelovao (zbog posve razumljivih geopolitičkih razloga) na glavnom putu prodora zapadnih utjecaja, a izolirano, zatvoreno šerif -sko⁹ carstvo na krajnjem zapadu muslimanskog svijeta nije bilo na tom putu, niti mu se pokušalo približiti. Nacionalizam, kao i mnoga druga obilježja modernog svijeta, dijete je dvojne revolucije.

⁹ Šerif je u muslimanskom svijetu počasni naslov Muhamedovih potomaka, a upotrebljava se i kao oznaka za vladare i, u izvedenim oblicima, za njihove države. Ovdje se odnosi na Maroko. (Op. ur.)

II DIO

POSLJEDICE

ZEMLJA

»Ja sam tvoj gospodar, a moj gospodar je car. Car ima pravo da mi izdaje naredenje i ja im se moram pokoravati, ali ne i prenositi ih tebi. Na svom posjedu ja sam car, ja sam tvoj bog na zemlji i moram biti odgovoran za tebe Bogu na nebesima... Konja najprije treba deset puta češati željeznom češagijom, a tek onda četkati mekom četkom. Ja ću morati tebe češati prilično surovo i tko zna hoću li ikada stići do četke. Gospod čisti zrak munjom i gromom, a u mom selu ja ću čistiti gromom i vatrom kad to budem smatrao potrebnim.«

Ruski zemljoposjednik svojim kmetovima.^[1]

»Prirodno, posjedovanje jedne ili dviju krava, svinje, nekoliko gusaka, izdiže seljaka u vlastitim očima iznad njegove braće iz istog društvenog sloja... Tumarajući za stokom, on stječe naviku ljenčarenja... Svakodnevni rad postaje mu odvratn, avertizija raste zbog lijenosti i, najzad, prodajom poluuhranjenog teleta ili svinje dobit će sredstva koja će lijenosti dodati neumjerenost. Ubrzo slijedi i prodaja krave, a njezin bijedni i razočarani vlasnik, ne želeći se ponovno prihvatiti svakodnevnog i redovnog posla koji mu je prije pružao sredstva za život... izvlači iz poreza za uboge pomoć na koju uopće nema prava.«
Izvještaj ureda za poljoprivredu za Sommerset iz 1798^[2]

Ono što se događalo sa zemljom određivalo je život i smrt većine ljudi između 1789. i 1848. godine. Zato je utjecaj dvojne revolucije na zemljoposjedništvo, zakupništvo i poljoprivredu najkatastrofalniji fenomen u tom periodu. Jer ni politička ni ekonomska revolucija nisu mogle zanemariti zemlju, koju je prva škola ekonomista — fiziokrata — smatrala jedinim izvorom bogatstva, a svi su se slagali da je njezin revolucionarni preobražaj nužan uvjet i posljedica buržoaskog uređenja, ako ne i svakog brzog ekonomskog razvoja. Veliki ledeni pokrivač tradicionalnih svjetskih agrarnih sistema i ruralnih društava ležao je nad plodnim tlom ekonomskog rasta. On se po svaku cijenu morao otopiti da bi tlo mogle izorati snage privatnog poduzetništva, koje teži za profitom. To uključuje tri vrste promjena. Prvo, zemlja se mora pretvoriti u robu, vlasništvo privatnih posjednika, otvoreno slobodnoj potražnji i prodaji. Drugo, ona mora doći u ruke ljudi voljnih da razvijaju njezin proizvodni potencijal prema potrebama tržišta, ljudi koje pokreće razum, tj. prosvijećeni osobni interes i profit. Treće, masa seoskog stanovništva mora se na neki način pretvoriti, bar jednim dijelom, u slobodno pokretljive

najamne radnike za sve veći nepoljoprivredni sektor privrede. Neki misaoniji i radikalniji ekonomisti bili su svjesni četvrte poželjne promjene, koja je, međutim, bila teško izvediva, ako ne i neostvariva. Privredi koja pretpostavlja savršenu pokretljivost svih faktora proizvodnje ne odgovara ni »prirodni monopol«. Budući da je količina zemlje ograničena, a njezini se dijelovi razlikuju plodnošću i pristupačnošću, oni koji posjeduju najplodnije dijelove neizbježno uživaju posebne prednosti i povećavaju rentu na štetu drugih. Oštre su se rasprave vodile o tome kako da se taj teret ukloni ili ublaži — na primjer primjerenim oporezivanjem, zakonima protiv koncentracije zemljoposjeda ili čak nacionalizacijom — posebno u industrijski razvijenoj Engleskoj. (Takvi argumenti odnosili su se i na druge »prirodne monopole«, kao što je željeznica, čija se nacionalizacija, upravo zbog tih razloga, nije smatrala nespojivom s privredom privatnog poduzeća, te se uvelike provodila.*) No to su već problemi zemlje u buržoaskom društvu. Neposredni zadatak bio je uspostavljanje tog društva.

Dvije su zapreke stajale na putu ostvarenju tog zadatka, a obje su zahtijevale kombinaciju političke i ekonomske akcije: pretkapitalistički zemljo-posjed i tradicionalno seljaštvo. S druge strane, zadatak se mogao ostvariti na razne načine. Najradikalnije je bilo britansko i američko rješenje jer su oba uklonila tradicionalno seljaštvo, a jedno od njih i veleposjednike. Klasično britansko rješenje stvorilo je poljoprivredu u kojoj je oko 4 000 vlasnika posjedovalo oko četiri sedmine obradivog zemljišta^[3] (podaci su iz 1851), a oko 250 000 farmera zakupaca (tri četvrtine obradivih površina zauzimale su farme od 50 do 500 akri, tj. 20 do 25 = 202,5 ha) zapošljavalo je oko 1 250 000 najamnih radnika i slugu. Grupe malih posjednika ipak su se održale, ali izvan škotskih brda i dijelova Wallesa više nije moguće govoriti o seljaštvu u onom smislu koji je taj naziv imao u kontinentalnoj Evropi. Klasično su američko rješenje farmeri vlasnici koji proizvode za tržište, a nedostatak najamne radne snage nadoknađuju intenzivnom mehanizacijom. Mehaničke žetelice Obeda Husseya (1833) i Cvrusa McCormica (1834) bile su tehnička dopuna djelatnosti posve trgovački nastrojenih farmera i poduzetnika špekulanata zemljom, koji su »američki način života« proširili zapadno od država Nove Engleske, osvajajući zemlju a kasnije je kupujući od vlade po smiješno niskim cijenama. Klasično prusko rješenje bilo je najmanje revolucionarno. Sastojalo se u pretvaranju feudalnih zemljoposjednika u kapitalističke poduzetnike, a kmetova u najamne radnike. Junkeri su zadržali kontrolu nad svojim posjedima s mršavom zemljom, koje su dugo obrađivali, radi izvoza proizvoda, pomoću kmetске radne snage, a sada su zapošljavali seljake »oslobođene« kmetstva — i zemlje. Krajnost je, primjer Pomeranije, gdje je tokom 19. stoljeća oko 2 000 velikih posjeda obuhvaćalo 60% zemlje, a oko 60 000 srednjih i malih ostatak, dok je znatan dio stanovništva bio posve bez zemlje.^[4] Činjenica je da je seosko radništvo 1773. godine bilo toliko beznačajno da se ne spominje ni u Kriinitzovoj *Enciklopediji kućne i agrarne privrede*. Međutim, procijenjeno je da je u Pruskoj 1849. seoskih radnika bez zemlje ili onih čiji je prihod potjecao pretežno od najamnog rada bilo gotovo dva milijuna.¹⁵¹ Još jedno sistemsko rješenje agrarnog problema u kapitalističkom smislu provela je Danska u kojoj je nikao širok sloj malih i srednjih posjednika koji proizvode za tržište. No to je, uglavnom, bila posljedica reformi iz vremena prosvijećenog apsolutizma

* Čak je u Engleskoj i ozbiljno predložena 40-ih godina 19. stoljeća.

tizma 80-ih godina 18. stoljeća, te zbog toga ne pripada posve razdoblju kojim se bavimo.

Sjevernoameričko rješenje ovisilo je o jedinstvenoj činjenici — neograničenim površinama slobodne zemlje i nedostatku bilo kakvih ostataka feudalnih odnosa ili tradicionalnog seljačkog kolektivizma. Jedina, ali slaba, zapreka širenju posve individualnih farmi bila su indijanska plemena u kojih se zadržalo kolektivno vlasništvo zemlje, što su im obično ugovorom garantirale britanske, francuske i američke vlade. Pri tome su često bila posrijedi lovišta. Potpuna proturječnost između društva koje je individualnu i otuđivu svojinu smatralo ne samo jedinim racionalnim, već i jedinim prirodnim poretkom stvari i društva koje nije imalo takve poglede, izazivalo je možda jedan od najočitijih sukoba između Jenkija i Indijanaca. Povjerenik za poslove s Indijancima napisao je⁶¹: »Među najgorim i najkobnijim (uzrocima koji su spriječili Indijance da usvoje dobra civilizacije) bilo je njihovo *zajedničko posjedovanje prevelike količine zemlje* i pravo na prevelik novčani prihod; prvo im je omogućilo da popuštaju nesjedilačkim, lutalačkim navikama i spriječilo ih da *steknu spoznaju o individualnom vlasništvu* i prednosti stalnoga doma, a drugo je pothranjivalo njihovu lijenost i gramzljivost, te im pružalo sredstva za zadovoljavanje njihovih loših navika i želja.« Lišiti ih njihove zemlje prevarom, otimanjem i drugim prikladnim vrstama pritisaka bilo je stoga moralno koliko i korisno.

Nomadski, primitivni Indijanci nisu bili jedini ljudi koji nisu ni razumjeli ni željeli primjenu buržoaske individualističke racionalnosti u vezi sa zemljom. U stvari, osim manjine prosvijećenih, poduzetnih, »jakih i trijeznih« seljaka, posvuda je golem dio seoskog stanovništva, od najvećega feudalnoga gospodara do najsiromašnijeg pastira, bio jedinstven u mržnji prema toj racionalnosti. Samo je političko-pravna revolucija, usmjerena istodobno protiv plemića veleposjednika i tradicionalnog seljaštva, mogla stvoriti uvjete u kojima bi racionalna manjina mogla postati racionalna većina. Historija agrarnih odnosa u većem dijelu zapadne Evrope i njezinim kolonijama u razdoblju kojim se bavimo upravo je historija te revolucije, iako su se njezine posljedice potpuno osjetile tek u drugoj polovici stoljeća.

Kao što smo vidjeli, prvi cilj agrarne revolucije bilo je pretvaranje zemlje u robu. Trebalo je ukinuti neotuđivo nasljeđe i druge zabrane prodaje ili diobe zemlje, koje su blokirale plemićka imanja, a zemljoposjednika izložiti zdravoj kazni bankrotstva ako je ekonomski nesposoban, čime se o-mogućuje da zemlju kupe sposobniji ljudi. Prije svega, u katoličkim i muslimanskim zemljama (u protestantskima je to već odavno bilo izvedeno) trebalo je izvući velik blok crkvenog zemljišta iz sfere nekomercijalne primjene, otvoriti ga tržištu i racionalnoj obradi; toj je zemlji predstojala sekularizacija i prodaja. Jednako velike površine zemlje u kolektivnom posjedu — koja se zbog toga loše iskorištavala — zemlje seoskih i gradskih općina, zajednička polja, ispaše, šume itd. morale su postati pristupačne privatnom poduzetništvu; njih je čekala podjela i »ograđivanje«. Nema sumnje da će novi kupci biti poduzetni, jaki i trijezni, čime se ostvaruje drugi cilj agrarne revolucije.

No to se može dogoditi samo uz uvjet da seljaštvo, iz čijih redova, nesumnjivo, stižu mnogi novi posjednici, bude i samo preobraženo u klasu koja može slobodno raspolagati svojim sredstvima. Tim se korakom automatski ostvaruje i treći cilj — stvaranje brojne »slobodne« radne snage od onih koji nisu uspjeli postati buržujci. Zato je bitna potreba bilo i oslobađanje

seljaka neekonomskih veza i dužnosti (kmetstva, plaćanja gospodarima, prisilnog rada, ropstva itd.), što bi imalo dodatnu i presudnu prednost: slobodni nadničar, potaknut izgledima na veću zaradu, ili slobodni posjednik zakupac bit će, kako se vjerovalo, efikasniji proizvođač nego onaj tko radi prisilno, peon ili rob. Ali još se jedan uvjet morao ispuniti. Naime, velik broj onih koji su samo životarili od zemlje, za koju ih je vezala čitava prethodna ljudska povijest, no koji bi činili samo višak stanovništva* kad bi njihova zemlja bila racionalno iskorištena, morali su biti iščupani iz svojih korijena i slobodno se kretati. Samo uz te nove uvjete oni će se seliti u gradove i tvornice, gdje je bila sve potrebija radna snaga. Drugim riječima, seljaci su zajedno s okovima morali izgubiti i svoju zemlju.

Za veći dio Evrope to je značilo da se sklop tradicionalnih zakonskih i političkih uredbi, opće poznat kao feudalizam, mora srušiti, tamo gdje već nije nestao. Općenito govoreći, to je od 1789. do 1848. godine ostvareno — uglavnom zahvaljujući direktnom ili indirektnom djelovanju francuske revolucije — od Gibraltara do Istočne Pruske, od Baltika do Sicilije. Odgovarajuće promjene dogodile su se u srednjoj Evropi tek 1848. a u Rusiji i Rumunjskoj 60-ih godina. Izvan Evrope nešto slično ostvareno je u Americi, izuzevši velike prostore Brazila, Kube i južnog dijela SAD, gdje se ropstvo zadržalo do 1862—1868. Slične zakonsko-pravne revolucije bile su provedene u nekoliko kolonijalnih područja, kojima su direktno upravljale evropske države, posebno u dijelovima Indije i Alžira. To se dogodilo i u Tursoj te, privremeno, u Egiptu.^[8]

Osim u Britaniji i nekoliko zemalja, gdje je feudalizam već bio nestao ili nikad nije ni postojao, metode ostvarenja revolucije putem zakonskih promjena bile su slične. U Britaniji nije bilo ni nužno ni politički izvedivo uvođenje zakonodavstva koje bi lišilo imanja velike zemljoposjednike jer su se oni i njihovi zakupci već bili prilagodili buržoaskom uređenju. Njihov otpor konačnoj pobjedi buržoaskih odnosa na selu — između 1795. i 1846. godine — bio je oštar. Međutim, premda je nezadovoljstvo veleposjednika uključivalo, u neartikularnom obliku, neku vrstu tradicionalističkog protesta protiv -razornog zamaha čisto individualističkog principa profita, i razlozi tog nezadovoljstva bili su mnogo jednostavniji: težnja da se u periodu poslijeratne depresije održe visoke cijene i visoke rente iz vremena revolucionarnih i napoleonskih ratova. To je više bio pritisak agraraca nego reakcija feudalaca. Glavna oštrica zakona bila je zato okrenuta protiv ostataka seljaštva, sitnih zakupaca i drugih bezemljaša. Od 1760. oko 5 000 »ograđivanja«, ozakonjenih aktima parlamenta o ograđivanju imanja na zahtjev pojedinaca ili nekolicine interesenata, pretvorilo je oko 6 milijuna akri (2,43 milijuna ha) zajedničkih polja i zemlje u privatne posjede, a brojne nagodbe bez takvih akta dopunile su te zahvate. Smisao Zakona o siromašnima (*Poor Law*) iz 1834. bio je da se seoskoj sirotinji život učini toliko nepodnošljivim da bude prisiljena odseliti se bilo kamo i prihvatiti bilo koji ponuđeni posao. To se ubrzo počelo i događati. Više grofovija suočilo se 40-ih godina 19. stoljeća s izgledima da im se broj stanovnika počne smanjivati, a od 1850. odlaženje sa zemlje postalo je opća pojava.

Reformama 80-ih godina ukinut je feudalizam u Danskoj, ali od toga nisu imali najviše koristi zemljoposjednici nego seljaci zakupci i vlasnici

* Prema procjenama, u ranim 30-im godinama 19. stoljeća brojčani omjeri između viška radne snage i ukupnog stanovništva bili su po zemljama ovakvi: 1 prema 6 u već gradskoj i industrijskoj Engleskoj, 1 prema 20 u Francuskoj i Njemačkoj, 1 prema 25 u Austriji i Italiji, 1 prema 30 u španjolskoj i 1 prema 100 u Rusiji. [7]

zemlje, koji su nakon ukidanja otvorenih polja bili prisiljeni ujediniti svoje parcele u individualne posjede; proces sličan »ograđivanju« dovršen je, uglavnom, do 1800. Veliki posjedi bili su parcelirani i prodani prijašnjim za-kupcima, iako je postnapoleonska depresija, koju su mali vlasnici preživjeli teže nego zakupci, usporila taj proces između 1816. i 1830. godine. Do 1865. Danska je uglavnom postala zemlja nezavisnih seljaka posjednika. U Švedskoj su slične, ali manje drastične reforme imale slične posljedice, tako da je do druge polovice 19. stoljeća tradicionalno zajedničko obrađivanje u komunalnom sistemu parcela uglavnom nestalo. Nekoć feudalni dijelovi te zemlje postali su slični onim njezinim krajevima u kojima su slobodni seljaci uvijek bili u većini, kao u Norveškoj (poslije 1815. ona je sastavni dio Švedske, a prije toga bila je dio Danske). U nekim predjelima osjećala se tendencija dijeljenja velikih posjeda, koju je neutralizirala težnja za spajanjem imanja. Rezultat toga bio je nagli porast produktivnosti poljoprivrede — u Danskoj se broj stoke udvostručio u posljednjoj četvrti 18. stoljeća — ali zbog brzog porasta stanovništva sve više seoske sirotinje nije nalazilo posla. Poslije sredine 19. stoljeća njihove nevolje izazvat će razmjerno najveću emigraciju u 19. stoljeću (uglavnom prema američkom Srednjem zapadu) iz neplodne Norveške i, nešto kasnije, iz Švedske, a manje iz Danske.

II

U Francuskoj je, kao što smo vidjeli, ukidanje feudalizma bilo djelo revolucije. Pritisak seljaka i jakobinci odveli su agrarnu reformu preko granice koja je bila poželjna za pobornike kapitalističkog razvoja (vidjeti str. 62), Francuska u cjelini nije postala ni zemlja veleposjednika i poljoprivrednih nadničara, ni zakupaca koji proizvode za tržište, već, uglavnom, zemlja raznih tipova seoskih posjednika, koji su lako postali uporište svih kasnijih političkih režima koji nisu prijetili da će im oduzeti zemlju. Stara procjena da se broj seljaka posjednika povećao za više od 50% — sa 4 na 6 i pol milijuna — prilično je vjerojatna, ali ne i sasvim provjerena. Sigurno znamo da se broj takvih vlasnika, nije smanjio, te da je u nekim krajevima porastao više nego u drugima. No bit će potrebno posebno proučavanje da bi se utvrdilo je li tipičniji departman Moselle, gdje je njihov broj između 1789. i 1801. godine porastao za 40%, ili provincija Normandie Eure, gdje je ostao nepromijenjen.^[10] Uvjeti života bili su, općenito uzveši, dobri. Čak ni 1847—1848. nije bilo pravih nedaća, osim za radnike nadničare.^[11] Zato je odljev viška radne snage u gradove bio mali, što je pripomoglo nazadovanje razvoja industrije u Francuskoj.

U većem dijelu latinske Evrope, Nizozemskoj, švicarskoj i zapadnoj Njemačkoj, ukidanje feudalizma bilo je djelo francuskih osvajačkih armija, odlučnih da »proglase odmah, u ime francuske nacije, ... ukidanje desetina, feudalizma i plemićkih prava«^[12], ili domaćih liberala koji su surađivali s Francuzima ili se nadahnjivali njihovim idejama. Do 1799. pravno-politička revolucija zahvatila je zemlje pripojene istočnoj Francuskoj, sjevernu i srednju Italiju, često samo dopunjujući razvoj koji je već bio daleko odmakao. Povratak Burbonaca nakon neuspjele revolucije u Napuljskom kraljevstvu 1798—1799. odgodio je promjene do 1808. godine; britanska okupacija sprečavala ih je na Siciliji, iako je feudalizam na otoku formalno ukinut

između 1812. i 1843. godine. U Španjolskoj je antifrancuski raspoređeni, liberalni cortes¹ u Cadizu 1811. godine ukinuo feudalizam, a 1813. neka ograničenja nasljeđivanja, premda je, kao obično, osim <u područjima što ih je duboko izmijenilo trajnije uključivanje u sastav površine Francuske, povratak starog režima odgodio praktičnu primjenu tih zakonskih mjera. Francuske reforme uglavnom nisu dovršavale, već otpočinjale ili produžavale pravno-političku revoluciju u područjima kao što je sjeverozapadna Njemačka istočno od Rajne ili Ilirske provincije (Istra, Dalmacija, Dubrovnik, kasnije i Slovenija i dio Hrvatske), koja nisu došla pod francusku upravu ili vlast do razdoblja poslije 1805.

Francuska revolucija ipak nije bila jedina snaga koja je vodila temeljitoj promjeni agrarnih odnosa. Jasni ekonomski dokazi o koristi od racionalnog iskorištavanja zemlje uvelike su utjecali na prosvijećene apsolutističke vladare predrevolucionarnog perioda i doveli do sličnih promjena. U Habsburškoj monarhiji Josip II ukinuo je kmetstvo i sekularizirao velik dio crkvene zemlje 80-ih godina 18. stoljeća. Zbog boljeg iskorištavanja zemlje, ali i zbog neprestanih pobuna, kmetovima ruske Livonije vraćen je status seljaka vlasnika, koji su imali pod švedskom upravom. To im nimalo nije pomoglo jer je pohlepa svemoćnih vlastelina ubrzo promjenu u prilog seljaka pretvorila u sredstvo njihova izrabljivanja. Nakon napoleonskih ratova ukinuti su malobrojni zakoni koji su štitali livonske seljake, tako da su oni između 1815. i 1850. izgubili barem petinu zemlje, dok su plemićki posjedi porasli između 60 i 180 posto.⁴³ Obradivao ih je sloj radnika bezem-ljaša.

Ta tri faktora — utjecaj francuske revolucije, racionalni ekonomski argumenti (utjecajnih) državnih službenika i pohlepa plemstva — uvjetovala su oslobođenje seljaka u Pruskoj između 1807. i 1816. godine. Utjecaj revolucije bio je odlučujući; njene su armije zdrobile Prusku i tako drastično pokazale bespomoćnost starog režima koji nije usvojio moderne metode, tj. one koje su iskušane u Francuskoj. Kao u Livoniji, oslobođenje seljaka vezano je uz ukidanje skromne pravne zaštite koju je seljaštvo prije uživalo. Kao naknadu za ukidanje prisilnog rada i feudalnih davanja te za svoja nova prava vlasništva seljaci su morali, među ostalim, dati svom prijašnjem gospodaru trećinu ili polovicu od zemlje koju su dotad obrađivali, ili odgovarajući novčani iznos, za njih vrlo tegoban. Dugovi i složeno pravno razrješavanje agrarnog problema nisu se još približili kraju do 1848. godine, ali je već bilo očito da od promjena veleposjednici imaju velike koristi, da je među dobitnicima i uski sloj dobrostojećih seljaka, dok većina seljaka malo što dobiva. Broj radnika bez zemlje brzo se povećavao.*

Ekonomski, rezultat je bio povoljan za duže razdoblje, iako su u početku — kao što to biva zbog velikih agrarnih promjena — gubici bili veliki. Do 1830—1831. Pruska je jedva ponovno dosegla broj krava i ovaca s početka stoljeća — sada je veći dio pripadao veleposjednicima, a manji seljacima. S druge strane, obrađene površine povećane su u prvoj polovici 19.

¹ Stari Španjolski naziv za narodnu skupštinu. U ovom tekstu odnosi se na narodnu skupštinu koja je od 1810. do 1813. u toku općenarodne borbe protiv francuske invazije, ozakonila brojne progresivne promjene i imala veliku ulogu u oslobođenju zemlje od osvajača. (Op. ur.)

* Stvaranje veleposjeda i sloja radnika bezemljaša potakao je nedostatak razvoja lokalne industrije i proizvodnja samo jedne ili dviju vrsta poljoprivrednih proizvoda za izvoz (uglavnom žitarica). To samo po sebi vodi oštroj diferencijaciji u kojoj nema mjesta za širok seljački sloj (u Rusiji tog vremena 90% žitarica za prodaju dolazi s veleposjeda, a samo 10% sa seljačkih posjeda). S druge strane, seljaci ili mali zakupci imali su prednosti tamo gdje je razvoj industrije stvorio rastuće i raznovrsno gradsko tržište prehrambenih proizvoda. Tako, dok je u Pruskoj ukinuće kmetstva seljake lišilo imovine, u Češkoj su seljaci nakon 1848. postali nezavisni posjednici.[14]

stoljeća za više od trećine, a produktivnost za oko 50%.^[15] Višak seoskog stanovništva brzo se povećavao; budući da su uvjeti na selu bili vrlo loši — glad 1846—1848. pustošila je u Nejmačkoj, vjerojatno, gore nego igdje, osim u Irskoj i Belgiji — brojni su faktori poticali migracije. Zaista, prije gladi u Irskoj među emigrantima je od svih naroda bilo najviše Nijemaca.

Pravni koraci radi osiguranja buržoaskog vlasništva nad zemljom bili su, kao što smo vidjeli, provedeni uglavnom između 1789. i 1812. godine. Njihove posljedice, osim u Francuskoj i nekoliko susjednih područja, pojavljivale su se mnogo sporije, većinom zbog snažne društvene i ekonomske reakcije nakon Napoleonova poraza. Općenito uzevši, svako napredovanje političkih sloboda gurnulo bi zakonsko-pravne promjene korak dalje od liberalne teorije prema praksi, a svako obnavljanje starih režima odgodilo bi ih, posebno u katoličkim zemljama, gdje je sekularizacija i prodaja crkvenih zemalja bila među najprećim zahtjevima liberala. Tako je u Španjolskoj privremena pobjeda liberalne revolucije 1820. godine donijela novi zakon o »skidanju okova« (*Desvinculacion*) koji je plemićima omogućio da slobodno prodaju svoju zemlju; restauracija apsolutizma poništila je taj zakon 1823. godine, ponovna pobjeda liberalizma uvela ga je opet 1835. itd. Stvarni opseg preraspodjele zemlje još je bio skroman u razdoblju kojim se bavimo, osim u krajevima gdje je postojao aktivan sloj kupaca buržuja i špekulanta zemljom, spreman iskoristiti priliku koja mu se pružala: u ravnici Bo-logne (sjeverna Italija) udio plemićkih posjeda (u općem zemljišnom fondu, op. prev.) pao je sa 78% godine 1789. na 66% godine 1804. te na 5.1% godine 1835.^[16] Na Siciliji, međutim, 90% zemlje ostalo je još dugo u rukama plemića.^{1171*}

U tome je postojala i iznimka: crkvena zemlja. Ti veliki i gotovo uvijek loše korišteni, prilično zapušteni posjedi — tvrdi se da su oko 1760. dvije trećine zemlje u Napuljskom kraljevstvu bile crkvene^[19] — imali su malo branilaca, dok su mnogi pohlepno čekali da ih se domognu. Čak ni u vrijeme apsolutističke reakcije u katoličkoj Austriji, nakon propasti prosvijećenog apsolutizma Josipa II, nitko nije predložio vraćanje sekulariziranih imanja i razdijeljenih samostanskih posjeda. Tako je udio crkvenih zemalja u jednoj općini Romagne (u Italiji) smanjen sa 42,5% godine 1783. na 11,5% godine 1812. Ali crkveni posjedi nisu prelazili samo u ruke buržoazije (čiji se udio povećao sa 24 na 47%), već i plemića (njihov udio povećavao se sa 34 na 41%).^[20] Prema tome, ne iznenađuje ni to da su povremene liberalne vlade u katoličkoj španjolskoj do 1845. uspjele prodati više od polovice crkvenih dobara, pogotovo u pokrajinama u kojima je crkveno vlasništvo bilo veoma koncentrirano ili ekonomski razvoj uznapredovao (u 15 provincija prodane su više od tri četvrtine crkvenih posjeda).^[21]

Na nesreću za liberalnu ekonomsku teoriju, ta velika preraspodjela zemlje nije stvorila klasu poduzetnih i naprednih zemljoposjednika ili za-kupaca, kao što se pouzdano očekivalo. Zašto bi se čak i kupac iz srednje klase — gradski odvjetnik, trgovac ili špekulant — u ekonomski nerazvijenim ili teško pristupačnim područjima opteretio ulaganjima i poslovima koje zahtijeva pretvaranje posjeda u dobro vođeno poduzeće, kada može, što mu je prije bilo onemogućeno, preuzeti mjesto plemićkog ili crkvenog posjednika, čija će ovlaštenja naslijediti, mareći nešto više za gotovinu, a

* Postoji mišljenje, prilično uvjerljivo, da je ta snažna seoska buržoazija, koja je »u biti vodila i usmjeravala razvoj prema ujedinjenju Italije«, samom svojom agrarnom orijentacijom težila doktri-Damo shvaćenoj slobodnoj trgovini, čime je osigurala sklonost Britanije za ujedinjenje Italije, ali i zakočila industrijalizaciju u Italiji.^[*]

manje za tradiciju i običaje? Tako je u prostranim zonama južne Evrope novi i okrutniji sloj »baruna« ojačao stari. Velike latifundističke koncentracije zemlje tek su malo smanjene, kao na jugu Apeninskog poluotoka, ponegdje su ostale netaknute, kao na Siciliji, ili su čak porasle, kao u Španjolskoj. Tako je zakonsko-pravna revolucija ojačala staru aristokraciju prinovom, to više što su mali kupci, a posebno seljaci, imali malo koristi od prodaje zemlje. U najvećem dijelu južne Evrope prastara društvena struktura ostala je, štoviše, dovoljno jaka da učini nemogućom čak i misao o masovnoj migraciji. Muškarci i žene živjeli su ondje gdje i njihovi preci; ako su ih zadesile velike nedaće, tamo su i umirali od gladi. Masovna emigracija iz južne Italije uslijedit će tek pola stoljeća kasnije.

No čak i ondje gdje je seljaštvo doista dobilo zemlju, kao u Francuskoj, dijelovima Njemačke ili Skandinaviji, ono se nije automatski pretvorilo u poduzetničku klasu malih poljoprivrednika, kao što se očekivalo. To se nije dogodilo jednostavno zato što su seljaci željeli zemlju, ali su rijetko bili skloni iskorištavanju zemlje na buržoaski način.

III

Naime, stari, tradicionalni poredak, iako neefikasan i ugnjetački, pružao je znatnu socijalnu sigurnost i, premda na vrlo bijednoj razini, određenu ekonomsku zaštitu, a da i ne spominjemo običaje i tradiciju, koji su ga učinili svetim. Periodične gladi i naporan rad, koji je muškarce činio starima u četrdesetoj, a žene u tridesetoj godini, prihvaćali su se kao božja volja; ljudi su se smatrali odgovornima samo u razdobljima izuzetnih nedaća ili revolucija. Sa stajališta seljaka, zakonsko-pravna revolucija nije dala ništa osim nekih prava, a oduzela je mnogo. Tako je u Pruskoj emancipacija dala seljaku dvije trećine ili polovicu zemlje koju je već obrađivao, oslobodila ga je prisilnog rada i drugih obaveza, ali mu je oduzela pravo na pomoć od gospodara u doba loše žetve ili pomora stoke, pravo da skuplja ili jeftino kupuje drvo iz gospodareve šume, pravo na pomoć u slučaju popravljanja ili ponovne gradnje kuće, pravo da u slučaju krajnjeg siromaštva traži gospodarevu pomoć u plaćanju poreza, pravo da napasa stoku u gospodarevu lugu. Za siromašnog seljaka to je bila visoka cijena. Podjela i ograđivanje zajedničkih polja, ispaše i šuma oduzeli su siromašnima izvore i rezerve za koje su osjećali (kao dio zajednice) da na njih imaju pravo. Slobodna trgovina zemljom značila je da će oni, vjerojatno, morati prodati ono što imaju, a stvaranje seoske klase poduzetnika donosilo je nove izrabljivače, umjesto starih ili uz stare. Sve u svemu, uvođenje liberalizma na selu bilo je poput nekog tihog bombardiranja koje je raznijelo seljacima poznatu društvenu strukturu, a na njezinu mjestu nije ostavilo ništa osim bogataša i osamljenosti koja se nazivala slobodom.

Bilo je posve prirodno da se seoska sirotinja ili čitava seoska populacija opirala što je više mogla, bilo je prirodno i da su se opirali u ime prastarog ideala trajnog i pravednog društva, tj. u ime crkve i legitimnog kralja. Izuzmemo li seljačku revoluciju u Francuskoj (a čak ni ona 1789. nije bila općenito antiklerikalna ni antimonarhistička), svi značajniji seljački pokreti u vremenu koje proučavamo, ako nisu bili usmjereni protiv *stranog* kralja ili crkve, pokazivali su očitu privrženost kleru i vladaru. Južnotalijansko seljaštvo pridružilo se 1799. gradskom preproletarijatu u društvenoj kontrarevoluciji

protiv napuljskih jakobinaca i Francuza, u ime „svete vjere“ i Burbonaca; to su bile i parole kalabrijske i apulijske razbojničke gerile protiv francuske okupacije, kao i kasnije protiv ujedinjenja Italije. Svećenici i junaci-razbojnici vodili su španjolsko seljaštvo u gerilskom ratu protiv Napoleona. Crkva, kralj i krajnji tradicionalizam, koji je bio čudan čak i početkom 19. stoljeća, pokretali su karlističku gerilu u Baskiji, Na-varri, Kastiliji, Leonu i Aragoniji u nepomirljivom ratu protiv španjolskih liberala 30-ih i 40-ih godina 19. stoljeća. Kad su se 1810. pobunili meksički seljaci, vjerovali su da ih u borbi vodi Bogorodica od Guadalupe. Car i crkva suprotstavljeni su 1809. godine Bavarcima i Francuzima pod vodstvom krčmara Andreasa Hofera u Tirolu. Za cara i pravoslavlje bore se Rusi 1812 — 1813. Poljski revolucionari u Galiciji znali su da ukrajinske seljake mogu pokrenuti samo pravoslavni i unijatski svećenici, ali nisu uspjeli, jer su seljaci više voljeli cara nego gospodu. Izvan Francuske — u kojoj su republikanizam ili bonapartizam između 1791. i 1815. godine zahvatili priličan dio seljaštva, dok je u mnogim krajevima zemlje crkva oslabila već prije revolucije — malo je bilo područja gdje je postojalo ono što bismo danas nazvali lijevom krilom seljačkog pokreta, možda najviše u predjelima gdje je crkva bila strani i odavno omražen upravljač, kao u papskoj Romagni i Emiliji. Čak su i u Francuskoj Bretagna i Vendee ostale uporišta pučkog monarhizma u prilog Burbonaca. Nemogućnost da se evropski seljaci pobune zajedno s jakobincima ili liberalima, tj. zajedno s odyjetnicima, trgovcima, upravniciima imanja, činovnicima i zemljoposjednicima, osudila je na propast revoluciju 1848. u zemljama gdje velika francuska revolucija nije podijelila seljacima zemlju, a tamo gdje se to dogodilo strah od gubitaka ili zadovoljstvo postojećim stanjem učinili su ih jednako neaktivnima.

Naravno, seljaci ne ustaju za stvarnog kralja, kojeg nisu ni poznavali, već za idealnoga, pravednog kralja koji bi, samo kad bi znao što se zbiva, kaznio svoje podanike i velikaše zbog prekršaja što ih čine. Međutim, često su ustajali za stvarnu crkvu. Jer seoski svećenik bio je jedan od njih, sveci su, sigurno, bili samo njihovi, a zahtjeve sa zapuštenih crkvenih imanja ponekad su lakše podnosili nego pohlepu svjetovnjaka. Tamo gdje je seljaštvo imalo zemlju i bilo slobodno, kao u Tirolu, Navarri, ili (bez kralja) u katoličkim kantonima Švicarske Wilhelma Telia, njegov tradicionalizam bio je obrana relativne slobode od prodiranja liberalizma. Ondje gdje je situacija bila drugačija seljaštvo je bilo revolucionarnije. Svaki poziv na otpor strancima i buržujima, bilo da je dolazio od svećenika, kralja, bilo od nekog drugog, mogao je izazvati ne samo pljačkanje kuća aristokracije i gradskih odvjetnika, već i procesije, s bubnjevima i slikama svetaca, koje kreću da osvoje i podijele zemlju, ubiju plemiće i siluju njihove žene te spale pravne dokumente. Jer seljaci su, sigurno, protiv volje Krista i kralja bili siromašni i bez zemlje. To je čvrsta podloga društveno-revolucionarnog nemira, koja je seljačke pokrete u područjima kmetstva i veleposjeda, ili u zonama malog i rascjepkanog posjeda, činila nepouzdanim saveznikom reakcije. Da bi skrenuli od legitimizmom zabašurene revolucionarnosti prema pravoj ljevici, bila je potrebna samo spoznaja da su kralj i crkva prešli na stranu lokalnih bogataša, te da revolucionarni pokret čine ljudi poput njih samih. Garibaldijev pučki radikalizam možda je prvi takav pokret, i napuljski razbojnici pozdravili su ga s oduševljenjem, iako i dalje slave crkvu i Burbonce. Marksizam i bakunjinizam bit će još uspješniji. No prijelaz seljačke pobune s politički desnog krila prema lijevom krilu uglavnom se neće zbiti

prije 1848. godine jer se velik utjecaj buržoaske privrede na zemlju, koji će endemične seljačke nemire pretvoriti u epidemiju, tek počeo širiti u drugoj polovici stoljeća, osobito za vrijeme i nakon velike agrarne krize 80-ih godina 19. stoljeća.

IV

Za veliki dio Evrope, vidjeli smo, zakonsko-pravna revolucija bila je nešto nametnuto izvana i odozgo, sličnija nekom umjetnom potresu nego postepenom smirivanju. To se još više osjećalo u potpuno neburžoaskim privredama koje je (strana) buržoaska privreda podjarmila, kao u Africi i Aziji.

Tako su u Alžiru francuski osvajači zatekli karakteristično srednjovjekovno društvo sa čvrsto utemeljenim i razvijenim sistemom vjerskih škola — govorilo se da su francuski vojnici-seljaci bili neobrazovaniji od ljudi koje su pokorili¹²²¹ — škola koje su financirali brojni vakufi*. Francuzi su škole zatvorili, smatrajući ih rasadnicima praznovjerja. Crkveni posjedi prodavali su se Evropljanima, koji nisu razumjeli njihovu svrhu, niti da su pravno neutuđivi. Učitelji, koji su obično pripadali moćnim religioznim bratstvima, odlazili su u nepokorene krajeve da bi pomogli ustaničkim snagama Abd-el Kader. Počelo je sistematsko pretvaranje zemlje u otuđivu privatnu svojinu, čije su se prave posljedice osjetile tek mnogo kasnije. Kako bi uopće evropski liberal mogao shvatiti složeno tkivo privatnih i kolektivnih prava i obaveza koje je sprečavalo, u kraju kao što je Kabilija, cjepkanje zemlje na bezbroj malih parcela i maslinika u individualnom vlasništvu?

Alžir je, s mukom, osvojen do 1848. godine. Do tog vremena prostranstvima Indije upravljali su Britanci već duže od jedne generacije. Budući da nitko od evropskih doseljenika nije želio zemlju, nije bilo ni problema obične eksproprijacije. Utjecaj liberalizma na agrarni život u Indiji bio je, prije svega, posljedica težnji britanske uprave da uvede prikladan i djelotvoran sistem oporezivanja. Spoj pohlepe i pravnog individualizma doveo je do katastrofe. Prava na zemlju bila su u Indiji prije dolaska Britanaca složena, kao u svakom tradicionalnom, ali ne i nepromjenjivom društvu, koje povremeno preplavljaju strani osvajači. No ta su se prava, općenito govoreći, osnivala na dva čvrsta temelja; zemlja je pripadala — *de jure* ili *de facto* — zajednicama sa samoupravom (plemenima, klanovima, seoskim općinama, bratstvima itd.), a vlast je dobivala dio njihovih proizvoda. Iako je dio zemlje bio otuđiv, u određenom smislu, iako bi se neki agrarni odnosi mogli smatrati zakupničkim, a neka seoska plaćanja rentama, zapravo nije bilo ni zemljoposjednika, ni zakupaca, ni individualnog vlasništva nad zemljom, ni rente u engleskom smislu. To je bila neugodna situacija sasvim neshvatljiva britanskim činovnicima i upravljačima, pa su se prihvatili uvođenja agrarnog uređenja kakvo su poznavali. U Bengal, prvom velikom području koje je došlo pod direktnu britansku upravu, porez na zemlju je za vladavine Mogula skupljala neka vrsta fiskalnih zakupnika, posrednika između države i seljaka — zemindari. Englezi su smatrali da oni odgovaraju britanskim zemljoposjednicima, koji plaćaju porez na svoja cjelokupna imanja, da su oni upravo sloj preko kojeg treba organizirati ubiranje

* Vakufi su posjedi u islamskim sredinama koji odgovaraju imanjima kakva su se poklanjala crkvi u srednjovjekovnim kršćanskim zemljama, u dobrotvorne ili vjerske svrhe.

poreza, sloj čiji interes za zemlju mora dovesti do poboljšanja u poljoprivredi, a čija politička podrška može stranoj vlasti osigurati stabilnost. Budući lord Teignmouth napisao je u »Minuti« 18. 6. 1789, ocrtavši »trajno uređenje« bengalskih prihoda: »Smatram zemindare posjednicima zemlje, na koju imaju nasljedna prava vlasništva... Iz tog osnovnog prava proistječe pravo raspolaganja zemljom, prodajom ili hipotekom...«^[23] Varijacije tog tzv. zemindarskog sistema primijenit će se na 19% područja Indije kasnije pod britanskom upravom.

Zbog pohlepe, više nego zbog prikladnosti, uveden je drugi način skupljanja poreza, koji se primjenjivao u nešto više od polovice područja Indije pod britanskom upravom — *ryotwari*. Tu se britanski upravljači ponašaju kao nasljednici orijentalnih despota, koje su smatrali vrhovnim vlasnicima *čitave* zemlje, te poduzimaju herkulski zadatak porezne procjene za svakog seljaka, tretirajući ga kao malog vlasnika ili, prije, zakupca. Iza toga je stajao princip čistog agrarnog liberalizma, postavljen s uobičajenom jasnoćom moćnih upravljača. On je zahtijevao, po riječima Goldsmida i Wingatea, »ograničenje kolektivne odgovornosti na mali broj zemljišta gdje su polja zajednička ili podijeljena među suseljanima, priznanje privatnog vlasništva nad zemljom, potpunu slobodu u odnosu prema renti podzakupaca i prodaji, olakšanje prodaje i prenošenje zemlje razrezivanjem poreza na parcele«^[24]. Seoska zajednica tako je posve zanemarena, usprkos jakom negodovanju ureda za prihode u Madrasu (1808—1818), koji je ispravno smatrao da je razrezivanje kolektivnog poreza po seoskim zajednicama mnogo realnije, te branio zajednice (također vrlo tipično) kao najbolju garanciju privatnog vlasništva. Doktrinarni liberalizam i pohlepa prevladali su, i »blagoslov privatnog vlasništva« pao je na indijsko seljaštvo.

Njegove loše strane bile su toliko očite da su se osvajači u kasnije pokorenim i zauzetim krajevima sjeverne Indije (ti su predjeli obuhvaćali oko 30% buduće britanske Indije) vratili nešto izmijenjenom zemindarskom sistemu, uz neke pokušaje priznanja postojećih zajednica, posebno u Punjabu.

U pritisku na seljake udružili su se liberalna doktrina i bezosjećajna pohlepa, te je teret poreza znatno porastao (u provinciji Bombavu, pošto je 1817—1818. osvojena, prihodi od zemlje su u četiri godine udvostručeni). Malthusovo i Ricardovo učenje o renti postalo je osnova teorije o prihodima iz Indije, iako se osjećao i utjecaj prvaka utilitarizma Jamesa Milla. Prema toj teoriji, prihod od zemlje je čisti višak koji nije ni u kakvom odnosu s (prometnom) vrijednošću proizvoda. Taj je prihod, jednostavno, rezultat toga što je neko zemljište plodnije od drugoga, a prisvajaju ga veleposjednici, sa sve poraznijim posljedicama za ukupnu privredu. Ni konfiskacija čitavog tog prihoda ne bi utjecala na bogatstvo zemlje, osim što bi, možda, spriječila rast zemljišne aristokracije, sposobne da ucjenjuje zdrave poslovne krugove. U zemlji kakva je Britanija, s politički jakim agrarnim interesima, takvo radikalno rješenje — koje bi išlo sve do nacionalizacije zemlje — bilo je neizvedivo, ali u Indiji ga je mogla nametnuti moć ideološki opredijeljenih osvajača. Tako se sijeku dvije linije liberalnih shvaćanja. Vigovski upravljači 18. stoljeća i stariji poslovni krugovi zastupaju zdravorazumsko gledište da neuki mali posjednici na rubu egzistencije nikad neće akumulirati kapital ni unaprijediti privredu. Zato su bili skloni »trajnom uređenju« bengalskog tipa, koje je poticalo stvaranje klase zemljoposjednika, utvrđujući trajnu poreznu stopu (tj. smanjujući stopu), podupirući time štednju i unapređivanje gospodarstva. Utilitaristički upravljači,

predvođeni neumoljivim Millom, pretpostavljali su nacionaliziranu zemlju, s masom malih seljaka zakupnika, opasnostima što su prijetile od nove zemljoposjedničke aristokracije. Da je Indija bila imalo nalik Britaniji, vigoovski smjer bio bi uvjerljiviji, a nakon sipojske pobune 1857. to je i postao zbog političkih razloga. No u danoj situaciji oba su gledišta bila jednako neprimjerena indijskoj poljoprivredi. Nadalje, kako je industrijska revolucija u Britaniji napredovala, tako se posebni interesi stare Istočnoindijske kompanije (kojoj je, među ostalim, trebala kolonija dovoljno bogata da je može izrabljivati, postajali sve podređeniji općim interesima britanske industrije (kojoj je Indija bila potrebna prije svega kao tržište, izvor prihoda, ali ne i kao konkurencija). Zbog toga je prevladala utilitaristička politika koja je osiguravala strogu britansku kontrolu i viši porezni prihod. Uobičajeni porezi prije Britanaca odnosili su najviše trećinu prihoda, a Britanci su obično ubirali polovicu. Tek kad je doktrinarni utilitarizam doveo do velikog osiromašenja i pobune 1857, porezi su malo ublaženi.

Primjenom ekonomskog liberalizma u Indiji nije stvoren ni sloj prosvijećenih zemljoposjednika ni snažno, nezavisno seljaštvo, samo je uveden nov element nesigurnosti, izgrađena složena mreža parazita i izrabljivača sela (tj. novih službenika britanske uprave),^[25] ostvarena znatna preraspodjela zemlje i koncentracija vlasništva te izazvan rast seljačkih dugova i siromaštva. U području Cawnpore (Uttar Pradesh) više od 84% imanja bilo je u rukama nasljednih zemljoposjednika u vrijeme kad je ondje prevladavala Istočnoindijska kompanija. Do 1840. godine 40% svih imanja kupnjom je dospjelo u privatno vlasništvo, a do 1872. godine 62,6%. čak više od 3 000 imanja ili sela u tri područja sjeverozapadnih pokrajina (Uttar Pradesh) — oko tri petine ukupnog broja — promijenilo je vlasnike, a više od 750 prešlo ih je u ruke lihvara.^[26]

Može se mnogo toga reći u obranu prosvijećenog i sistemskog apsolutizma koji su uveli utilitaristički činovnici britanske uprave u tom razdoblju. Donijeli su mir, prilično razvili javne ustanove, stvorili djelotvornu administraciju, uveli zakone koji su se poštovali, formirali nepodmitljive više upravne slojeve, ali ekonomski su potpuno promašili. Od svih područja pod upravom evropskih vlada ili vlada evropskog tipa, uključivši čak i carsku Rusiju, Indijom su harale najveće i najpogubnije gladi, možda — statistike su manjkave za rani period — sve veće kako je odmicalo stoljeće.

Pokušaja primjene liberalnih zemljišnih zakona bilo je još samo u jednom velikom kolonijalnom (ili bivšem kolonijalnom) području — Latinskoj Americi. Ondje stara feudalna španjolska kolonizacija nije pokazivala predrasude protiv kolektivnog i općinskog vlasništva Indijanaca dokle god su bijeli naseljenici mogli doći do zemlje koju su željeli. Nezavisne vlade, međutim, prihvatile su se uvođenja liberalizma u duhu francuske revolucije i Benthamovih ideja, koji ih je inspirirao. Tako je Bolivar naredio parce-lizaciju zajedničke zemlje u Peru (1824), a većina novih republika, u duhu španjolskih liberala, ukinula je neotuđive baštine. To je dovelo do djelomične preraspodjele i usitnjavanja imanja, iako je velika *hacienda* (*estan-cia, finca, fundo*),, ostala glavna jedinica zemljoposjedništva u većini republika. Nasrtaj na kolektivnu svojinu sasvim je propao. Doduše, on nije ni bio ozbiljnije proveden do druge polovice 19. stoljeća. U stvari, liberalizacija političke ekonomije ostala je jednako umjetna kao i liberalizacija političkog sistema. Usprkos parlamentima, izborima, zemljišnim zakonima itd., Latinska Amerika je, u biti, živjela kao i prije.

V

Promjene u sferi vlasništva nad zemljom bile su politički vid rušenja tradicionalnoga seoskog društva, a ekonomski vid te promjene bio je prodor novog tipa poljoprivrede i svjetskog tržišta. Od 1789. do 1848. godine privredni preobražaj još nije bio dovršen, na što upućuje i vrlo niska stopa migracija. Sa širenjem željezničkog i parobrodskog prometa tek počinje stvaranje jedinstvenoga svjetskog poljoprivrednog tržišta, u vremenu prije velike agrarne krize u kasnom 19. stoljeću. Lokalna poljoprivreda bila je još uglavnom zaštićena od inozemne konkurencije, pa čak i od suparništva susjednih provincija. Konkurencija industrije još je malo škodila brojnim seoskim obrtnicima i kućnoj proizvodnji, osim što je neke od malih, do tada samostalnih privrednika pretvorila u opskrbivače šireg tržišta. Nove metode zemljoradnje — izvan prostora uspješne kapitalističke poljoprivrede — sporo su prodirale na selo, premda je uzgoj novih industrijskih biljaka brzo napredovao, posebno šećerne repe, koja <se širila zbog Napoleonove zabrane uvoza (britanskog) šećera od trske, kao i prehrambenih biljaka, osobito kukuruza i krumpira. Bile su potrebne izuzetne privredne okolnosti, kao što je blizina visokoindustrijalizirane privrede ili sprečavanje normalnog razvoja, da bi na osnovi posve ekonomskih razloga došlo do prave katastrofe nekog agrarnog društva.

Takve su okolnosti postojale, takva se katastrofa dogodila u Irskoj i, manje, u Indiji. U Indiji je tokom nekoliko desetljeća jednostavno razorena dotad napredna kućna radinost i seoska industrija koja je bila dopuna prihoda sa zemlje; drugim riječima provedena je deindustrijalizacija. Između 1815. i 1832. vrijednost izvezene indijske pamučne robe pala je sa 1,3 milijuna na manje od 100 000 funti, dok je uvoz britanske pamučne robe porastao šesnaest puta. Oko 1840. jedan promatrač već je upozorio na pogubne posljedice pretvaranja Indije u »poljoprivrednu farmu Engleske; to je zemlja raznovrsne prerađivačke proizvodnje koja je postojala stoljećima i nije imala konkurencije ako joj je bila pružena poštena prilika... Svesti Indiju na poljoprivrednu zemlju znači učiniti joj nepravdu.«^[271] Opis nije posve točan jer prerađivačka je proizvodnja u Indiji bila, kao i u mnogim drugim zemljama, sastavni dio poljoprivrede. Zato je deindustrijalizacija učinila selo još više ovisnim o promjenljivoj sreći žetve.

Još je teža bila situacija u Irskoj. Ondje su stanovništvo činili gotovo samo mali, ekonomski zaostali, nesigurni zakupci koji su od zemljoradnje dobivali sredstva za preživljavanje, plaćali maksimalne rente malom sloju stranih, uglavnom odsutnih zemljoposjednika koji se zemljom nisu bavili. Osim u sjeveroistočnom dijelu (Ulsteru), zemlja je već odavno bila lišena prerađivačke proizvodnje zbog merkantilističke politike vlade Britanije, čija je kolonija bila Irska, a zatim i zbog konkurencije britanske industrije. Jedna poljoprivredna novost — uvođenje krumpira umjesto dotad prevladavajućih kultura — omogućila je velik porast stanovništva. Naime, krumpirom posadenim na jednom jutru zemlje može se prehraniti mnogo više ljudi nego ako je ista površina pod travom za ispašu ili zasijana bilo kojim od većine ostalih usjeva. Zemljoposjednici žele što veći broj zakupaca koji plaćaju rentu, a kasnije im trebaju i kao radna snaga za obrađivanje novih farmi na kojima se proizvodi za izvoz na sve veće britansko tržište. Tako je broj malih zakupa rastao: 1841. u Connachtu 64% svih većih posjeda bilo je manje od pet jutara, a postojao je i golem (ali nepoznat) broj patuljastih

imanja, manjih od jednog jutra. Na takvim mnogobrojnim komadićima zemlje stanovništvo se stalno povećavalo tokom 18. i ranog 19. stoljeća, živeći uglavnom od 10 do 12 libri (4,5—5,4 kg) krumpira na dan po osobi i — barem do 20-ih godina — od malo mlijeka i slučajno ulovljene haringe; stanovništvu Irske po siromaštvu nije bilo ravnog u Evropi.¹²⁸¹

Budući da nije bilo alternativnog zaposlenja — jer je industrijalizacija bila isključena — kraj takvog razvoja mogao se matematički predvidjeti. Kad stanovništvo zbog svog povećanja jednom preraste prehrambene mogućnosti i posljednje parcele krumpira, zasadenoga čak i na jedva obradivom zemljištu, dogodit će se katastrofa. Ubrzo nakon napoleonskih ratova pojavljuju se prvi njeni znaci. Nestašica hrane i epidemije ponovno deset-kuju narod čije se masovno agrarno nezadovoljstvo može vrlo lako objasniti. Loše žetve i bolesti usjeva sredinom 40-ih godina pojavile su se kao streljački odred za već osuđeni narod. Nitko ne zna, niti će se ikad točno znati, broj žrtava velike gladi u Irskoj 1847. godine, koja je nesumnjivo najveća katastrofa u Evropi tokom razdoblja o kojemu govorimo. Prema procjenama, oko milijun ljudi umrlo je od gladi, a još milijun ljudi emigriralo je između 1846. i 1851. Godine 1820. Irska je imala samo malo manje od sedam milijuna stanovnika, 1846. godine, možda, osam i pol, a 1851. šest i pol milijuna, i otada se broj stanovnika nastavio smanjivati zbog emigracije. »*Heu dira famēs!*« (O užasna gladi!) pisao je neki župnik vraćajući se tonu srednjovjekovnih kroničara, »*Heu saeva hujus memorabilis anni pestilentialis*«² (O, strašna nesreća ove nezaboravne godine.) U to vrijeme nije bilo krštenja u župama Galway i Mayo, jer nije bilo rođeno nijedno dijete.

Indija i Irska bile su, vjerojatno, zemlje u kojima je između 1789. i 1848. najteže bilo seljacima. Ali nitko tko je imao bilo koju drugu mogućnost izbora nije htio biti ni radnik na farmi u Engleskoj. Uglavnom se smatra da se položaj tog nesretnog sloja izrazito pogoršavao nakon sredine 90-ih godina 18. stoljeća, djelomično zbog ekonomskih razloga, djelomično zbog sistema Speenhamland (od 1795), dobronamjernog, ali promašenog pokušaja da se radnicima osigura minimalna nadnica, podupirući plaće sredstvima doprinosa za sirotinju. Njegovi su glavni rezultati bili poticaj farmerima da smanje nadnice i demoralizacija radnika. Slabi i neuki pokušaji otpora radnika mogu se naslutiti iz rasta prekršaja zakona o lovu tokom 20-ih godina, sve češćih paleža i napada na imovinu u 30-im i 40-im godinama, ali najviše o njima svjedoči »posljednji radnički ustanak«, epidemija pobuna koja se spontano širila od Kenta po drugim grofovijama krajem 30-ih godina i bila surovo ugušena. Ekonomski liberalizam predlaže rješenje problema poljoprivrednih radnika na sebi svojstven, poslovan i bezdušan način: treba ih prisiliti da traže zaposlenje uz ekonomsku² nadnicu ili da se sele. Novi zakon o siromašnima (*New Poor Law*) iz 1834. godine, neobično bešču-tan dokument, omogućuje siromašnima potporu samo ako pristanu da žive u novim radionicama (gdje su muškarcu bili odvojeni od žena i djece kako ne bi održavali sentimentalnu i nemaltusovsku naviku nerazboritog razmnožavanja) i ukida župske obaveze minimalnog uzdržavanja. Tako je pomoć siromašnima drastično smanjena (iako je do kraja perioda kojim se bavimo u Britaniji ostalo bar milijun siromaha), a radnici su se polako počeli seliti. Zbog ikriže poljoprivrede njihov je položaj i dalje bio vrlo bijedan. Nije se bitno popravio sve do 50-ih godina.

² Nadnica koja poduzetniku osigurava prosječan profit. (Op. ur.)

Položaj poljoprivrednih radnika bio je doista bijedan posvuda, iako u najzaostalijim i izoliranim krajevima možda nije bio gori nego što je bio dotad. Za njih zlosretno otkriće krumpira omogućilo je smanjenje njihova životnog standarda u velikom dijelu sjeverne Evrope, a pravih poboljšanja za njih nije bilo, npr. u Pruskoj, sve do 50-ih ili 60-ih godina 19. stoljeća. Situacija samodovoljnog seljaka možda je bila nešto bolja, iako su mali vlasnici u doba gladi živjeli očajno. Francuska je kao seljačka zemlja vjerojatno bila manje nego druge zemlje pogođena poljoprivrednom krizom nakon poleta iz razdoblja napoleonskih ratova. Zaista, bilo je dovoljno da francuski seljak baci pogled preko La Manchea i uspoređi svoj položaj s položajem britanskog radnika 1788. godine pa da bez sumnje shvati tko je bolje prošao.* U međuvremenu, na drugoj strani Atlantika, američki farmeri mogli su, uspoređujući se sa seljacima Starog svijeta, čestitati samima sebi na dobroj sreći što ne dijele njihovu sudbinu.

* »Mnogo sam boravio među seljacima i radnicima u svojoj zemlji i u inozemstvu i moram uistinu reći da nisam nikad upoznao uglađeniji, čistiji, marljiviji, štedljiviji, trezniji, bolje odjeveni narod nego što su francuski seljaci. U tom smislu oni se veoma razlikuju od većeg dijela škotskih poljoprivrednih radnika, koji su vrlo prljavi i bijedni, od mnogih Engleza, koji su pokorni, slomljenog duha i žive skučenim životom, od jadnih Iraca, koji su poluodjeveni i tavori u uvjetima Jivljaka . . . « H. Colman, *Agrarna i seoska privreda Francuske, Belgije, Holandije i Švicarske* (The Agricultural and Rural Economy of France, Belgium, Holland and Switzerland, 1848, str. 25—26).

PREMA INDUSTRIJSKOM SVIJETU

»These are indeed glorious times for the Engineers.« (Ovo su zaista slavna vremena za graditelje strojeva.)

James Nasmyth, izumitelj parnog čekića^[1]

»Devant de tels temoins, o secte progressive,
Vantez-nous le pouvoir de la locomotive,
Vantez-nous le vapeur et les chemins de fer.«
(Pred takvim svjedocima, o napredna družbo,
hvalite nam lokomotive moć hvalite nam paru i
željeznicu.)

A. Pommier^[2]

Prije 1848. godine samo je Britanija bila zaista industrijalizirana zemlja i ona je vladala svijetom. Vjerojatno su do 40-ih godina i SAD, te dobar dio zapadne i srednje Evrope prešli ili upravo prelazili prag industrijske revolucije. Već je bilo prilično sigurno da će se SAD moći smatrati — za dvadeset godina, mislio je Richard Cobden sredinom 30-ih godina^[3] — ozbiljnim konkurentom Britanije, a 40-ih godina neki Nijemci, i nitko drugi, već su ukazivali na brz industrijski napredak njemačkih zemalja. No očekivanja još nisu dostignuća, i do 40-ih godina stvarni industrijski preobražaj u zemljama izvan engleskoga jezičnog područja bio je još vrlo skroman. Na pr., 1850. godine postojalo je samo nešto više od stotinjak kilometara željezničkih pruga u cijeloj Španjolskoj, Portugalu, Skandinaviji, švicarskoj i na Balkanskom poluotoku, a nešto manje u ostalim neevropskim zemljama (izuzevši SAD). Izuzmemo li Britaniju i nekoliko drugih zona, svijet 40-ih godina u ekonomskom i socijalnom pogledu možda se i ne čini suviše različit od onoga iz 1788. Veći dio svjetskog stanovništva, tada kao i prije, činili su seljaci. Godine 1830. postojao je samo jedan grad na Zapadu s više od milijun stanovnika (London), jedan s više od pola milijuna (Pariz), a izvan Britanije samo 19 evropskih gradova s više od 100 000 stanovnika.

Osim u Velikoj Britaniji, promjene su u svijetu tekle sporo, jer je njegovim ekonomskim životom vladao prastari ritam dobrih i loših žetvi, koji još nije bio zamijenjen novim ritmom industrijskih poleta i kriza. Kriza 1857. godine bila je, vjerojatno, prva koja se osjetila širom svijeta, a čiji uzrok nije bila agrarna katastrofa. Međutim, to je imalo vrlo dalekosežne političke posljedice. Ritam promjena u industrijskim i neindustrijskim područjima razlikovao se između 1780. i 1848. godine.*

* Pobjeda industrijskog sektora u svijetu donijela je težnju da se uskladi ritam promjena, ali na drugačiji način.

Ekonomska kriza koja je 1846—1848. zahvatila tako veliki dio Evrope bila je starog tipa, u njoj je poljoprivreda bila odlučni činilac. To je, u određenom smislu, posljednji i, možda, najgori ekonomski slom *ancien regimea*. Nije bilo tako u Britaniji, gdje se najgori potres u razdoblju rane industrijalizacije dogodio između 1839. i 1842. godine, zbog sasvim »modernih« razloga, a poklopio se s prilično niskim cijenama žitarica. Spontani socijalni nemiri u Britaniji dosegli su vrhunac u neplaniranom čartističkom generalnom štrajku u ljeto 1842. godine (tzv. *plug riots* — »nemiri klinova«). Kad su nemiri 1848. zahvatili kontinentalnu Evropu, Britanija je pretrpjela samo prvu cikličku depresiju prije dugog razdoblja viktorijanske ekspanzije, a tako je bilo i u Belgiji, koja je također već višemanje industrijalizirana. Revolucija u kontinentalnoj Evropi, bez odgovarajućeg pokreta u Engleskoj, bila je, kao što je predvidio Mane, osuđena na propast. On, međutim, nije predvidio da je bilo neminovno da se kontinentalna Evropa pobuni sama, bez Britanije, i to zbog razlika u njihovu razvoju.

Ipak, između 1789. i 1848. godine nije važno što su ekonomske promjene bile male, prema kasnijim mjerilima, već što su se bitne promjene očito događale. Prva među njima bila je demografska promjena. Počela je dotad neviđena »eksklozija« svjetskog stanovništva — osibto u područjima pod utjecajem dvojne revolucije — te se tokom 150 godina njegov broj povećao nekoliko puta. Budući da su se popisi stanovništva prije 19. stoljeća provodili u malo zemalja, a i oni koji postoje nisu pouzdani,* ne možemo točno reći po kojoj je stopi raslo stanovništvo u tom razdoblju, ali rast je, sigurno, bio izuzetan i najveći (osim, možda, u rijetko naseljenim zemljama u kojima se naseljavaju dotad pusti i neiskorišteni prostori, kao u Rusiji) u ekonomski najrazvijenijim krajevima. Stanovništvo SAD (koje se povećavalo zbog imigracije i izazova neograničenih prostora i izvora) poraslo je između 1790. i 1850. godine gotovo šest puta — sa 4 na 23 milijuna. Populacija Velike Britanije gotovo je udvostručena između 1800. i 1850, a gotovo utrostručena između 1750. i 1850. Stanovništvo Pruske (unutar granica iz 1846) gotovo se udvostručilo između 1800. i 1846. godine, kao i u evropskom dijelu Rusije (bez Finske). Broj stanovnika u Norveškoj, Danskoj, Švedskoj, Nizozemskoj i velikom dijelu Italije gotovo je udvostručen između 1750. i 1850. godine (ali je stopa rasta bila niža tokom razdoblja kojim se bavimo), a broj stanovnika Španjolske i Portugala povećao se za trećinu.

O izvanevropskim zemljama manje znamo, ali čini se da se stanovništvo Kine brzo povećavalo tokom 18. i početkom 19. stoljeća, sve dok dolazak Evropljana i nova, silazna etapa tradicionalnoga cikličkog kretanja kineske političke historije nisu doveli do sloma uspješnog upravljanja zemljom pod mandžurskom dinastijom, koja je upravo u tom razdoblju bila na vrhuncu moći.* U Latinskoj Americi stopa demografskog rasta bila je, vjerojatno, slična onoj u Španjolskoj.^[4] Nema znakova eksplozije stanovništva u ostalim dijelovima Azije. Populacija Afrike vjerojatno je ostala nepromijenjena. Samo u nekim, gotovo nenastanjenim područjima naseljavali su se bijeli doseljenici izuzetno brzo, kao u Australiji u kojoj 1790. praktički nije bilo bijelaca, a 1851. već ih je bilo pola milijuna.

Izuzetni porast stanovništva neizmjereno je potakao privredu, iako bismo ga trebali smatrati prije posljedicom nego uzrokom ekonomske revolucije,

* Prvi popis stanovništva u Britaniji proveden je 1801, a prvi pouzdaniji 1831.

* Uobičajeni dinastički ciklus u Kini trajao je oko 300 godina; Mandžurci su došli na vlast sredinom 17. stoljeća.

jer da nije bilo nje, brzi rast stanovništva ne bi mogao potrajati duže vrijeme (doista, u Irskoj, gdje ga nije pratila dugotrajna privredna revolucija, nije se održao). Porast stanovništva donio je novu radnu snagu, posebno *mladu* radnu snagu, i nove potrošače. Svijet tog razdoblja bio je, zaista, mnogo mlađi nego ijedan prije njega: pun djece, mladih parova i ljudi u cvijetu mladosti.

Druga velika promjena odnosi se na komunikacije. Željeznički promet bio je 1848. u povojima, iako je u Britaniji, SAD, Belgiji, Francuskoj i Njemačkoj već stekao prilično praktično značenje. Međutim, i prije uvođenja željeznica poboljšanja su, u usporedbi s prethodnim razdobljem, bila zapanjujuća. Tako je u austrijskom carstvu (bez Ugarske) od 1830. do 1847. sagrađeno više od 30 000 milja (48 300 km) novih putova, čime se ukupna duljina cesta povećala 2,3 puta.^[5] U Belgiji je između 1830. i 1850. duljina cesta gotovo udvostručena. Čak je i u Španjolskoj, uglavnom zahvaljujući francuskoj okupaciji, oskudna cestovna mreža gotovo udvostručena. U SAD, gdje su privredni pothvati obično bili mnogo veći nego igdje, splet poštanskih cesta³ povećao se više od osam puta — sa 21 000 milja (oko 33 800 km) u 1800. na 170 000 (oko 273 500 km) u 1850. godini;« Britanija je već imala sistem kanala, a u Francuskoj ih je od 1800. do 1847. izgrađeno otprilike 2 000 milja (oko 3 200 km). U SAD su otvoreni ključni vodeni putovi — Erie, Chesapeake i Ohio. Ukupna je tonaža brodova zapadnog svijeta više nego udvostručena između 1800. i ranih 40-ih godina. Parobrodi su već povezivali Britaniju i Francusku (1822) i plovili Dunavom (1840. bilo je parobroda ukupne težine oko 370 000 tona a jedrenjaka 9 milijuna tona, no na parobrode je već otpadala možda šestina ukupne nosivosti tereta). I ponovno su Amerikanci nadmašili sve ostale, natječući se čak i s Britanijom u stvaranju najveće trgovačke flote.*

Ne smijemo potcijeniti ni velika poboljšanja u brzini i nosivosti prijevoznih sredstava ostvarena u tom razdoblju. Nema sumnje, kočije kojima je »car svih Rusa« od Petrograda do Berlina stigao za četiri dana (1834) nisu bile na raspolaganju običnim smrtnicima, ali su se oni mogli poslužiti novim brzim poštanskim kolima (preuzetima od Francuza i Engleza) kakva su poslije 1824. put od Berlina do Magdeburga prevaljivala za 15 sati, umjesto za dva i po dana. Željeznica i standardizacija pristojbi za poštanske pošiljke — sjajni izum Rowlanda Hilla iz 1839 (dopunjen uvođenjem ljepljivih maraka 1841) — izazvali su povećanje poštanskog prometa. No i prije toga, čak i u zemljama manje razvijenima od Britanije, poštanski promet se naglo povećavao: između 1830. i 1840. broj pisama poslanih tokom jedne godine u Francuskoj se povećao sa 64 na 94 milijuna. Jedrenjaci su bili ne samo brži i pouzdaniji, nego i, u prosjeku, veći nego prije.^[7]

U tehničkom pogledu te promjene nisu bile toliko poticajne kao željeznica, iako su divni novi mostovi koji se izvijaju iznad rijeka, veliki umjetni plovni putovi i dokovi, kliperi koji plove punim jedrima, elegantne poštanske kočije bili i ostali među najljepšim proizvodima industrijskog dizajna. Suvremenike je zadivijavalo koliko su olakšali putovanja i transport, povezujući gradove s provincijom, siromašne i bogate krajeve, te uvelike utjecali i na rast stanovništva. Naime, u predindustrijsko vrijeme porast stanovništva nije kočila uobičajena visoka smrtnost, već periodične, često sasvim

³ Tako su se nazivale ceste sagrađene ili prilagođene u prvom redu za brzi poštanski promet. (Op. ur.)

* Umalo nisu i uspjeli u tome oko 1860. godine, prije nego što je gradnja čeličnih brodova opet dala prednost Britancima.

lokalne katastrofe — glad i nestašica hrane. Opasnost od gladi smanjila se u zapadnom svijetu tog razdoblja (osim u godinama kad bi žetva posvuda bila loša, kao 1816—1817. i 1846—1848) prije svega zbog unapređivanja transporta i zbog općeg poboljšanja djelatnosti vlada i administracija (vidjeti 10. poglavlje).

Treća velika promjena odnosi se na opseg trgovine i migracije. Doduše, ona se nije dogodila posvuda. Nema znakova da su, npr., već u to vrijeme kalabrijski ili apulijski seljaci bili spremni seliti se, niti da se znatnije povećala količina robe na velikim sajmovima u Nižnjem Novgorodu (danas Gorkom).¹⁸¹ No sagledamo li svijet »dvoje revolucije« kao cjelinu, možemo reći da je već bio počeo veliki pokret ljudi i dobara. Između 1816. i 1850. oko pet milijuna Evropljana napustilo je svoje zemlje (gotovo četiri petine otišle su u Sjevernu i Južnu Ameriku), a povećavala se i migracija unutar pojedinih zemalja. Između 1780. i 1840. godine ukupna međunarodna trgovina zapadnog svijeta povećala se više nego tri puta, a između 1780. i 1850. više nego četiri puta. Prema kasnijim mjerilima, sve je to vrlo skromno*, ali prema prijašnjima — a upravo s njima su tada ljudi uspoređivali svoje doba — premašuju i najsmjelije snove.

II

Točnije rečeno, nakon 1830. godine — prekretnice koju historičar tog vremena ne može previdjeti bez obzira na to što ona nije posebno područje njegova interesa — tempo ekonomskih i društvenih promjena ubrzavao se vidljivo i naglo. Izuzevši Britaniju, razdoblje francuske revolucije i ratova (do 1815) donijelo je razmjerno malo neposrednih promjena, osim u SAD, gdje je nakon rata za nezavisnost uslijedio nagli uspon: do 1810. udvostručena je količina obrađenog zemljišta, flota se povećala sedam puta, čime su bile naviještene buduće mogućnosti te zemlje. (Stroj za čišćenje pamuka, parobrod, pokušaji proizvodnje pomoću tekuće vrpce, kao u žitnom mlinu Olivera Evansa, američka su dostignuća tog perioda.) Osnove velikog dijela kasnije industrije, pogotovo teške, stvorene su u Napoleonovo doba, ali je malo toga ostalo poslije završetka ratova, koji je posvuda popratila privredna kriza. U cjelini uzevši, period od 1815. do 1830. godine vrijeme je nazadovanja, u najboljem slučaju sporog oporavka. Države su uvodile red u svoje financije — obično oštrom deflacijom (posljednja je to učinila Rusija 1841). Proizvodnja je posrtala pod udarcima krize i međusobne konkurencije pojedinih zemalja; američka pamučna industrija bila je veoma pogođena. Urbanizacija je tekla sporo: do 1828. ruralno stanovništvo u Francuskoj raslo je jednakom brzinom kao i gradsko. Poljoprivreda je stagnirala, osobito u Njemačkoj. Promatrač ekonomskog kretanja u tom razdoblju nije imao razloga za pesimizam, čak ni kad bi izuzeo veoma razvijenu britansku privredu, ali teško je mogao pomisliti da se ijedna zemlja osim Britanije i, možda, SAD približava industrijskoj revoluciji. Uzmimo očit pokazatelj nove industrije: izvan Britanije, SAD i Francuske broj parnih strojeva i primjena pare kao pogonske energije jedva su vrijedni pažnje statističara.

* Između 1850. i 1858. godine emigrirala su 22 milijuna Evropljana. Godine 1889. ukupna vrijednost međunarodne trgovine iznosila je gotovo 3 400 milijuna funti, dok 1840. nije dosegla vrijednost 600 milijuna.

Poslije 1830. godine (otprilike) situacija se mijenja brzo i temeljito, tako da su do 1840. karakteristični problemi industrijskog društva — novonastali proletarijat, strah od nekontrolirane urbanizacije — postali uobičajeni u ozbiljnim raspravama širom zapadne Evrope i mora političara i upravljača. Između 1830. i 1838. broj parnih strojeva u Belgiji je udvostručen a broj njihovih konjskih snaga utrostručen: sa 354 stroja (11000 KS) na 712 (30 000 KS). Godine 1850. ta mala ali visoko industrijalizirana zemlja imala je gotovo 2 300 parnih strojeva ukupne snage 66 000 KS^[9], i proizvodila je 6 milijuna tona ugljena (gotovo tri puta više nego 1830); 1830. nije bilo dioničkih društava u belgijskom rudarstvu; a 1841. gotovo polovica ugljenokopa bila je u rukama akcionarskih kompanija.

Bilo bi dosadno navoditi odgovarajuće podatke za Francusku, za njemačke države, Austriju ili neku drugu zemlju ili zonu u kojoj su temelji moderne industrije postavljeni tih dvadeset godina. Njemačka tvrtka Krupp uvela je prvi parni stroj 1835. godine, prvi rovovi velikih rurskih rudnika prokopani su 1837, prva visoka peć na koks u velikom centru proizvodnje čelika u Vitkovicama u Češkoj postavljena je 1836, a prva, Falokova valjaonica u Lombardiji 1839—1840. Podaci su to nezanimljiviji zato što je industrijalizacija velikih razmjera — osim u Belgiji i, možda, Francuskoj — uslijedila tek poslije 1848. Između 1830. i 1848. stvaraju se industrijske zone, niču poznati industrijski centri i tvrtke koje su opstale i ostale općepoznate do danas, ali to još nije ni doba njihova mladenaštva, a kamoli zrelosti. Gledajući natrag, u 30-e godine, možemo naslutiti što je značila ta atmosfera uzbuđenih tehničkih eksperimenata, usavršavanja i inovacija. Značila je, na primjer, otvaranje američkog Divljeg zapada; međutim, prva mehanička žetelica Cyrusa McCormicka (1834) i prvih 78 mjerica žita poslanih 1838. godine istočno od Chicaga spominju se u historiji samo zbog onoga što je uslijedilo poslije 1850. Godine 1846. još je trebalo čestitati na smjelosti onome tko se upustio u proizvodnju stotine žetelica: »Bilo je doista teško naći dovoljno drske, srčane i energične ljude koji će se prihvatiti nesigurnog posla proizvodnje žetelica, jednako teško kao i uvjeriti seljake da pomoću njih žanju žito ili da s nešto više naklonosti gledaju na takove novosti.«^[10] Bilo je to doba sistematske gradnje evropskih željeznica i teške industrije, istodobno i revolucije u načinu investiranja. Ali da braća Pereire poslije 1851. nisu postala veliki pustolovi financiranja industrije, malo bismo pažnje obratili njihovoj zamisli o *»uredu za davanje i uzimanje zajmova*, preko kojega bi industrija mogla posuđivati od svih kapitalista po najpovoljnijim uvjetima, uz posredništvo najbogatijih bankara kao jamaca«. Taj su projekt predložili novoj francuskoj vladi 1830. godine, ali ga je ona odbila.^[11]

Kao u Britaniji, prodor industrijalizacije zasnovao se na robu masovne potrošnje — najviše na tekstilu, no ponekad i na prehrambenim proizvodima. Međutim, bazna industrija — proizvodnja željeza, čelika, ugljena — bila je tada važnija nego u prvoj, britanskoj industrijskoj revoluciji: 1846. u Belgiji je 17% od ukupno zaposlenih u industriji radilo u baznoj proizvodnji, a u Britaniji 8—9%. Godine 1850. tri četvrtine parnih strojeva u Belgiji primjenjivalo se u rudarstvu i metalurgiji.^[12] Kao i u Britaniji, prosječno novo industrijsko poduzeće — tvornica, željezara ili rudnik — bilo je malo, a okruživala ga je kućna proizvodnja, rasuta manufaktura, proizvodna djelatnost na osnovi posrednih ugovora, privredni oblici s mnogobrojnim radnicima koje nisu neposredno zahvatile tehničke promjene, ali čiji je broj

rastao zbog potreba tvornica i tržišta. Međutim, upravo će razvoj industrije i trgovine kasnije donijeti propast toj vrsti radne snage. U Belgiji (1846) je u tvornici na prerađi vune, lana i pamuka radilo prosječno 30, 35 ili 42 radnika, a u Švedskoj (1838) je prosječno u »tvornici« tekstila radilo samo 6 ili 7 radnika^[13]. Međutim, ima i znakova veće koncentracije proizvodnje nego u Britaniji, što se može i očekivati tamo gdje se industrija razvila kasnije, ponekad poput industrijskih otoka u seoskoj okolini, u kojima se primjenjuju već stečena iskustva i razvijena tehnologija, često i uz plansku podršku vlade. U Češkoj su 1841. godine tri četvrtine svih predilaca pamuka radile u tvornicama koje su zapošljavale više od stotinu radnika, a gotovo polovica njih radila je u 15 tvornica koje su zapošljavale više od 200 radnika^[14]. (S druge strane, do 50-ih godina 19. stoljeća tkalo se gotovo isključivo ručno.) Znakova koncentracije proizvodnje bilo je još više u teškoj industriji, koja je preuzimala vodeće mjesto: prosječna belgijska topionica (1838) zapošljavala je 80 radnika, a prosječni belgijski rudnik ugljena (1846) oko 150 radnika^[15], da i ne spominjemo industrijske divove poput poduzeća Cockerilla u Seraingu, koji su zapošljavali 2 000 ljudi.

Industrijski krajolik nalikovao je na niz jezera posutih otocima. Shvatimo li pojedinu zemlju kao jezero, otoci su industrijski gradovi, seoski kompleksi (kao skupovi manufakturnih sela, uobičajeni u srednjoj Njemačkoj i češkim brdima) ili industrijske zone: tekstilni gradovi kao Mulhouse, Lille ili Rouen u Francuskoj, Elberfeld-Barmen (gdje je bio dom Engelsove obitelji, pobožnih prerađivača pamuka) ili Krefeld u Pruskoj, te istovrsna proizvodna područja u južnoj Belgiji ili Saskoj. Ako kao jezero shvatimo masu nezavisnih obrtnika, seljaka koji robu za prodaju proizvode samo zimi, i radnika u rasutoj manufakturi, tada su otoci tvornice, rudnici i željezare raznih veličina. Krajolikom je još dominirala voda ili — ako metaforu više prilagodimo realnosti — močvara nesamostalnih proizvodnji koja se stvarala oko industrijskih i trgovačkih centara. Kućne i slične proizvodnje koje su nastale prije, kao dodatak feudalne poljoprivrede, također su još postojale. One su većinom — kao proizvodnja lanenog platna u Šleskoj — brzo i tragično propadale.^[16] Veliki gradovi bili su slabo industrijalizirani, ali im je bila potrebna velika populacija radnika i obrtnika da bi se zadovoljile potrebe u vezi s potrošnjom, transportom i općim uslugama. Gradovi s više od 100 000 stanovnika, osim Lyona, samo su u Britaniji i Americi bili i industrijski centri. Milano je, npr. 1841. imao samo dva mala parna stroja. U stvari, tipičan industrijski centar bio je — i u Britaniji i u kontinentalnoj Evropi — srednje velik provincijski grad ili skup sela.

Postoji, međutim, bitna razlika između evropske kontinentalne — donekle i američke — industrijalizacije te britanske: preduvjeti spontanog razvoja na osnovi privatnih poduzeća bili su manje povoljni. Kao što smo vidjeli, u Britaniji su, nakon dvadesetak godina polaganih priprema, postojali važni faktori proizvodnje, a stvarne institucionalne zapreke kapitalističkom razvoju nije bilo. U drugim zemljama nije bilo tako. U Njemačkoj je, na primjer, izrazito nedostajao kapital, na što upućuje i skromni životni standard njemačke srednje klase (nedostatak većih sredstava prikrivala se privlačnom strogošću bidermajerske unutrašnje dekoracije). Cesto se zaboravlja da je, prema suvremenim njemačkim mjerilima, Goethe, čija kuća u Weimaru ponešto nadmašuje — ali ne suviše — uobičajenu udobnost stanova

skromnih bankara britanske sekte Clapham⁴, bio vrlo bogat čovjek. Dvorske dame, pa čak i princeze u Berlinu, nosile su 20-ih godina 19. stoljeća cijele godine jednostavne pamučne haljine, a ako su imale svilenu odjeću, štedjele su je za posebne prilike.^{117^} Tradicionalni cehovski sistem majstora, kalfi i šegrta smetao je poslovnom poduzetništvu, sprečavao pokretnost kvalificiranih radnika, stajao na putu ekonomskoj promjeni. Obaveza obrtnika da pripada cehu u Pruskoj je ukinuta 1811, ali ne i cehovi, a njihovo članstvo još je i politički ojačano municipalnim zakonodavstvom tog perioda. Cehovska proizvodnja ostala je gotovo nepromijenjena do 30-ih i 40-ih godina. Drugdje će puna *Gewerbefreiheit* (sloboda obrta) biti uvedena tek 50-ih godina.

Mnoštvo malih država, svaka s posebnom upravom i interesima, još je ometalo racionalni razvoj. Veliki uspjeh je značilo već i stvaranje Carinskog saveza (kojemu nije pripadala Austrija), što je uspjelo Pruskoj, koja je djelovala u vlastitom interesu, koristeći se prednostima svoje strateške pozicije između 1818. i 1834. godine. Svaka vlada, merkantilistička i paternalistička, nametala je svoje odredbe i administrativni nadzor poniznim podanicima što je koristilo stabilnosti društva, ali je smetalo privatnom poduzetništvu. Pruska država kontrolirala je kvalitetu i cijene u obrtnoj proizvodnji, šlesku kućnu industriju lanenog platna i rudnike na lijevoj obali Rajne. Za otvaranje rudnika bila je potrebna dozvola vlade, koju je ona mogla povući i kad je posao već bio započet.

U takvim okolnostima (kakve su bile i u mnogim drugim državama) tok industrijskog razvoja neminovno je bio nešto drugačiji nego u Britaniji. U Evropi su vlasti imale mnogo veći udio u industrijalizaciji, ne samo zato što su već bile navikle na to, već i zato što su morale. Vilim I, kralj Ujedinjenog Nizozemskog Kraljevstva, osnovao je 1822. Sveopće društvo za poticanje nacionalne industrije Nizozemske (*Societe Generale pour favoriser l'Industrie Nationale des Pays Bas*), kojemu je poklonjena državna zemlja; oko 40% dionica upisao je kralj, a ostalim dioničarima garantirao je 5% dobiti. Pruska država nastavila je upravljati velikim dijelom rudnika u zemlji. Svugdje su vlasti planirale gradnju željezničkih pruga, a ako ih nisu gradile, onda su investiranje u njih poticale povlasticama i garancijama. Zaista, do danas je Britanija ostala jedina zemlja čije su željeznice izgrađene zahvaljujući riskantnim ali unosnim privatnim pothvatima, bez potpora i garancija investitorima. Prva i najbolje planirana evropska željeznička mreža bila je belgijska, zamišljena početkom 30-ih godina da bi odvojila novu nezavisnu državu od nizozemskoga komunikacijskog sistema (koji se osnivao, prije svega, na vodenim putovima). Političke teškoće i neodlučnost konzervativne *grande bourgeoisie* da sigurne investicije zamijeni nesigurnima odgodili su sistematsku izgradnju francuskih željeznica, o čemu je skupština odlučila još 1833. godine. U Austriji je zbog nedostatka sredstava odgođena gradnja koju je država planirala 1842, a slično je bilo i u Pruskoj.

Zbog sličnih su razloga evropska poduzeća, mnogo više nego britanska, ovisila o prikladno moderniziranom poslovnom životu, trgovačkom i bankarskom zakonodavstvu i financijskom aparatu. Francuska revolucija pružila je jedno i drugo: Napoleonovi zakoni, koji jamče slobodu ugovora, priznaju mjenice i druge trgovačke papire te daju odredbe o dioničkim društvima

⁴ Sekta *Clapham* bila je grupa evangelističkih kršćana, sastavljena pretežno od bogatih anglikanaca, koja je djelovala u Engleskoj između 1790. i 1830. godine. Zalažala se za ukidanje ropstva, misionsku akciju, reformu zatvora, vjerski odgoj siromašnih i njihovo moralno uzdizanje. (Op. ur.)

(kao što je *societe anonyme et commandite*, koji su prihvaćeni u cijeloj Evropi, osim Britanije i Skandinavije), postali su zato opći model zakonodavstva. Štoviše, u Evropi su prihvaćene i metode financiranja industrije koje su izmislili revolucionarni mladi sensimonisti, braća Pereire. Najveći su uspjeh postigli u vrijeme svjetskog poleta 50-ih godina, ali već 30-ih godina *Societe Generale* počelo je u Belgiji provoditi investicijsko bankarstvo kakvo su zamislila braća Pereire, a financijeri u Nizozemskoj prihvatili su ideje sensimonista (iako ih većina poslovnih ljudi još nije slušala). Bitan cilj tih ideja bila je mobilizacija raznih domaćih izvora kapitala, koji se inače ne bi spontano uključili u razvoj industrije, a čiji vlasnici ni sami nisu znali gdje da ulože novac; ta sredstva bit će sada aktivirana preko banaka i investicijskih udruženja. To je proslavilo 1850. urodilo za kontinentalnu Evropu (posebno Njemačku) karakterističnim fenomenom velike banke koja je istodobno i investitor te zato dominira industrijom i olakšava njenu ranu koncentraciju.

III

Međutim, u ekonomskom razvoju tog perioda postoji golem paradoks razvoja Francuske. Teoretski, trebalo je da napreduje brže od svih ostalih zemalja. Kao što smo vidjeli, imala je institucije koje su savršeno odgovarale kapitalističkom razvoju. Dosjetljivost i inventivnost njenih poduzetnika nije bilo premca u Evropi. Francuzi su izmislili ili prvi razvili robnu kuću, reklamu i, zahvaljujući premoći nauke, razne tehničke novosti i dostignuća: fotografiju (na kojoj su radili Nicephore Niepce i Daguerre), Leblancov proces dobivanja sode, Bertholletov postupak bijeljenja klorom, elektroplatinira-nje, galvanizaciju. Francuski bankari bili su najinventivniji na svijetu. Zemlja je imala velike rezerve kapitala, koji je izvozila, uz pomoć tehničkih znanja, u cijelu Evropu, a poslije 1850. čak i u Britaniju, npr. preko »Londonske opće kompanije za omnibuse«. Do 1847. godine oko 2 250 milijuna franaka investirano je u inozemstvo.¹¹⁸¹ Izvozom kapitala Francusku je nadmašivala samo Britanija, dok su sve ostale zemlje uvelike zaostajale za njom. Pariz je bio centar međunarodnih financija, koji je malo zaostajao za Londonom; a u vremenima krize, kao 1847. godine, bio je i jači od Londona. Francuski kapital 40-ih godina osniva u Evropi kompanije za uvođenje plina — u Firenci, Veneciji, Padovi, Veroni — i dobiva dozvolu za osnivanje takvih kompanija u Španjolskoj, Alžiru, Kairu i Aleksandriji. Francuski poduzetnici financirali će željeznice širom Evrope (osim u Njemačkoj i Skandinaviji).

A ipak, u osnovi je privredni razvoj u Francuskoj bio mnogo sporiji nego u drugim zemljama. Njeno stanovništvo raslo je ravnomjerno, bez velikih skokova. Francuski gradovi (osim Pariza) širili su se polako, a početkom 30-ih godina neki su se čak i smanjivali. Njena je industrijska moć krajem 40-ih godina bila nesumnjivo veća od ostalih zemalja kontinentalne Evrope — imala je parnih strojeva više nego sve ostale zemlje evropskog kopna zajedno — ali je zaostajala za Britanijom, a počinjala je zaostajati i za Njemačkom. Zaista, usprkos prednostima i ranom startu u utrci privrednog preobražaja. Francuska nikad nije postala velika industrijska sila poput Britanije, Njemačke i SAD.

Objašnjenje je tog paradoksa, kao što smo vidjeli (str. 74) sama francuska revolucija, koja je, Robespierreovom rukom, odnijela mnogo toga što

je dala Ustavotvorna skupština. Kapitalistički dio francuske privrede bio je superstruktura sagrađena na nepokretnoj osnovici — seljaštvu i maloj buržoaziji. Samo je malo slobodnih radnika, bez zemlje, dolazilo u gradove; nije postojalo dovoljno veliko i stalno rastuće tržište za standardiziranu jeftinu robu, kakva je omogućila bogatstvo naprednih industrijalaca drugdje. Mnogo je kapitala uštedeno, ali zašto bi se on morao uložiti u domaću industriju?^[19] Mudri francuski poduzetnici radije su proizvodili luksuznu robu nego robu široke potrošnje; mudri francuski financijeri radije su ulagali u stranu nego u domaću proizvodnju. Privatno poduzetništvo i ekonomski rast idu zajedno samo ako drugi osigurava prvome veći profit nego ostali oblici ulaganja. U Francuskoj nije bilo tako, pa je francuski kapital oplodio ekonomski rast drugih zemalja.

Druga se krajnost zbivala u SAD. Zemlja nije imala dovoljno kapitala, ali ga je bila spremna uvoziti, a Britanija ga je pak bila spremna izvoziti. Nije bilo ni dovoljno radne snage, no nakon velike gladi sredinom 40-ih godina počeli su pristizati milijuni suvišnih s Britanskih otoka i iz Njemačke. Nedostajalo je i tehnički kvalificiranih ljudi, no čak je njih — tekstilne radnike iz Lancashirea, rudare i metalce iz Walesa — bilo moguće dovesti iz industrijaliziranih područja svijeta, a već se razvila i američka spretnost u pravljenju strojeva — s vremenom sve poznatija — koji štede i pojednostavnjuju rad. SAD su nedostajala samo naselja i komunikacije pa da se otvore na izgled beskonačni prostori i izvori. Sam proces unutrašnjeg širenja bio je dovoljan da održi gotovo neograničen rast; no američki naseljenici, vlasti, misionari i trgovci već su se širili kopnom sve do Pacifika, a njihova trgovačka mreža — pomoću najdinamičnije i druge po veličini trgovačke flote na svijetu — prostirala se oceanima, od Zanzibara do Havaja. Karipsko more i Pacifik postaju izabrana područja američkog imperija.

Svaka institucija nove republike poticala je akumulaciju, dosjetljive inovacije i privatnu inicijativu. Brojno stanovništvo, naseljeno u obalnim gradovima i novoosvojenim državama u unutrašnjosti, tražilo je standardiziranu robu za osobnu i kućnu upotrebu te opremu za farme, stvarajući tako idealno, homogeno tržište. Nagrade za pronalazaštvo i poduzetnost bile su velike i njima su težili izumitelji parobroda (1807—1813), risačih čavlića (1807), stroja za narezivanje vijaka (1809), umjetnog zubala (1822), izolirane žice (1827—1831), revolvera (1835), pisačeg i šivačeg stroja (1843—1846), kružne tiskarske preše (1846) i niza poljoprivrednih strojeva. Nijedna se privreda u tom razdoblju nije razvijala brže od američke, iako je njezin vrtooglavi uspon počeo tek poslije 1860.

Samo jedna velika zapreka stajala je na putu pretvaranju SAD u svjetsku privrednu silu: sukob industrijskog i farmerskog Sjevera i polukolonijalnog Juga. Sjever se koristio evropskim kapitalom, radnicima i vještinama, ali ih je uvezio, posebno iz Britanije, kao nezavisna privreda, dok je Jug (koji se koristio malo čime od svega toga) imao tipičnu privredu ovisnu o Britaniji. Ovisnom ju je učinio uspjeh u opskrbi tvornica Lancashirea gotovo cjelokupnom količinom pamuka koja im je bila potrebna, kao što će se kasnije Britanija poslužiti australskom vunom i argentinskim mesom. Jug je bio za slobodnu trgovinu, koja mu je omogućavala da prodaje svoje proizvode Britaniji i zauzvrat kupuje jeftinu britansku robu, a Sjever je, gotovo od početka (1816), štutio domaće proizvođače od svih stranaca — tj. Britanaca — koji bi im mogli konkurirati nižim cijenama. Sjever i Jug otimali su se o područja Zapada — Jug da bi ondje proširio plantaže s robovskom radnom snagom i

stekao nova područja za svoje nazadne, samodovoljne brdske naseljenike, a Sjever da bi pribavio nove poljoprivredne zone gdje će se upotrebljavati njegove mehaničke žetelice i podizati velike klaonice. Sve do gradnje velikih transkontinentalnih pruga Jug, koji je kontrolirao deltu Mississippija, glavni izlaz za Srednji zapad, imao je važne ekonomske adute. Tek građanski rat 1861—1865. godine — koji je, po svom ishodu, zapravo, značio ujedinjenje Amerike zaslugom i u korist sjevernjačkog kapitalizma — donosi rješenje budućnosti američke privrede.

Rusija, drugi budući gigant svjetske privrede, još je bila ekonomski zanemariva sila, iako je bilo dalekovidnih promatrača koji su predviđali da će joj prostranstvo, brojnost stanovnika i prirodnih izvora donijeti, prije ili kasnije, veliku moć.

Rudnici i manufaktura koje su carevi stvorili u 18. stoljeću, čiji su vlasnici bili zemljoposjednici i feudalni trgovci, a radnici u njima kmetovi, polako su propadali. Nove industrije — kućna i mala tekstilna poduzeća — počele su se primjetno širiti tek 60-ih godina 19. stoljeća. Sporo je napredovao čak i izvoz žitarica na Zapad iz plodnih ukrajinskih područja crnice. Ruski dio Poljske bio je nešto napredniji, ali ni za nj, kao ni za druge zemlje istočne Evrope, od Skandinavije do Balkanskog poluotoka, još nije došlo vrijeme velikih ekonomskih promjena. Slično je bilo u južnoj Italiji i Španjolskoj, izuzevši male oaze u Kataloniji i Baskiji. Čak su i u sjevernoj Italiji privredne promjene, iako su bile mnogo veće, bile mnogo vidljivije u poljoprivredi (koja je u tim krajevima bila glavna sfera za ulaganje kapitala i poslovno poduzetništvo), u trgovini i pomorstvu nego u industriji. Razvoj industrije u cijeloj južnoj Evropi ometala je nestašica tada jedinoga značajnog izvora energije — ugljena.

Tako se dio svijeta razvijao prema industrijskoj moći, a dio je zaostajao u razvoju. No ta dva različita kretanja nisu bila nepovezana. Ekonomska stagnacija, tromost, čak i nazadovanje bili su posljedice ekonomskog napretka. Jer kako bi relativno zaostale privrede mogle odoljeti snazi — ili, ponekad, privlačnosti — novih centara bogatstva, proizvodnje i trgovine? Engleska i još nekoliko evropskih zona mogle su lako svladati svaku konkurenciju snižavanjem cijena. Odgovaralo im je da budu radionica svijeta. Ništa se nije činilo prirodnije nego da manje razvijeni proizvode hranu i, možda, vade rude pa razmjenjuju ta nekonkurentna dobra za proizvode britanskih (i drugih zapadnoevropskih) manufaktura. Richard Cobden rekao je Talijanima: »Sunce je vaš ugljen.«^[20] Ako je vlast u slabo razvijenoj zemlji bila u rukama velikih zemljoposjednika, naprednih poljoprivrednika ili stočara, takva razmjena odgovarala je objema stranama. Kubanski vlasnici plantaža bili su sasvim zadovoljni što mogu zarađivati na šećeru i uvoziti stranu robu, omogućujući strancima da kupuju šećer. U zemljama gdje se mogao čuti glas domaćih industrijalaca, gdje su vlasti cijenile prednosti uravnoteženoga privrednog razvoja, ili barem uvidale nedostatke ovisnosti, situacija je bila manje povoljna. Friedrich List, njemački ekonomist — prihvativši uobičajenu masku filozofske apstrakcije — odbacivao je međunarodnu privredu koja je od Britanije stvorila glavnu ili jedinu industrijsku silu i tražio protekcionizam; isto su činili, kao što smo vidjeli — ali bez filozofiranja — Amerikanci.

To je bilo moguće politički nezavisnoj privredi, dovoljno snažnoj da prihvati ili odbaci ulogu koju joj je dodijelila početna industrijalizacija malog dijela svijeta. Privreda koja nije bila nezavisna, kao u kolonijama, nije imala

izbora. U Indiji, vidjeli smo, trajao je proces deindustrijalizacije. Egipat pruža još življu sliku tog procesa. Jer egipatski vladar Mehmed Ali sistematski se prihvatio pokušaja da u svojoj zemlji stvori modernu, što, uz ostalo, znači i industrijsku privredu. Ne samo što je poticao uzgajanje pamuka za svjetsko tržište (od 1821), već je oko 1838. uložio priličnu svotu od 12 milijuna funti u industriju, čime je omogućeno zapošljavanje oko 30 do 40 tisuća radnika. Što bi se bilo dogodilo da je Egipat ostao prepušten sam sebi, ne možemo znati. Ono što se stvarno dogodilo bilo je sklapanje britan-sko-turskog ugovora 1838. godine, koji je Egiptu nametnuo strane trgovce, i time je uništen monopol na vanjsku trgovinu, na kojemu je Mehmed Ali gradio svoju politiku. Poraz Egipta u sukobu sa Zapadom 1839—1841. godine prisilio ga je da smanji vojsku i tako izgubi veći dio poticaja za industrijalizaciju.TM Ni prvi ni posljednji put u 19. stoljeću, topovnjače Zapada »otvorile« su zemlju trgovini, tj. nadmoćnoj konkurenciji industrijaliziranog dijela svijeta. Tko bi, gledajući Egipat u vrijeme britanskog protektorata krajem 19. stoljeća, prepoznao zemlju koja je prije pedeset godina — izazivajući odvratnost Richarda Cobdena* — bila prva država nebijelaca koja je potražila moderni put iz privredne zaostalosti?

Od svih ekonomskih posljedica razdoblja dvojne revolucije podjela na napredne i zaostale zemlje pokazala se kao najdublja i najtrajnija. Već do 1848. postalo je jasno koje će zemlje pripadati prvoj grupi — zapadna Evropa (bez Pirenejskog poluotoka). Njemačka, sjeverna Italija, dijelovi srednje Evrope, Skandinavija, SAD i, možda kolonije doseljenika engleskoga jezičnog područja. No bilo je jasno i da ostatak svijeta, osim nekoliko malih zona, zaostaje ili, pod pritiskom zapadnjačke trgovine ili topovnjača i vojnih ekspedicija, postaje ekonomski ovisan o prvoj grupi. Sve dok Rusi 30-ih godina 20. stoljeća ne razviju snagu za skok preko te provalije između naprednih i zaostalih, ona će ostati nepremostiva, i postajati sve veća, između manjine i većine čovječanstva. Nijedna druga činjenica nije jače od te obilježila historiju dvadesetog stoljeća.

* Najbolji sirovi pamuk troši se uzalud, umjesto da bude prodan nama... Ni to još nije zlo, jer u manufakturama rade ur— *Cobdena* (Life of Cobden), III poglavlje.

KARIJERA OTVORENA TALENTU

»Jednom sam s nekim gospodinom iz srednje klase razgovarao o Manchesteru. Govorio sam mu o strašnim, nezdravim slumovima i obraćao mu pažnju na užasne uvjete u dijelu grada u kojemu žive tvornički radnici. Rekao sam da nikad u životu nisam vidio tako loše sagrađen grad. On je strpljivo slušao i na uglu, gdje smo se rastali, primijetio: 'Pa ipak, ovdje je zaradeno mnogo novca. Do viđenja, gospodine!'«

F. Engels, Položaj radničke klase u Engleskoj ^[1]

»L'habitude prevalut parmi les nouveaux financiers de faire publier dans les journaux de menu des diners et les noms des convives.« (Među novim novčarima pojavila se navika da u novinama štampaju jelovnike sa svojih večera i imena uzvanika.)

M. Capefiguet^[2]

Lako se mogu raspoznati institucije koje je srušila ili uspostavila revolucija, ali one nisu prava mjera promjena. Najvažniji rezultat revolucije u Francuskoj bilo je dokidanje aristokratskog društva. Ne aristokracije u smislu hijerarhije društvenih položaja, koji se razlikuju po titulama i drugim vidljivim znakovima isključivosti, ni onih koji se oblikuju prema prototipu takve hijerarhije što je predstavlja plemstvo po krvi. Društva osnovana na individualnom karijerizmu pozdravljaju takve vidljive i ustaljene znakove uspjeha. Napoleon je čak stvorio novo plemstvo od svakojakih ljudi, koje se poslije 1815. pridružilo starim aristokratima. Kraj aristokratskog uređenja nije značio i kraj aristokratskog utjecaja. Klase u usponu bile su sklone simbole svog bogatstva i moći tražiti među oblicima koje je prijašnji vladajući sloj postavio kao uzore udobnosti, raskoši i sjaja. Žene bogatih suk-nara iz Cheshirea željele su postati »dame« čitajući brojne knjige o etiquette i otmjenom životu, koje su se množile od 40-ih godina. Zbog istih su razloga profiteri iz napoleonskih ratova cijenili barunske titule, a buržoaski saloni bili su puni »baršuna, zlata i ogledala, loših imitacija naslonjača i drugog namještaja u stilu Luja XV... Engleski stil za sluge i konje, ali bez aristokratskog duha.« Koliko ima taštine u hvalisanju nekog bankara nepoznatog porijekla: »Kad se pojavim u svojoj loži u kazalištu, svi se *lorgnetti* okreću prema meni i primam gotovo kraljevske počasti!«^[3]

Osim toga, kultura poput francuske na koju su tako duboko utjecali dvor i aristokracija ne može izbrisati njihove tragove. Tako izrazite teme francuske prozne literature — fina psihološka analiza osobnih odnosa (koja

počinje s aristokratskim piscima 17. stoljeća) ili stilizirano zavođenje 18. stoljeća — postaju sastavni dio »pariške« buržoaske civilizacije. Prije su samo kraljevi imali službene ljubavnice, a sada ih imaju i uspješni novčari. Kurtizane su svojim dobro plaćenim čarima reklamirale uspjeh bankara koji su ih mogli izdržavati ili mladića koji su na njih rasipali svoje posjede. Na mnogo je načina revolucija sačuvala aristokratske crte francuske kulture u vrlo čistom obliku, kao što je ruska revolucija vjerno sačuvala klasični balet i tipično buržoaski stav 19. stoljeća prema »dobroj literaturi«. Oblici prošlosti su preuzeti, usvojeni kao drago nasljedstvo i tako zaštićeni od uobičajenoga ravalucionarnog razaranja.

No stari je poredak bio mrtav, mada su ribari u Brestu 1832. koleru smatrali božjom kaznom zbog svrgavanja zakonitog kralja. Republikanstvo se sporo širilo izvan jakobinskog Midijsa (juga Francuske) i nekih odavno dekristijaniziranih zona, ali na prvim općim izborima u svibnju 1848. legitimizam je već ograničen na zapadne i siromašnije središnje departmane. Već se mogla razaznati politička geografija moderne, ruralne Francuske. Na višim stupnjevima društvene ljestvice Burbonci nisu obnovili stari poredak, a kad je Charles X pokušao to učiniti, bio je zbačen. Društvo restauracije prije čine Balzacovi kapitalisti i karijeristi, ili Stendhalov Julien Sorel, nego vojvode koji se vraćaju iz emigracije. Veliki jaz odvajao ih je od »slasti života« 80-ih godina, prema kojima se osvrtao Tallevrand. Balzacov Rastignac mnogo je bliži Maupassantovu Bel-Amiju, tipičnoj figuri 80-ih godina 19. stoljeća, ili čak Sammju Glicku, tipičnom za Hollywood 40-ih godina 20. stoljeća, nego Figaru, liku koji je stekao popularnost 80-ih godina 18. stoljeća zbog nearistokratskih crta.

Ukratko, društvo postrevolucionarne Francuske bilo je buržoasko i po strukturi i po vrijednostima. To je bilo društvo parvenera, tj. ljudi koji su se sami uzdigli, iako to nije bilo sasvim očito, osim kad su zemljom i vladali *parvenus*, tj. republikanci ili bonapartisti. Nama se ne mora činiti osobito revolucionarno to što je polovica francuskih velikaša 1840. godine pripadala porodicama starog plemstva, ali francuskih buržuja tog vremena mnogo se više doimala činjenica što su pripadnici druge polovice još 1789. bili bez titula. Promjena je bila osobito uočljiva u usporedbi s isključivom društvenom hijerarhijom u ostalim zemljama kontinentalne Evrope. Izreka »kad dobar Amerikanac umre, ide u Pariz« pokazuje što je Pariz postao u 19. stoljeću, iako se tek u Drugom carstvu pretvara u pravi raj skorojevića. London i, još više, Beč, Petrograd ili Berlin bili su prijestolnice u kojima se ipak još nije sve moglo kupiti novcem, barem ne u prvoj generaciji. U Parizu se malo stvari vrijednih kupovine nije moglo pribaviti novcem.

Prevlast novoga društva nije bila svojstvena samo Francuskoj, no izuzmemo li demokratske SAD, ona je baš u toj zemlji, u nekim površnijim aspektima življenja, bila očitija nego drugdje, iako se nije osjećala više nego u Britaniji ili Nizozemskoj. U Britaniji su glasoviti kuhari još radili za plemiće, kao Careme za vojvodu od Wellingtona (a prije toga kuhao je za Tallevranda), ili za klubove uskih visokih krugova, kao Alexis Soyer u Reform Clubu. No u Francuskoj su već postojali skupi javni restorani, a otvarali su ih kuhari plemstva koji su izgubili posao tokom revolucije. Promjena se odražava i u naslovu priručnika klasične francuske kuhinje na kojemu čitamo »napisao A. Beauvilliers, nekoć službenik Gospodina¹ grofa od Provence...

¹ Gospodin (Monsieur) počasni je naziv za kraljeva brata u burbonskoj Francuskoj. (Op. ur.)

a sad vlasnik restorana Grande Taverne de Londres u Ulici Richelieu 26.^[4] *Gurmani*, tokom restauracije izmišljen naziv za ljubitelje dobra jela i pića, koje je propagirao Brillat-Savarinov *Almanach des Gourmands* iz 1817. godine već su odlazili u Cafe Anglais ili u Cafe de Paris na večere čije pripremanje više nisu nadzirale domaćice. U Britaniji je štampa bila prenosilac poučavanja, ukora i političkog pritiska. U Francuskoj je Emile Girardin (1836) osnovao moderne novine — »La Presse« — političke, ali jeftine, koje su se mogle izdržavati od reklama, a privlačnima za čitaoce činili su ih tračevi, romani u nasatvcima i razne senzacije.* (Na francusko prvenstvo u tom sumnjivom poslu upućuju riječi journalism i publicitv u engleskom jeziku, Reklame i Annonce u njemačkome.) Moda, robne kuće, izlozi, kojima se zanosio Balzac**, francuski su izumi, plodovi 20-ih godina 19. stoljeća. Revolucija je ljudima kazališta otvorila put u »otmjeno društvo« koje je postalo očit oblik stvaranja karijere otvorene talentima. Status glumaca u aristokratskoj Britaniji ostaje sličan društvenom položaju što su ga imali boksači i džokeji, a dotle se poznati glumci Lablanche, Talma i drugi nastanjuju u Maisons-Lafitte (predgrađu što je dobilo ime po bankaru koji ga je učinio popularnim), pored palače princa od Moskove.²

Djelovanje industrijske revolucije na strukturu buržoaskog društva bilo je manje izrazito na njegovoj površini, ali zapravo je prodrlo duboko u nj. Ta je revolucija stvorila novi blok buržoazije koji je otada postojao usporedo s tradicionalnim otmjenim društvom. Taj je blok bio prevelik da bi se mogao uključiti u to društvo, osim svojim vrhom, a suviše samosvjestan i dinamičan da bi se želio u nj uključiti po uvjetima koje nije sam odabrao. Godine 1820. ta velika vojska solidnih poslovnih ljudi bila je još slabo vidljiva iz Westminstera, gdje su perovi i njihovi rođaci još dominirali u nereformiranom parlamentu, kao i iz Hyde Parka, gdje su posve nepuritanske gospođe, kao Harriete Wilson (čije je odbijanje da hini slomljeni cvijet bilo sasvim nepuritansko), vozile svoje kočije okružene obožavaoocima iz armije, diplomacije i plemstva, uključujući i samog, neburžoaskog, vojvodu od Wellingtona. Trgovci, bankari, čak i industrijalci 18. stoljeća bili su dovoljno malobrojni da bi se uključili u visoko društvo; prva generacija milijunaša u pamučnoj industriji, sa sir Robertom Peelom na čelu, čiji je sin bio školovan za ministra, bili su solidni, iako umjereni torijevci. No industrijalizacija je naglo povećavala taj soj poduzetnika. Manchester se više nije slagao s Londonom. Pod bojnim pokličem »Što Manchester misli danas, London će misliti sutra« spremao se da prijestolnici nametne svoje uvjete.

Novi ljudi iz provincija bili su moćna vojska, to više što su postajali sve svjesniji sebe kao *klase*, a ne samo kao »sredine« između gornjih i donjih slojeva. (Termin srednja klasa pojavio se prvi put oko 1812. godine.) John Stuart Mili već se mogao žaliti da se društveni komentatori »okreću u vječitom krugu zemljoposjednika, kapitalista i radnika, kao da je ta podjela u tri klase jedna od božjih zapovijesti«.^[6] No oni nisu bili samo zasebna, već i borbena klasa, u početku povezana s radnicima (koi su ih, po njihovu

* Godine 1835. "Journal des Débats" (tiraža oko 10 000 primjeraka) dobivao je godišnje oko 20000 franaka od reklama. Godine 1838. četvrta strana "La Presse" rezervirana za reklame donosila je godišnje 150 000 franaka, a 1845. već 300 000.f!

** »Le grand poeme de l'ctalage chante ses strophes de couleur depuis la Madeleine jusqu'a la Porte Saint-Denis.« (Velika pjesma izloga pjeva svoje strofe pune boja od Madeleine do Porte Saint-Denis.)

²Riječ je o palači sina maršala Neyja, koji je od oca naslijedio titulu princa od Moskve. Tom je titulom Napoléon nagradio njegova oca za zaslužge u bici kod Borodina. (Op. ur.)

mišljenju, morali slijediti*) protiv aristokratskog društva, a zatim istupaju i protiv proletarijata i protiv zemljoposjednika, osobito putem Lige protiv žitnih zakona — njihova klasno najsvjesnijeg tijela. Ti su se ljudi uzdigli ni iz čega, ili su bili skromnog porijekla te su malo dugovali rođenju, porodici ili višem obrazovanju. (Poput Bounderbvja u Dickensovim *Teškim vremenima*, nisu oklijevali da se time pohvale.) Bili su bogati i postajali su svakim danom sve bogatiji. Iznad svega, bili su prožeti divljim i dinamičnim samopouzdanjem onih kojima vlastiti uspjeh svjedoči da su se božja providnost, nauka i povijest udružile kako bi im Zemlju poklonile na pladnju.

»Politička ekonomija« prevedena u nekoliko jednostavnih dogmatskih stavova novih novinara izdavača — Edvarda Bainesa iz *Leeds Mercury* (1774—1848), Johna Edwarda Tayora iz *Manchester Guardian* (1791—1844), Archibalda Prenticea iz *Manchester Times* (1792—1857), Samuela Smilesa (1812—1904) — davala im je intelektualnu sigurnost. Duhovnu sigurnost, pak, i poticaj za prezir prema nekorisnim aristokratima daju im protestantske sekte tvrdih independenata, unitarijanaca, baptista i kveкера više nego osjećajni metodisti. Ni strah, ni bijes, ni sažaljenje ne pokreću poslodavca koji govori svojim radnicima:

»Bog prirode ustanovio je pravedan i nepristran zakon koji nijedan čovjek nema prava remetiti, a ako se usudi to učiniti, sigurno će ga, prije ili kasnije, stići primjerena kazna... Tako se gazde drsko udružuju da bi zajedničkom silom mogli uspješnije tlačiti svoje sluge, a time oni vrijeđaju nebesa i navlače prokletstvo božje na sebe, dok s druge strane radnici, koji se udružuju da bi izvukli od poslodavca dio profita što im po pravu pripada jednako narušavaju zakone pravičnosti.«^[7]

Postojao je poredak u univerzumu, ali to više nije bio poredak prošlosti. Postojao je samo jedan bog, njegovo ime bilo je para, a govorio je glasom Malthusa, McCullocha i svakog tko se koristio strojevima.

Riječi agnostičkih intelektualaca 18. stoljeća, samoukih učenjaka i pisaa koji govore za srednju klasu, ne smiju zamagliti činjenicu da je veći dio te klase bio suviše zaposlen zarađivanjem novca a da bi se bavio bilo činu što nije bilo u vezi s tim. Oni su cijenili svoje intelektualce, čak i kad on nisu bili, kao Richard Cobden (1804—1865), osobito uspješni u poslovima samo dotle dok su izbjegavali nepraktične i suviše rafinirane ideje. Bili su praktični ljudi koje je vlastito nedovoljno obrazovanje činilo sumnjičavim; prema svemu što prelazi granice empirizma. Učenjak Charles Babbage (1792—1871) uzalud im je predlagao svoje naučne metode. Sir Henry Cole, pionir industrijskog dizajna, tehničkog obrazovanja i racionalizacije transporta, dai im je (uz neprocjenjivu pomoć njemačkog princa Alberta, supruga kraljici Viktorije), najsajjniji spomenik njihovih nastojanja, veliku izložbu 1851. Ipak je bio istjeran iz javnog života kao nametljivac sa sklonostima za birokratski čiju, koju su pripadnici srednje klase mrzili, kao i svako upletanje vlade koje nije služilo neposredno njihovoj dobiti. George Stephenson, samouki rudarski mehaničar, vladao je novim željeznicama — primjenjujući na njih mjer starih taljiga, nikad ne misleći ni o čemu drugome — a ne maštovati, prof njeni, smioni Isambard Kingdom Brunel, koji nema spomenika u panteon inženjera Samuela Smilesa, već se na nj samo odnosi opomena: »Po praktičnim i korisnim rezultatima ljudi Stephensonova kova su oni koje je mnogo sigurnije

* »Mišljenje ljudi donjih slojeva oblikuju i njihove duhove usmjeravaju inteligentni i kreposti pripadnici srednje klase koji su s njima u najneposrednijem dodiru« (James Mili, *Ogled o vlasti* (An Essay on Government, 1823).

slijediti».^[8] Filozofski radikali dali su sve od sebe da stvore mrežu »instituta mehanike« — očišćenih od politički razornih sadržaja o kojima su mnogi radnici htjeli slušati — ustanova za obrazovanje tehničara potrebnih novoj, na nauci zasnovanoj industriji. Do 1848. godine većina je instituta odumrla jer Englezi (za razliku od Nijemaca ili Francuza) nisu bili uvjereni da bi takvo tehnološko obrazovanje moglo poslužiti čemu korisnome. Bilo je mnogo inteligentnih, sklonih eksperimentima, čak kulturnih industrijalaca, koji su dolazili na sastanke novoga Britanskog udruženja za unapređivanje nauke, ali pogrešno bi bilo smatrati da su oni bili pravilo u svojoj klasi.

Generacija takvih ljudi rasla je u godinama između trafalgarske bitke i velike izložbe. Njihovi prethodnici, ponikli u društvenom okviru kulturnih i racionalističkih provincijskih trgovaca i disidentskih svećenika, u intelektualnoj atmosferi vigovskog stoljeća, bili su, možda, manje sirovi, kao lončar Josiah Wedgwood (1730—1795), član Kraljevskog društva, (Fellow of Royal Society), član Društva ljubitelja starina (Society of Antiquaries) i Mjesečeva društva (Lunar Society), u kojemu su bili i Matthew Boulton, njegov ortak James Watt te kemičar i revolucionar Priestlev. (Njegov sin Thomas eksperimentirao je s fotografijom, štampao naučne članke i pomagao pjesnika Coleridgea.) Industrijalci 18. stoljeća gradili su, prirodno, svoje tvornice prema građevinskim priručnicima georgijanskog vremena (doba vladavine Georgea III). Njihovi nasljednici nisu bili kulturniji ali su bili rasipniji jer su do 40-ih godina 19. stoljeća stekli dovoljno novca da bi ga mogli slobodno trošiti na pseudoplemičke dvorce, pseudogotičke ili pseudorenesansne vijećnice te na pregrađivanje svojih skromnih, jednostavnih ili klasičnih crkvenih kapela u perpendikularnom stilu³. Ali između georgijanske i viktorijanske ere postojalo je razdoblje s razlogom nazvano mračno doba buržoazije — kao i radničke klase — čije je crte Charles Dickens ovjekovječio u *Teškim vremenima*.

Tim razdobljem vladao je pijetistički protestantizam, krut, siguran u svoju pravičnost, neintelektualan, toliko opsjednut puritanskim moralom da hipokrizija postaje njegova neizbježna družica. G. M. Young napisao je: »Vrlina napreduje širokim, nepobjedivim frontom.« Ona je nekreposne, slabe, grešne (tj. one koji nisu zarađivali novac niti znali kontrolirati svoje emocionalne ili financijske izdatke) bacala u glib kojemu su tako očito pripadali, zaslužujući, u najboljem slučaju, tek milosrđe boljih od sebe. Bilo je kapitalističkog ekonomskog smisla u tome. Mali poduzetnici morali su uložiti velik dio svoje dobiti u posao da bi postali veliki kapitalisti. Mase novog proletarijata bile su prisiljene na industrijski ritam rada najdrakonskijom disciplinom, ili su bile prepuštene propasti. A ipak, i danas se srce steže nad prizorom krajolika koji je stvorila ta generacija.^[9]

»U Coketownu se nije moglo vidjeti ništa što ne bi služilo radu. Ako bi članovi neke vjerske zajednice odlučili sagraditi kapelu — kao što je učinilo 18 zajednica — napravili bi je, kao pobožno skladište, od crvene cigle, ponekad (no samo na najkićenijim građevinama) sa zvonom ma vrhu... A javni natpisi u gradu bili su napisani svi na isti način, u strogosti crne i bijele boje. Zatvor bi mogao biti bolnica, bolnica zatvor, vijećnica i jedno ili drugo, ili oboje ili bilo što treće... Same činjenice u svim materijalnim vidovima grada, ništa osim činjenica u nematerijalnom svijetu... Sve je činjenica, od ležanja u bolnici do groblja, a ono što se ne može izraziti brojkama,

³ Naziv za britansku kasnu gotiku. (Op. prev.)

ni kupiti na najjeftinijem tržištu i prodati na najskupljem nije postojalo niti će ikad postojati dok traje svijet. Amen.«*

Ta suhoparna odanost buržoaskom utilitarizmu, koju su evangelisti i puritanci dijelili s agnostičkim filozofskim radikalima 18. stoljeća (oni su je logički uobličili) stvorila je vlastitu, funkcionalnu ljepotu u željezničkim prugama, mostovima i skladištima te romantičnu stravu zadimljenih, beskrajnih, sivocrnih ili crvenkastih nizova malih kuća nad kojima se uzdižu tvornice. Izvan tog kraja živjeli su pripadnici nove buržoazije (ako su imali dovoljno novca za kuću ili stan u »pristojnom« dijelu grada), koja zapovijeda, pruža moralni odgoj i pomaže misionarstvo među crnim poganima u inozemstvu. Muškarci simboliziraju novac, koji im osigurava pravo da vladaju svijetom, a žene, kojima bogatstvo muževa oduzima čak i kućanske poslove, personificiraju »vrline« svoje vrste: glupe su (»Budi draga, dobra djevojčica i slušaj onoga tko je pametniji«), neobrazovane, nepraktične, teoretski aseksualne, bez imovine, ali materijalno zaštićene. One su bile jedini luksuz koji je sebi dopustilo doba štedljivosti i sebičnosti.

Britanska industrijska buržoazija je najizrazitiji primjer kapitalističke klase, ali je širom evropskog kontinenta bilo manjih grupa koje su joj bile slične po obilježjima: katolici u tekstilnim oblastima na sjeveru Francuske ili u Kataloniji, kalvinisti u Alsaceu, luteranski pijetisti u Porajnju, Židovi u srednjoj i istočnoj Evropi. Rijetko su bili tako kruti kao u Britaniji, jer su rijetko bili tako potpuno kao u njoj odvojeni od starijih tradicija urbanog života i paternalizma. Leona Fauchera bolno je pogodio, usprkos njegovu doktrinarnom liberalizmu, prizor koji je pružao Manchester 40-ih godina. Ali kojeg posjetioca iz kontinentalne Evrope ne bi zaprepastio?¹¹⁰¹ No buržuji s evropskog kopna bili su slični Englezima po pouzdanju koje im je ulijevalo stalno bogaćenje — između 1830. i 1856. mirazi porodice Dansette iz Lillea porasli su sa 15 000 na 50 000 franaka¹¹¹ — po apsolutnoj vjeri u ekonomski liberalizam te po odbacivanju neekonomskih aktivnosti. Dinastije poduzetnika pamučne industrije Lillea zadržale su potpuni prezir prema vojnoj karijeri sve do prvoga svjetskog rata. Dollfus iz Mulhousea uvjerio je mladog Frederica Engela da ne ode na slavnu Ecole polytechnique jer se bojao da bi ga to moglo odvesti u vojnu, umjesto u poslovnu karijeru. Aristokracija i njena rodoslovlja nisu ih suviše privlačili; poput Napoleonovih maršala, oni sami bili su preci.

II

Ključna tekovina obje revolucije bilo je otvaranje mogućnosti talentima, ili bar energiji, oštroumnosti, marljivosti i pohlepi. Ali nisu bile otvorene sve sfere niti su svim ljudima uspjeha bile dostupne najviše prečke na ljestvici, osim, možda, u SAD. Ipak, velike su bile nove mogućnosti a 19. stoljeće daleko od statičnoga, hijerarhijskog ideala prošlosti. Kabinetski savjetnik von Schele u Kraljevini Hannoveru, koji je odbio siromašnoga mladoga odvjetnika imenovati u službu u vladi zato što je njegov otac bio knjigoveža, pa je i on morao ostati vezan za to zanimanje, sad se činio pokvaren i smiješan.¹¹² Međutim, on je samo ponovio prastaru poslovnu mudrost stabilnoga pretkapitalističkog društva. Godine 1750. sin knjigoveže vjerojatno bi ostao

* Usporediti: Leon Faucher, *Manchester in 1844*, str. 24—25: »Grad ispunjava, u određenoj mjeri, Benthamovu utopiju. Sve se mjeri mjerilom korisnosti; ako se Lijepo, Veliko i Plemenito ikad pojave u Manchesteru, morat će se razvijati u skladu s tim principom.«

u očevoj struci. Sada to više nije morao. Četiri puta prema zvijezdama otvarala su se pred njim: poslovni život, obrazovanje (koje je pak vodilo državnoj službi, politici i slobodnim profesijama), umjetnost i rat. Posljednji put, izuzetno važan u Francuskoj u vrijeme revolucionarnih i napoleonskih ratova, gubio je na značenju tokom dugotrajnog perioda mira koji je uslijedio, te je možda zato postao manje privlačan. Treći put — umjetnost — bio je nov samo utoliko ukoliko je sada postojala mnogo veća javna nagrada za izuzetne sposobnosti, kao što pokazuje i uspon kazališta na društvenoj ljestvici, koji će u edvardovskoj⁴ Britaniji izazvati dva međusobno povezana fenomena: glumci će dobivati plemićke titule, a plemići će se ženiti djevojkama iz teatra. U postnapoleonsko doba bilo je već idola pjevača (kao Jenny Lind, »švedski slavuj«) ili plesačica (kao Fanny Elssler) i diviniziranih koncertnih muzičara (kao Paganini i Franz Liszt).

Ni poslovni život ni obrazovanje nisu bili dostupni svakome, čak ni među onima koji su se dovoljno oslobodili pritiska običaja i tradicije te su mogli vjerovati da će biti prihvaćeni, znali kako da se vladaju u individualističkom društvu i smatrali poželjnim »osobno usavršavanje«.

Oni koji su namjeravali krenuti takvim putem morali su platiti početnu pristojbu: bez *nekih* početnih sredstava makar kako malih, bilo je teško otisnuti se na stazu uspjeha. Ta početna »pristojba« bila je, nesumnjivo, veća za one koji su se prihvaćali obrazovanja nego za one koji su se laćali poslovnog života, jer je čak i u zemljama koje su imale javni obrazovni sistem osnovno obrazovanje bilo uvelike zanemareno, a ondje gdje je uopće postojalo bilo je zbog političkih razloga ograničeno na minimalnu pismenost, aritmetiku i moralnu poduku. Iako na prvi pogled paradoksalno, ipak je put obrazovanja bio privlačniji od poslovnog puta.

Tako je bilo, nema sumnje, zato što je put obrazovanja zahtijevao mnogo manje promjene u navikama i načinu života. Naobrazba, makar samo vjerska, bila je prihvaćena i cijenjena u tradicionalnom društvu, štoviše, donosila je ugledniji položaj nego u buržoaskom poretku. Imati svećenika ili rabina u porodici bila je, možda, najveća čast kojoj je mogao težiti siromašan čovjek, čast vrijedna golemih žrtava. Kad su se otvorile mogućnosti za stjecanje karijere putem obrazovanja, društveno priznanje moglo se lako prenijeti na sve brojnije svjetovne intelektualce, činovnike, učitelje, kao i na one koji su se čak probili među odvjetnike i liječnike. Štoviše, učenost nije bila tako antisocijalna kao privredni poslovi: obrazovani čovjek nije automatski postupao sa svojim bližnjima kao besramni i sebični trgovac ili poslodavac. Naprotiv, često je, pogotovo kao učitelj, pomagao ljudima da izađu iz neznanja i mraka koji su bili, kako se činilo, uzrok njihove bijede. Bilo je lakše stvoriti običnu žeđ za znanjem nego za osobnim poslovnim uspjehom, i bilo je lakše steći obrazovanje nego čudno umijeće zarađivanja novca. Zajednice sastavljene gotovo isključivo od sitnih seljaka, trgovaca i proletera, kao Wales, mogle su istodobno razviti težnju da sinove uzdignu do učitelja ili svećenika i oštro neprijateljstvo prema bogatstvu i poslovnom životu kao takvom.

Pa ipak, u određenom smislu, obrazovanje je bilo individualističko natjecanje, gotovo tako uspješno kao biznis, obećavalo je također »karijeru otvorenu talentu« i svjedočilo je o trijumfu sposobnosti nad prednostima po rođenju i vezama. To obilježje davali su mu ispiti slični takmičenju. Kao i svemu, francuska revolucija je i tome dala najlogičniji izraz utemeljivši paralelne

⁴ Razdoblje vladavine Edvarda VII, od 1901. do 1910. godine. (Op. ur.)

hijerarhije ispita, na osnovi kojih se iz školovanog dijela nacije izdvaja intelektualna elita koja će upravljati i poučavati. Učenost i ispiti na osnovi natjecanja bili su ideal i najsamosvjesnijoj buržoaskoj školi britanskih mislilaca, benthamovskim filozofskim radikalima. Oni su, iako tek sredinom 19. stoljeća, nametnuli taj ispitni sistem, u izuzetno čistom obliku, višoj Britanskoj domaćoj i indijskoj javnoj službi (*British Home and Indian Civil Service*), suprotstavivši se oštrom otporu aristokracije. Selekcija po zaslugama u znanju, koje se pokazuju na ispitima ili drugim testovima obrazovanosti, postala je općeprihvaćen ideal, osim u najarhaičnijim evropskim javnim službama (kao u Papinskoj državi i britanskom ministarstvu vanjskih poslova) ili u najdemokratičnijim — kao u SAD — gdje se ispitima pretpostavljaju izbori kao kriterij primanja u javne službe. Jer polaganje ispita, kao i drugi oblici individualističkog natjecanja, bilo je liberalni, ali ne demokratski ili egalitarni izum.

Glavni socijalni rezultat otvaranja obrazovanja talentu bio je, stoga, paradoksalan. Umjesto »otvorenog društva« poslovnog, slobodne konkurencije, stvoreno je »zatvoreno društvo« birokracije. No i jedno i drugo su, na različite načine, karakteristične ustanove buržoasko-liberalne ere. *Ethos* viših javnih službi 19. stoljeća bio je, nema sumnje, *ethos* prosvjetiteljstva 18. stoljeća: masonski i jozefinski u srednjoj i istočnoj Evropi, napoleonski u Francuskoj, liberalni i antiklerikalni u drugim latinskim državama, benthamovski u Britaniji. Natjecanje se s vremenom pretvaralo u automatsko napredovanje pošto je zaslužan čovjek jednom osvojio mjesto u javnoj službi, iako, barem u teoriji, još ovisi o novim zaslugama koliko će brzo i daleko službenik napredovati, ako korporacijski egalitarizam nije nametao sistem napredovanja po godinama službe. Na prvi pogled, birokracija uopće nije nalikovala idealu liberalnog društva. No javne je službe iznutra povezivala svijest o izboru po zaslugama, prevladavajuća atmosfera nepotkupljivosti, praktična djelotvornost, obrazovanost i nearistokratsko porijeklo. Čak i strogo inzistiranje na automatskom napredovanju (koje je doseglo apsurdne razmjere u pravoj buržoaskoj organizaciji — britanskoj mornarici) imalo je barem tu prednost što je isključivalo tipično aristokratsku i monarhijsku naviku favoriziranja. U društvima u kojima je ekonomski razvoj zaostajao javne službe postajale su alternativno središte za srednje klase u usponu.* Nije slučajno u Frankfurtskom parlamentu 1848. godine 68% članova bilo iz javnih službi (prema samo 12% slobodnih profesija i 2,5% poslovnih ljudi).^[13]

Sretna okolnost za ambiciozne bila je to što se u postnapoleonsko vrijeme gotovo svuda povećavao državni aparat, iako ne toliko da bi mogao uključiti sve veći broj obrazovanih građana. Između 1830. i 1850. javni troškovi *per capita* povećali su se za 25% u Španjolskoj, 40% u Francuskoj, 44% u Rusiji, 50% u Belgiji, 70% u Austriji, 75% u SAD i više od 90% u Nizozemskoj. (Samo u Britaniji, britanskim kolonijama, Skandinaviji i nekoliko zaostalih zemalja troškovi uprave ostali su jednaki ili su se smanjili tokom tog perioda, koji označava vrhunac ekonomskog liberalizma.)^[14] Uzrok tome nisu bile samo armije — veliki trošitelji poreza — koje su nakon napoleonskih ratova ostale mnogo veće nego što su bile prije, iako nije bilo velikih međunarodnih sukoba: od velikih država samo su Britanija i Francuska 1851. imale mnogo manje vojnika nego u doba najveće Napoleonove moći,

* Svi *fonctionnaires* iz Balzacovih romana potječu iz porodica malih poduzetnika ili su s njima povezani.

1810. godine, dok su u nekim zemljama — npr. u Rusiji, raznim njemačkim i talijanskim državama i u Španjolskoj — vojne snage bile veće. Troškovi su se povećavali i zbog širenja starih i uvođenja novih funkcija države. Sasvim je pogrešno misliti (što su uvidjeli pobornici kapitalizma, benthamovski filozofski radikali) da je liberalizam bio protiv birokracije. On je bio samo protiv nedjelotvorne birokracije, protiv miješanja države u stvari koje je bolje prepustiti privatnom poduzetništvu i protiv pretjeranih poreza. Vul-garnoliberalna parola o državi čija se uloga svodi na funkciju noćnog čuvara zamagljuje činjenicu da je država, oslobođena neefikasnosti i upletanja sa strane, bila mnogo snažnija i ambicioznija nego prije. Na primjer, od kraja 18. stoljeća do 1848. nastala je moderna, često nacionalna⁵, policija: u Francuskoj već 1789, u Irskoj 1823, u Engleskoj 1829, u Španjolskoj (*Guardia Civil*) 1844. godine. Osim u Britaniji, postojao je i javni obrazovni sistem. Izvan Britanije i SAD također se stvarala javna željeznička služba; posvuda se širila sve veća poštanska služba, koju su tražile sve veće potrebe poslovnih i privatnih komunikacija. Rast stanovništva prisiljavao je državu da proširi pravni sistem, rast gradova i gradskih socijalnih problema zahtijevao je širenje municipalne uprave. Stare i nove upravne funkcije sve više obavlja jedinstvena nacionalna javna služba, sa stalno zaposlenim službenicima; pripadnike njenih viših rangova centralna je vlast unapređivala i raspoređivala po cijeloj državi. Djelotvornost službi te vrste omogućila je smanjenje broja službenika i troškova po upravnoj jedinici, ukidanje korupcije i rada izvan punog radnog vremena, ali i stvaranje mnogo moćnije upravne mašinerije. Najelementarnije funkcije liberalne države, kao djelotvorno odmjeravanje i skupljanje poreza preko plaćenih činovnika i održavanje stalnog redarstva u seoskim područjima, većini predrevolucionarnih apsolutizama činili bi se poput nevjerojatnih snova. Kao i visina poreza — koji u tom razdoblju ponekad dobiva oblik poreza na prihod*, a plaćaju ga podanici liberalne države — godine 1840. izdaci vlade u liberalnoj Britaniji bili su četiri puta viši nego u autokratskoj Rusiji.

Malo novih birokratskih mjesta odgovara poslovičnoj slici Napoleonova vojnika koji u telećaku nosi epolete, kao prvi korak do maršalske palice. Od 130000 javnih službenika u Francuskoj (procjena za 1839. godinu)^[15] većinu su činili poštari, učitelji, lokalni skupljači poreza, pravni službenici i slični; čak i 450 službenika ministarstva unutrašnjih poslova i 350 službenika ministarstva /vanjskih poslova sastojalo se pretežno od činovnika. Njima se, kako pokazuje literatura (od Dickensa do Gogolja), na malo čemu moglo zavidjeti osim, možda, na povlastici obavljanja javne službe, na sigurnosti, iako su većinom jedva životarili, i ujednačenom ritmu života. Službenici koji su doprli do razine dobre buržoaske karijere bili su rijetki. U financijskom pogledu, poštteni činovnici nisu se mogli nadati da će se uzdići iznad umjerenog standarda. Čak i danas »administrativna klasa« cijele britanske javne službe, koju su reformatori sredinom 19. stoljeća izmislili kao ekvivalent srednjoj klasi i birokratskoj hijerarhiji, nema više od 3 500 članova.

Ipak, koliko god bio skroman položaj malog činovnika, on je bio uvelike iznad radnika. Nije radio fizički posao. Čiste ruke i bijeli ovratnik stavljali su ga, makar simbolično, na stranu bogatih. Obično je bio obavijen tajnovitom draži javne vlasti. Pred njim su muškarci i žene morali čekati dokumente

⁵ Nacionalna, tj. državna policija, za razliku od regionalne ili lokalne. (Op. pev.)

* U Britaniji je takav porez privremeno uveden za napoleonskih ratova, a stalno od 1842 godine; nijedna značajnija zemlja ne slijedi taj primjer do 1848. godine.

u koje su se upisivali njihovi životni podaci, on ih je mogao odbiti ili zadržavati, govorio im je što ne mogu učiniti. U zaostalijim zemljama (kao i u demokratskim SAD) preko njega su rođaci mogli doći do posla; u mnogim, ne suviše zaostalim zemljama takvi činovnici primali su mito. Za bezbrojne seljačke ili radničke porodice, kojima su svi drugi izgledi za uspon u društvu bili magloviti, položaj sitnog činovnika, učitelja ili svećenika, činio se barem teoretski dostupan, poput vrhunca na koji bi se njihovi sinovi, iako teško, mogli popeti.

Slobodne profesije bile su za radničku i seljačku djecu gotovo posve nedostupne. Da bi se postalo liječnik, pravnik, profesor (što je u kontinentalnoj Evropi značilo srednjoškolski ili sveučilišni profesor) ili »obrazovana osoba koja se bavi različitim zanimanjima«¹¹⁶³, bilo je potrebno dugogodišnje obrazovanje ili izuzetan talent i prilika. U Britaniji je 1851. bilo oko 16 000 pravnika (ne uključujući suce), a samo 1700 studenata prava*, oko 17 000 liječnika, 3 500 studenata medicine i asistenata, manje od 3 000 arhitekata, oko 1 300 izdavača i pisaca (francuski termin *journalist* još nije bio službeno priznat). Pravo i medicina bile su dvije velike tradicionalne profesije. Treća, svećenička, ne pruža veće šanse (osim za propovjednike protestantskih sekti) jer se kler povećavao sporije nego stanovništvo. Zahvaljujući antiklerikal-nom oduševljenju vlada — Josip II ukinuo je 359 opatija i samostana, španjolske liberalne vlade učinile su sve što su mogle u tom smislu za vrijeme svojih kratkotrajnih vladavina — svećenstvo se smanjivalo prije nego raslo.

Od slobodnih profesija samo je jedna bila doista otvorena: laičko ili religiozno podučavanje u osnovnim školama. Učitelja, koji su uglavnom dolazili iz seljačkih, obrtničkih i drugih skromnih porodica, nije bilo malo: u Velikoj Britaniji je 1851. bilo 7 600 učitelja i učiteljica te 20 000 gubernanti, obrazovanih i siromašnih žena koje nisu mogle ili nisu željele živjeti na neki manje dostojan način. Pripadnici učiteljskog zvanja bili su brojni, a uz to se njihov broj neprestano povećavao. Njihov rad je bio loše plaćen, ali je učitelj, osim u najfilistarskijim zemljama, kao što su Britanija i SAD, bio prilično popularna osoba. Ako je itko bio ideal vremena u kojemu su obični ljudi prvi put pogledali izvan svoje skućene sredine i uvidjeli da se neznanje može svladati, sigurno su to bili oni čiji se život i poziv sastojao u tome da djeci pruže priliku koju njihovi roditelji nikad nisu imali, da im otvore svijet, da ih ispune istinom i moralom.

Poslovna karijera bila je, posve očito, dostupna talentu, a poslovne mogućnosti u privredi, koja se brzo širila, bile su velike. Mali razmjeri mnogih poduzeća, prevaga posredničkih ugovora, skroman opseg kupovine i prodaje učinili su ih lako pristupačnima. No ni materijalni, ni socijalni, ni kulturni uvjeti nisu bili povoljni za siromašne. U prvom redu — činjenica koju uspješni često previdaju — razvoj industrijske privrede zahtijevao je brži rast broja najamnih radnika nego poslodavaca ili onih koji sami privređuju bez upotrebe tuđeg rada. Na svakog čovjeka koji se probio među poslodavce dolazio je velik broj onih koji su se srozavali među donje slojeve. Nadalje, ekonomska nezavisnost pretpostavljala je tehničke kvalifikacije, samostalne stavove ili financijske izvore (makar i skromne), koje većina ljudi jedno: stavno nije imala. Sretnicima koji su ih imali — npr. pripadnicima religioznih manjina i sekti, čija je spretnost u takvim poslovima dobro poznata sociolozima — pružala se prilika: većina kmetova iz Ivanova, »ruskog Man-chestera«, koji su postali tekstilni poduzetnici, bili su iz sekte starovjeraca^[17].

* U kontinentalnoj je Evropi broj i omjer pravnika prema studentima prava često bio veći.

No bilo bi posve nerealno očekivati od onih koji nisu imali te prednosti — npr. od većine ruskih seljaka — da učine isto ili čak da o tome razmišljaju.

III

Nijedna grupa stanovništva nije s više oduševljenja pozdravila otvaranje mogućnosti talentu bilo koje vrste od onih manjina koje su dotad bile prikraćene, ne samo zbog neplemenitog porijekla, već i zbog službene i neslužbene diskriminacije. Polet s kojim su se francuski protestanti uključili u javni život za vrijeme i nakon velike revolucije nadmašila je samo vulkanska provala talenata među Židovima na Zapadu. Prije emancipacije koju je pripremao racionalizam 18. stoljeća, a donijela revolucija, samo su dvije sfere bile otvorene Židovima: trgovina i novčarstvo, ili tumačenje svetih knjiga. Međutim, uvijek su ostajali u uskoj zajednici geta, iz koje su se donekle izdvajali samo malobrojni »dvorski Židovi« ili bogataši. No, čak i u Britaniji i Nizozemskoj oni su pazili da ne odu predaleko prema opasnom i nepopularnom svjetlu čuvenosti. Takvo isticanje nije bilo zazorno samo onim grubim i pijanim pripadnicima drugih vjera koji su bili protiv emancipacije Židova. Stoljeća društvenog pritiska zatvorila su geto, i Židov je svaki korak izvan stroge ortodoksije odbacivao kao nevjerništvo i izdaju. Prvi ljudi koji se zalažu za liberalizaciju Židova u 18. stoljeću, u Austriji i Njemačkoj, a posebno Moses Mendelssohn (1729—1886), bili su napadani kao dezerteri i ateisti.

Većina Židova koja je živjela u sve većim getima istočnoga dijela nekadašnjeg kraljevstva Poljske i Litve nastavila je živjeti samodovoljnim životom, sumnjičava prema ljudima drugih vjera, među neprijateljskim seljaštvom, razlikujući se međusobno samo prema odanosti intelektualnim rabinima litavske ortodoksije ili pak ekstatičnim i siromašnim Hasidima⁶. Karakteristično je da je od 46 galicijskih revolucionara koje su austrijske vlasti uhapsile 1834. samo *jedan* bio Židov.^[18] No u manjim zajednicama na Zapadu Židovi su objeručke prihvaćali nove mogućnosti, čak i kad je cijena koju su za to morali platiti bila službeno pokrštenje, što se često događalo u zemljama s polovičnom vjerskom emancipacijom, barem kad su posrijedi bili službeni položaj. U poslovnom svijetu to nije bilo nužno. Rothschildi, židovski međunarodni bankarski kraljevi, nisu bili samo bogati. To su mogli postati i prije, iako su političke i vojne promjene tog doba donijele dotad neviđene mogućnosti međunarodnim financijama. No sad su oni mogli i *pokazati da su bogati*, zauzeti društveni položaj koji odgovara njihovu bogatstvu i čak težiti za plemićkim titulama, koje su im evropski vladari počeli dijeliti 1816. godine (nasljedni habsburški baruni postali su 1823. godine).

Dojmljiviji od bogatstva Židova bio je nagli uspon njihovih talenata u svjetovnim umjetnostima, nauci i slobodnim zanimanjima. Prema mjerilima 20. stoljeća, taj uspon je još skroman, iako su najveći židovski mislilac 19. stoljeća i najveći židovski političar dosegli zrelost već do 1848. godine. To su bili Karl Mane (1818—1883) i Benjamin Disraeli (1804—1881). Nije bilo velikih ličnosti egzaktnih znanosti među Židovima, samo nekoliko matematičara, ali ne vrhunskih. Meverbeer (1791—1864) i Mendelssohn-Bartholdv

⁶ Stari naziv za Židove koji su se opirali helenističkom utjecaju; od početka 18. stoljeća mistički pokret među Židovima u Poljskoj, Rusiji, Rumunjskoj i Mađarskoj. (Op. ured.)

(1809—1847) nisu među najvećim kompozitorima tog vremena, ali vrhunskim književnicima pripada Heinrich Heine (1797—1856). Još nije bilo među njima značajnijih slikara ni velikih reproduktivnih muzičara ili dirigenata; slavu je postigla samo jedna velika kazališna ličnost, glumica Rachel (1821—1858). No pojava genija nije pravo mjerilo emancipacije nekog naroda, na koju prije upućuje iznenadna brojnost manje istaknutih Židova, sudionika u zapadnoevropskoj kulturi i javnom životu, pogotovo u Francuskoj i, iznad svega, u njemačkim državama. Oni su za židovske doseljenike, jezikom i ideologijom, postepeno premostili jaz između medievalizma i 19. stoljeća. Dvojna je revolucija Židove više približila jednakosti s drugima nego što su se njoj primakli bilo kada dotada u kršćanskom svijetu. Oni koji su žustro prihvatili nove mogućnosti željeli su se »asimilirati« u novom društvu i njihove sklonosti bile su, zbog očitih razloga, pretežno liberalne. Ipak je situacija za Židove bila nesigurna i tjeskobna, iako demagoški političari još nisu ozbiljno iskorištavali endemički antisemitizam izrabljivanih masa, koje su sad često Židove poistovjećivale s »buržujima«.* U Francuskoj i zapadnoj Njemačkoj (još ne i drugdje) neki mladi Židovi počeli su sanjati o još savršenijem društvu: postoji izrazit židovski element u francuskom sensimonizmu (Olinde Rodrigues, braća Pereire, Leon Halevv, d'Eichtal) i, manje, u njemačkom komunizmu (Moses Hess, pjesnik Heine i, naravno, Mara, koji je, pak, bio potpuno ravnodušan prema svom židovskom porijeklu i vezama).

Vlastiti položaj učinio je Židove izuzetno spremnima za asimilaciju u buržoasko društvo. Bili su manjina, već su pretežno živjeli u gradovima, tako da su uglavnom bili imuni na bolesti urbanizacije. Statističari bilježe manji mortalitet i boležljivost među Židovima u gradovima. Bili su pretežno pismeni i nisu se bavili poljoprivredom. Vrlo velik dio Židova bavio se trgovinom ili slobodnim zanimanjima. Sam njihov status prisiljavao ih je da neprestano razmatraju nove situacije i ideje, makar i samo zato da bi otkrili pritajenu prijetnju koju sadrže. Najveći dio drugih naroda mnogo se teže prilagođavao novom poretku.

To se događalo djelomično zato što im je težak oklop običaja onemogućio da shvate što se od njih očekuje. Tako su mladi alžirski plemići koji 40-ih godina stižu u Pariz da bi stekli evropsko obrazovanje, zaprepašteni otkrićem da u kraljevsku prijestolnicu nisu pozvani zbog društvenih veza s kraljem i plemstvom, na koje su smatrali da imaju pravo. Prilagođa-vanje novom društvu nije bilo lako. Oni koji su prihvatili blagodatni buržo-aski civilizacije i stila srednje klase mogli su slobodno u njima uživati, a oni koji to nisu mogli ili htjeli jednostavno se nisu uzimali u obzir. Nije se samo zbog političkih ideja inzistiralo na imovinskom cenzusu za izbornu pravo, u čemu su predvodile umjereno liberalne vlade oko 1830; čovjek koji se nije pokazao sposobnim da akumulira vlasništvo, smatralo se, nije potpun čovjek, te stoga teško može biti i potpun građanin. Krajnosti tog odnosa očite su tamo gdje evropska srednja klasa dolazi u dodir s poganima, želeći ih putem djelovanja skromno obrazovanih svećenika preobratiti da prihvate istine kršćanstva, trgovinu i nošenje hlača (između tih stvari nisu se povlačile jasne granice), ili želeći im nametnuti istine liberalnog zakonodavstva. Ako bi to prihvatili, liberalizam (barem onaj revolucionarnih Francuza) bio je spreman dati im puna građanska prava ili pružiti nadu da će

* Njemački razbojnik Schinderhannes (Johannes Bueckler, 1777—1803), stekao je priličnu popularnost napadajući Židove, a industrijski neredi u Pragu 40-ih godina također su imali antisemitski prizvuk (Vienna, Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle, 1186—1845).

jednom postati slični Englezima. Takav se stav dobro odražava u *senatus — consulte* Napoleona III, koji je nekoliko godina nakon završetka razdoblja kojim se bavimo, ali sasvim u njegovu duhu, dao građanska prava Alžircima: »*Il peut, sur sa demande, être admis à jouir des droits de citoyen français; dans ce cas U est régi par les lois civiles et politiques de la France.*« (On može, na vlastiti zahtjev, dobiti prava francuskoga građanina i u tom slučaju potpada pod francuske građanske i političke zakone.)¹¹⁹³ Samo se morao odreći islama, ako to pak nije htio — a malo ih je htjelo — ostajao je podanik, a ne građanin.

Opći prezir »civiliziranih« prema »barbarima« (među koje se ubrajala i domaća radna sirotinja)TM bio je posljedica tog osjećaja očite nadmoći. Svijet srednje klase bio je svima otvoren. Tko u nj nije uspio ući pokazao je, po sudu te klase, nedostatak inteligencije, moralne snage ili energije i automatski je osuđen ili ga opterećuje historijsko i rasno nasljeđe, bez kojeg bi znao iskoristiti mogućnosti koje mu se pružaju. Razdoblje velikog uspona srednje klase, koje je došlo do vrhunca sredinom stoljeća, bilo je vrijeme besprimjerne bešćutnosti, ne samo zato što je siromaštvo koje je okruživalo poštovanu srednju klasu bilo toliko strašno da su bogataši razvijenih sredina naučili da ga ne vide, ostavljajući da njegove grozote potpuno djeluju samo na strane posjetioce (kao danas u indijskim slamovima), već i zato što se o siromašnima, kao i o ostalim »barbarima«, govorilo kao da nisu posve ljudska bića. Ako im je sudba udijelila da postanu industrijski radnici, tada su bili samo masa koju treba stjerati u određeni disciplinski kalup čistom prisilom, kojoj se, drakonskim tvorničkim mjerama, pridružuje i država. (Karakteristično je da tadašnje buržoasko javno mnijenje nije uviđalo nesklad između principa jednakosti pred zakonom i svjesne diskriminacije u zakonima o radu koji su, kao engleski *Master and servant code* iz 1823, za raskidanje ugovora radnika kažnjavali zatvorom, a poslodavce samo umjerenim globama, ako im se uopće sudilo.)¹²¹ Morali su neprestano biti na rubu gladi jer inače, navodno, ne bi radili zato što su neosjetljivi za ozbiljne »ljudske« motive. Tako Villermeu krajem 30-ih godina poslodavci govore: »U interesu je samih radnika da ih neprestano goni oskudica jer tako neće davati svojoj djeci loš primjer, a siromaštvo će biti garancija dobrog vladanja.«¹²²¹ Bilo je previše takvih koji su bili bijedni navodno zbog vlastitog dobra, no imućni su se nadali da će Malthusov zakon glada dovoljno smanjiti njihov broj da bi se stiglo do poželjnog maksimuma sposobnih za život, osim ako bijedni ne budu razumni i nastave se neodgovorno odnositi prema produženju vrste.

Malen korak dijelio je takve stavove od formalnog priznanja nejednakosti, koja je, prema pristupnoj besjedi Henrija Baudrillarda na College de France 1853. godine, jedan od tri temelja ljudskog društva — preostala dva su vlasništvo i nasljedstvo.¹²³¹ Tako je ponovno stvoreno hijerarhijsko društvo na osnovi formalne jednakosti. Samo je izgubilo ono što ga je prije činilo podnošljivim: opće uvjerenje da čovjek ima dužnosti i prava, da vrlina nije jednostavan ekvivalent novcu i da donji slojevi imaju pravo na skroman život na mjestu koje im je bog odredio.

RADNA SIROTINJA

»Svaki industrijalac u svojoj tvornici živi poput kolonijalnog plantažera među robovima, jedan protiv stotine, i ustanak u Lyonu sličan je pobuni na Santo Domingu... Barbari koji prijete društvu nisu ni na Kavkazu ni u tatarskim stepama, oni su u predgrađima naših industrijskih gradova... Srednja klasa mora jasno shvatiti prirodu situacije, mora znati gdje se nalazi«
Saint-Marc Girardin u *Journal des Debats*, 8. prosinca 1831.

*Pour gouverner il faut avoir
Manteaux ou rubans en sautoir (bis)
Nous en tissons pour vous, grands de la terre,
Et nous, pauvres canuts, sans drap on nous enterre.
C'est nous les canuts
Nous sommes tout nus (bis).*

*Mais quand notre regne arrive
Ouand votre regne finira.
Alors nous tisserons le linceul du vieux monde
Car on entend dejd la revolte qui gronde.
C'est nous les canuts
Nous n'irons plus tout nus.*

*(Za vladanje imati treba ogrtač ili
oko vrata rubac mi ih za vas, o
moćnici, tkamo a nemamo ni
pokrova za pokop mi, radnici sasvim
smo goli.*

*Kad naše carstvo stigne kad vaše
propadne carstvo tkat ćemo pokrov
starome svijetu čuje se već tutnjava
pobune
mi, radnici, nećemo više ići goli.)*

Pjesma lionskih tkača

I

Tri mogućnosti otvarale su se siromašnima na stazi buržoaskog društva, kad ih više nije šttilo tradicionalno društvo: mogli su pokušati postati burzuj, pomiriti se s propadanjem, ili se pak pobuniti.

Prvi put, kao što smo vidjeli, nije bio samo težak za one koji nisu imali minimalna početna sredstva ili obrazovanje, već je mnogima bio i duboko odvratn.

Uvođenje posve utilitarističkog, individualističkog sistema društvenog ponašanja, teoretski opravdane džungle buržoaskog društva u kojoj vlada moto »svatko za sebe, a đavo neka nosi ostale«, činilo se ljudima odraslima u tradicionalnom društvu jedva nešto bolje od razbludnoga grijeha. Očajni šleski tkalac, jedan od onih koji su se uzalud bunili protiv svoje sudbine 1844. godine kaže: »U naše vrijeme ljudi su izmislili izuzetne vještine da oslabe i potkopaju tuđi život. Na žalost, nitko više ne misli na sedmu zapovijed koja naređuje i zabranjuje: ne kradi. Nitko ne mari ni za Lutherov komentar te zapovijedi, koji kaže: Ljubit ćemo i bojati se Boga tako što nećemo uzeti imanje i novac svog susjeda, niti ih stjecati lažnom robom i trgovinom, nego pomažući mu da očuva i poveća svoje blagostanje i imovinu.« On je govorio u ime svih koji su se našli u bezdanu u koji su ih gurnule snage pakla. Oni nisu tražili mnogo. (»Bogati su običavali postupati sa siromašnima milosrdno, a siromašni su živjeli jednostavno jer je u ono doba nižim slojevima za odjeću i druge troškove trebalo manje nego danas.«) No činilo se da im se sada oduzima i to skromno mjesto u društvenom poretku.

Odatle njihov otpor i najracionalnijim ponudama buržoaskog društva, jer su sve isprepletene neljudskošću. Seoski su plemići uveli, a radnici prihvatili, sistem Speenhamland, iako su ekonomski argumenti protiv njega bili prilično uvjerljivi. Kao sredstvo ublažavanja siromaštva, kršćansko milosrđe bilo je više nego nekorisno, kao što se dobro moglo vidjeti u Papinskoj državi. Ali ono je bilo popularno ne samo među tradicionalnim bogatašima, koji ga njeguju kao obranu protiv zala jednakosti — što je zastupaju »oni sanjari koji smatraju da je priroda stvorila ljude s jednakim pravima i da se socijalne razlike smiju osnivati samo na korisnosti za-jednici«^[2] — nego i među sirotinjom starog tipa koja je vjerovala da ima *pravo* na mrvice s bogataških stolova. U Velikoj Britaniji buržoaske zastupnike »prijateljskih društava« (Friendly Societies), koji su ta udruženja smatrali oblikom samopomoći, provalija dijeli od siromašnih, koji u njima vide, prije svega, *društva* s društvenim sastancima, ceremonijama, obredima i svečanostima, a malo se brinu o njihovoj financijskoj solidnosti.

Otpor ponudama buržoaskog društva pojačavala je opozicija čistom individualnom slobodnom natjecanju, koja je dolazila čak i od buržuja kad od takve konkurencije nisu imali korist. Nitko nije bio odaniji individualizmu od američkih farmera i tvorničara, nijedan ustav nije se više od njihova suprotstavljao — barem su tako vjerovali njihovi pravници sve do našeg stoljeća — takvom upletanju u slobodu kao, na primjer, federalni zakoni o radu djece. Ali nitko nije, kao što smo vidjeli, čvršće zastupao »umjetnu« zaštitu svojih poslova. Novi strojevi bili su jedna od glavnih dobrobiti koje su se mogle očekivati od privatnog poduzetništva i slobodne konkurencije. Ali nisu samo radnici luditi ustali da ih unište: mali poduzetnici i farmeri suosjećali su s njima jer su smatrali da novatori onemogućuju ljudima da zarađuju za život. Farmeri su ponekad ostavljali svoje strojeve vani da bi ih buntovnici razorili, i vlada je morala 1830. poslati oštru okružnicu u kojoj se ističe da su »strojevi pod zaštitom zakona, kao bilo koje drugo vlasništvo«.^[3] Samo oklijevanje i sumnja s kojom su se — osim u uporištima buržoasko-liberalne samouvjerenosti — novi poduzetnici prihvaćali svoje historijske zadaće razaranja društvenog i moralnog poretka potkrepljivali su uvjerenje siromašnih.

Bilo je i radnika koji su činili sve što su mogli da bi se pridružili srednjoj klasi, ili barem slijedili njezine pouke o štedljivosti, samopomoći i samo-usavršavanju. Moralna i didaktička literatura buržoaskog radikalizma, pokreti trezvenosti i napori protestanata obilovali su onom vrstom ljudi čiji je Homer bio Samuel Smiles. I zaista, takva društva privlačila su i, možda, poticala ambiciozne mlade ljude. Rovton Temperance Seminar (Rovtonova škola trezvenosti), osnovana 1843. godine (samo za mladiće, uglavnom radnike u industriji pamuka, koji su se obavezali na uzdržljivost, odrekli se kocke i bili dobrog morala), stvorila je tokom dvadeset godina pet majstora prelaca, jednog svećenika, dva upravitelja tvornica za preradu pamuka u Rusiji, te mnoge »koji su stekli ugledne položaje upravitelja, nadzornika, mehaničara, učitelja ili su postali ugledni trgovci«.^[4] Takve su pojave bile manje uobičajene izvan anglosaksonskog svijeta, u zemljama gdje je put napuštanja radničke klase (osim migracijom) bio mnogo uži — iako ni u Britaniji nije bio osobito širok — a moralni i intelektualni utjecaj radikalne srednje klase na kvalificirane radnike manji.

S druge strane, bilo je mnogo više onih koji su, suočeni sa socijalnom katastrofom koju nisu razumjeli, pali u bijedu, bili iskorištavani, satjerani u slamove u kojima su patili zbog hladnoće i prljavštine, ili u mala industrijska naselja, te tonuli u demoralizaciju. Lišeni tradicionalnih ustanova i uputa za ponašanje, oni žive od danas do sutra, zalažu svoje pokrivače svakog tjedna do dana isplate*, a »najbrži put iz Manchestera« (ili Lillea ili Borinagea), za bijeg iz mračne svakodnevice pruža im alkohol. Masovni alkoholizam, gotovo neizbježan pratilac nagle i nekontrolirane industrijalizacije i urbanizacije, prenosio je »kugu žestokih pića«^[5] cijelom Evropom. Možda su pretjerivali brojni suvremenici koji su se žalili na širenje alkoholizma, kao i prostitucije i drugih oblika seksualnog promiskuiteta. Ipak, nagli porast sistematske agitacije za trezvenost među srednjom i radničkom klasom, u Engleskoj, Irskoj, Njemačkoj oko 1840. godine, pokazuje da zabrinutost zbog demoralizacije nije bila ni akademska ni ograničena na jednu klasu. Neposredni uspjeh te agitacije bio je kratkotrajan, ali je protivljenje upotrebi žestokih pića ostalo svojstveno i prosvijećenim upravljačima i radničkim pokretima.*

Suvremenici koji su govorili o demoralizaciji nove gradske i urbane sirotinje nisu pretjerivali. Sve se bilo udružilo da je poveća. Gradovi i industrijske zone rasli su brzo, bez plana i nadzora, a ni najelementarnije službe u gradovima nisu mogle pratiti to širenje: čišćenje ulica, opskrba vodom, kanalizacija, da se i ne spominju radnički stanovi.^[6] Posljedica takvog stanja bila je ponovna pojava epidemija zaraznih bolesti (koje su se prenosile uglavnom vodom), posebno *kolere*, koja od 1831. godine opet vlada Evropom, harajući od Marseillea do Petrograda 1832. i kasnije. Uzmimo samo jedan primjer: tifus u Glasgovvu »do 1818. nije privlačio pažnju epidemijskim šire-njem«.^[7] Zatim napreduje: 30-ih godina u gradu su bile dvije velike epidemije (tifusa i kolere), 40-ih godina tri (tifusa, kolere i povratne groznice), u prvoj polovici 50-ih godina dvije. Tek se tada, uredjenjem grada, zaustavljaju bolesti, koje su se širile zbog dugogodišnjeg nemara. Posljedice tog nemara bile su to gore zato što ih srednja klasa i vladajući slojevi nisu osjećali. Urbani razvoj u razdoblju kojim se bavimo bio je golem proces

* Godine 1855. u liverpulskim zalagaonicama 60% svih zaloga činili su predmeti vrijedni manje od 5 šilinga, a 21% predmeti vrijedni 2 šilinga i 6 penija, ili manje.

* To se nije odnosilo na pivo, vino i druga pića uobičajena u svakodnevnoj prehrani. Apstinenciju i u tom smislu zastupale su anglosaksonske protestantske sekte.

razdvajanja klasa, koji je radnu sirotinju gurnuo u velike močvare bijede izvan upravnih i poslovnih centara i novih stambenih zona buržoazije. Nastala je gotovo univerzalna evropska podjela na »dobar« zapadni i »loš« istočni dio grada.* Koje su socijalne institucije osim krčmi i, možda, crkve postojale u novim radničkim aglomeracijama ako ih radnici nisu sami osnovali? Sistematska izgradnja i poboljšanje uvjeta počinju tek nakon 1848. godine, kad su nove epidemije, koje izvire iz slamova, stale kositi i bogate, a očajne, sve brojnije mase počele plašiti vlasti socijalnom revolucijom.

Pijanstvo nije bilo jedini znak demoralizacije. Ubijanje djece, prostitucija, samoubojstva i mentalna poremećenost počeli su se dovoditi u vezu s tom društvenom i ekonomskom kataklizmom zahvaljujući onome što bismo danas nazvali socijalnom medicinom.* Tome se pridružio porast broja zločina i često besmislenog nasilja, što je bilo svojevrsna slijepa reakcija pojedinaca protiv snaga koje su prijetile da progutaju one koji ostaju pasivni. Širenje apokaliptičnih, mističnih i drugih sekta i kultova u tom razdoblju (vidjeti 12. poglavlje) također upućuju na nesposobnost da se izađe nakraj s društvenim potresima koji su lomili ljudske živote. Epidemije kolere, npr., izazvale su religiozne obnove u katoličkom Marseilleu kao i u protestantskom Walesu.

Sva ta zastranjenja imala su jednu zajedničku crtu koja ih povezuje i sa »samopomoći«, a to su pokušaji bijega od sudbine siromašnog radnika ili, u najboljem slučaju, prihvaćanja i zaborava siromaštva i poniženja. Onaj tko je vjerovao u drugi dolazak Kristov, pijanac, mali provalnik, luđak, skitnica ili ambiciozni mali poduzetnik odvrtao je pogled od općih prilika i (osim posljednjega) nije bio voljan upustiti se u neku kolektivnu akciju. U povijesti perioda koji proučavamo ta masovna apatija mnogo je značajnija nego što se obično pretpostavlja. Nisu slučajno najmanje kvalificirani, najmanje obrazovani, najmanje organizirani te stoga i najbeznačajniji bili i najapatičniji: na izborima 1848. u pruskom gradu Halleu glasalo je 81% samostalnih majstora obrtnika, 71% zidara, drvodjelja i ostalih kvalificiranih radnika, ali samo 46% tvorničkih i željezničkih radnika, slugu i sličnih.^[9]

II

Alternativa bijegu ili porazu bila je pobuna. A situacija radne sirotinje, osobito industrijskog proletarijata koji je postao njena jezgra, bila je takva da je pobuna bila ne samo moguća, već i neizbježna. Ništa nije bilo neminov-nije u prvoj polovici 19. stoljeća od pojave radničkog i socijalističkog pokreta i masovnih socijalnih revolucionarnih nemira. Revolucija 1848. bila je njihova izravna posljedica.

* »Okolnosti koje radnike prisiljavaju da se sele iz centra Pariza imaju, kako se ističe, vrlo žalosne posljedice za njihovo ponašanje i moral. Prije su oni običavali živjeti na višim katovima zgrada, u čijim su nižim dijelovima stanovali poslovni ljudi i drugi članovi relativno dobrostojećih slojeva. Neka vrsta solidarnosti postojala je među stanaarima zgrade, susjedi su pomagali jedni drugima u malim stvarima. Bolestan ili nezaposlen radnik mogao je naći pomoć u kući u kojoj je živio, dok je, s druge strane, u navikama radničke klase postojala neka vrsta ljudskog poštovanja.«
Samodopadni ton potječe od trgovinske komore i policijske prefekture, čiji smo izvještaj citirali; ali je novo razdvajanje ljudi u njemu dobro istaknuto. [8]

* Duga lista liječnika kojima dugujemo velik dio znanja o tom vremenu — i koji su zaslužni za poboljšanja — u oštrm je kontrastu s općim samozadovoljstvom i okrutnošću buržoaskoga javnog mnijenja. Villermeu i suradnicima *Annales de l'hygiène publique* (*Annales d'Hygiène Publique*, osnova njih 1829), Kayu, Thackrahu, Simonu, Gaskellu i Farru u Britaniji te nekolicini u Njemačkoj, pri padaju veće zasluge nego što je danas poznato.

Nijedan razumni promatrač, a takvih je do 1840. već bilo mnogo, nije poricao da su uvjeti radne sirotinje između 1815. i 1848. bili užasni. Uz to, bilo je očito da postaju sve gori. U Britaniji se na toj spoznaji temelji i Malthusova teorija prema kojoj je neizbježno da rast stanovništva premaši rast izvora hrane. Takve poglede učvršćuju rikardovski ekonomisti. Oni koji su izgled radničke klase smatrali ružičastima bili su manje brojni i manje nadareni od onih čije su prognoze bile mračne. U Njemačkoj je 30-ih godina naglo siromašenje naroda bilo tema barem četrnaest različitih publikacija, a pitanje »jesu li žalbe u vezi s osiromašenjem i nedostatkom hrane« opravdane bilo je predmet eseja za jedan nagradni natječaj (od šesnaest sudionika deset ih je mislilo da su opravdane, a samo dva da nisu).^[10] Sama raširenost takvih mišljenja svjedoči o općoj i beznadnoj bijedi siromašnih.

Siromaštvo je, nesumnjivo, bilo najveće na selu, pogotovo među najamnim radnicima bezemljašima, seljacima s premalo zemlje ili onima koji su živjeli na neplodnoj zemlji. Loše žetve, kao 1789, 1795, 1817, 1832. i 1847. godine, još su uzrokovale masovnu glad makar i nisu bile popraćene dodatnim nesrećama, kao što je konkurencija britanskih pamučnih proizvoda, koja je razorila temelje šleske kućne proizvodnje lanenog platna. Nakon loše žetve u Lombardiji 1813. godine mnogi su ostali na životu hraneći se gnojivom i sijenom, divljim bobicama i kruhom od samljevenoga lišća graha.^[11] Loša ljetina, kao 1817. godine, mogla je, čak i u mirnoj Švicarskoj, donijeti prevagu broja umrlih nad brojem rođenih.^[12] Glad u kontinentalnoj Evropi 1846—1848. godine blijedi u usporedbi s katastrofalnom gladi u Irskoj (vidjeti str. 147—8), ali je i ona bila velika. U Istočnoj i Zapadnoj Pruskoj 1847. godine trećina stanovništva više nije imala kruha i hranila se samo krumpirom.^[13] U osiromašenim, strogim, dostojanstvenim, manufakturnim selima u brdima srednje Njemačke, gdje su ljudi sjedili na panjevima i klupama, rijetko imali zavjese i posteljno rublje, pili iz grnčarije ili limenih pehara, jer nisu imali stakla, stanovnici su ponekad bili toliko navikli prehranjivati se krumpirom i slabom kavom da su ih u doba gladi ljudi iz javne službe za pomoć siromašnima morali učiti da jedu grašak i kašu, koje su im do-nosili.^[14] Glad i tifus pustošili su sela Flandrije i Šleske, gdje su kućni tkači vodili izgublenu bitku protiv moderne industrije.

Ali bijeda — sve veća bijeda, kako su mnogi mislili — koja je privlačila najviše pažnje, ako i nije bila potpuno katastrofalna kao u Irskoj, vezana je uz gradove i industrijske zone, gdje su siromašni umirali od gladi manje pokorno i manje neprimjetno. Jesu li se njihovi realni prihodi smanjivali, još je pitanje za historičarsku raspravu, iako, kao što smo vidjeli, nema sumnje da su se opće prilike siromašnih u gradovima pogoršavale. Na ta pitanja teško je odgovoriti zbog razlika između pokrajina, različitih vrsta radnika i ekonomskih perioda te zbog nedostatka statističkih podataka. Ali ne može se govoriti ni o kakvom općem poboljšanju prije 1848. godine (u Britaniji, možda, od 1844). Jaz između bogatih i siromašnih nesumnjivo je postajao sve veći i sve vidljiviji. U vrijeme kad je barunica Rothschild na maskenbalu vojvode od Orleansa (1842) nosila nakit vrijedan milijun i po franaka John Bright opisao je žene iz Rochdalea: »2 000 žena i djevojaka prolazilo je ulicama pjevajući himne — bio je to jedinstven i dirljiv prizor koji se približavao uzvišenom — jer one su strašno gladne — kruh je pojeđen s neopisivom pohlepom, makar bio i gotovo sasvim prekriven blatom.«^[15]

Vjerojatno je došlo do općeg pogoršanja uvjeta i u prostranim predjelima Evrope, jer nisu samo (kao što smo vidjeli) gradske institucije i socijalne službe bile nemoćne da održe korak s naglom i neplaniranom ekspanzijom. Nominalne (često i realne) nadnice smanjivale su se od 1815, a uz to su proizvodnja hrane i mogućnosti dovoza hrane u mnoge velike gradove bili nedovoljni sve do ere željeznica.^[16] Na takvim pojavama temeljio se suvremeni maltusovski pesimizam. No, s druge strane, sama promjena načina prehrane — prijelaz s uobičajene prehrane iz predindustrijskog doba na prehranu u urbaniziranoj i industrijskoj sredini, gdje su siromašni kupovali oskudne količine prehrambenih proizvoda, slabo razabirući njihovu kvalitetu — vodila je lošijoj opskrbi hranom, kao što su uvjeti gradskog života i rada vodili lošijem zdravlju. Posljedica toga bila je velika razlika u zdravstvenom stanju i fizičkoj kondiciji između industrijskog i seoskog stanovništva (i, naravno, između gornjih, srednjih i radničkih slojeva), koja je privukla pažnju francuskih i engleskih statističara. Prosječni životni vijek radnika ruralnog Wiltshirea i Rutlanda (za koje se ne može reći da su se obilno hranili) rođenih 40-ih godina 19. stoljeća bio je dvostruko duži nego radnika Manchestera i Liverpola. No uzmimo još jedan primjer: »do uvođenja parnih strojeva, pred kraj prošlog stoljeća, bolest brusača bila je gotovo nepoznata među nožarima u Sheffieldu«. Ali 1842. godine 50% svih brusača u tridesetoj godini, 97% onih u četrdesetoj i 100% starijih od pedeset godina imali su upropaštena pluća.^[17]

Promjene u privredi uvjetovale su preseljavanja velikog dijela radnika, ponekad na njihovu korist, ali češće na njihovu štetu. Velik dio stanovništva nije bio uključen u nove industrije i gradove te je životario kao stalni sloj bijednih i bespomoćnih, a još veći broj ljudi ostajao je periodično bez posla, zbog kriza koje su se tek počele razaznavati kao privremene ali povratne. Dvije trećine tekstilnih radnika u Boltonu (1842) ili Roubaixu (1847) kriza je potpuno lišila posla^[18], 20% stanovnika Nottinghama i trećina stanovnika Paisleva bili su vrlo siromašni.^[19] Pokret engleskog čartizma nekoliko je puta propadao zbog političke slabosti. Međutim, nekoliko ga je puta oživljavala teška glad — nepodnošljiv teret koji je pogadao milijune pripadnika radne sirotinje.

Ali osim tih općih nevolja neke slojeve radne sirotinje pogadale su i posebne nesreće. Početna faza industrijske revolucije nije, kao što smo vidjeli, otjerala sve radnike u mehanizirane tvornice. Naprotiv, oko nekoliko mehaniziranih sektora proizvodnje naveliko se povećavao broj predindustrijskih zanatlija, nekih vrsta kvalificiranih radnika i onih koji rade u kućnoj ili rasutoj manufakturi. Njihov položaj često se popravljao, pogotovo tokom ratnih godina, kad je nedostajalo radne snage. No tokom 20-ih i 30-ih godina počelo ih je istiskivati nesavladivo i slijepo napredovanje strojeva i širenje tržišta. Ako su bili bolje sreće, oni se od nezavisnih ljudi pretvaraju u zavisne, od ljudi u »ruke« (hands). Češće se od njih stvaraju one gomile deklasiranih, propalih i izglednijih — ručnih tkača, pletilaca i si. — čiji su životni uvjeti užasavali i neumoljive ekonomiste. Pri tome se nije radilo o nekvalificiranom i neukom ološu, već o najvještijim, najobrazovanijim, najsamopouzdanijim ljudima, cvijetu radničke klase*: zajednicama tkača u Norvvichu ili Dunfermlineu, koji su propali i raselili se 30-ih godina,

* Od 195 odraslih tkača u Gloucestershireu 1840. godine samo njih 15 nije znalo ni čitati ni pisati, ali među pobunjenicima uhapšenima u industrijskim zonama Lancashirea, Cheshirea i Staffordshirea 1842. godine samo ih je 13% znalo dobro čitati i pisati, a 32% u donekle. [20]

londonskim proizvođačima pokućstva čiji su stari cjenici postali bespredmetni zbog konkurencije radionica s jeftinom radnom snagom, nadničarima u kontinentalnoj Evropi, koji su se pretvorili u putujuće proletere, obrtnicima koji su izgubili nezavisnost. Oni nisu shvaćali što se događa s njima. Bilo je prirodno da to pokušaju razumjeti, još prirodnije da se pobune.*

Materijalno stanje novoga tvorničkog proletarijata vjerojatno je bilo nešto bolje. S druge strane, on nije bio slobodan, nego pod strogom kontrolom i još strožom disciplinom koju nameću poslodavci ili njihovi nadglednici, protiv kojih nema zakonske zaštite, a javna zaštita tek se počinjala stvarati. Morali su raditi prema radnom vremenu ili smjenama koje određuje poslodavac, prihvaćati njegove kazne i globe kojima je nametao svoju volju ili povećavao profit. U izoliranim područjima morali su kupovati u njegovoj trgovini, ako ih nije plaćao u robi umjesto u novcu (što je beskrupuloznom poslodavcu omogućavalo da još poveća dobit), ili živjeti u kućama u koje ih je smjestio vlasnik tvornice. Seoski je mladić, sigurno, mogao smatrati da takav život nije zavisniji ili bjedniji od života njegovih roditelja. U proizvodnji kontinentalne Evrope, s jakom paternalističkom tradicijom, despotizam poslodavaca bio je bar djelomično ublažen time što su zaposlenima ponekad pružali dugotrajnu sigurnost, poučavali ih i brinuli se o njihovoj dobrobiti. No za slobodnog čovjeka ulazak u tvornicu, gdje je postajao samo »ruka«, bio je jedva nešto bolji od ropstva, i svi su, osim najgladnijih, pokušavali to izbjeći, a ako su već bili u tvornici opirali su se drakonskoj disciplini mnogo upornije nego žene i djeca, koje su zato vlasnici tvornica radije zapošljavali. A tokom 30-ih i 40-ih godina pogoršala se i materijalna situacija tvorničkog proletarijata.

Kakva god bila trenutna situacija radne sirotinje, nema sumnje da je svaki radnik koji je mislio — tj. nije prihvaćao patnje siromašnih kao dio sudbine i vječitog poretka stvari — shvaćao da njega i njemu slične iskorištavaju i osiromašuju bogati, koji postaju sve bogatiji, dok siromašni postaju sve siromašniji. Siromašni su trpjeli *zato što* su bogati izvlačili korist. Društveni mehanizam buržoaskog društva bio je vrlo okrutan, nepravedan i neljudski. » Ne može biti bogatstva bez rada«, pisao je list *Lancashire Cooperator*. » Radnik je izvor sveg bogatstva. Tko proizvodi svu hranu? Poluizgladnjeli i siromašni radnik. Tko je sagradio sve kuće, skladišta i palače što su vlasništvo bogatih, koji nikad ne rade i ne proizvode ništa? Radnik. Tko prede svu pređu i pravi sva sukna? Prelac i tkač. « Pa ipak, »radnik ostaje siromašan i bijedan, dok su oni koji ne rade bogati i posjeduju svega i previše.«^[20] Očajni seoski radnici (Čiji se odjek i danas čuje u crnačkim duhovnim pjesmama) izrazili su to manje jasno, no možda dublje:

»If life was a thing that money could buy
The rich would live and the poor might die.«

(Da je život stvar što se novcem može kupiti,
bogataš bi živio, siromah mogao umrijeti.)^[21]

* »Otpribliže trećina našega radnog stanovništva . . . sastoji se od tkača i radnika, čije prosječne zarade nisu dovoljne da obitelji uzdržavaju bez pomoći svoje župe. Taj dio zajednice, većinom ljudi pristojni i poštovani, najviše trpi zbog sniženja nadnica i nedaća ovog vremena. Toj klasi mojih sirotih sudrugova posebno želim preporučiti sistem kooperative« (F. Baker, *Prvo predavanje o kooperaciji* — First Lecture on Co-operation, Bolton, 1830).

III

Radnički pokret dao je odgovor na krik siromašnih. Ne smijemo ga brkati s pukim kolektivnim otporom nepodnošljivim tegobama kakvima obiluje historija, pa čak ni sa štrajkovima i drugim oblicima borbe koji su postali karakteristični za radnike. Njihovu povijest možemo pratiti i prije industrijske revolucije. Novost u radničkom pokretu ranoga 19. stoljeća bila je klasna svijest i klasni ciljevi. Više se nisu »siromašni« susretali s »bogatima«. Posebna *klasa*, radnička klasa ili proletarijat, sukobljavala se s klasom poslodavaca ili kapitalista. Francuska revolucija dala je toj novoj iklassi samopouzdanje, a industrijska revolucija utisnula joj je pečat neprestane potrebe za pokretom. Pristojan život nije se mogao ostvariti samo povremenim protestima, koji su donosili tek obnavljanje trenutno poremećene ali inače stabilne društvene ravnoteže. Bila je potrebna neprekidna budnost, organiziranje i djelovanje »pokreta« — preko sindikata, kooperativnih udruženja, novina, putem obrazovanja radnika i agitacije. No sama neobičnost i brzina socijalnih promjena koje su ih apsorbirale potiču radnike da razmišljaju o potpuno drugačijem društvu, polazeći od svojih iskustava i ideja suprotnih onima koje su zastupali njihovi tlačitelji. Novo društvo bilo bi zadružno, a ne konkurentsko, kolektivističko, a ne individualističko. Bilo bi »socijalističko«. To više nije bio vječiti san o slobodnom društvu, koji se provlači kroz svijest siromašnih, o kojemu razmišljaju samo u rijetkim prilikama općih društvenih revolucija, već trajna, izvediva alternativa postojećem sistemu.

Radnička klasna svijest u tom smislu još nije postojala 1789. godine, pa ni u toku francuske revolucije. Osim u Britaniji i Francuskoj, jedva je postojala i 1848. godine. Ali u zemljama »dvoje revolucije« klasna se svijest budi između 1815. i 1848, točnije oko 1830. Sam naziv radnička klasa (koji se razlikuje od manje određenoga termina radnički slojevi) pojavljuje se u engleskim spisima o radništvu ubrzo nakon Waterlooa, možda čak i prije, a u francuskim spisima taj se izraz češće upotrebljava od 1830. godine.^{22]} U Britaniji 1818. počinju pokušaji povezivanja radnika u opće strukovne saveze (general trade unions), tj. razbijanja granske i lokalne izolacije pojedinih grupa radnika te stvaranja nacionalne, a možda i univerzalne solidarnosti. Ti su pokušaji posebno intenzivni između 1829. i 1834. godine. Pandan općem strukovnom savezu (general union) bio je generalni štrajk koji je kao pojam i sistematska taktika radničke klase formuliran u tom razdoblju, pogotovo u spisu Williama Benbowa *Veliki nacionalni praznik i kongres proizvodnih klasa* (Grand National Holiday, and Congress of Pro-ductive Classes, 1832), a čartisti su ga ozbiljno razmatrali kao političku metodu. U međuvremenu, u Britaniji i Francuskoj se u intelektualnim diskusijama tokom 20-ih godina uvodi pojam socijalizam. Odmah ga prihvaćaju radnici, manje francuski (kao pariški zlatari 1832), a mnogo više britanski, koji će uskoro na čelo masovnog pokreta dovesti Roberta Owena, što njemu uopće nije odgovaralo. Ukratko, početkom 30-ih godina već je postojala proleterska klasna svijest i klasne težnje. Bile su, nesumnjivo, mnogo slabije i manje djelotvorne nego klasna svijest srednje klase, koja se stvarala i izražavala u isto vrijeme, ali su postojale.

Proleterska svijest bila je veoma povezana i ojačana s onim što bismo mogli nazvati jakobinskom sviješću — sklopom težnji, iskustava, metoda i moralnih stavova kojim je francuska revolucija (a prije nje američka) nadahnula one siromahe koji su bili skloni razmišljanju i samopouzdanju.

Kao što je praktični izraz položaja nove radničke klase bio radnički pokret, a njezina ideologija kooperativno zajedništvo, tako je demokratski pokret bio izraz običnog puka, proleterskog ili drugog, koji je francuska revolucija gurnula na historijsku scenu kao sudionika, a ne više samo žrtvu. »Siromašno odjeveni građani, koji se u prijašnjim vremenima ne bi usudili pokazati na mjestima rezerviranim za elegantnije društvo, šetali su zajedno s bogatima i držali se ponosno.«¹²³¹ Željeli su poštovanje, priznanje i jednakost. Znali su da to mogu ostvariti jer su uspjeli 1793—1794. godine. Nisu svi takvi građani bili radnici, ali svi svjesni radnici pripadali su toj vrsti ljudi.

Proleterska i jakobinska svijest dopunjavale su se. Iz radničkog iskustva nikli su glavni oblici svakodnevne samoobrane radne sirotinje — sindikati i društva za međusobnu pomoć, i glavna oružja kolektivne borbe, kao što je solidarnost u štrajku (koja je, pak, zahtijevala organizaciju i disciplinu).* Ipak, čak i kad te metode nisu bile toliko slabe, nestabilne i lokalizirane, kao što su obično bile u kontinentalnoj Evropi, njihov doseg bio je ograničen. U Britaniji je između 1829. i 1834. godine i djelomice ponovno u doba čartizma izveden pokušaj da se strukovni savezi (trade unions) i metode uzajamne pomoći iskoriste ne samo kao sredstva borbe za više nadnice organiziranog dijela radnika, već i kao oružje protiv cjelokupnoga poretka i kao poluga za uspostavljanja novog sistema. Pokušaj nije uspio, a taj je neuspjeh zakočio daljnji razvoj izrazito zrelog i ranog britanskog socijalističkog proleterskog pokreta za pola stoljeća. Napori da se strukovni savezi pretvore u nacionalnu mrežu proizvodnih kooperativa (kao što je 1831—1834. bio Savez građevinskih radnika, sa svojim »graditeljskim« parlamentom i »graditeljskim« cehom) propali su zajedno s pokušajem uspostavljanja općebritanske kooperativne proizvodnje i »pravične razmjene rada« na druge načine. Veliki, sveobuhvatni opći savezi (general unions), umjesto da budu jači od lokalnih i granskih saveza, pokazali su se kao neprikladni i slabi, iako je uzrok tome bio manje u manjkavostima zamisli, a više u nedostatku discipline, organizacije i iskustva u rukovođenju. U doba čartizma pokazalo se da generalni štrajk nije ostvariv, osim (1842) kao spontana pobuna gladnih.

Međutim, metode političke borbe svojstvene jakobinstvu i radikalizmu uopće, a ne radničkoj klasi posebno, pokazale su se djelotvorne i elastične: političke kampanje putem novina i pamfleta, javni sastanci i demonstracije, a ako je potrebno, nemiri i pobune. Doduše, ako su takve kampanje ciljale predaleko ili suviše plašile vladajuću klasu, također su propadale. U historičnom prvom desetljeću 19. stoljeća vladao je običaj da se oružane snage šalju protiv svake ozbiljnije demonstracije (kao u Spa Fields u Londonu 1816. ili na »Peterloo« u Manchesteru 1819, kad je deset demonstranata bilo ubijeno, a veći broj teško ranjen). Između 1838. i 1848. godine milijuni potpisa na peticijama nisu doveli ni korak bliže ostvarenju čartističkih zahtjeva. Ali političke kampanje na užim frontovima *bile su* efikasne. Da nije bilo njih, ne bi bilo došlo do emancipacije katolika 1829., reforme 1832, ni većih rezultata u zakonskoj kontroli tvorničkih uvjeta i radnog vremena. Tako se često moglo vidjeti kako loše organizirana radnička klasa svoju slabost nadoknađuje metodama političkog radikalizma. »Tvornička agitacija« 30-ih godina na sjeveru Engleske nadomještala je slabost lokalnih saveza, kao što se masovnom protestnom kampanjom protiv progonstva »mučenika iz Tolpuddlea«

* štrajk je toliko spontana i logična posljedica položaja radničke klase da većina evropskih jezika ima svoje nazive za nj (npr. greve, huelga, sciopero, zabastovka), dok su nazivi za druge vrste akcija često posuđeni iz drugih jezika.

pokušalo spasiti bar nešto iz brodoloma općih radničkih saveza nakon 1834. godine.

S druge strane, jakobinska tradicija se ustrajno održavala te ostvarivala nevideni kontinuitet i masovnost zbog kohezije solidarnosti i međusobne odanosti, karakteristične za novi proletarijat. Radnike nije držalo zajedno samo to što su bili siromašni i okupljeni na jednome mjestu, već i činjenica da je redovno mnogo njih sudjelovalo u zajedničkom radu, u kojemu su se međusobno dopunjavali i oslanjali jedni na druge, čvrsta solidarnost bila je jedino njihovo oružje, jer je samo putem nje mogla doći do izražaja njihova jedina, ali odlučujuća prednost, njihova kolektivna neophodnost u industrijskom društvu. »Ne lomiti štrajk« (ili riječi sličnog sadržaja) bila je — i ostala — prva zapovijest njihova moralnog kodeksa; onaj tko bi razbijao solidarnost (takve su zvali blacklegs, crnonogi; prvi dio riječi čini pridjev kojim se izražavala osuda — black znači crn, tj. negativna osoba) bio je Juda njihove zajednice. Kad bi stekli makar prve nejasne crte političke svijesti, njihove demonstracije više nisu bile slučajne erupcije očajne gomile koja lako ponovno zapada u apatiju, nego su postajale kretanja jedne armije. Tako je u Sheffieldu nastao jak i stabilan proleterski blok čim je klasna borba između buržoazije i radničke klase postala središnje pitanje lokalne politike (početkom 40-ih godina). Do kraja 1847. bilo je u gradskom vijeću osam čartista, a općeniti slom čartizma 1848. godine slabo se osjetio u gradu gdje je između deset i jedanaest tisuća ljudi pozdravilo parišku revoluciju te godine. Do 1849. čartisti su držali gotovo polovicu mjesta u gradskom vijeću.^[24]

Ispod radničke i jakobinske tradicije postojao je još stariji sloj koji je jačao obje: tradicija pobune, povremenoga javnog protesta očajnih ljudi. Neposredne akcije, tj. pobune, razbijanje strojeva, pustošenje trgovina ili kuća bogatih, imaju dugu historiju. Uglavnom su bile izraz gladi ili osjećaja ljudi na rubu snaga, kao u valovima lomljenja strojeva, koji su se periodično podizali među radnicima u ručnoj proizvodnji kojima je prijetila mehanizacija (među britanskim tekstilcima 1810—1811. i ponovno 1826, među tekstilcima kontinentalne Evrope sredinom 30-ih i 40-ih godina). Ponekad, kao u Engleskoj, to je bio priznati oblik kolektivnog pritiska organiziranih radnika, u kojemu nije bilo neprijateljstva prema samim strojevima, npr. među rudarima, nekim kvalificiranim tekstilnim radnicima ili nožarima, kod kojih se miješala politička umjerenost s nasiljem prema radnicima neučlanjenima u strukovne saveze, ili su takve akcije bile izraz nezadovoljstva nezaposlenih i onih koji su gladovali. U predrevolucionarnim vremenima takvo neposredno djelovanje inače politički nezrelih ljudi moglo se pretvoriti u odlučujuću snagu, pogotovo ako bi zahvatilo glavne gradove ili druga politički osjetljiva mjesta. I 1830. i 1848. godine takvi su pokreti dali golemu snagu inače posve sporednim izrazima nezadovoljstva, pretvarajući protest u pobunu.

IV

Radnički pokret u tom razdoblju stoga nije bio ni po sastavu ni po ideologiji strogo proleterski pokret, koji bi se ograničavao na industrijske ili tvorničke radnike, ili uopće na ljude koji rade za nadnicu. To je bio zajednički front svih snaga i tokova koji predstavljaju (uglavnom urbanu) radnu sirotinju. Takav zajednički front postojao je odavno, no još u vrijeme francuske

revolucije njegovo vodstvo i glavni poticaj dolazili su iz liberalnih i radikalnih srednjih slojeva. Kao što smo vidjeli, jakobinizam, a ne sankilotizam (ne spominjemo težnje nezrelog proletarijata), bio je zaslužan za cjelovitost pariške pučke tradicije. Promjena poslije 1815. sastojala se u tome što se zajednički front siromašnih sve više okretao protiv liberalne srednje klase, kao i protiv kraljeva i aristokracije, a jedinstvo su mu osigurali program i ideologija proletarijata, iako se industrijska i tvornička radnička klasa tek stvarala i bila u cjelini mnogo manje politički zrela nego drugi dijelovi radne sirotinje. I siromašni i bogati bili su skloni čitavu »urbanu masu koja postoji ispod srednjih slojeva društva«¹²⁵ politički poistovjetiti s proletarijatom ili radničkom klasom. I svi oni koji su bili uznemireni »sve življim i općim osjećajem da postoji unutrašnji nesklad u postojećem stanju stvari i da ono ne može trajati«¹²⁶ okretali su se prema socijalizmu kao jedinoj promišljenoj i intelektualno vrijednoj kritici i alternativni.

Vodstvo novog pokreta odražavalo je slično stanje stvari. Najaktivniji, najborbeniji, politički najsvjesniji stanja radne sirotinje nisu bili novi tvornički radnici, nego kvalificirani majstori, nezavisni obrtnici, radnici iz male kućne industrije i drugi koji su, u biti, živjeli i radili kao i prije industrijske revolucije, ali pod mnogo većim pritiskom. Prve strukovne saveze stvarali su, gotovo po pravilu, tipografi, šeširdžije, krojači i slični. Jezgru čartistič-kog vodstva u Leedsu — a to je tipičan primjer — činili su: jedan stolar koji je postao ručni tkalac, nekoliko tipografa radničara, jedan knjižar i jedan grebenar vune. Ljudi koji su prihvaćali Ovrnenovo učenje o kooperativa-ma bili su pretežno takvi zanatlije, mehaničari i ručni radnici. Prvi njemački komunisti bili su putujući obrtnički radnici — krojači, stolari, tipografi. Ljudi koji su se u Parizu 1848. pobunili protiv buržoazije još su stanovali u staroj obrtničkoj četvrti — Faubourg Saint-Antoine, a ne u proleterskom Bellevilleu (kao u doba Pariške komune 1871). Napredak industrije, koji je razbijao ta uporišta »radničke« svijesti, kobno je slabio rani radnički pokret. Između 1830. i 1850. godine, na primjer, britanski pokret stvorio je gustu mrežu institucija za samoobrazovanje i politički odgoj radnika: »institute mehanike« (mechanics institutes), ovenovske »dvorane nauke« (Halls of Science) i dr. Do 1850. stvoreno je u Britaniji (ne računajući izrazito političke organizacije) 700 takvih institucija — 151 samo u grofoviji Yorkshire — sa 400 čitaonica.¹²⁷ Ali one su od sredine stoljeća već počele propadati, a za nekoliko desetljeća većinom su nestale, ili su jedva životarile.

Postojala je tek jedna iznimka. Isključivo u Britaniji novi proletarijat počeo se sam organizirati i stvarati vlastite vođe. Među njima su bili irski ovenovac John Doherty, predilac pamuka, Tommy Hepburn i Martin Jude, oba rudari. Čartistički pokret nisu činili samo kvalificirani obrtnici i radnici koji su proizvodili kod kuće, tvornički radnici također su bili njegovi borci, a ponekad i vođe. No izvan Britanije, tvornički radnici i rudari uglavnom su još bili samo pasivni patnici. Tek u drugoj polovici 19. stoljeća pokušat će sami utjecati na svoju sudbinu.

Radnički pokret bio je organizacija samoobrane, protesta, revolucije. Ali za radnu sirotinju bio je više nego oruđe borbe — bio je način života. Liberalna buržoazija nije radnoj sirotinji pružala ništa. Povijesni tok oduzeo joj je tradicionalni način života, koji su konzervativci uzalud željeli održati ili obnoviti, a pokret je nudio način života koji je sama stvorila, zajednički, komunalan, borben, idealistički i zaseban, kojemu je srž bila borba. Pokret je radnu sirotinju povezivao i osmišljavao joj život. Liberalni mit stvorio

je sliku o strukovnim savezima (trade unions) kao grupama bespomoćnih radnika koje su poticali nesavjesni agitatori. Ali, u stvarnosti, bespomoćni su bili najslabije organizirani, a najinteligentniji i najsposobniji radnici bili su najčvršća podrška tim organizacijama.

Najrazvijenije varijante takvog »svijeta rada« u tom razdoblju bile su većinom još vezane uz stare domaće industrije. Postojala je zajednica lionskih svilarskih radnika, uvijek buntovnih *canuts* — koji su se pobunili 1831. i ponovno 1834. godine i koji su, prema Micheletovim riječima, »budući da ovaj svijet nije dobar, stvorili za sebe, u vlažnoj skrovitosti njihovih nizova kuća, drugi svijet, moralni raj slatkih snova i vizija«.^[28] Postojale su zajednice, kao škotskih tkača platna, privržene republikanskom i jakobin-skom puritanstvu ili svedenborgovskoj herezi, s radničkom knjižnicom, štedionicom, »institutom mehanike«, bibliotekom i naučnim klubom, tečajevima za crtanje, misionarskim sastancima, trezvenjačkim savezima i školama, društvima ljubitelja cvijeća i književnim časopisom (kao dunfermlinski »*Gasometer*«).^{*} Naravno, te su zajednice pristajale uz čartizam. Klasna svijest, borbenost, mržnja i prezir prema ugnjetačima bili su sastavni dio tog načina življenja, kao i razboji na kojima su ljudi tkali. Od bogatih nisu dobivali ništa osim nadnica. Ono što su imali u životu bilo je njihovo, stekli su sami, zajedničkim nastojanjima.

Ali taj tihi proces samoorganizacije nije bio ograničen samo na radnike starijeg tipa. On se odražavao u »savezima«, često proizašlima iz lokalnih zajednica prvobitnih metodista, u rudnicima Northumberlanda i Durhama. Oglada se u gustoj koncentraciji »uzajamnih« i »prijateljskih« društava u novim industrijskim zonama, posebno u Lancashireu.^{*} No, iznad svega, ogleda se u povorkama muškaraca, žena i djece koje su s bakljama kretale preko baruština iz manjih industrijskih gradova Lancashirea na čartističke demonstracije i u brzini kojom su se krajem 40-ih godina širile nove zadružne trgovine po ugledu na Rochdale.

V

Pa ipak, razmatrajući razdoblje, uočavamo veliko i očito razilaženje između značenja radne sirotinje, koje se bogati boje, »sablasi komunizma« što pronosi strah, i stvarnih, organiziranih radničkih snaga, bez obzira na industrijski proletarijat. Javni izraz njihova protesta prije je pokret u doslovnom smislu nego organizacija. Njihove najmasovnije i najjedinstvenije političke manifestacije — čartističke (1838—1848) — povezivalo je malo što osim desetak tradicionalnih i radikalnih parola, nekolicine dobrih govornika i novinara, koji su postali glasnogovornici siromašnih, poput Feargusa O'Con-nora (1794—1855), i nekoliko novina, kao *Northern Star* (»Sjeverna zvijezda«). Stari borci sjećaju se zajedničke sudbine suprotstavljanja bogatima i moćnima:

^{*}Usporediti: T. L. Peacock, *Nightmare Abbey* (1818): »Vi ste filozof«, rekla je gospođa, »i ljubitelj slobode. Vi ste autor rasprave zvane 'Filozofsko naklapanje ili Plan općeg prosvjetljenja ljudskog uma'«.

^{*}Godine 1821. Lancashire je prema ukupnom broju stanovnika imao najveći postotak članova »prijateljskih društava« (17%); 1845. je gotovo polovica loža Oddfellows bila u Lancashireu i Worsshireu.^[29]

»Imali srao psa po imenu Rodney. Moja baka nije voljela to ime jer je imala čudnu predodžbu da je admiral Rodney, koji je postao per (pain)¹, bio protiv puka. Stara gospođa pažljivo mi je objašnjavala da su Cobbett i Cobden bili dvije različite ličnosti — Cobbett je bio heroj, a Cobden samo zastupnik srednje klase. Jedna od slika kojih se najbolje sjećam — stajala je pored uzoraka za vez i šablonskih crteža, nedaleko od statuete Georgea Washingtona — bio je portret Johna Frosta*. Redak na vrhu slike saopćavao je da ona pripada seriji nazvanoj 'Galerija portreta prijatelja naroda'. Iznad glave bio je lovorov vijenac, a ispod prikaz gospodina Frosta kako se obraća Pravdi u korist odrpanih i nesretnih izopćenika... Najvjerniji naš posjetilac bio je sakati postolar... koji se pojavljivao nedjeljom ujutro, točno kao sat, s primjerkom 'Sjeverne zvijezde', još vlažnim, da bi netko iz naše kuće njemu i svima ostalima pročitao 'Feergusovo pismo'. Novine su se najprije morale sušiti kraj vatre, zatim pažljivo i jednako izrezati, tako da se ne ošteti nijedan redak toga gotovo svetog spisa. Kad bi to bilo učinjeno, Larry bi, spokojno pušeći kratku lulu, kojom bi povremeno udarao o kamin, sa zanosom vjernika pred oltarom slušao poruke velikog Feargusa.«^[30]

Bilo je malo pravih vođa i dobre koordinacije. Najambiciozniji pokušaj pretvaranja pokreta u organizaciju, generalni savez, propao je brzo i žalosno. U najboljem slučaju — u Britaniji kao i u kontinentalnoj Evropi — postojala je unutar radničke zajednice spontana solidarnost između ljudi koji su, kao lionski svilari, često umirali od muka koje su ih pratile cijeli život. Zajedno ih je držalo gladovanje, bijeda, mržnja i nada. A poraze su doživljavali, u čartističkoj Britaniji kao i u kontinentalnoj Evropi 1848. godine, zato što, premda su bili dovoljno gladni, brojni i očajni da bi se htjeli i mogli pobuniti, nisu imali snažnu organizaciju a nisu stekli ni zrelost koja bi njihovu pobunu pretvorila u nešto više od trenutne opasnosti za društveni poredak. Oko 1848. godine radna sirotinja tek je trebalo da razvije pokret koji bi odgovarao jakobinizmu srednje klase između 1789. i 1794. godine.

¹ Titula plemića, člana Gornjeg doma britanskog parlamenta. (Op. prev.)

* Vođa neuspjele čartističke pobune u Newportu 1839. godine.

IDEOLOGIJA: RELIGIJA

»Dajte mi narod čije su uzavrele strasti i zemaljska pohlepa stišane vjerom, nadom i milosrđem, narod koji vidi ovu zemlju kao križni put, a drugi život kao svoju pravu domovinu, narod naučen da se divi kršćanskom herojstvu i poštuje u njemu vlastito siromaštvo i svoje patnje, narod koji u Isusu Kristu voli i obožava prvorodenoga svih potlačenih, a u njegovu ražapeču sredstvo općeg spasenja. Dajte mi, kažem, takav narod, i socijalizam ne samo što će biti lako poražen, već će biti nemoguće i razmišljati o njemu...«

Civiltà Cattolica^[1]

»Kad se približavao Napoleon, oni su (molokanski' seljaci here-tici) vjerovali da je on lav iz doline Jozafat², kojemu je, kao što kažu njihove stare himne, dosuđeno da sruši lažnog cara i obnovi vladavinu pravog, bijelog cara. Tako su molokanci iz pokrajine Tambov izabrali izaslanstvo koje će izaći, pred njega i pozdraviti ga, odjeveno u bijelo.«

Haxthausen, Studije o ... Rusiji (Studien ueber... Russland)^[2]

Jedna je stvar što ljudi misle o svijetu, a druga je u kojim oblicima misle. Tokom većeg dijela historije i u većem dijelu svijeta (Kina je, možda, jedina iznimka) oblike u kojima su mislili svi, osim šaćice obrazovanih i samostalnih ljudi, pružale su im tradicionalne religije, tako da ima zemalja u kojima je riječ kršćanin bila jednostavno sinonim za seljaka ili čak za čovjeka. U razdoblju koje prethodi 1848. ta uloga religije u nekim dijelovima Evrope nestaje, iako još ne izvan područja izmijenjenoga dvojnog revolucijom. Religija, ikoja je prije bila poput nebeskog svoda ispod kojega nijedan čovjek ne može pobjeći, koji obuhvaća sve što je na Zemlji, pretvorila se u nešto poput sloja oblaka, velikog, ali ograničenog i promjenjivog oblića, na ljudskom horizontu. Od svih ideoloških promjena ta je bila najdublja, iako su njezine praktične posljedice dvosmislenije i neodređenije nego što se mislilo. U svakom slučaju, ona je bez presedana.

Besprimjerna je, naravno, bila sekularizacija masa. Ravnodušnost prema religiji, vezana uz brižljivo izvršavanje ritualnih obaveza (da bi se pružio primjer nižim slojevima), bila je odavno raširena među emancipiranim

¹ Molokanci su ruska religiozna sekta koja se hrani mlijekom i u vrijeme posta, što je pravo slavnima inače zabranjeno. (Op. ur.)

² Jozafat, dolina gdje će, po Bibliji, Bog okupiti sve narode i suditi im. (Op. prev.)

Aristokratima^[31] iako su njihove supruge, kao i žene uopće, ostale mnogo pobožnije. Ugladjeni i obrazovani ljudi mogli su formalno vjerovati u najviše biće, koje nema drugu funkciju osim što postoji, ne miješa se u ljudske aktivnosti i ne traži nikakvo obožavanje, već samo blagonaklono priznanje. Ali oni su na tradicionalnu religiju gledali s prezirom i često otvoreno neprijateljski, a ne bi bili drugačiji ni da su bili spremni proglasiti se ateistima. Priča se da je veliki matematičar Laplace, kad ga je Napoleon upitao gdje je mjesto Bogu u njegovoj nebeskoj mehanici, odgovorio: »Sire, nije mi potrebna takva hipoteza«. Otvoren ateizam ipak je još bio rijedak, no među prosvijećenim učenjacima, piscima i plemićima, koji daju intelektualni ton kraju 18. stoljeća, iskreno kršćanstvo bilo je još rjeđe. Ako je postojala religija elite kasnoga 18. stoljeća, bilo je to racionalističko, iluminističko i antiklerikalno slobodno zidarstvo.

To napuštanje kršćanske vjere, prošireno među muškarcima iz otmjenih i obrazovanih slojeva, počinje već krajem 17. ili početkom 18. stoljeća, a javne posljedice toga bile su iznenađujuće i blagotvorne: o tome svjedoči već sama činjenica što su prestala suđenja vješticama, koja su stoljećima trovala zapadnu i srednju Evropu, kao i suđenja zbog hereze i *autodafe*. No u ranom 18. stoljeću dekristijanizacija je malo utjecala na niže i srednje slojeve. Seljaštvo je ostalo potpuno izvan domašaja bilo koje ideologije koja ne bi govorila jezikom Bogorodice, svetaca i Svetog pisma, da i ne govorimo o onim starijim božanstvima i duhovima koji su samo prekriveni novim kršćanskim ruhom. Bilo je gibanja nereligioznoga duha među obrtnicima, koje bi u prijašnjim vremenima privukle hereze. Postolari, u mudrovanju uporniji od ostalih radnika, koji su jednom dali mistike poput Jaco-ba Boehmea, sada počinju sumnjati u postojanje bilo kojega božanstva. Oni su, svakako, bili jedina grupa obrtnika u Beču koja je bila sklona jakobin-cima, jer se pričalo da ovi ne vjeruju u Boga. No oni su bili malobrojni. Velika masa nekvalificiranih radnika i raznovrsne sirotinje u gradovima ostala je (osim, možda, u nekoliko sjevernoevropskih gradova, poput Pariza ili Londona) duboko pobožna ili praznovjerna.

Međutim, čak ni među srednjim slojevima otvoreno neprijateljstvo prema religiji nije bilo popularno, iako je racionalistička ideologija progresivnog, antitradicionalnog prosvjetiteljstva savršeno odgovarala shemama buržoazije u usponu. Oni su povezivali aristokraciju i nemoralnost. Prvi doista »slobodni mislioci«, *libertini* iz sredine 17. stoljeća, živjeli su u skladu s proširenim predodžbama o njima, a koje su bile vezane uz imena što su ih za sebe prihvatili: Moliereov *Don Juan* pokazuje ne samo njihovu mješavinu ateizma i seksualne slobode, već i užasavanje koje pristojni buržuj osjećaju prema njima. Bilo je dobrih razloga za paradoks (osobito očit u 17. stoljeću) da su najsmjeliji mislioci, koji su uvelike anticipirali kasniju ideologiju srednje klase, poput Bacona i Hobbesa, kao pojedinci bili vezani za staro i »pokvareno« društvo. Snage buržoazije u usponu trebale su za svoje bitke disciplinu i organizaciju jakog i strogo jednosmjernog morala. Teoretski, agnosti-cizam ili ateizam mogao im je potpuno odgovarati, a kršćanstvo im nije bilo potrebno; i *philosophes* 18. stoljeća neumorno su dokazivali da su »prirodni« moral (za koji nalaze primjere među plemenitim divljacima) i visoki osobni ideali slobodnih mislilaca bolji od kršćanstva. Ali, u praksi prokušane prednosti starog tipa vjere bile su velike, a opasnost od napuštanja natprirodnih moralnih sankcija činila im se strašnom, i to ne samo za radnu

³ Cin vjere, ceremonija uz koju su civilne vlasti pogubljivale, obično spaljivanjem, one koje je osudila inkvizicija. (Op. ur.)

sirotinju, koju se općenito smatralo previše neukom i glupom da bi mogla živjeti bez neke vrste društveno korisnog praznovjerja, već i za samu srednju klasu.

Postrevolucionarne generacije u Francuskoj pokušavale su stvoriti buržoaski nekršćanski moral kao ekvivalent kršćanskom moralu: putem ruso-ovskog »kulta vrhovnog bića« (Robespierre, 1794), kao i putem različitih pseudoreligioznih sekti, osnovanih na nekršćanskom racionalizmu, koje su ipak zadržavale obrede (sensimonisti, Compteaova »vjera humanosti«). Napokon su napušteni pokušaji zadržavanja vanjskih obilježja starih vjerskih obreda, ali ne i pokušaji stvaranja formalnoga svjetovnog morala (zasnovanoga na raznim moralnim pojmovima, kao što je *solidarite*), prije svega preko laičke protuteže svećenicima — učitelja. Francuski *instituteur* (učitelj, op. prev.) siromašan, nesebičan, službeni protivnik seoskog popa, uči svoje đake po selima moralu drevnoga Rima, koji je usvojila francuska revolucija i iz nje proistekla Republika. Učitelj će pobijediti tek u Trećoj republici, koja je riješila i političke probleme buržoaske stabilnosti, barem za sedamdeset godina. Ali slutnja takvog razvoja pojavljuje se već u Condorcetovu zakonu iz 1792. godine, koji kaže da »osobe koje se bave odgojem u nižim razredima treba da se zovu *instituteurs*«, pod utjecajem Cicerona i Salustija koji su govorili o »osnivanju zajednice« (*instituire civitatem*) i »osnivanju morala zajednice« (*instituire civitatum mores*).^[4]

Tako je buržoazija u pogledu ideologije ostala podvojena na manjinu sve otvorenijih slobodnih mislilaca i na većinu pobožnih protestanata, katolika i Židova. Ali u novoj povijesnoj zbilji slobodni mislioci bili su neizmjereno dinamičniji i uspješniji. Iako je u kvantitativnom pogledu religija ostala vrlo jaka i čak je, kao što ćemo vidjeti, postajala sve jača, ipak se povlačila, i tako je ostalo do danas u svijetu izmijenjenom »dvojom revolucijom«. Nema sumnje da je većina stanovnika novih SAD pripadala nekoj vjeri, uglavnom protestantskoj, ali ustav republike bio je, unatoč svim naporima da se to izmijeni, i ostao agnostički. Nema nimalo sumnje da su u britanskoj srednjoj klasi tog razdoblja protestantski pijetisti bili mnogo brojniji od agnostičkih radikala. Ali na konkretne ustanove tog doba mnogo je više utjecao Bentham nego Wilberforce.

Najočitiji dokaz te konačne pobjede svjetovne ideologije nad religioznom ideologijom ujedno je i njezin najvažniji rezultat. U američkoj i francuskoj revoluciji provedene velike političke i društvene promjene bile su prožete svjetovnim duhom. O pitanjima koja su postavljale revolucije u 16. i 17. stoljeću u Nizozemskoj i Britaniji još se raspravljalo i sporilo na tradicionalnom jeziku kršćanstva, ortodoksnog, disidentskog ili heretičkog. U ideologijama Amerike i Francuske, prvi put u evropskoj historiji, kršćanstvo nije važno. Jezik, simboli, odjeća 1789. godine posve su nekršćanski ostavimo li po strani nekoliko pučko-arhaičnih pokušaja stvaranja kultova analognih starima — poginuli sankilotski heroji trebali su postati novi sveci i mučenici. I to je, zapravo, starorimski običaj. Istodobno, svjetovnost revolucije pokazuje izrazitu političku hegemoniju liberalne srednje klase, koja je nametnula svoje ideološke oblike mnogo širem pokretu masa. Premda su intelektualnom vodstvu francuske revolucije malo što pridonijele mase, koje su je stvarno izvele, ipak je neshvatljivo da u njezinoj ideologiji nije bilo više elemenata tradicionalizma.*

* Zapravo, samo pučke pjesme iz tog razdoblja imaju neke prizvuke katoličke terminologije, kao *laira*.

Tako je zahvaljujući pobjedi buržoazije francusku revoluciju preplavila agnostička ili svjetovna ideologija prosvjetiteljstva, a kako narječje te revolucije postaje jezik svih sljedećih socijalnerevolucionarnih pokreta, oni usvajaju i njezinu svjetovnost. Osim nekoliko malo važnih iznimaka, osobito među intelektualcima kakvi su bili sensimonisti i arhaičnim kršćansko-komunističkim sektama kakva je bila sekta krojača Weitlinga (1808—1871), ideologija nove radničke klase i socijalističkih pokreta 19. stoljeća bila je od početka svjetovna. Thomas Paine, čije ideje izražavaju radikalnodemokratske težnje malih obrtnika i osiromašenih majstora, bio je jednako slavan zbog djela *Doba razuma* (*The Age of Reason*, 1794), prve knjige u kojoj se jednostavnim jezikom dokazuje da Biblija nije riječ božja, kao i zbog spisa *Prava čovjeka* (*Rights of Man*, 1791). Zanatlije 20-ih godina slijedili su Roberta Owena ne samo zbog njegove analize kapitalizma, već i zbog njegove areligioznosti, a njihove »dvorane nauke« (*Halls of Science*) širile su racionalističke poglede u gradovima. Bilo je, i još ima, religioznih socijalista, a i mnogo ljudi koji su religiozni ali su i socijalisti. No prevladajuća ideologija modernih radničkih i socijalističkih pokreta, ako je imaju, temelji se na racionalizmu 18. stoljeća.

Ovo je to neobičnije što su mase, kao što smo vidjeli, ostale uglavnom religiozne, a prirodni revolucionarni jezik masa u tradicionalnom kršćanskom društvu bio je jezik pobune inspiriran Biblijom (socijalne hereze, milenarizam i sl). Međutim, prevladavajuća svjetovnost novih radničkih i socijalističkih pokreta potjecala je od jednako nove i važne pojave, ravnodušnosti prema religiji u redovima novog proletarijata. Prema modernim mjerilima, radnička klasa i urbane mase iz vremena industrijske revolucije nesumnjivo su bile pod utjecajem religije, ali prema mjerilima prve polovice 19. stoljeća njihovo nepoznavanje vjere, ravnodušnost prema organiziranoj religiji, sve veće udaljavanje od nje, bilo je besprimjerno. Promatrači svih političkih opredjeljenja slažu se u vezi s tim. Britanski popis vjernika iz 1851. godine pokazao je to stanje, na užasavanje suvremenika. To udaljavanje od vjere uvelike je bilo posljedica nemoći tradicionalnih crkava da izađu nakraj s aglomeracijama — velikim gradovima i novim industrijskim naseljima u kojima nisu bile navikle djelovati. Godine 1851. u crkvama je bilo mjesta samo za 34% stanovnika Sheffielda, samo za 31,2% stanovnika Liver-poola i Manchestera, samo za 29% stanovnika Birminghama. Iskustvo s rješavanjem problema s kojima se suočavao župnik na selu nije moglo biti od koristi svećenicima u industrijskom gradu ili urbanom slamu.

Zbog toga su tradicionalne crkve zapuštale nove zajednice i klase, prepuštajući ih (posebno u katoličkim i luteranskim zemljama) gotovo sasvim svjetovnoj vjeri novih radničkih pokreta, koji će ih krajem 19. stoljeća najzad posve pridobiti. Ondje gdje pokušaji vraćanja vjeri nisu bili osobito jaki do 1848. nisu se ni kasnije umnožili. Protestantske sekte bile su uspješnije, pogotovo u zemlji kakva je Britanija, u kojoj su sekte bile odavno uvriježena religiozno-politička pojava. Ali čak su i sekte postigle više tamo gdje je socijalna okolina najsirodnija sredini tradicionalnoga maloga grada ili seoske zajednice, kao među poljoprivrednim radnicima, rudarima, ribarima. Štoviše, među industrijskim radničkim slojevima sektama je uvijek pripadala samo manjina. Radnička klasa nesumnjivo je bila manje zahvaćena organiziranom religijom nego ijedna skupina siromašnih u prethodnim razdobljima.

Opće je usmjerenje razdoblja od 1789. do 1848. godine izrazita sekularizacija. Nauka se sve više sukobljavala sa Svetim pismom, pogotovo kad se počela upuštati u pitanja evolucije (vidjeti 15. poglavlje). Historiografija, koja se uveliko bavi Biblijom — pogotovo od 30-ih godina 19. stoljeća na Sveučilištu u Tiibingenu — rastavila je jedinstveni tekst koji je bog navodno inspirirao, ako ne i napisao, u niz historijskih dokumenata iz različitih perioda, sa svim slabostima ljudske dokumentacije. Lachmann u spisu *Novi zavjet* (Novum Testamentum, 1842—1852) poriče da je Evandelje neposredno svjedočanstvo, sumnjajući da je Isus Krist htio osnovati novu religiju. David Strauss je u kontroverznom *Kristovu životu* (1835) isključio natprirodni element iz Isusove biografije. Do 1848. godine obrazovana Evropa već je bila gotovo zrela za šok koji će izazvati Charles Darwin. Takvo usmjerenje jačali su direktni napadi brojnih političkih režima na vlasništvo i zakonske privilegije crkve, klera i drugih crkvenih osoba, kao i sve češće izražena težnja vlada i drugih svjetovnih ustanova da preuzmu funkcije koje su dotad bile uglavnom prepuštene crkvi, pogotovo — u rimokatoličkim zemljama — obrazovanje i socijalnu skrb. Između 1789. i 1848. od Napulja do Nikaragve zatvarali su se samostani a njihova imovina prodavala. Izvan Evrope, naravno, direktno su napadali religije svojih podanika ili žrtava. Tako su 30-ih godina 19. stoljeća britanski upravljači u Indiji, kao uvjereni pobornici prosvijećenosti, protivnici praznovjerja, zabranili spaljivanje udovica (*suttee*) i sektu *thug* s ubilačkim ritualom. Nasrćući na domorodačke religije i vjerske običaje, bijeli gospodari po pravilu nisu znali kakve će posljedice to imati za življenje njihovih podanika — žrtava.

II

U sasvim kvantitativnom pogledu očito je da se tada sve religije, ako ne odumiru, šire s rastom stanovništva. Ipak, dvije su pokazale osobitu sposobnost ekspanzije u razdoblju koje proučavamo: *islam i protestantske sekte*. Njihovo širenje izaziva još snažniji dojam kad se usporede s izrazitim neuspjehom drugih kršćanskih crkava — i katoličke i protestantske — usprkos naglom porastu misionarske aktivnosti izvan Evrope, uz sve veću potporu vojnih, političkih i ekonomskih snaga evropskih osvajača. U revolucionarno i napoleonsko doba počinje sistematska protestantska misionarska aktivnost, uglavnom Anglosaksonaca: Baptističko misionarsko društvo (1792), Londonsko misionarsko društvo nekoliko sekti (1795), evangeličko Crkveno misionarsko društvo (1799), Biblijsko društvo za Britaniju i inozemstvo (1804), a zatim Američki komesarijat za strane misije (1810), Američki baptisti (1814), Wesleyevi metodisti (1713—1718), Američko biblijsko društvo (1816), Škotska crkva (1824), Ujedinjeni prezbiterijanci (1835), Američki epi-skopalni metodisti (1819) i drugi. U kontinentalnoj Evropi protestanti su se, usprkos ranom Nizozemskom misionarskom društvu (1797) i Baselskim misionarima (1815), razvili nešto kasnije: berlinska i rajnska društva 20-ih, švedska, lajpciška i bremenska društva 30-ih godina, a norveško 1842. Rimokatoličke misije, koje su bile trome i zapuštene, oživjele su još kasnije. Razlozi tog nametanja poganima biblijskog štiva i inozemne trgovine bili su u religioznoj, društvenoj i ekonomskoj povijesti Evrope i Amerike. Ovdje je dovoljno zabilježiti da su rezultati te penetracije prije 1848. godine još

bili zanemarivi, osim na nekim pacifičkim otocima, npr. Havajima. Stvorena su neka uporišta na obalama Siera Leonea (pobornike agitacije protiv ropstva osobito je zanimalo 90-ih godina 18. stoljeća baš to područje) i u Liberiji, koja je 20-ih godina 19. stoljeća osnovana kao država oslobođenih američkih robova. Oko evropskih naseobina u južnoj Africi strani misionari (ali ne lokalni ogranci anglikanske crkve ni nizozemska reformirana crkva) počeli su u nešto većoj mjeri preobraćati Afrikance. Ali kad je David Livingstone, slavni misionar i istraživač, krenuo u Afriku 1840. godine, tamošnji domoroci bili su uglavnom još netaknuti kršćanstvom.

Islam je, međutim, nastavljao tiho, postepeno i trajno napredovati, bez potpore organiziranog misionarstva, bez nasilnog preobraćanja. širio se prema Istoku, u Indoneziji i sjeverozapadnoj Kini, i prema Zapadu, iz Sudana prema Senegal, te, mnogo manje, od obala Indijskog oceana prema unutrašnjosti. Kad tradicionalna društva mijenjaju nešto toliko temeljno kao što je vjera, očito je da se suočavaju s teškim novim problemima. Muslimanski trgovci, koji su monopolizirali trgovinu područja u unutrašnjosti Afrike s vanjskim svijetom donosili su islam narodima Crnog kontinenta. Trgovina robljem, koja je razbila život općinskih zajednica, učinila je islam privlačnim zato što je djelovao kao moćno sredstvo reintegriranja društvene strukture.^[1] Islam se obraća i polufeudalnim i vojnim društvima Sudana, a njegov duh nezavisnosti, borbenosti i nadmoći čini ga korisnom protutežom ropstvu. Crnci muslimani bili su loši robovi: Haussa (i drugi Sudanci) uvezeni u Bahiju (Brazil) bunili su se devet puta između 1807. i velike pobune 1835. godine, dok nisu bili pobijeni ili deportirani u Afriku. Trgovci robljem naučili su izbjegavati uvoz robova iz tih zona, koje su tek nedavno bile otvorene za trgovinu.^[5]

Dok je otpor bijelcima u afričkim islamskim zemljama bio još posve slab (ako ga je uopće bilo), u jugoistočnoj Aziji je već tradicionalno bio snažan. Ondje je islam — koji također donose trgovci — već dugo potiskivao lokalne kultove i sve slabiji hinduizam na »Mirodijskom otočju«, uglavnom kao sredstvo djelotvornijeg otpora protiv Portugalaca i Nizozemaca, kao vrsta »prednacionalizma«, iako i kao protuteža hinduističkim prinčevi-ma.^[ii] Kako ti prinčevi, ili njihovi posrednici, sve više postaju ovisni o Nizozemcima, tako u puku islam sve više jača. S druge strane, Nizozemci su naučili da indonezijski prinčevi mogu, ako se udruže s vjerskim učiteljima, izazvati opći narodni ustanak, kao što je to na Javi učinio princ od Djogja-karte (1825—1830). Stoga provode politiku uske povezanosti s lokalnim vladarima, ili indirektnu vladavinu. U međuvremenu, zbog rasta trgovine i pomorskih veza između muslimana jugoistočne Azije i Meke, povećao se broj hodočasnika, pa indonezijski islam postaje ortodoksniji i čak se otvara borbenom, oživljavajućem utjecaju arapskih vahabita.

U islamskim pokretima reforme i obnove, koji su u tom razdoblju dali toj vjeri velik dio njene prodorne snage, također se može razabrati odraz evropske ekspanzije i krize starih muhamedanskih društava (pogotovo Turskog Carstva i Perzije), a možda i sve veće krize kineskog carstva. Puritanski vahabiti pojavili su se u Arabiji sredinom 18. stoljeća. Do 1814. pokorili su Arabiju i bili spremni pokoriti Siriju, dok ih nije zaustavila sila pro-zapadnog Mehmeda Alija i zapadnjačkog oružja. Međutim, njihovo se učenje širilo na istok, u Perziju, Afganistan i Indiju. Inspiriran vahabitima, alžirski sveti čovjek Sidi Muhamed Ben Ali el-Senusi stvorio je sličnu sektu, koja se od 40-ih godina iz Tripolija širi u Saharsku pustinju. U Alžiru Abd-el-

-Kader i na Kavkazu Šamil razvili su religiozno-političke pokrete otpora protiv Francuza i Rusa (vidjeti 2. poglavlje) i navijestili panislamizam, koji je težio ne samo vraćanju na prvobitno učenje Proroka, već i prihvaćanju zapadnjačkih novotarija. U Perziji se još izrazitije pojavila nacionalistička i revolucionarna heterodoksija, *bab* pokret Mehmeda Alija, koji niče 40-ih godina. On, među ostalim, teži povratku nekim starim obredima perzijskog zaratuizma i zahtijeva da žene otkriju lica.

Vrenje i ekspanzija islama bili su toliki da bismo razdoblje od 1789. do 1848. u historiji religija mogli opisati kao doba svjetske obnove islama. Ni u jednoj nekršćanskoj religiji nije bilo takvog masovnog pokreta, iako se, krajem perioda, približavamo velikoj kineskoj pobuni Tai-ping, koja ima mnoge karakteristike takve obnove. Mali religiozni reformni pokreti prosvijećenih nikli su u britanskoj Indiji, posebno pokret *Brahmo Samaj* Ram Mohana Roya (1772—1833). U SAD su poražena indijanska plemena počela pružati otpor bijelcima putem religiozno-socijalnih pokreta raznih proroka, kao što je bio onaj koji je potakao pobunu protiv bijelih osvajača dotad najvećeg saveza prerijskih Indijanaca pod vodstvom Tecumseha u prvom desetljeću 19. stoljeća, ili pak religija Handsome Lakea (1799), smišljena da iro-kečki način života očuva od prodiranja američkih bijelaca. Zasluga je Tho-masa Jeffersona, čovjeka rijetke prosvijećenosti, što je dao službeni blagoslov tom proroku koji je usvojio neke kršćanske, posebno kvekerske elemente. Ipak, neposredan dodir između napredne kapitalističke civilizacije i naroda animističkih vjerovanja bili su još prerijetki da bi stvorili niz pokreta pod vodstvom raznih proroka i milenarističkih pokreta³ kakvi su postali tipični za 20. stoljeće.

Širenje protestantskih sekti, za razliku od islama, bilo je gotovo sasvim ograničeno na zemlje razvijene kapitalističke civilizacije. Njegove razmjere teško je odrediti jer su neki pokreti te vrste (npr. njemački pijetizam ili engleski evangelizam) ostajali u okvirima etabliranih državnih crkava. Ipak, u njihovu se veličinu ne može sumnjati. Godine 1851. otprilike polovica protestantskih vjernika u Engleskoj i Walesu prisustvuje vjerskim obredima koje ne drži službena crkva. Taj izuzetni uspjeh sekta uglavnom je posljedica razvoja religije od 1790. ili, točnije, od posljednjih godina napoleonskih ratova. Tako su 1790. Wesleyevi metodisti imali samo 59 000 pripadnika u Ujedinjenom Kraljevstvu, a 1850. oni i njihovi različiti ogranci imaju ih deset puta toliko.¹⁷¹ U SAD je vrlo sličan proces masovnog obraćanja uvjetovao porast broja baptista, metodista i, manje, prezbiterijanaca, na štetu vjeroispovijesti koje su dotad prevladavale. Gotovo tri četvrtine svih vjernika u SAD pripadale su tim trima sektama.¹⁸¹ Raspadanje službenih crkvenih organizacija, otpadništvo i porast sekti obilježavaju i povijest religije ovog razdoblja u Škotskoj («veliki raskol» 1843), Nizozemskoj, Norveškoj i drugim zemljama.

Razlozi geografskih i socijalnih ograničenja širenja protestantskih sekti očiti su. U zemljama katolicizma nije bilo mogućnosti za pojavu javnih sekti, pa ni tome odgovarajuće tradicije. U njima je raskid sa službenom crkvom ili vladajućom religijom obično poprimao vid masovnog napuštanja kršćanstva (osobito među muškarcima) prije nego raskola.* (No protestantski

³ Vjerski i slični pokreti čiji pripadnici očekuju dolazak milenijskog — tisućgodišnjeg carstva opće sreće, pravde i blagostanja. (Op. ur.)

* Sekte u tim zemljama imale su malo pripadnika. Uz to, i tada i kasnije, ondje je malo ljudi prelazilo na protestantizam.

antiklerikalizam anglosaksonskih zemalja često je bio jasna dopuna ateističkom antiklerikalizmu zemalja kontinentalne Evrope). Religiozne obnove odvijale su se obično u obliku nekog novog emocionalnog kulta, inspirirane nekim svecem čudotvorcem ili pojavom nekog novog mjesta hodočašća, ali uvijek u okviru rimokatoličke vjere. Nekoliko takvih svetaca steklo je širu popularnost u razdoblju kojim se bavimo, npr. Cure d'Ars (1786—1859) u Francuskoj. U pravoslavnom kršćanstvu istočne Evrope bilo je više otpadništva, te je u Rusiji, zbog raspadanja zaostalog društva, od kraja 17. stoljeća stvoren niz sekti. Neke, kao škopci, koji se sami kastriraju, duhoborci u Ukrajini i molokanci, nastaju krajem 18. stoljeća i u napoleonsko doba, a starovjerci potječu iz 17. stoljeća. Međutim, klase kojima se sekte najviše obraćaju — mali obrtnici, trgovci, zakupci zemlje i drugi prethodnici buržoazije, ili svjesni revolucionari na selu — još nisu bile dovoljno brojne da bi stvorile veće pokrete.

U protestanskim zemljama situacija je bila drukčija. U njima je utjecaj trgovačkog i individualističkog društva bio najjači (osobito u Britaniji i SAD), a već je postojala i duga tradicija sekti. Njihova isključivost i in-zistiranje na osobnoj komunikaciji čovjeka s bogom, kao i njihova moralna strogost, učinili su ih privlačnima za poduzetnike u usponu i male poslovne ljude, koji su ih shvaćali i kao školu. Njihova suha, neumoljiva teologija pakla, prokletstva i osobnog spasenja na osnovi strogog ponašanja učinila ih je privlačnima za ljude koji su teško živjeli, u lošim uvjetima: za graničare i pomorce, male farmere i rudare, eksploatirane zanatlije. Sekta se lako mogla pretvoriti u demokratsku, egalitarnu skupštinu, bez društvene ili religiozne hijerarhije, i tako privući obične ljude. Njeno neprijateljstvo prema složenom ritualu i učenoj doktrini davalo je poticaja amaterskom proricanju i propovijedanju. Stalna tradicija milenarizma nudila je mogućnost da se na primitivan način izraze socijalne pobune. Konačno, povezanost sekta s emocionalno neodoljivim osobnim »obraćanjem« otvarala je put masovnoj religioznoj obnovi velikog intenziteta, često obilježenoj histeričnim zanosom sudionika. U takvim obnovama vjere muškarci i žene mogli su naći oslobođenje od stresova u društvu koje nije pružalo mogućnosti izljeva masovnih osjećaja, a razorilo je one što su postojale u prošlosti.

»Buđenje vjere« najviše je pridonijelo širenju sekti. Tako je vrlo emocionalno, tradicionalno, posve lično učenje o spasenju Johna Wesleya (1703 —1791) i njegovih metodista potaklo obnovu i širenje otpadništva od dominantnoga službenog protestantizma, barem u Britaniji. Zbog toga su nove sekte i smjerovi u početku apolitični, ili čak (kao Wesleyevi metodisti) vrlo konzervativni. Oni se od zala vanjskog svijeta okreću vlastitom spasenju, ili životu u samodovoljnoj zajednici, što je često značilo da odbacuju mogućnost ikakve promjene svjetovnog uređenja kolektivnom akcijom sugrađana. Njihova »politička« energija obično se trošila na moralne i religiozne kampanje, kao za misije u stranim zemljama, protiv ropstva, ili za trezvenost. Politički aktivni i radikalni sektaši iz razdoblja američke i francuske revolucije češće su pripadali starijim, prilično uvelim, mirnijim disidentskim ili puritanskim zajednicama, koje su se održale od 17. stoljeća, stagnirajući ili razvijajući se prema intelektualnom deizmu pod utjecajem racionalizma 18. stoljeća: prezbiterijancima, kongregacionalistima, unitarijancima, kvekerima. Nove sekte metodističkog tipa bile su antirevolucionarne, tako da je otpornost Britanije prema revolucijama u tom razdoblju čak pripisana — pogrešno — njihovu sve većem utjecaju.

Ipak, socijalni karakter novih sekti sukobljava se s njihovim teološkim povlačenjem od svijeta. Njima su najviše prilazili oni koji su se nalazili između bogatih, moćnih i masa tradicionalnog društva, tj. oni koji će izrasti u srednju klasu i oni koji će se srozati među novi proletarijat, te heterogeno mnoštvo malih i nezavisnih ljudi srednjih slojeva. Osnovna politička orijentacija tih ljudi bila je bliža jakobinskom ili džefersonskom radikalizmu, ili bar umjerenom liberalizmu srednje klase. »Nonkonformizam« u Britaniji kao i prevladavajuće protestantske crkve u SAD težili su da zauzmu mjesto političkih snaga ljevice, iako je među britanskim metodistima torijevstvo njihova osnivača prevladano tek 1848. godine, nakon pola stoljeća odvajanja i unutrašnjih kriza.

Samo među vrlo siromašnima i vrlo pogođenima nastavit će se početno odbacivanje postojećeg svijeta. No to je često bilo ranorevolucionarno odbacivanje u obliku milenarističkih predviđanja smaka svijeta, koji kao da su naviještale nevolje postnapoleonskog doba (u skladu s Apokalipsom). Irvingiti u Britaniji predviđali su propast svijeta u 1835. i 1838. godini, William Miller, osnivač sekte adventista Sedmog dana u SAD, očekivao ga je 1843. i 1844, a do tog vremena stekao je već 50 000 sljedbenika i 3 000 svećenika kao zaleđe. U krajevima gdje je male farmere i sitne trgovce neposredno pritiskao rast dinamične kapitalističke privrede, kao u državi New York, milenarističko vrenje bilo je osobito snažno. Njegov najdramatičniji proizvod bila je sekta Sveci Sudnjeg dana (Latter-Day Saints) ili mormoni. Njegov osnivač Joseph Smith doživio je prosvjetljenje u blizini grada Palmvra, u državi New York, 20-ih godina i poveo svoje sljedbenike prema nekom udaljenom Sionu, što ih je odvelo u pustinjske predjele Utaha.

To su bile i grupe stanovništva koje je kolektivna histerija na masovnim skupovima vjerske obnove najviše privlačila bilo zato što su ih ti zborovi oslobađali grubosti i jednoličnosti njihova života (jedna ugledna gospođa kaže u vezi s djevojakama iz tvornica Essex: »Kad nema nikakve druge zabave, ponekad su dobre i religiozne obnove«^[9], bilo zato što kolektivno religiozno jedinstvo stvara privremenu zajednicu različitih pojedinaca. Vjerska obnova u modernom obliku proizvod je američke »granice«. »Veliko buđenje« počinje oko 1800. u planinskoj zoni Appalachians golemim »mitinzima na otvorenome« — na skup u Kane Ridgeu, u državi Kentucky (1801), došlo je između deset i dvadeset tisuća ljudi da sluša četrdeset propovjednika — i poticanjem masovne orgijastične histerije koju je teško pojmiti, muškarci i žene su se trzali, plesali do iznemoglosti, tisuće njih padali su u trans, vikali ili lajali kao psi. Zabačenost, grubost prirodne i društvene okoline, ili mješavina svega toga, poticala je takve obnove, koje su putujući propovjednici donosili u Evropu i tako stvorili proletersko-demokratsku skupinu koja se poslije 1808. otcjepljuje od Wesleyevih metodista (tzv. prvobitnih metodista) a širila se posebno među rudarima i malim zakupcima na brdovitom sjeveru Britanije, ribarima na Sjevernom moru, poljoprivrednim nadničarima i bijedno plaćenim radnicima kućnih proizvodnji u Mid-landu. Takvi prolomi religiozne histerije događali su se periodično tokom čitavog razdoblja kojim se bavimo — u južnom Walesu izbili su 1807—1809, 1828—1830, 1839—1842, 1849. i 1859. godine^[10], što objašnjava nagli rast sekti. Ne može im se naći jasan pojedinačni razlog. Ponekad se podudaraju s razdobljima izrazite napetosti i nemira (svi valovi izuzetno brzog širenja Wesleyevih sljedbenika osim jednoga, padaju u takva vremena), no ponekad

nastaju u doba naglog oporavljanja nakon depresije, a povremeno ih ubrzavaju velike nesreće, kao epidemije kolere, koje su izazivale analogne religiozne fenomene u drugim kršćanskim zemljama.

III

Razmatrajući religije tog razdoblja, nameće nam se slika sve izraziti je sekularizacije i (u Evropi) religiozne ravnodušnosti, popraćene vjerskim obnovama koje su poprimale najbeskompromisnije, najiracionalnije i emocionalno najintenzivnije oblike. Tom Paine je jedna krajnost, a adventist William Miller druga. Otvoreno ateistički, mehanicistički materijalizam njemačkoga filozofa Feuerbacha (1804—1872) 30-ih godina suprotstavlja se antiin-telektualnim mladim ljudima »oksfordskog pokreta«, koji brane doslovnu vjerodostojnost ranosrednjovjekovnih žitija svetaca.

Ali taj povratak borbenoj, doslovnoj, staromodnoj religiji imao je tri vida. Za mase je to, uglavnom, bio način da se uhvate ukoštac sa sve crnjim i nehumanijim ugnjetačkim društvom buržoaskog liberalizma. Prema Marxovim riječima (iako nije samo on upotrebljavao takve riječi), to je bilo »duša sveta bez srca, kao što je i duh sveta bez duha. Ona je *opijum* za narod«.^[11] I više od toga: to je bio pokušaj stvaranja društvenih, a ponekad i obrazovnih i političkih institucija u sredini koja ih sama nije pružila, a za ljude s malo političke svijesti religija postaje način izražavanja nezadovoljstva i težnji. Njihova sklonost doslovnim tumačenjima, emocionalnost i praznovjerje bili su usmjereni protiv čitavog društva u kojemu vlada racionalna kalkulacija i protiv gornjih klasa koje su religiju izobličile prema vlastitoj slici.

Za srednje slojeve, koji su izrasli iz takvih masa, religija je mogla biti moćan moralni oslonac, opravdanje njihova društvenog položaja pred ujedinenim prezirom i mržnjom tradicionalnog društva, pokretač njihova širenja. Ako su pripadali sektama, religija ih je oslobađala okova tradicionalnog društva. Davala je njihovim profitima moralno opravdanje bolje od samo racionalnog osobnog interesa, opravdavala je njihovu grubost prema potlačenima, združivala se s trgovinom da bi donijela civilizaciju divljacima i osigurala unosne poslove.

Monarsima i aristokraciji, zapravo svim ljudima na vrhu društvene piramide, religija je osiguravala socijalnu stabilnost. Francuska revolucija ih je poučila da je crkva najjača potpora prijestolju. Pobožni i nepismeni narodi, poput južnih Talijana, Španjolaca, Tirolaca i Rusa, ustali su da oružjem brane svoju crkvu i vladare od stranaca, bezbožnika i revolucionara, pod blagoslovom, a ponekad i pod vodstvom svećenika. Pobožni i nepismeni narodi živjeli bi zadovoljno u siromaštvu koje im je Bog dosudio, pod vladarima koje im je dosudila Providnost, jednostavni, moralni, mirni i imuni na rušilačko djelovanje razuma. Za konzervativne vlade poslije 1815. godine — a koja vlada u kontinentalnoj Evropi nije bila takva? — poticanje religioznih osjećaja i crkava bilo je isto tako neizbježan dio politike kao organizacija policije ili cenzure, pa su svećenik, policajac i cenzor postali glavni oslonci reakcije protiv revolucije.

Za većinu vlada dovoljno je bilo to što su jakobinci ugrožavali, a crkve čuvale prijestolja. Međutim, za grupu romantičarskih intelektualaca i ideologa

savezništvo između prijestolja i oltara imalo je dublje značenje: ono čuva staro, organsko, živo društvo od razuma i liberalizma, koji ga rastaču, a pojedinac u njemu može naći dublji izraz svoje tragične sudbine nego u bilo kojem rješenju što mu ga nudi racionalizam. U Franuskoj i Engleskoj takva opravdanja veze između prijestolja i oltara misu imala veće političko značenje, kao ni romantičarska potraga za tragičnom i iposve osobnom vjerom. (Najvažniji istraživač tih dubina ljudskog srca, Danac Soresn Kierkegaard, 1813—1855, potječe iz male zemlje i privukao je neznatnu pažnju suvremenika; proslavio se tek postumno.) Međutim, u njemačkim državama i u Rusiji, uporištima monarhističke reakcije, romantičarsko-reakcionarni intelektualci imali su određenu ulogu u politici kao državni službenici, pisci manifesta i programa, a tamo gdje su sami vladari bili blizu mentalne neuravnoteženosti (npr. Aleksandar I u Rusiji ili Friedrich Wilhelm IV u Pruskoj) kao njihovi savjetnici. Ipak, u cjelini uzevši, ljudi poput Friedricha Gentza ili Adama Miillera bili su sporedne figure, a njihovo izjašnjavanje za duboko religiozni srednji vijek (u koje ni sam Mettemich nije imao povjerenja) bilo je samo tradicionalistički ukras. Iza njega stajali su policajci i cenzori u koje su se vladari stvarno pouzdali. Snaga Svete Alijanse Rusije, Austrije i Pruske, koja će održavati red u Evropi nakon 1815. godine, nije bila u njezinu nominalnom križarskom misticizmu, već u jednostavnoj odluci da se pomoću ruskog, pruskog ili austrijskog oružja uguši svaki prevratnički pokret. Štoviše, prave konzervativne vlade nisu bile naklonjene intelektualcima i ideolozima uopće, čak ni reakcionarnima, jer su predviđale razvoj koji će uslijediti kad jednom bude prihvaćen princip razmišljanja umjesto principa pokoravanja. Kao što je Friedrich Gentz (Metternichov sekretar) pisao Adamu Mulleru 1819. godine: »Ja nastavljam braniti prijedlog: 'Kako ne bi došlo do zloupotrebe štampe, ništa se neće štampati tokom sljedećih ... godina. Točka.' Kada bi se taj princip primjenjivao kao obavezni zakon, uz vrlo rijetke izuzetke koje bi odobravao vrhovni sud, ubrzo bismo ponovo našli put k Bogu i Istini.«¹²¹

Iako antiliberalni ideolozi politički nisu bili suviše značajni, ipak je njihov bijeg od strahota liberalizma u istinski pobožnu i organsku prošlost prilično utjecao na religiju, jer je izazvao izrazitu obnovu katoličanstva među senzitivnim mladim ljudima gornjih klasa. Jer nije li upravo protestantizam bio prethodnik individualizma, racionalizma i liberalizma? Ako je samo istinski religiozno društvo moglo izliječiti bolesti 19. stoljeća, nije li bilo pozvano da to učini samo *pravo* kršćansko društvo katoličkoga srednjeg vijeka?* Kao obično, Gentz govori o privlačnosti katolicizma s neobičnom otvorenošću:

»Protestantizam je prvi, istinski i jedini izvor velikog zla koje danas trpimo. Da se ograničio samo na meditaciju, mogli bismo ga i morali podnositi, jer je sklonost dokazivanju ukorijenjena u ljudskoj prirodi. Međutim, čim vlade prihvate protestantizam kao dopušteni oblik religije, kao izraz kršćanstva, kao čovjekovo pravo, čim mu one... dodijele mjesto u državi pored, ili čak na ruševinama jedine istinite crkve, religiozni, moralni i politički poredak svijeta odmah se naruši... Čitava francuska revolucija i još gora revolucija koja se sprema u Njemačkoj proistječu iz tog izvora.«^[13] Grupe oduševljenih mladih ljudi bježe od užasa intelekta u zagrljaj papinskog Rima, prihvaćaju celibat, asketska mučenja, spise svetih otaca, ili

* U Rusiji, gdje je još živjelo pravo kršćansko društvo pravoslavne vjere, slična se tendencija ne sastoji toliko u težnji povratku neokrnjenoj pobožnosti prošlih vremena koliko u povlačenju u bezgranične dubine misticizma pravoslavlja.

samo topao i estetski crkveni ritual i strastveni samozaborav. Oni su bili, kao što se moglo očekivati, uglavnom iz protestantskih zemalja: njemački romantičari bili su uglavnom Prusi. »Oksfordski pokret« 30-ih godina najpoznatiji je fenomen te vrste među Britancima, iako je on tipično britanski po tome što je samo nekoliko mladih, koji su tako izražavali duh najmračnijeg i najreakcionarnijeg sveučilišta, zaista prišlo katoličkoj crkvi, kao talentirani J. H. Newman (1801—1890). Ostali su pribjegli kompromisu, kao »ritua-listi« unutar anglikanske crkve, za koju su tvrdili da je istinska katolička crkva, ili su pokušavali, na užasavanje »nižih« i »prostih« svećenika, u nju uvesti crkvenu odjeću, tamjan i druge »papinske gadosti«. Novi obraćenici bili su zagonetka za tradicionalno katoličke plemićke porodice, koje su svoju vjeru smatrale obiteljskom oznakom, kao i za masu irskih radnika imigranata koji su činili većinu katolika u Britaniji. Ni oprezni i realistički Vatikan nije visoko cijenio njihov plemeniti žar. No budući da su dolazili iz dobrih porodica, a preobraćenje gornjih klasa može navijestiti preobraćenje donjih klasa, bili su prihvaćeni kao ohrabrujući znak osvajačke moći crkve.

No čak i unutar organizirane religije — tj. bar unutar katoličanstva, protestantizma i židovstva — postojali su elementi liberalizma. Unutar katoličanstva njihovo glavno polje djelovanja bila je Francuska, a najvažnija ličnost Hugues-Felicite Robert de Lamennais (1782—1854), koji se kretao između romantičarskog konzervativizma i revolucionarne idealizacije naroda, koja ga je dovela blizu socijalizma. Njegove *Riječi jednog vjernika* (*Paroles d'un Croyant*, 1834) uzbunile su vlade koje nisu očekivale udarac u leđa od tako pouzdanog branioca statusa quo kao što je katoličanstvo, te ga je Rim ubrzo osudio. Liberalni katolicizam, međutim, preživio je u Francuskoj, uvijek sklonoj prihvaćanju crkvenih strujanja koja se ponešto razlikuju od onih u Rimu. I u Italiji je snažna revolucionarna struja 30-ih i 40-ih godina uvukla u svoj vrtlog neke katoličke mislioce, kao Rosminija i Giobertija (1801—1852), pobornika ujedinjenja Italije pod vodstvom pape. Ipak, glavnina crkvene organizacije bila je ratoborno i sve izrazitije protiv liberalizma.

Protestantska manjina i sekte bile su, prirodno, bliže liberalizmu, bar u politici: biti hugenot u Francuskoj je značilo biti barem umjereni liberal. (Guizot, prvi ministar Luja Filipa, bio je hugenot.) Protestantske državne crkve, kao što je anglikanska i luteranska, bile su politički konzervativnije, ali su njihove teologije bile otpornije prema proučavanjima Biblije i racionalističkim ispitivanjima. Židovi su, naravno, bili posve izloženi liberalnoj struji, kojoj potpuno duguju svoju političku i socijalne emancipaciju. Kulturna asimilacija bila je cilj svih emancipiranih Židova. Najekstremniji među njima napuštaju staru vjeru i prelaze na kršćanstvo ili agnosticizam, kao otac Karla Marxa ili pjesnik Heinrich Heine (koji je, međutim, otkrio da Židovi ne prestaju biti Židovi, bar za okolinu, kad prestanu ići u sinagogu). Manje skloni krajnostima razvili su ublažen, liberalan oblik judaizma. Samo u malim gradovima nastavljao se neizmijenjen život geta u kojemu su vladali Torah i Talmud.

IDEOLOGIJA: SVJETOVNA

»(G. Bentham) za vježbu pretvara drveno posuđe u tokarsku klupu i misli da isto može raditi i s ljudima. On ne osjeća veliku ljubav za pjesništvo, a teško može izvući pouku iz Shakespearea. Njegovu kuću grije i obasjava para. On je jedan od onih koji više vole umjetne od prirodnih stvari i misle da je ljudski um svemoćan. On prezire prirodu, zelena polja i drveće, i vječito se obraća Korisnosti.«

W. Hazlitt, *Duh vremena (The Spirit of the Age)*, 1825

»Komunisti preziru prikrivanje svojih pogleda i namjera. Oni otvoreno izjavljuju da se njihovi ciljevi mogu postići samo nasilnim rušenjem čitavoga dosadašnjega društvenog poretka. Neka vladajuće klase drhte pred komunističkom revolucijom. U njoj proleteru nemaju što izgubiti osim svojih okova. A dobit će čitav svijet. Proleteru svih zemalja, ujedinite se!«

K. Mara — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, 1848.

Sudimo li prema kvantiteti, u svijetu između 1789. i 1848. godine moramo dati prednost religioznoj ideologiji, a ako sudimo prema kvaliteti, svjetovnoj. Osim vrlo rijetkih iznimaka, svi značajniji mislioci tog razdoblja govorili su svjetovnim jezikom, kakva god bila njihova privatna vjerovanja. Velik dio onoga što su mislili (a što je običan svijet prihvaćao kao gotovu činjenicu, ne razmišljajući suviše o tome) razmotrit ćemo u posebnim poglavljima o nauci i umjetnosti, a ponešto smo već razmotrili. Ovdje ćemo se usredotočiti na glavnu temu koja je nikla u dvojnoj revoluciji: kakva je priroda društva i kojim putem teče ili treba da teče njegov razvoj. O tom ključnom problemu mišljenja su se podijelila: jedni su prihvaćali tokove kojima se kretao svijet, a drugi nisu, tj. bilo je onih koji su vjerovali u progres i onih koji nisu vjerovali. Jer, u stanovitom smislu, postojao je samo jedan *Weltanschauung* koji je bio značajan, i niz različitih pogleda koji su, kakve god bile njihove zasluge, u biti bile njegove negativne kritike, kritike pobjedničkog, racionalističkog, humanističkog prosvjetiteljstva 18. stoljeća. Njegovi pobornici čvrsto su (i ispravno) vjerovali da se ljudska povijest kreće uzlaznim tokom, a ne silaznim ili valovito jednoličnim. Mogli su zapaziti da se naučne spoznaje i tehnička moć nad prirodom svakodnevno povećavaju. Vjerovali su da se uz pomoć razuma može usavršiti ljudsko društvo i pojedinci, te da im takvo usavršavanje dosuđuje historija. U tim su pitanjima buržoaski liberali i revolucionarni proleterski socijalisti bili jedinstveni.

Do 1789. godine najnapredniji i najmoćniji izraz te ideologije progresa bio je klasični buržoasiki liberalizam. No taj fundamentalni sistem tako je čvrsto izgrađen tokom 17. i 18. stoljeća da rasprava o njemu ne ulazi u period kojim se bavimo. To je uska, lucidna, oštromna filozofija, čiji su najznačajniji nosioci, kao što bi se moglo očekivati, Britanci i Francuzi.

Liberalizam je strogo racionalistički i svjetovan, tj. uvjeren u sposobnost ljudi da sve shvate i riješe pomoću razuma, kao i u težnju iracionalnih ponašanja i institucija (među koje se ubraja tradicionalizam i sve religije osim racionalne) da zamračuju, a ne prosvjećuju. Filozofski je bio usmjeren prema materijalizmu ili empirizmu, kao što i priliči ideologiji što snagu i metode crpe iz nauke, uglavnom iz matematike i fizike, koje su u 17. stoljeću prošle naučnu revoluciju. Njegovi opći stavovi prema svijetu i čovjeku prožeti su individualizmom, koji se više temelji na introspekciji pojedinaca iz srednje klase ili promatranju njihova ponašanja nego na apriori-stičkim principima, na koje su se pozivali, izraženima u psihologiji (iako ta riječ 1789. još ne postoji) u kojoj se odražava mehanicizam 17. stoljeća, tj. u tzv. asocijacionoj školi.

Ukratko, prema klasičnom liberalizmu, čovječanstvo se sastoji od samodovoljnih individualnih atoma u koje su ugrađene neke strasti i nagoni; svaki se trudi da maksimalno poveća svoja zadovoljstva, a smanji nezadovoljstva* te, »prirodno«, ne priznaje nikakvih granica ni prava upletanja u svoje porive. Drugim riječima, svatko je »prirodno« obdaren životom, slobodom i težnjom prema sreći, kao što piše u američkoj Deklaraciji nezavisnosti, iako su najrazumniji liberalni mislioci to radije nazivali prirodnim pravima. Slijedeći vlastiti interes, svaki pojedinac u toj anarhiji jednakih takmičara nalazi da je korisno ili neizbježno ući u neke odnose s drugim pojedincima, i taj sklop korisnih sporazuma — za koje se često upotrebljava sasvim trgovački termin ugovora — tvori društvo i socijalne ili političke grupe. Naravno, takvi sporazumi i udruživanja donose neka smanjenja čovjekove prirodno neograničene slobode da čini što mu se sviđa, a jedan od zadataka politike postaje svodenje tih ograničenja na ostvarivi minimum. Izuzevši, možda, nerazdvojne spolne grupe, kao što su roditelji i djeca, »ljudi« klasičnog liberalizma (čiji je literarni simbol bio Robinson Crusoe) bili su društvena bića zato što su živjeli u velikom broju istovremeno. Društveni ciljevi bili su stoga aritmetički zbroj individualnih ciljeva. Sreća (pojam koji je onima koji ga definiraju zadao gotovo toliko nevolje kao onima koji jure za srećom) bila je krajnji cilj svakog pojedinca, a očit cilj društva što veća sreća što većeg broja ljudi.

Zapravo, čisti *utilitarizam*, koji je sve ljudske odnose potpuno svodio na skicirani uzorak, zastupali su samo netaktični filozofi, poput velikog Thomasa Hobbesa u 17. stoljeću, i vrlo samosvjesni pobornici srednje klase, kao škola britanskih mislilaca i publicista vezana uz imena Jeremvja Benthama (1748—1832) i Jamesa Milla (1773—1836), a iznad svega klasični politički ekonomisti. Za to su postojala dva razloga. Prvo, ideologija, koja je sve osim racionalnog proračunavanja vlastitog interesa svodila na »bombastične besmislice« (Benthamov izraz), sukobljavala se s nekim moćnim instinktima u ponašanju srednje klase.* Tako se moglo pokazati da racionalni vlastiti interes može dobro opravdati mnogo veće upletanje u »prirodnu slobodu« pojedinca da čini što hoće i zadržava ono što zarađuje. (Thomas Hobbes, čija

* Veliki Thomas Hobbes izrazito je zastupao — zbog praktičnih razloga — potpunu jednakost svih individua u svakom pogledu, osim u »nauci«.

su djela britanski utilitaristi pobožno skupljali i objavljivali, pokazao je da vlastiti interes isključuje svako apriorno ograničavanje moći države, a Benthamovi sljedbenici branili su birokratsku državnu upravu kad su smatrali da ona osigurava najveću sreću najvećem broju ljudi isto tako vješto kao *laissez-faire*.) Stoga su branioci privatnog vlasništva, poduzetništva i individualne slobode češće bili skloni pridati im metafizičku sankciju »prirodnih prava« nego ikrhkiji atribut »korisnosti«. Štoviše, filozofija, koja tako potpuno isključuje moral i dužnost, svodeći ih na racionalnu kalkulaciju, mogla bi oslabiti osjećaj za vječiti poredak stvari kod neuke sirotinje, na kojoj je počivala društvena ravnoteža.

Utilitarizam, zbog takvih razloga, nikad nije monopolizirao liberalnu ideologiju srednje klase. On je pružio najoštrije oruđe za rušenje tradicionalnih institucija koje nisu mogle potvrdno odgovoriti na pitanja da li je to racionalno, da li je korisno, pridonosi li najvećoj sreći najvećeg broja ljudi. No nije bio dovoljno jak ni da nadahne revoluciju ni da pruži obranu od nje. Filozofski slab John Locke, a ne izvanredni Thomas Hobbes, bio je omiljeni mislilac vulgarnog liberalizma, jer on je barem privatno vlasništvo, kao najosnovnije prirodno pravo, uzdigao izvan dosega upletanja i napada. A francuski revolucionari formulirali su svoj zahtjev za slobodnim poduzetništvom — *Svaki je građanin slobodan da upotrebljava svoje ruke, svoj mar i svoj kapital onako kako prosudi da je za nj dobro i korisno... On može proizvoditi ono što mu se sviđa i na način koji mu se sviđa.* (»Tout citoyen est libre d'employer ses bras, son industrie et ses capitaux comme il juge bon et utile a lui — meme... Il peut fabriquer ce qui lui plait et comme il lui plait.«)^[1] — kao opće prirodno pravo na slobodu: *Korištenje prirodnih prava svakog čovjeka nema granica do onih koje drugim članovima društva osiguravaju uživanje istih prava.* (»L'exercice des droits naturels de chaque homme n'a de bornes que celles qui assurent aux autres membres de la société la jouissance des memes droits.«)^[2]

U političkoj misli klasični liberalizam tako skreće od smjelosti i strogosti koja ga je učinila moćnom revolucionarnom silom. No u ekonomskoj misli bio je manje zakočen: djelomično zato što je povjerenje srednje klase u pobjedu kapitalizma bilo mnogo veće od povjerenja u političku nadmoć buržoazije nad apsolutizmom ili neukom gomilom, djelomično zato što su klasične pretpostavke o prirodi i prirodnom stanju čovjeka nesumnjivo mnogo bolje odgovarale specifičnoj situaciji tržišta nego čovječanstvu općenito. Zbog toga je klasična politička ekonomija, s Thomasom Hobbesom, najim-presivniji intelektualni spomenik liberalne ideologije. Njezin puni procvat počinje nešto prije nego razdoblje kojim se bavi ova knjiga: početak označava objavljivanje djela Adama Smitha (1723—1790) *Bogatstvo nacija* (Wealth of Nations, 1776), a vrhunac *Principi političke ekonomije* (Principles of Political Economy, 1776) Davida Richarda (1792—1823). Od 1830. počinje njeno nazadovanje ili preobražaj. No vulgarizirana verzija te političke ekonomije imala je pristaše među poslovnim ljudima tokom čitavog razdoblja kojim se bavimo.

Socijalni problemi su u političkoj ekonomiji Adama Smitha izloženi na profinjen način i utješnim tonom. Po autoru, istina je da se čovječanstvo

* Ne treba smatrati da vlastiti interes neminovno znači antisocijalni egoizam. Humani i socijalno nastrojeni utilitaristi smatrali su da zadovoljstvima koja pojedinac želi maksimalno uvećati pripada, ili uz odgovarajuće obrazovanje može pripadati, i »dobročinstvo«, tj. želja da se pomogne svojim bližnjima. Bitno je da oni to *ne* smatraju moralnom dužnošću ili vidom socijalnog života, već nečim što pojedincima čini sretnim. D'Holbach je napisao u *Sistemu prirode* (Système de la Nature I, str. 268): »Interes je samo ono što svatko od nas smatra nužnim za vlastitu sreću.«

sastoji od nezavisnih individua određene psihološke konstitucije, koje u međusobnoj konkurenciji slijede vlastiti interes. No može se pokazati da takva aktivnost, ako joj je omogućeno nesmetano djelovanje, stvara »prirodni« društveni poredak (nasuprot umjetnom, koji nameću privilegije aristokracije, mračnjaštvo, tradicija ili upletanje neukih), ali i najbrži mogući rast bogatstva nacija, tj. donose udobnost i blagostanje, sreću svim ljudima. Temelj je toga prirodnog poretka društvena podjela rada. Po Smithu može se naučno *dokazati* da je postojanje klase kapitalista koji posjeduju sredstva za proizvodnju korisno za sve, uključivši i klasu najamnih radnika, kao što se naučno može dokazati da interesima Velike Britanije i Jamajke najbolje odgovara da jedna proizvodi industrijsku robu, a druga neprerađeni šećer. Jer bogatstvo nacije raste zahvaljujući djelovanju privatnog poduzetništva i akumulaciji kapitala, i može se pokazati da bi ga svaki drugi način usporio ili zaustavio. Nadalje, društvo ekonomske nejednakosti, koje nužno proistječe iz djelovanja ljudske prirode, nije nespojivo s prirodnom jednakošću svih ljudi ili s pravdom. Jer ono, osim što i najsiromašnijima donosi bolji život nego što bi ga inače imali, počiva na najpravednijem mogućem odnosu: razmjeni odgovarajućih vrijednosti na tržištu. Kao što kaže moderni učenjak: »Nitko ne zavisi od blagohotnosti drugih, jer za sve što dobije od drugih daje ekvivalent u zamjenu. Osim toga, slobodna će igra prirodnih sila uništiti sve one položaje koji nisu izgrađeni na trajnim doprinosima općem dobru.«^[3]

Progres je, dakle, bio isto tako »prirodan« kao i kapitalizam. Kad se uklone umjetne zapreke koje podigla prošlost, on će se neminovno pojaviti. A bilo je očito da napredak proizvodnje prati napredak umjetnosti, nauke i civilizacije uopće. Ne treba misliti da su ljudi koji su zastupali takve poglede bili samo naročiti zagovornici interesa kapitalista. Ti su ljudi vjerovali, s priličnim historijskim opravdanjem u tom razdoblju, da put napretka čovječanstva vodi kroz kapitalizam.

Snaga tog panglosovskog⁴ pogleda na svijet nije bila samo u uvjerenju o neospornoj mogućnosti da se njegove ekonomske postavke dokažu deduktivnim razmišljanjem, već i u očitom napretku kapitalizma i civilizacije 18. stoljeća. Kasnije se on počinje kolebati, ne samo zato što je Ricardo otkrio pogreške u sistemu, koje je Smith previdio, nego i zato što su se ekonomski i socijalni rezultati kapitalizma pokazali manje pozitivni nego što se predviđalo. Politička ekonomija prve polovice 19. stoljeća postajala je više »turobna« nego ružičasta nauka. Naravno, još se moglo smatrati da bijeda siromašnih, koji su (kao što je Malthus dokazivao u slavnom *Eseju o stanovništvu*, 1798) bili osuđeni da životare na rubu gladi i koji su (kao što je dokazivao Ricardo) trpjeli zbog uvođenja strojeva*, ipak stvara najveću sreću za najveći broj ljudi, koja je samo ispala mnogo manja nego što se predviđalo. No takve činjenice, kao i izrazite teškoće u širenju kapitalizma između 1810. i 1840. godine, gušile su optimizam i poticale kritičko preispitivanje, osobito u području *raspodjele*, dok je Smithovu generaciju zanimala prije svega *proizvodnja*.

Politička ekonomija Davida Ricarda, remek-djelo dedukcijske strogosti, unosi mnoge elemente nesklada u prirodnu harmoniju u koju su vjerovali

* Pangloss je lik iz Voltaireova *Candida*, filozof koji smatra da je tadašnji svijet najbolji od svih svjetova. (Op. prev.)

* »Mišljenje radničke klase da je upotreba strojeva često pogubna za njihove interese ne osniva se na predrasudi ili pogrešci, već je u skladu s ispravnim principima političke ekonomije« (*Principles*, str. 383).

ekonomisti prije njega. Ricardo naglašava, više nego Smith, neke činioce koji bi mogli zaustaviti stroj ekonomskog progresa, smanjujući pritek njegova osnovnoga goriva, kao što je tendencija smanjivanja profitne stope. Štoviše, on je stvorio opću teoriju o vrijednosti rada, kojoj je bio potreban samo određeni zaokret da bi se pretvorila u moćan argument protiv kapitalizma. Ipak, njegovo misaono majstorstvo, njegova strastvena podrška praktičnim ciljevima, koje je zastupala većina britanskih poslovnih ljudi — slobodnoj trgovini i neprijateljstvu prema zemljoposjednicima — osigurali su klasičnoj političkoj ekonomiji još čvršći položaj u liberalnoj ideologiji nego što ga je imala prije. Za praktične ciljeve udarna snaga britanske buržoaske reforme bila je opremljena mješavinom benthamovskog utilitarizma i Ricardove ekonomije. Tako su velika dostignuća Smitha i Ricarda, popraćena dostignućima britanske industrije i trgovine, pretvorila političku ekonomiju u pretežno britansku nauku, svodeći francuske ekonomiste (koji su ranije u 18. stoljeću dijelili vodeću ulogu s Britancima) na niži stupanj preteča i pomoćnika, a neklasične ekonomiste na slobodne strijelce. Štoviše, politička ekonomija postaje bitan simbol liberalnog napretka. U Brazilu je 1808. osnovana katedra za političku ekonomiju — mnogo prije nego u Francuskoj — koju su držali sljedbenik Adama Smitha J. B. Say (vodeći francuski ekonomist) i utilitaristički anarhist William Godwin. Tek što je Argentina postala nezavisna, na novom sveučilištu u Buenos Airesu počela su 1823. predavanja iz političke ekonomije na osnovi već prevedenih djela Ricarda i Jamesa Milla; no na Kubi se to dogodilo već 1818. Činjenica da se zbog ekonomskog ponašanja Vlada Latinske Amerike dizala kosa na glavi užasnutih evropskih bankara i ekonomista nije umanjivala njihovu privrženost ekonomskoj ortodoksiji.

U politici, kao što smo vidjeli, liberalna ideologija nije bila tako jedinstvena ni tako dosljedna. Teoretski je ostala podijeljena na utilitarizam i prevladavajuće prerade prastarih učenja o prirodnom zakonu i prirodnom pravu. U praktičnom programu bila je rascijepljena između vjere u narodnu vlast, koju podupire logika — a povezana je i s činjenicom da revolucije i politički pritisak koji donosi reforme nisu ostvareni dokazivanjima srednje klase, već mobilizacijom masa* — i raširenijeg vjerovanja u vladavinu posjedničke elite. U britanskim uvjetima to je podjela između radikalizma i vigoovstva. Jer ako bi vlast zaista bila narodna, ako bi većina stvarno vladala (tj. ako bi joj interesi manjine bili žrtvovani, što je logički neizbježno), da li bi tada većina — »najbrojniji i najsiromašniji slojevi«^[4] — bila pouzdan čuvar slobode i izvršilac onoga što zapovijeda razum a što se očito poklapalo s programom buržoaskih liberala?

Prije francuske revolucije razlog za zabrinutost u tom smislu bilo je neznanje i praznovjerje radne sirotinje, koja je obično bila pod utjecajem svećenstva i kralja. Revolucija je, pak, donijela novu opasnost: lijevi, antikapitalistički program kakav je bio implicitan (po nekima i eksplicitan) u jakobinskoj diktaturi. Umjereni strani promatrači rano su uočili tu opasnost: Edmund Burke, čiji su ekonomski pogledi posve u duhu Adama Smitha^[5], u političkom se pogledu povukao u sasvim iracionalnu vjeru u vrline tradicije, kontinuiteta i polaganog, organskog rasta, koje su otada postale glavna teoretska uporišta konzervativaca. Praktični liberali u kontinentalnoj

* Condorcet (1743—1794), čije su misli pravi priručnik štavova prosvijećene buržoazije, preobratio se, pošto je zauzeta Baštille, od vjerovanja u ograničeno pravo glasa u demokrata, iako traži jaka jamstva za individuu i za manjine.

Evropi klonili su se političke demokracije, pretpostavljajući joj konstitucionalnu monarhiju s ograničenim pravom glasa ili, ako su u škripcu, bilo kakav staromodni apsolutizam koji garantira njihove interese. Nakon 1793 — 1794. samo izuzetno nezadovoljna ili pak izuzetno samopouzdana buržoazija, poput britanske, spremna je, zajedno s Jamesom Millom, pouzdati se u vlastitu sposobnost da trajno zadrži podršku radne sirotinje, čak i u demokratskoj republici.

Socijalno nezadovoljstvo, revolucionarni pokreti i socijalistički ideolozi postnapoleonskog vremena pojačavali su tu dilemu, a revolucija 1830. učinila je problem akutnim. Pokazalo se da su liberalizam i demokracija prije protivnici nego saveznici, a da je trostruka parola francuske revolucije — sloboda, jednakost, bratstvo — više proturječna nego jedinstvena. To je najočitije izašlo na vidjelo u domovini revolucija, u Francuskoj. Najbolji je primjer umjerenoga liberalnog kritičara demokracije iz tog vremena Alexis Tocqueville (1805—1859), koji je svoje izuzetne intelektualne sposobnosti posvetio analizi unutrašnjih tendencija američke demokracije (1835), a zatim i francuske revolucije. Pokazalo se da je on najsrodniji umjerenim liberalima zapadnog svijeta poslije 1945. godine. To ne iznenađuje sjetimo li se njegovih riječi: »Iz devetnaestog stoljeća izviru, kao iz zajedničkog izvora, dvije rijeke. Jedna nosi ljude prema slobodnim ustanovama, druga prema apsolutnoj moći.«^[61] I u Britaniji čvrsto povjerenje Jamesa Milla u demokraciju koju vodi buržoazija u izrazitom je kontrastu s uznemirenošću njegova sina Johna Stuarta Milla (1806—1873) zbog prava manjina, koja dominira u djelu tog plemenitog ali zabrinutog mislioca *O slobodi (On Liberty)*, 1859).

II

Dok je liberalna ideologija tako gubila prvotni samouvjereni polet — dovedena je u pitanje čak i neizbježnost i poželjnost progresa — nova socijalistička ideologija izražavala je na nov način stare istine 18. stoljeća. Razum, nauka i progres bili su njezini temelji. Socijalisti tog razdoblja razlikuju se od zastupnika savršenog društva zajedničke svojine, koji se povremeno pojavljuju u literaturi tokom čitave povijesti, time što su bezuvjetno prihvaćali industrijsku revoluciju, koja je moderni socijalizam učinila mogućim. Grof Claude de Saint-Simon (1760—1825), koji se smatra ocem utopijskog socijalizma, premda njegova misao nije tako jednoznačna, bio je, prije svega, apostol industrijalizma i industrijalaca (termini su njegove kovanice). Njegovi učenici postali su socijalisti ili pustolovni tehnolozi, bankari i industrijalci, ili jedno i drugo, tako da sensimonizam zauzima posebno mjesto u historiji kapitalističkog i antikapitalističkog razvoja. Robert Owen (1771—1858), u Britaniji, i sam je bio uspješan pionir u industriji pamuka i crpio je vjeru u mogućnost boljeg društva ne samo iz svoje čvrste vjere u usavršavanje ljudi putem društva, već i iz vidljivog društva potencijalnog obilja koje je stvarala industrijska revolucija. Friedrich Engels, mada nevoljko, također se bavio poslovima u vezi s pamukom. Nijedan od novih socijalista nije želio vratiti društveni razvoj unatrag, iako mnogi njihovi sljedbenici jesu. Čak i Charles Fourier (1772—1837), među osnivačima socijalizma najmanje oduševljen industrijalizacijom, smatrao je da je rješenje u onome što dolazi, a ne u onome što je prošlo.

I sami argumenti klasičnog liberalizma mogli su se, što se ubrzo i desilo, okrenuti protiv kapitalističkog društva u čijoj su izgradnji sudjelovali. Sreća je doista bila, kao što je rekao Saint-Just, »nova ideja u Evropi«^[7]; no bilo je lako uočiti da bi najveća sreća najvećeg broja, koja očito nije bila ostvarena, bila sreća radne sirotinje. Nije bilo ni teško odvojiti težnju za srećom od sebičnog individualizma, kao što su učinili William Godwin, Robert Owen, Thomas Hodgskin i drugi poštovaoci Benthama. Owen je pisao: »Najvažniji i neizbježni cilj svakog postojanja jest sreća, ali nju je nemoguće postići individualno; besmisleno je očekivati izoliranu sreću; u njoj moraju učestvovati svi, ili malobrojni nikad neće uživati u njoj.«^[5]

Klasična politička ekonomija u svom rikardovskom obliku može se okrenuti i protiv kapitalizma. Zbog toga je buržoaske ekonomiste Ricardo uznemiravao, a neki ga čak smatraju, kao Amerikanac Carev (1793—1879), izvorom inspiracije za smutljivce i rušioce društva. Ako je, kao što je tvrdila politička ekonomija, rad izvor sveukupne vrijednosti, zašto većina radnika — njezinih tvoraca živi na rubu gladi? Jer, kao što je pokazao Ricardo — iako nije htio izvući zaključke iz te teorije — kapitalisti u obliku profita prisvajaju višak vrijednosti koji stvaraju radnici. (Činjenica da zemljoposjednici također prisvajaju dio viška nije bitno mijenjala problem.) U stvari, kapitalist je iskorištavao radnika. Preostalo je samo ukloniti kapitaliste i time ukinuti eksploataciju. Uskoro se u Britaniji pojavila grupa rikardovskih »ekonomista rada« koji su izveli analizu i zaključak.

Da je kapitalizam zaista postigao ono što se od njega očekivalo u optimističkim danima političke ekonomije, takve kritike ne bi imale odjeka. Suprotno onome što se obično pretpostavlja, bilo je malo »revolucionarnog porasta standarda« među siromašnima. Ali u razdoblju formiranja socijalističke* misli, tj. između objavljivanja spisa Roberta Owena *Nov pogled na društvo* (*New View of Society*, 1813—14)^[9] i *Komunističkog manifesta* (1848) depresija, smanjenje nadnica, nezaposlenost i sumnje u izgled budućega širenja privrede bile su suviše prisutne. Kritičari se stoga nisu ograničavali samo na isticanje nepravde privrede, već su ukazivali i na njezine nedostatke, njezine »unutrašnje kontradikcije«. Pogledi izoštrani antipatijom otkrili su ciklička kolebanja ili »krize« kapitalizma (Sismondi, Wade, Engels), koje su njegovi zagovornici previđali; njihovu je mogućnost čak poricao »zakon« vezan uz ime J. B. Saya (1767—1832). Teško su mogli ne zapaziti da sve izrazitija nejednaka raspodjela nacionalnog dohotka u tom razdoblju (»bogatiji postaju sve bogatiji, a siromašni sve siromašniji«) nije slučajna, već da je proizvod djelovanja sistema. Ukratko, mogli su dokazati ne samo da je kapitalizam nepravedan, nego i da loše funkcionira i da donosi rezultate suprotne onima koje su predviđali njegovi pobornici.

U tome su novi socijalisti slijedili pretpostavke klasičnoga francusko-britanskog liberalizma dalje nego što su ih bili spremni slijediti buržoaski liberali. Ni novo društvo za koje se zalažu ne napušta posve tradicionalne temelje klasičnoga humanističkog i liberalnog ideala. Krajnji cilj i liberala i socijalista bio je svijet u kojemu bi svi bili sretni, u kojemu bi svaki pojedinac potpuno i slobodno ostvarivao svoje mogućnosti, u kojemu bi vladala sloboda i u kojemu bi nestala vlast koja predstavlja prisilu. Različiti ogranci ideološke porodice koja potječe od humanizma i prosvjetiteljstva — liberali, socijalisti, komunisti i anarhisti — ne razlikuju se u težnji prema plemenitosti

* Riječ socijalizam kovanica je iz 20-ih godina 19. stoljeća.

anarhiji, koja je njihova zajednička utopija, već u stavu prema metodama njezina ostvarenja. U toj se točki socijalizam razilazi s klasičnom liberalnom tradicijom.

U prvom redu, socijalizam poriče liberalnu pretpostavku da je društvo samo skup ili spoj pojedinačnih atoma, a da je njegova pokretačka snaga osobni interes i konkurencija. Time se socijalisti vraćaju najstarijoj ljudskoj ideološkoj tradiciji, vjerovanju da je čovjek po prirodi društveno biće. Ljudi prirodno žive zajedno i pomažu jedni drugima. Društvo nije tek nužno, ali žaljenja vrijedno ograničavanje čovjekova bezgraničnoga prirodnog prava da čini što želi, već preduvjet njegova života, sreće i individualnosti. Smithova ideja da razmjena odgovarajućih vrijednosti na tržištu nekako osigurava socijalnu pravdu za njih je ili neshvatljiva ili nemoralna. Većina običnih ljudi osjećala je isto, čak i kad to nije mogla izraziti. Mnogi kritičari kapitalizma istupaju protiv očite »dehumanizacije« buržoaskog društva (stručni termin otuđenje, koji su upotrebljavali hegelovci i rani Mara, odražava prastari koncept društva kao čovjekova »doma«, a ne samo kao prostora nepovezanih individualnih aktivnosti), osuđujući cjelokupno usmjerenje civilizacije, racionalizam, nauku i tehnologiju. Novi socijalisti — za razliku od revolucionara starijeg, zanatlijskog tipa, poput pjesnika Williama Blakea i Jeana Jacquesa Rousseaua — ne postupaju tako. Međutim, i oni su prihvaćali tradicionalni ideal društva kao čovjekova doma i još stariju misao da su ljudi prije nastanka klasnog društva i vlasništva živjeli u harmoniji. Tu ideju izražava Rousseau, idealizirajući primitivnog čovjeka, a manje intelektualni radikalni pamfletisti putem mita o nekoć slobodnom i bratskom narodu kojeg su pokorili stranci — Normani Safcsonce, Teutonci Gale. Fou-rier je pisao: »Genije mora ponovno otkriti staze te prvobitne sreće i prilagoditi ih uvjetima moderne industrije.«^[10] Rani komunizam iz doba dvojne revolucije posegao je kroz vjetkove, ili prdke oceana, za uzorom komunizma budućnosti.

Nadalje, socijalizam je usvojio vrstu razmatranja koja, ako baš i nije bila sasvim izvan klasične liberalne tradicije, nije bila u njoj posebno istaknuta: evolucijsko i historijsko razmatranje. Za klasične liberale, kao i za najranije moderne socijaliste, njihove težnje prirodne su i racionalne, za razliku od umjetnih i iracionalnih koje je dotad svijetu nametalo neznanje ili tiranija. Kad je razvoj prosvijećenosti pokazao ljudima što je racionalno, bilo je potrebno samo još ukloniti zapreke koje ometaju ostvarenje težnji zdravog razuma. Zaista, utopiski socijalisti bili su čvrsto uvjereni (sensimonisti, Owen, Fourier i drugi) da je potrebno samo da istina bude proglašena pa da je prihvate svi obrazovani i razumni ljudi, tako da su u početku svoje napore da ostvare socijalizam ograničavali na propagandu koja se, prije svega, obraćala utjecajnim klasama — radnici, koji bi, nesumnjivo, imali koristi od promjene, bili su, na žalost, suviše neuka i zaostala društvena skupina — i na stvaranje pokusnih nasada socijalizma — komunističkih kolonija i kooperativnih poduzeća, uglavnom u prostranstvima Amerike, gdje nije bilo tradicija ili historijske zaostalosti da smetaju ljudskom napretku. Owenova »Nova harmonija« bila je u Indijani, u SAD su bile oko 34 uvezene ili domaće furijeovske falange, uz brojne kolonije nadahnute učenjem kršćanskog komunista Cabeta i drugih. Sensimonisti, koji su se manje posvećivali pokusima u komunalnim zajednicama, nikad nisu prestali tragati za prosvijećenim vladarom koji bi mogao provesti njihove zamisli i neko su vrijeme vjerovali da su ga našli u neobičnoj личности Mehmeda Alija, egipatskog vladara.

Postojao je element historijske evolucije u tom klasičnom racionalističkom shvaćanju dobrog društva; jer ideologija progresa razumijeva ideju evolucije, možda i neizbježne evolucije kroz stupnjeve historijskog razvoja. Ipak, tek je Karl Marx (1818—1883) težište dokaza u prilog socijalizmu pomakao od njegove racionalnosti ili poželjnosti prema historijskoj nužnosti. Tada je socijalizam dobio svoje najbolje intelektualno oružje, protiv kojega se još dižu polemički napadi. Mara je taj argument izveo iz mješavine fran-cusko-britanske i njemačke ideološke tradicije (engleska politička ekonomija, francuski socijalizam, njemačka filozofija). Prema Marau, ljudsko društvo neizbježno je razbilo prvobitni komunizam stvaranjem klasa, neizbježno se razvijalo kroz niz klasnih uređenja, od kojih je svako, usprkos nepravdama, bilo »progresivno« u svom vremenu, ali je sadržavalo i »unutrašnje kontradikcije« koje su na određenom stupnju od njega stvarale zapreku daljnjem razvoju i rađale snage za njegovo prevladavanje. Kapitalizam je posljednji u tom slijedu, i Mara je, shvativši da nikako ne zaslužuje samo osudu, upotrijebio svu svoju izvanrednu rječitost da razglasi njegova historijska dostignuća. Ali, uz pomoć političke ekonomije, pokazuje se da u kapitalizmu postoje unutrašnje kontradikcije koje na određenom stupnju od njega neizbježno stvaraju zapreku daljnjem razvoju i guraju ga u krizu iz koje se neće moći izvući. Štoviše, kapitalizam je (ikao što se, također, moglo pokazati pomoću političke ekonomije) stvorio i vlastite grobare, tj. proletarijat, čiji broj i nezadovoljstvo moraju rasti dok se ekonomska moć koncentrira kod sve manjeg broja ljudi, što je čini sve ranjivijom. Zato će biti neizbježno da proleterska revolucija sruši taj sistem. Moglo se, također, pokazati da je društveni poredak koji odgovara radničkoj klasi socijalizam ili komunizam. Kao što kapitalizam nije prevladao jednostavno zato što je bio racionalniji od feudalizma, već zbog socijalne snage buržoazije, tako će i socijalizam prevladati zbog neizbježne pobjede radnika. Glupo bi bilo pretpostavljati da je to društvo vječiti ideal koji su ljudi mogli ostvariti, da su bili dovoljno pametni, u doba Luja XIV. Ono je dijete kapitalizma i nije se moglo na odgovarajući način ni formulirati prije nego što je preobražaj društva stvorio uvjete za to. Ali pošto su se ti uvjeti jednom pojavili, pobjeda je sigurna, jer »čovječanstvo sebi postavlja samo one zadatke koje može riješiti«.^[11]

III

U usporedbi s tim relativno dosljednim ideologijama progresa, one koje mu se opiru jedva zavređuju da se nazovu misaonim sistemima. To je prije bio niz stavova bez zajedničke intelektualne metode, koji su se osnivali na opažanju slabosti buržoaskog društva i na čvrstom uvjerenju da je život bogatiji nego što dopušta liberalizam. Prema tome, oni zahtijevaju relativno malo pažnje.

Zastupnici tih stajališta najviše su optuživali liberalizam da je razorio društveni poredak ili zajednicu koju su ljudi prije smatrali suštinski važnom za svoj život i zamijenio je nepodnošljivom anarhijom takmičenja svih protiv sviju (»svatko za sebe, a đavo neka nosi ostale«) i dehumanizacijom tržišta. U tome su se konzervativni i revolucionarni protivnici progresa slagali; zastupnici i bogatih i siromašnih težili su čak i suglasju sa socijalistima, što je bilo osobito vidljivo među romantičarima (vidjeti 14. poglavlje), zbog čega nastaju čudne kombinacije, kao »torijevski demokrati« ili »feudalni

socijalizam«. Konzervativci su bili skloni poistovjećivanju idealnoga socijalnog poretka — ili onoga koji se dovoljno razlikuje od ideala da bi bio izvediv, jer su socijalne ambicije onih koji ugodno žive uvijek mnogo manje nego težnje siromašnih — s bilo kojim režimom što ga je ugrožavala dvojna revolucija, ili s nekim posebnim stanjem u prošlosti, tj. sa srednjovjekovnim feudalizmom. Oni su, naravno, u njemu naglašavali element »reda« koji je čuvao više stupnjeve društvene hijerarhije od donjih slojeva. Revolucionari, kao što smo vidjeli, radije su sanjali o nekom davnom zlatnom vremenu u kojemu je narod dobro živio, jer za sirotinju nijedno sadašnje vrijeme nije zaista dobro. A radije su naglašavali međusobno pomaganje i osjećaj zajedništva u toj dalekoj prošlosti nego »red«.

Ipak, i jedni i drugi su se slagali da je u nekim važnim točkama stari poredak bolji od novoga. U njemu je Bog postavio ljude visoko ili nisko i odredio položaj (što se konzervativcima sviđalo), ali i dužnosti (ma kako lake i loše vršene) moćnih. Ljudi nisu bili jednaki, ali nisu bili ni roba čiju vrijednost određuje tržište. Živjeli su zajedno, u gustoj mreži društvenih i osobnih odnosa, a vodili su ih jasni putokazi običaja, socijalnih institucija i obaveza. Nema sumnje, Metternichov sekretar Gentz imao je na umu drukčiji idealni srednji vijek nego britanski radikalni demagog i žurnalist William Cobbett (1762—1835), ali su obojica napadali reformaciju, koja je, po njihovu mišljenju, uvela principe buržoaskog društva. Pa čak i Friedrich Engels, koji čvrsto vjeruje u progres, daje posve idiličnu sliku društvenog poretka 18. stoljeća, koji je razorila industrijska revolucija.

Budući da nisu imali dosljedne teorije o evoluciji, protivnicima napretka bilo je teško odrediti što je »pošlo naopako«. Njihov omiljeni krivac bio je razum ili, određenije, racionalizam 18. stoljeća, koji se ludo i bezbožno miješao u stvari suviše složene da bi ih ljudi mogli shvatiti ili određivati: društveno uređenje ne može se planirati poput stroja. Burke je napisao: »Bolje bi bilo zaboraviti jednom zauvijek *encyclopedie* i čitavo društvo ekonomista te se vratiti starim pravilima i principima koji su nekoć vladare činili sretnima, a nacije velikima.«^[12] Sistematskom racionalizmu suprotstavljani su — ovisno o intelektualnim sklonostima mislioca — instinkt, tradicija, pobožnost, »ljudska priroda«, »pravi« uvid nasuprot »lažnom« uvidu. No pobjednica bi, svakako, trebalo da bude *povijest*.

Iako konzervativni mislioci nisu imali smisla za historijski napredak, imali su vrlo izoštren osjećaj za razliku između društava koja je povijesni tok prirodno uobličio i ustalio i onih što su uspostavljena naglo i »umjetno«. Oni nisu mogli objasniti kako je skrojena historijska odjeća, čak su poricali da je to uopće bila, ali su mogli izvanredno objasniti kako je postala udobna zbog dugoga nošenja. Najozbiljniji intelektualni napor antiprogresivnih ideologa usmjeravan je prema historijskoj analizi i rehabilitaciji prošlosti, istraživanju kontinuiteta kao suprotnosti revoluciji. Zato najvažniji među njima nisu bili smiješni francuski emigranti poput De Bonalda (1753—1840) ili Josepha De Maistre (1735—1821), koji su željeli vratiti izgubljenu prošlost, često racionalističkim argumentima koji su na rubu ludosti, čak i kad im je cilj dokazivanje vrlina iracionalnosti, nego ljudi poput Edmunda Burkea u Engleskoj i pripadnika njemačke »historijske škole«, koji su još postojeće stare režime opravdavali historijskim kontinuitetom.

IV

Još nam ostaje da razmotrimo grupu ideologija koje lebde između progresivnog i antiprogresivnog usmjerenja, tj. društveno govoreći, između industrijske buržoazije i proletarijata, na jednoj, i aristokratskih, merkantilnih, feudalnih slojeva, na drugoj strani. Njihovi najznačajniji nosioci bili su radikalni »mali ljudi« zapadne Evrope i Sjedinjenih Država te skromni srednji slojevi srednje i južne Evrope, koji su se udobno, ali ne sasvim zadovoljavajuće, situirali u aristokratskom i monarhijskom uređenju. I jedni i drugi vjerovali su, na neki način, u napredak, ali nisu bili spremni u tome ići do kraja, izvući logične zaključke liberala ili socijalista, prvi zato što ti zaključci male obrtnike, trgovce, poljoprivrednike i poslovne ljude osuđuju da se pretvore ili u kapitaliste ili u radnike, a drugi zato što su bili suviše slabi, a nakon iskustva jakobinske diktature i suviše uplašeni da bi iskušavali moć svojih vladara, čiji su službenici često bili. Stoga stavovi tih društvenih grupa uključuju liberalne (kod prvih i implicitno socijalističke) i antiliberalne komponente, progresivne i antiprogresivne. No ta suštinska složenost i proturječje omogućili su im da prirodu društva sagledaju dublje nego progresivni liberali ili antiprogresivni mislioci. Nagnali su ih u dijalektiku.

Najvažniji mislilac (ili, prije, intuitivni genije) u prvoj grupi sitnoburžoaskih radikala bio je J. J. Rousseau, koji je umro prije 1789. Razapet između čistog individualizma i uvjerenja da čovjek može biti svoj samo u zajednici, između ideala države osnovane na razumu i sumnje u razum kao protivan »osjećajima«, između spoznaje da je napredak neizbježan i uvjerenosti da on razara harmoniju »prirodnog«, iskonskog čovjeka, Rousseau je izražavao svoju osobnu dilemu i dilemu klasa koje nisu mogle prihvatiti ni liberalna uvjerenja vlasnika tvornica ni socijalističke stavove proletera. Ovdje nas pogledi tog neugodnog, neurotičnog, ali velikog čovjeka ne zanimaju potanko, jer nije nastala posebna rusoovska škola mislilaca ni političara, osim Robespierrea i onih iz godine II. Njegov intelektualni utjecaj bio je širok i velik, posebno u Njemačkoj i među romantičarima, no to nije bio utjecaj sistema, već određenog odnosa prema svijetu i strasti. Njegov utjecaj među plebejskim i sitnoburžoaskim radikalima također je bio golem, ali možda je bio presudan samo za mislioce vrlo difuznih pogleda, kao što je Mazzini i nacionalisti njegove vrste. Najčešće se, ipak, povezivao s ortodoksnijim verzijama racionalizma 18. stoljeća, kao što su ideje Thomasa Jeffersona (1743—1826) i Thomasa Painea (1737—1809).

U novijoj znanstvenoj modi postoji sklonost da se Rousseau shvati na posve pogrešan način, da se ismijava tradicija koja ga povezuje s Voltaireom i enciklopedistima, kao nosioca prosvjetiteljstva i revolucije, zbog toga što je bio njihov Ikritičar. Ali oni koje je inspirirao smatrali su ga dijelom prosvjetiteljstva, a njegova djela, štampana u malim radikalskim tiskarama početkom 19. stoljeća, pojavljivala su se zajedno s djelima Voltaireovim, d'Holbachovim i si. Noviji liberalni kritičari napadaju ga kao preteču »totalitarizma« ljevice. Ali on stvarno uopće nije utjecao na glavnu struju modernog komunizma i marksizam.* Njegovi tipični sljedbenici tokom čitavog razdoblja kojim se bavimo, a i kasnije, bili su sitnoburžoaski radikali jakobinskog, Jeffersonova i Mazzinijeva tipa: oni vjeruju u demokraciju, nacionalizam i državu malih, nezavisnih ljudi s podjednakom raspodjelom

* U korespondenciji dugoj gotovo 40 godina Marx i Engels spominju ga samo tri puta, slučajno i uglavnom negativno. Ipak, usputno su cijenili njegov dijalektički pristup koji anticipira Hegelov.

imovine i nekim socijalnim službama. U tom periodu oni su, prije svega, vjerovali da zastupaju *jednakost*, slobodu nasuprot tiraniji i iskorištavanju («ljudi su rođeni slobodni, ali su posvuda u lancima»), demokraciju nasuprot oligarhiji, jednostavnog, »prirodnog« čovjeka, neiskvarenoga izopačenostima bogatih i obrazovanih te »osjećaje« nasuprot hladnoj proračunatosti.

Druga grupa, koja se može povezati s njemačkom filozofijom, mnogo je složenija. Njeni pripadnici, koji nisu imali snage da zbace društveni poredak u kojemu su živjeli ni sredstava da izvedu industrijsku revoluciju, usredotočili su se na stvaranje složenih općih sistema misli. U Njemačkoj je bilo malo klasičnih liberala. Wilhelm von Humboldt (1767—1835), brat velikog učenjaka, bio je najznačajniji. Među njemačkim intelektualcima srednjih i gornjih slojeva vjera u neizbježnost progresa i prednosti naučnog i ekonomskog napretka miješala se s vjerom u vrline prosvijećene, paternalističke ili birokratske administracije. Najčešća osobina gornjih društvenih slojeva bio je smisao za odgovornost, što i priliči klasi u kojoj je bilo toliko javnih službenika i profesora koje zapošljava država. O tome svjedoči i veliki Goethe, koji je i sam bio ministar i privatni savjetnik u maloj državi.¹³ Najbolji izraz njemačkog umjerenog liberalizma bili su zahtjevi srednje klase — često filozofski formulirani kao neizbježno ispunjavanje historijskih struja — koje bi provela prosvijećena društva. Privlačnost tog stava pojačava činjenica da su njemačke države u svojim najboljim trenucima živo poticale napredak privrede i obrazovanja te da potpuna primjena devize *laissez-faire* nikad nije osobito odgovarala njemačkim poslovnim ljudima.

Iako na taj način možemo povezati praktične poglede njemačke srednje klase (priznajući posebnosti njihova historijskog položaja) s odgovarajućim slojevima u drugim zemljama, ipak time ne možemo objasniti i izrazitu ravnodušnost prema čistom klasičnom liberalizmu, koja se provlači kroz velik dio njemačke misli. Opća mjesta liberalizma — filozofski materijalizam i empirizam, Newton, kartezijanska analiza itd. — bila su njemačkim misliocima izrazito neugodna; njih privlače misticizam, simbolizam i široke generalizacije o organskim cjelinama. Možda je nacionalistička reakcija protiv francuske kulture, koja je dominirala ranije u 18. stoljeću, pojačala taj teutonizam njemačke misli. No u tome još veću zaslugu ima održavanje intelektualne atmosfere posljednjeg razdoblja u kome je Njemačka bila ekonomski, intelektualno i, donekle, politički nadmoćna; jer, u periodu njezina opadanja, između reformacije i kasnog 18. stoljeća, održao se arhaizam njemačke intelektualne tradicije, kao što je neizmijenjen ostao izgled malih njemačkih gradova iz 16. stoljeća. U svakom slučaju, osnovni pravci kretanja njemačke misli — bilo u filozofiji, bilo u nauci, bilo u umjetnosti — očito su se razlikovali od glavnih tendencija 18. stoljeća u zapadnoj Evropi.* U vrijeme kad se klasični pogledi 18. stoljeća bliže svome kraju, te osobitosti daju njemačkoj misli neke prednosti i mogu pridonijeti objašnjenju njezina sve većega intelektualnog utjecaja u 19. stoljeću.

Njegov je najveličanstveniji izraz njemačka klasična filozofija, koja nastaje između 1760. i 1830. godine zajedno s klasičnom njemačkom literaturom i u uskoj vezi s njom. (Ne treba zaboraviti da je Goethe bio i vrstan učenjak

* To se ne odnosi na Austriju, koja je imala sasvim drugačiju historiju. Glavna je karakteristika austrijske misli što u njoj uopće nije bilo ničega vrijednog spomena, iako je u umjetnosti (posebno muzici, arhitekturi i teatru) i nekim primijenjenim naukama austrijsko carstvo dalo prilično glasovita djela.

i »filozof prirode«, a Schiller ne samo profesor historije*, već i cijenjeni autor filozofskih rasprava.) Njeni su najbolji predstavnici Immanuel Kant (1724—1804) i Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770—1831). Od 1830. proces raspadanja, koji smo u isto vrijeme već vidjeli na djelu unutar klasične političke ekonomije (intelektualnog cvijetaracionalizma 18. stoljeća), zahvatio je i njemačku filozofiju. Njegov proizvod bili su mladohegelovci i, na-
posljedku, marksizam.

Treba uvijek imati na umu da je njemačka klasična filozofija bila potpuno buržoaski fenomen. Njeni vodeći likovi (Kant, Hegel, Fichte, Schelling) pozdravili su francusku revoluciju i ostali joj privrženi prilično dugo — Hegel je podržavao Napoleona još u vrijeme bitke kod Jene (1806). Prosvjetiteljstvo je bilo okvir Kantove misli, tipične za 18. stoljeće, a polazište Hege-love. Filozofija obojice bila je duboko prožeta idejom progresa: Kantovo prvo veliko dostignuće bila je hipoteza o porijeklu i razvoju Sunčeva sistema, dok čitavom Hegelovom filozofijom vlada misao evolucije (ili, u socijalnom smislu, historičnosti) i nužnog progresa. Tako Hegel, od početka nesklon krajnjoj ljevici francuske revolucije, kasnije postaje krajnje konzervativan, ali nikad ne sumnja u historijsku nužnost te revolucije kao temelja buržoaskog društva. Nadalje, za razliku od većine kasnijih učenih filozofa, Kant, Fichte i, posebno, Hegel proučavali su ekonomiste (Fichte fiziokrate, a Kant i Hegel Britance) i može se vjerovati da su se Kant i mladi Hegel smatrali sljedbenicima Adama Smitha.^[14]

Ta buržoaska crta u njemačkoj filozofiji u određenom pogledu vidljiva je u Kanta, koji je ostao tokom čitavog života čovjek liberalne ljevice — u jednom od njegovih posljednjih spisa (1795) nalazi se plemenit poziv na univerzalni mir koji bi se ostvario putem svjetske federacije republika koje bi se odrekle rata — no u drugom smislu ona je izrazi ti ja u Hegela. Jer u Kanta, ograničenog skromnim profesorskim statusom u udaljenom pruskom Königsbergu, socijalni sadržaj, koji je tako izrazit u britanskoj i francuskoj misli, sveden je na strogu i uzvišenu apstrakciju, osobito moralnu apstrakciju »volje«. * Hegelova filozofija, kao što bolno zapažaju svi čitaoci, dovoljno je apstraktna. Pa ipak je, barem u početku, mnogo jasnije da su njegove apstrakcije zapravo pokušaji nagodbe s buržoaskim društvom. A u analizi *rada* kao temeljnog činioca ljudskosti (»čovjek pravi oruđa zato što je razumno biće, i to je prvi izraz njegove Volje« govorio je u predavanjima 1805—1806. godine) Hegel se služi, na apstraktni način, istim sredstvima kao klasični liberalni ekonomisti, dajući time Marxu jedno od idejnih polazišta.

Pa ipak, od samog početka njemačka filozofija razlikovala se od klasičnog liberalizma u nekim važnim pitanjima, izrazitije u Hegela nego u Kanta. Prije svega, ona je bila svjesno idealistička, odbacujući materijalizam ili empirizam klasične tradicije. Zatim, dok je osnovni element Kantove filozofije jedinka — čak u obliku individualne savjesti — Hegelovo je polazište kolektiv (tj. zajednica), koji se raspada na pojedince zbog utjecaja historijskog toka. I možda je Hegelova slavna *dijalektika*, teorija progresa (bilo na kojem području) putem beskrajnog rješavanja proturječnosti, mogla dobiti početni poticaj iz duboke svijesti o suprotnosti između pojedinca i kolektiva. Njemački filozofi, od početka na marginama buržoaskoliberalnog napretka,

*Njegove historijske drame — osim trilogije o Wallensteinu — sadrže toliko poetskih netočnosti da se ne bi moglo ni pomisliti da se bavio historijom.

*Tako Lukacs pokazuje da vrlo konkretan Smithov paradoks »skriveno ruke« koja izvlači društveno korisne rezultate iz sebičnog antagonizma pojedinaca u Kanta postaje čista apstrakcija »nedruštvene društvenosti« Mladi Hegel (Der Jimge Hegel, str. 409).

možda i zbog nemoći da u njemu potpuno sudjeluju, postaju mnogo svjesniji njegovih ograničenja i kontradikcija. On je, nema sumnje, bio neizbježan, ali zar nije donio i goleme štete i goleme koristi? Zar ne bi onda morao biti i nadmašen?

U ovome se klasična, a pogotovo Hegelova filozofija čudno poklapa s Rousseauovom dilemom o svijetu, iako su, za razliku od Rousseaua, filozofi uložili titanske napore da svoje proturječnosti uključe u jedinstven, sveobuhvatan, intelektualno dosljedan sistem. (Rousseau je uvelike emocionalno utjecao na Kanta, za kojega se pričalo da je samo dvaput odustao od svoje redovne popodnevne šetnje — jedanput zbog pada Bastille, drugi put, tokom nekoliko dana, zbog čitanja *Emila*). U praksi, razočarani filozofi revolucionari suočavali su se s problemom »mirenja« sa stvarnošću, koje je u Hegela, nakon višegodišnjeg oklijevanja — on je bio neodlučan u vezi s Pruskom do Napoleonova pada i, poput Goethea, nije pokazao interes za oslobodilačke ratove — dobilo oblik idealizacije pruske države. U teoriji, prolaznost historijski osuđenog društva bila je uključena u njihovu filozofiju. Ne postoji apsolutna istina, već samo historijski razvoj koji se odvija kroz dijalektiku suprotnosti i može se razumjeti pomoću dijalektičke metode. Tako su bar zaključivali mladohegelovci 30-ih godina 19. stoljeća, spremni slijediti logiku njemačke klasične filozofije i preko granice na kojoj se njihov veliki učitelj htio zaustaviti (on je želio, prilično nelogično, završiti historiju spoznajom Apsolutne Ideje), kao što su poslije 1830. bili spremni ponovno stupiti na put revolucije, koji su njihovi prethodnici napustili ili ga (poput Goethea) nikad nisu izabrali. No revolucionarno pitanje razdoblja između 1830. i 1848. više nije bilo jednostavno osvajanje vlasti od strane buržoaskih liberala. A intelektualni revolucionar i koji je izronio iz procesa raspadanja klasične njemačke filozofije nije bio žirondinac ili filozofski radikal, nego Karl Mara.

Tako je razdoblje dvojne revolucije vidjelo pobjedu i najsavršeniji izraz buržoaske liberalne i isitnoburžoasko radikalne ideologije, kao i njihovu dezintegraciju pod utjecajem država i društava koje su same stvorile ili dočekale s dobrodošlicom. Godina 1830, kojom počinje oživljavanje zapadnoevropskoga revolucionarnog pokreta nakon zatišja iz postnapoleonskog vremena, označava i početak te krize. Te će ideologije preživjeti krizu, iako oslabljene; nijedan klasični liberalni ekonomist kasnijeg razdoblja nije ravan Smithu ili Ricardu (svakako to nije J. S. Mili, koji je postao tipičan britanski liberalni ekonomist filozof od 40-ih godina); nijedan klasični njemački filozof nema doseg ni moć Kanta ili Hegela, a francuski jakobinci i žirondinci iz 1830. i 1848. sasvim su sićušni u usporedbi s njihovim prethodnicima iz 1789—1794. Ljudi poput Mazzinija, iz sredine 19. stoljeća, ne mogu se usporediti s onima poput Jeana Jacquesa Rousseaua iz 18. stoljeća. No velika tradicija — glavna struja intelektualnog razvoja još od renesanse — nije umrla, prerasla je u svoju suprotnost. Marx je bio, po doseg i pristupu, nasljednik klasičnih ekonomista i filozofa. No društvo čiji je prorok i tvorac želio biti bilo je potpuno suprotno njihovom društvu.

UMJETNOSTI

»Uvijek postoji ukus koji je u modi: ukus za dopisivanje — ukus za glumljenje Hamleta — ukus za filozofska predavanja — ukus za čudesno — ukus za jednostavno — ukus za sjajno — ukus za sumorno — ukus za nježno — ukus za sablasno — ukus za bandite — ukus za duhove — ukus za vraga — ukus za francuske plesače i talijanske pjevače, za njemačke brade i tragedije — ukus za uživanje u ladanju u studenome, a boravak u Londonu do kraja najgorih vrućina — ukus za pravljenje cipela — ukus za slikovita putovanja — ukus za sam ukus, za pisanje eseja o ukusu.«

Preuzvišena gospođa Pinmonev, u knjizi T. L. Peacocka, *Melincourt* (1816)

»Kako malo ima značajnih građevina u Britaniji u odnosu prema bogatstvu zemlje...; kako je malo njezina bogatstva uloženo u muzeje, slike, dragocjenosti, neobičnosti, palače, kazališta i druge jedinstvene stvari! Ono što je temelj veličine jedne zemlje strani putnici i neki naši pisci iznose kao dokaz naše inferiornosti.«

S. Laing, *Bilješke jednog putnika o društvenom i političkom stanju Francuske, Pruske, Švicarske, Italije i drugih dijelova Evrope (Notes of a Traveller on the Social and political State of France, Prussia, Switzerland, Italy and other parts of Europe, 1842)*^[1]

Svatko tko pokuša sagledati razvoj umjetnosti u razdoblju »dvojne revolucije« ponajprije zapazi njezin izuzetni procvat. Tih pedesetak godina — kojima pripadaju djela Beethovena i Schuberta, zrelog i starog Goethea, mladog Dickensa, Dostojevskog, Verdija i Wagnera, posljednja Mozartova djela i većina Govininih, Puškinovih i Balzacovih, da i ne spominjemo niz stvaralaca koji bi bili divovi u bilo kojem drugom društvu — može izdržati usporedbu s bilo kojim drugim razdobljem u svjetskoj historiji. Velik dio tog izuzetnog bogatstva proistječe iz obnove i širenja umjetnosti, koja se obraća školovanoj publici u svim evropskim zemljama gdje takva publika postoji.*

Dubinu i širinu te kulturne obnove možda će bolje nego zamorni katalog imena ilustrirati nasumce odabrani presjeci kroz vrijeme. Tako je 1789—1801. čitalac zainteresiran za novosti u umjetnosti mogao pročitati lirske

* Izvanevropske civilizacije nećemo ovdje razmatrati, osim ako je na njih utjecala »dvojna revolucija«, što se u tom razdoblju uglavnom nije događalo.

balade Wordswortha i Coleridgea na engleskome, nekoliko djela Goethea, Schillera, Jean Paula i Novalisa na njemačkome, slušati Havdnovo »Stvaranje« i »Godišnja doba«, Beethovenovu Prvu simfoniju i prve gudačke kvartete. Tih godina David je slikao portret gospođe Recamier, a Goya obitelj kralja Carlosa IV. Godine 1824—1826. zainteresirani su mogli pročitati nekoliko romana Waltera Scotta na engleskome, Leopardijeve pjesme i Manzoni-jeve *Zaručnike (Promessi Sposi)* na talijanskome, pjesme Victora Hugoa i Alfreda de Vignvja na francuskome i, ako su im bili pri ruci, prve dijelove Puškinova *Jevgenija Onjegina* na ruskome te nova izdanja norveških saga. Iz tog su vremena Beethovenova IX simfonija, Schubertova »Smrt i djevojka«, prvi Chopinovi radovi, VVeberov »Oberon«, Delacroixov »Pokolj na Hiosu« i Constableova »Kola sijena«. Deset godina kasnije (1834—1836) nastaje Gogoljev *Revizor* i Puškinova *Pikova dama*, u Francuskoj Balzacov *Čiča Goriot* i djela Musseta, Hugoa, Theophilea Gautiera, Vignvja, Lamar-tinea i Alexandera Dumasa Starijeg, u Njemačkoj pišu Biichner, Grabbe i Heine, u Austriji Grillparzer i Nestrov, u Danskoj Hans Andersen, u Poljskoj nastaje Mickiewiczov *Pan Tadeusz*, u Finskoj izlazi prvo izdanje nacionalnog epa *Kalevala*, a u Britaniji poezija Brovninga i Wordswortha. Bellini i Do-nizetti komponiraju u Italiji, Chopin u Poljskoj, Glinka u Rusiji; Constable slika u Engleskoj, Caspar David Friedrich u Njemačkoj. Godinu-dvije prije ili poslije toga trogodišnjeg razdoblja nastaju Dickensovi *Pickwickovci*, Car-lyleova *Francuska revolucija*, Goetheov drugi dio *Fausta*, pjesme Platenaa, Eichendorffa i Moerikea u Njemačkoj, važni doprinosi flamanske i mađarske literature, kao i druga djela glavnih francuskih, poljskih i ruskih pisaca, a u muzici Schumannovi »Plesovi Davidovih saveznika« i Berliozov »Requiem«.

Dvije su stvari očite u ovom slučajnom izboru. Prvo, izuzetan raspon umjetničkih dostignuća u pojedinim zemljama, što je bila novost. U prvoj polovici 19. stoljeća pojavljuju se odjednom ruska literatura i muzika kao svjetski značajne te, u mnogo skromnijoj mjeri, književnost SAD, s Fenimoreom Cooperom (1787—1851), Edgarom Allanom Poeom (1809—1849) i Hermanom Mellvilleom (1819—1891). Pojavljuju se i poljska i mađarska literatura te, bar u obliku štampanja narodnih pjesama, pripovijedaka i epova, književnost Sjevera i Balkana. U nekima od tih novih literarnih kultura odmah nastaju velika i nepremašena djela: Puškin (1799—1837) ostaje klasični ruski pjesnik, Midkiewicz (1798—1855) najveći poljski pjesnik, a Petofi (1823—1849) mađarski.

Druga je važna karakteristika izuzetan razvoj pojedinih umjetnosti i umjetničkih rodova. To se odnosi na književnost, a unutar nje posebno na roman. Vjerojatno nikad tokom pedeset godina nije djelovao veći broj velikih romansijera: Stendhal i Balzac u Francuskoj, Jane Austen, Dickens, Thackerav i sestre Bronte u Engleskoj, Gogolj, mladi Dostojevski i Turgenjev u Rusiji (prvi Tolstojevi radovi pojavljuju se 50-ih godina). Muzika je, možda, još izrazitiji primjer. Klasični koncertni programi još se sastoje od djela majstora iz tog razdoblja — Mozarta i Havdna, iako oni pripadaju nešto ranijoj epohi, Beethovena i Schuberta, Mendelssohna, Schumannaa, Cho-pina i Liszta. »Klasični« stil instrumentalne muzike pripada uglavnom Njemačkoj i Austriji, no osobit procvat na velikom području doživljava opera: Rossini, Donizetti, Bellini i mladi Verdi, Weber i mladi Wagner (da i ne spominjemo posljednje dvije Mozartove opere) u Njemačkoj, Glinka u Rusiji i nekoliko manjih kompozitora u Francuskoj. U likovnim umjetnostima postignuća su manje sjajna, djelomice izuzevši slikarstvo. U Španjolskoj stvara Francisco Goya y Lucientes (1746—1828), jedan od velikih umjetnika koji su

se povremeno pojavljivali na njezinu tlu i jedan od nekolicine vrhunskih slikara svih vremena. Može se tvrditi da je englesko slikarstvo (sa J. M. W. Turnerom, 1775—1851, i Johnom Constableom, 1776—1837) postiglo vrhunac kvalitete i originalnosti, više nego u 18. stoljeću, te da je imalo veći međunarodni utjecaj nego ikad prije ili kasnije. Može se, također, smatrati da je francusko slikarstvo (sa J. L. Davidom, 1748—1825, J. L. Gericaultom, 1791—1824, J. D. Ingresom, 1780—1867, F. E. Delacroixom, 1790—1863, Honoreom Daumierom, 1808—1879, i mladim Gustaveom Courbetom 1819—1877) bilo izvanredno kao i uvijek tokom svoje slavne povijesti. S druge strane, talijansko slikarstvo stiglo je do kraja svoga višestoljetnog sjaja, njemačko slikarstvo nije ostvarilo nešto slično dostignućima njemačke književnosti, ili muzike, ili slikarstva 16. stoljeća. Skulptura je u svim zemljama bila izrazito slabija nego u 18. stoljeću, a tako je bilo, osim nekoliko ostvarenja u Njemačkoj i Rusiji, i s arhitekturom. Zaista, najveća arhitektonska dostignuća tog razdoblja bila su djela građevinara.

Još nije jasno što dovodi do procvata ili nazadovanja umjetnosti. Ipak, nema sumnje da za razdoblje od 1789. do 1848. odgovor na to pitanje treba tražiti prije svega u utjecaju dvojne revolucije. Ako bi trebalo jednom zavodljivo rečenicom sažeti odnose umjetnika i društva u tom vremenu, mogli bismo reći da ga je francuska revolucija inspirirala svojim primjerom, industrijska revolucija svojim užasima, dok je buržoasko društvo, koje je niklo iz obiju, preobrazilo život i način stvaranja umjetnika.

Nema sumnje da su umjetnike tog vremena neposredno inspirirali javni događaji i da su sami u njima sudjelovali. Mozart je napisao propagandnu operu za snažno politički obojenu masoneriju (»Čarobna frula«, 1790), Beethoven je »Eroicu« posvetio Napoleonu kao nasljedniku francuske revolucije, Goethe je bio državnik i javni službenik. Dickens je pisao romane da bi napadao društvena zla, Dostojevski 1849. bio osuđen na smrt zbog revolucionarne djelatnosti. Wagner i Goya otišli su u politički egzil, Puškin je kažnjen zbog veza s dekabristima, a čitava Balzacova *Ljudska komedija* spomenik je društvene svijesti. Nikad nije bilo manje istinito smatrati kreativnog umjetnika »neangažiranim«. Oni koji su to bili — nježni dekorateri rokoko palača i budoara, opskrbljivači umjetničkih zbirki engleskih lordova koji posjećuju kontinentalnu Evropu — pripadali su umjetnosti koja je venula; Icoliko se ljudi sjeća da je Fragonard živio još sedamnaest godina nakon francuske revolucije. Čak je i muzika, najmanje politična umjetnost, bila puna političkih asocijacija. To je, možda, jedino razdoblje u historiji kada su se opere pisale ili shvaćale kao politički manifesti i služile kao podrška revoluciji.*

Veza između javnog života i umjetnosti osobito je jaka u zemljama u kojima se stvarala nacionalna svijest ili pokreti nacionalnog oslobođenja ili ujedinjenja (vidjeti 7. poglavlje). Obnova ili rođenje nacionalnih književnosti u Njemačkoj, Rusiji, Poljskoj, Mađarskoj, skandinavskim zemljama i drugdje poklapa se, nipošto slučajno, s uvođenjem narodnog jezika u kulturu, nasuprot kozmopolitskoj aristokraciji koja se često služila stranim jezicima. Prirodno, takav nacionalizam dobiva najjasniji kulturni izraz u literaturi i muzici, javnim umjetnostima, koje su se, štoviše, mogle oslanjati na moćno

* Osim »Čarobne frule« možemo spomenuti rane Verdijeve opere, koje su pozdravljane kao izraz talijanskog nacionalizma. Auberovu operu *Nijema od Porticija* (La Muette de Portici), kojom je počela belgijska revolucija 1830. godine, Glinkinu »Život za cara« i razne »nacionalne opere«, kao što je mađarska Hunyady Laszlo (1844) koje su zbog povezanosti s ranim nacionalnim pokretima još na repertoarima kazališta u zemljama gdje su nastale.

stvaralačko nasljeđe običnog naroda — jezik i pučke pjesme. Jednako je razumljivo da je nacionalno buđenje bilo manje prisutno u umjetnostima koje su tradicionalno bile ovisne o narudžbama iz redova vladajućih klasa, dvorova i vlada, tj. u arhitekturi i skulpturi, te manje u slikarstvu.* Talijanska opera razvijala se kao nikad ranije, pripadajući više puku nego dvoru, dok su talijansko slikarstvo i arhitektura zahirili. Naravno, ne treba zaboraviti da su nove nacionalne kulture bile ograničene na manjinu pismenog stanovništva ili srednje i gornje klase. Osim, možda, nekoliko talijanskih opera i reproduktivnih grafičkih umjetnosti te nekoliko kraćih pjesama, velika umjetnička djela tog razdoblja nisu bila pristupačna nepismenima i siromašnima, a najveći dio stanovnika Evrope gotovo sigurno nije znao za njih sve dok ih masovni nacionalni ili politički pokreti nisu pretvorili u kolektivne simbole. Literatura [je, naravno, imala najširu publiku, iako uglavnom među rastućom srednjom klasom, koja je stvarala osobito zahvalno tržište (pogotovo nezaposlene žene) za romane i narativnu poeziju. Uspješni autori rijetko su kad imali tolike prihode kao Byron koji je primio 2 600 funti za prva tri pjevanja *Childea Harolda*. Kazališnu publiku, iako mnogo malobrojnu ju, činile su tisuće ljudi. Instrumentalna glazba imala je manje publike, osim u buržoaskim državama poput Engleske i Francuske ili u zemljama gladnima kulture, kao u SAD, gdje su se već održavali veliki javni koncerti. (Otada se neki evropski kompozitori i virtuozii okreću britanskom tržištu, koje je unosno i nekritično.) U drugim zemljama muzičare je zapošljavao dvor, ili su se održavali pretplatnički koncerti, uz privatne i amaterske priredbe. Slikarstvo je, naravno, bilo namijenjeno privatnim kupcima i nestajalo je iz vida javnosti nakon prvog izlaganja na prodajnim izložbama ili kod privatnih trgovaca, stoga su takve javne izložbe tada bile uobičajene. Muzeji i galerije, otvoreni za javnost u tom razdoblju (npr. Louvre i Britanska nacionalna galerija, osnovana 1826), pružali su bolji uvid u umjetnost prošlih vremena nego tadašnjeg vremena. Bakropis, štampa i litografija bili su posvuda prisutni jer nisu bili skupi i počeli su prodirati u novine. Arhitektura je i dalje nastajala uglavnom na individualnu ili javnu narudžbu (osim nekih teoretskih zamisli za privatne kuće).

II

No i u umjetnostima društvene manjine može se čuti odjek potresa koji su mijenjali čovječanstvo. Rezultat je bio romantizam. Nijedan stil, školu, umjetničku epohu nije teže definirati ili čak opisati pomoću formalne analize, čak ni klasicizam, protiv kojeg je romantizam podigao zastavu pobune. Sami romantičari teško nam mogu pomoći jer su izrazi njihovih težnji, iako čvrsti i odlučni, ponekad sasvim lišeni racionalnog sadržaja. Za Victora Hugoa romantizam je »krenuo da učini ono što čini priroda, da miješa njezina stvorenja, istovremeno ne miješajući ih sasvim: sjenu i svjetlost, groteskno i uzvišeno — drugim riječima, tijelo i dušu, životinjsko i duhovno.«^[2] Za Charlesa Nodiera to je bilo »posljednje utočište ljudskog srca, umornog od običnih

* Budući da u većem dijelu Evrope nije bilo dovoljno velikog sloja obrazovanih i politički svjesnih ljudi, bilo je ograničeno iskorištavanje novih, jeftinih vrsta reproduktivnih umjetnosti, kao što je litografija. No izvanredna djela velikih i revolucionarnih umjetnika u toj i sličnim tehnikama — Govinē »Strahote rata« i »Caprichos«, vizionarske ilustracije VVillijama Blakea, Daumierove litografije i crteži za novine — pokazuju koliko su privlačne bile te propagandističke tehnike.

osjećaja, čudna poezija koja odgovara moralnim uvjetima društva, potrebama zasićenih generacija kojima su potrebna uzbuđenja po svaku cijenu ...«^[3] Novalis je mislio da romantizam znači davanje »višeg značenja onome što je obično, beskonačni pogled na konačno.«^[4] Hegel je smatrao da »je bit romantičarske umjetnosti u tome što je umjetnički objekt slobodan, čvrst, a duhovna ideja nalazi se u samoj njegovoj srži — sve se to otkriva prije unutrašnjem nego vanjskom oku.«^[5] Malo objašnjenja možemo dobiti iz takvih izjava, kao što se može i očekivati, jer su romantičari više voljeli maglovite i svjetlucave izjave nego jasne.

Iako romantizam izniče promatraču, iako se njegovi izvori i zaključci raspadaju pri pokušaju njihova povezivanja s datumima, a njegova se mjerila pri nastojanju da se stigne do definicije pretvaraju u bezoblične općenitosti, ipak nitko ne sumnja u postojanje romantizma ni u našu sposobnost da ga prepoznamo. U užem smislu, pojavio se kao samosvjesno i borbeno usmjereno u umjetnostima, u Britaniji, Francuskoj i Njemačkoj oko 1800. godine (krajem desetljeća koje pripada francuskoj revoluciji), a na mnogo širim područjima Evrope i Sjeverne Amerike nakon Waterlooa. U vrijeme prije revolucija prethodi mu (uglavnom u Francuskoj i Njemačkoj) takozvani predromantizam Jeana Jacquesa Rousseaua i Sturm und Drang mladih njemačkih pjesnika. U revolucionarno doba između 1830. i 1848. godine romantizam u Evropi stiže do vrhunca. U širem smislu, on dominira u većem broju kreativnih umjetnosti Evrope od francuske revolucije nadalje. U tom su smislu »romantični« elementi u djelima Beethovena, Goye, Goethea, Bal-zaca bitno pridonijeli njihovoj veličini, dok ih nema u djelima, otrpr., Haydna ili Mozarta, Fragonarda ili Revnolda, Mathiasa Claudiusa ili Choderlosa de Laclosa (svi su još živjeli u razdoblju kojim se bavimo), no nemoguće je ikoga iz prve skupine smatrati potpunim romantičarom, niti bi oni sami sebe takvima smatrali.* Međutim, u širem smislu, romantičarski pristup umjetnosti i umjetnicima postao je uobičajen za buržoasko društvo 19. stoljeća i još se osjeća njegov utjecaj.

Iako uopće nije jasno što je romantizam zastupao, posve je očito protiv čega je bio: protiv osrednjosti. To je bila ekstremistička vjera, kakav god bio njen sadržaj. Romantičarski umjetnici ili mislioci u užem smislu nalazili su se na krajnjoj ljevici, kao pjesnik Shelley, na krajnjoj desnici, kao Chateaubriand i Novalis, prelazili su s ljevice na desnicu, kao Wordsworth, Coleridge i brojne razočarane pristaše francuske revolucije, ili pak s rojalizma na krajnju ljevicu, kao Victor Hugo, ali ih je rijetko moguće naći među umjerenima ili vigovskim liberalima u racionalističkom centru, koji je zaista bio uporište klasicizma. Stari torijevac Wordsworth rekao je: »Nemam poštovanja prema vigovcima, ali osjećam da u meni postoji čartistički dio.«^[6] Bilo bi previše reći da je to antiburžoasko uvjerenje jer je revolucionarni i osvajački polet mladih klasa, koje su još jurišale na nebesa, također oduševljavao romantičare. Napoleon je postao jedan od njihovih mitskih junaka, kao i Satana, Shakespeare, »Vječni Židov« i drugi koji prelaze uobičajene granice života. Opsjedao ih je demonski element kapitalističke akumulacije, bezgranična i neprekidna potjera za što *više*, izvan granica razuma, svrhe, potrebe ili krajnje raskoši. Neki njihovi najkarakterističniji junaci, kao Faust i Don Juan, dijele tu neutaživu žeđ s Balzacovim gusarima biznisa. A ipak je

* Budući da je romantizam često bio lozinka i manifest pojedinih grupa umjetnika, postoji opasnost da mu damo suviše ograničen smisao ako ga svedemo na te skupine, ili ako potpuno isključimo one koji se nisu s njima slagali.

romantični element ostao sporedan čak i u vrijeme buržoaske revolucije. Rousseauove su ideje pripomogle francuskoj revoluciji, ali njihov je utjecaj dominirao samo u jednoj njezinoj fazi, u kojoj je prešla granice buržoaskog liberalizma — u vrijeme Robespierrea. Pa čak je i tada ruho revolucije bilo starorimsko, racionalističko i neoklasično. David je bio njezin slikar, a Razum njezino Vrhovno biće.

Romantizam stoga ne možemo jednostavno svrstati među antiburžoaske pokrete. Doista, u predromantizmu, u destelječima prije francuske revolucije, mnoge njegove karakteristične parole služile su veličanju srednje klase, čija su se iskrena i jednostavna, da ne kažemo sladunjava, osjećanja suprotstavljala tvrdokornosti pokvarenog društva, a čije je spontano pouzdanje u prirodu bilo predodređeno, kako se vjerovalo, da ukloni artificijelnost dvora i klera. Ipak, kad je buržoasko društvo pobijedilo u francuskoj i industrijskoj revoluciji, romantizam mu je instinktivno postao neprijatelj.

Nema sumnje, dobar dio njegova strastvenog, zbrkanog, ali dubokog otpora buržoaskom društvu potječe iz određenih interesa dviju grupa iz kojih stižu njegove udarne snage: mladih ljudi bez mjesta u društvu i profesionalnih umjetnika. To je bilo jedinstveno razdoblje mladih umjetnika: *Lirske balade* (1798) spjevali su ljudi u dvadesetim godinama, Byron je preko noći postao slavan u dvadeset četvrtoj, s toliko godina Shelley je već bio poznat, a Keats već blizu groba. Hugova pjesnička karijera počela je kad mu je bilo dvadeset, Mussetova u dvadeset trećoj. Schubert je uglazbio (Goetheovu) pjesmu *Erlkoenig* u osamnaestoj godini, a umro je napunivši trideset jednu, Delacroix je naslikao *Pokolj na Hiosu* (*Massacre de Chios*) u dvadeset petoj, Petofi je objavio svoje *Pjesme* u dvadeset prvoj godini. Stvaranje reputacije ili prvih remek-djela poslije tridesete rijetkost je među romantičarima. Mladost — prije svega mladost intelektualaca ili studenata — bila je njihov prirodni prostor. U tom razdoblju pariška Latinska četvrt postaje, prvi put nakon srednjeg vijeka, ne samo mjesto gdje se nalazi Sorbonne, već i kulturni (i politički) pojam. Romantičare je bolno pogađao kontrast između teoretskih mogućnosti otvorenih talentu i praktičnog svijeta kozmičke nepravde, koji su monopolizirali bezdušni birokrati i trbušasti licemjeri. Okruživale su ih sjene zatvora — braka, ugledne karijere, utapanja u malograđanštini — a noćne ptice u obliku njihovih starijih prorokuju im (često i suviše točno), poput registratora Heerbranda studentu pjesniku Anselmusu u *Zlatnom loncu* (*Goldener Topf*) E. T. A. Hoffmanna, »privlačnu« budućnost dvorskih savjetnika. Byron je bio dovoljno bistar da predvidi da ga samo rana smrt može spasiti od »poštovane« starosti, a A. W. Schlegel je pokazao da je bio u pravu. Ne postoji ništa univerzalno u toj pobuni mladih umjetnika protiv starijih generacija. Ona je i sama odraz društva stvorenog dvojnou revolucijom. No specifični povijesni oblik tog otuđenja dao je ton velikom dijelu romantizma.

To još više vrijedi za otuđenje umjetnika koji na odbojnu stvarnost reagiraju pretvarajući se u »genije« — jedan od karakterističnih izuma romantičarske epohe. Ako je društveni položaj umjetnika jasan, njegov odnos prema publici neposredan, a odgovor na pitanje što će reći i kako će to reći donose tradicija, moral, razum ili neko drugo općeprihvaćeno mjerilo, umjetnik može biti genije, ali se rijetko ponaša kao takav. Nekolicina ih naviješta život umjetnika u 19. stoljeću — Michelangelo, Caravaggio ili Salvator Rosa

— ali oni se izdvajaju iz niza drugih koji su se ponašali poput profesionalnih obrtnika ili zabavljača, kao Johann Sebastian Bach, Handel, Haydn, Mozart, Fragonard ili Gainsborough u predrevolucionarno doba. Tamo gdje se nakon

dvojne revolucije zadržalo nešto slično staroj društvenoj situaciji umjetnici su nastavljali živjeti kao ne-geniji. Arhitekti i inženjeri raznih vrsta i dalje su gradili strukture očite namjene, koja neće razumljive oblike. Značajno je da je većina karakterističnih i poznatih građevina iz razdoblja između 1789. i 1848. godine meolklasična, ikao Madeleine, British Museum, katedrala sv. Isaka u Lenjingradu, Nashov London, Schirikelov Berlin, ili pak funkcionalna, poput sjajnih mostova, kanala, željezničkih konstrukcija, tvornica i vrtnih staklenika tog vremena tehničke ljepote.

Ipak, bez obzira na njihove stilove, arhitekti i inženjeri tog vremena ponašali su se kao profesionalci, a ne kao geniji. Zatim, u doista popularnim umjetničkim oblicima, kao što je opera u Italiji ili (na višem socijalnom nivou) roman u Engleskoj, kompozitori i pisci nastavljali su raditi kao zabavljači, koji su vrhovnu vlast kazališne blagajne smatrali prije prirodnim uvjetom svoje umjetnosti nego zavjerom protiv muza. Rossini nije namjeravao stvoriti nekomercijalnu operu, ni Dickens roman koji se ne bi mogao štampati u nastavcima, kao što ni libretist modernog mjuzikla ne namjerava napisati tekst koji će se u izvođenju predstave striktno pošitovati. (To također može, donekle, objasniti zašto je talijanska opera tog doba bila potpuno neromantična, usprkos svojoj vulgarnoj sklonosti krvi, grmljavini i potresnim situacijama.)

Pravi problem bio je u tome što je umjetnik bio odvojen od prepoznatljive svoje svrhe, pokrovitelja ili publike, i morao je ponuditi svoju dušu kao robu slijepom tržištu, biti kupljen ili ne; ili raditi unutar sistema pokroviteljstva koji bi bio ekonomski neodrživ i da francuska revolucija nije otkrila njegovu nedostojnost. Umjetnik je stajao sam, vičući u mrak, nesiguran čak u to hoće li čuti odjek. On će sebe morati pretvoriti u genija, koji stvara samo ono što je unutar njega, bez obzira na svijet, bez povjerenja u publiku, čije je jedino pravo da ga prihvati po njegovim uvjetima ili da ga odbaci. U najboljem slučaju, mogao se nadati, poput Stendhala, da će ga razumjeti nekolicina izabranih ili neko neodređeno potomstvo; u najgorem slučaju, mogao je pisati neizvodive drame, kao Grabbe — takav je čak i Goetheov *Faust II* — ili kompozicije za nerealno golem orkestar, poput Berlioza; ili poludjeti, kao Holderlin, Grabbe, de Nerval i neki drugi. Zapravo, neshvaćene genije ponekad su obilno nagrađivali vladari, navikli na hirove ljubavnica i troškove radi prestiža, ili bogati buržuji koji su željeli održati nekakvu vezu s duhovnim životom. Franz Liszt (1811—1886) nikad nije gladovao na poslovičnom romantičarskom tavanu. Malobrojni su ostvarili svoje megalomanske fantazije, kao što će učiniti Richard Wagner. No između 1789. i 1848. vladari su suviše često sumnjičavi prema svim umjetničkim oblicima osim opere*, a buržoazija više zaokupljena zgrtanjem nego trošenjem. Geniji su, stoga, obično bili ne samo neshvaćeni, već i siromašni. A većina ih je bila revolucionarna.

Mladi i neshvaćeni »geniji« podižu romantičnu pobunu protiv malograđanstine, lansiraju modu ujedanja i šokiranja buržoazije, grade veze s *demi-monde* (polusvijetom) i *boheme* (obje riječi dobile su svoje sadašnje značenje u romantičarskom razdoblju) te pokazuju sklonost prema ludilu ili stvarima koje ugledne ustanove i poštovana mjerila obično cenzuriraju. Ali to je samo mali dio romantizma. Enciklopedija erotskih krajnosti Marija Prava nije »Romantičarska agonija«¹⁷¹ više nego što je rasprava lubanja i duhova

* Čudni Ferdinand, španjolski kralj, koji je zadržao svoje pokroviteljstvo nad Goyom usprkos njegovim umjetničkim i političkim provokacijama, bio je iznimka.

u elizabetinsikom simbolizmu kritika Hamleta. Mnogo dublje nezadovoljstvo društvom, koje je proisteklo iz »dvojne revolucije«, krije se iza nezadovoljstva pojedinaca romantičara kao mladih ljudi (a ponekad i mladih žena — to je prvo razdoblje u kojemu se one na evropskom kontinentu pojavljuju samostalno**).

Precizna društvena analiza nikad nije bila jača strana romantičara. Oni nisu vjerovali pouzdanom mehaničkom racionalističkom umovanju 18. stoljeća (čiji je simbol Newton, strašilo za Williama Blakea i Goethea) jer su ga ispravno smatrali jednim od glavnih oruđa pomoću kojih je stvoreno buržoasko društvo. Prema tome, nećemo očekivati da nam oni pruže logičku kritiku buržoaskog društva, iako se unutar »romantičnih« okvira razvilo nešto nalik takvoj kritici, umotano mističnim ogrtačem prirodne filozofije, okruženo vrtlogom metafizičkih oblaka, te pridonijelo, među ostalim, Hegelo-voj filozofiji (vidjeti str. 211—212). Nešto slično nastajalo je među ranim utopijskim socijalistima u Francuskoj, u vizionarskim bljeskovima bliskima ekscentričnosti ili čak ludilu. Rane sensimoniste (iako ne i njihova učitelja), osobito Fouriera, teško je opisati drugačije nego kao romantičare. Najtrajniji rezultati tih romantičnih kritičara bili su pojam ljudskog »otuđenja«, koji će imati ključnu ulogu u Marxa, i objava savršenog društva budućnosti. Pa ipak, najdjelotvornija i najsnažnija kritika buržoaskog društva neće doći od onih koji su ga odbacivali potpuno i a priori (a s njim i nasljeđe klasične znanosti 17. stoljeća i racionalizma), već od onih koji su iz tradicije klasične misli izvukli krajnje, antiburžoaske zaključke. Socijalizam Roberta Owena ne sadrži ni najmanju romantičarsku komponentu, već se sastoji od elemenata racionalizma 18. stoljeća i najgrađanskije nauke — političke ekonomije. Saint-Simon je samog sebe smatrao nastavljivačem prosvjetiteljstva. Značajno je da mladi Mara, odgojen u njemačkoj (tj. prije svega romantičarskoj) tradiciji, postaje marksist tek kad usvaja francusku socijalističku kritiku i posve neromantičarsku teoriju engleske političke ekonomije. A upravo politička ekonomija bit će u srži njegove zrele misli.

III

Nikad nije mudro zanemarivati razloge srca, o kojima razum ne zna ništa. Iako pjesnici nisu ekonomisti ni fizičari, oni su ponekad vidjeli ne samo dublje, već i jasnije. Malo je ljudi primijetilo socijalni potres koji su uzrokovali strojevi i tvornice prije Williama Blakea, 90-ih godina 18. stoljeća, iako je on mogao vidjeti tek nekoliko londonskih tvornica na parni pogon i ciglana. Uz nekoliko iznimaka, najbolje rasprave o problemima urbanizacije potječu od maštovitih pisaca, čije se na izgled nerealističke opservacije pokazuju kao pouzdani pokazatelji urbanog razvoja Pariza.^[8] Carlvle je zbrkan ali dublji vodič po Engleskoj 1840. godine nego marljivi statističar i sabirač J. R. McCulloch; a ako je J. S. Mili bolji od drugih utilitarista, to je zato što ga je osobna kriza učinila svjesnijim vrijednosti njemačke i romantičarske kritike

** Mme de Staël, George Sand, slikarice Mme Vigée Lebrun, Angelica Kauffman u Francuskoj, Bettina von Arnim, Annette von Droste-Huelshoff u Njemačkoj. Engleska buržoazija već se bila navikla da žene iz njezinih redova pišu romane. To se smatralo »pristojnim« oblikom zaradivanja za dobro odgojene djevojke. Fanny Burney, Mrs. Radcliffe, Jane Austen, Mrs. Gaskell, sestre Brönte pripadaju, sasvim ili djelomično, razdoblju o kojemu govorimo, kao i pjesnikinja Elizabeth Barrett-Biowning.

društva: Goethea i Coleridgea. Romantičarska kritika svijeta, iako neodređena, nije zanemariva.

Romantičare je progonila čežnja za izgubljenim jedinstvom čovjeka i prirode. Buržoaski poredak bio je duboko i svjesno asocijalan. »On je nemilosrdno pokidao šarolike feudalne veze koje su čovjeka vezivale za njegova 'prirodnog pretpostavljenog' i nije ostavio između čovjeka i čovjeka nikakvu drugu vezu osim golog interesa, osim bezdušnog 'plaćanja u gotovom'. U ledenoj vodi sebičnog računa utopio je svete drhtaje pobožnog zanosa, viteškog oduševljenja, malograđanske osjećajnosti. Pretvorio je osobno dostojanstvo u prometnu vrijednost i na mjesto bezbrojnih, poveljama priznatih i izvojevanih sloboda stavio nesavjesnu slobodu trgovine.« To je glas *Komunističkog manifesta*, ali on govori i u ime romantizma. Takav svijet mogao je ljude učiniti bogatima i njihov život ugodnim, iako je bilo očito da je druge — mnogo veći broj — činio gladnima i bijednima. Ali duše ljudi ostavljao je gole i same kao beskućnike izgubljene u univerzumu, »otuđena« bića. Revolucionarni ponor u svjetskoj historiji dijelio ih je i od najjednostavnijeg odgovora na otuđenje, od odluke da nikad ne napuste stari dom. Pjesnici njemačkog romantizma mislili su da znaju bolje od ikoga da je spasenje jedino u jednostavnom, skromnom radnom životu kakav se odvijao u idiličnim predindustrijskim malim gradovima, rasutima po sanjivim krajolicima koje nitko nije znao tako neodoljivo opisati poput njih. A ipak, mladi ljudi iz tih gradića moraju odlaziti u potragu, po definiciji beskrajnu, za »plavim cvijetom« ili vječito lutati, tugujući za domom, pjevajući Eichen-dorffove stihove ili Schubertove pjesme. Pjesme putnika njihova su oznaka, nostalgija njihov sudrug. Novalis je čak i filozofiju odredio pomoću nje.^[9]

Tri su izvora smirivala tu žeđ za izgubljenom harmonijom čovjeka i svijeta: srednji vijek, primitivni čovjek (ili, što izlazi na isto, »puk« i egzotika) i francuska revolucija.

Prvi privlači prije svega reakcionarne romantičare. Stabilno, sredeno društvo feudalnog doba, organski plod stoljeća, obilježeno heraldikom, okruženo tajnovitošću šuma iz bajki i natkriljeno neosporenim kršćanskim nebesima, bilo je izgubljeni raj konzervativnih protivnika buržoaskog društva, čiju je težnju da donje klase ostanu pobožne, lojalne i što manje pismene francuska revolucija samo pojačala. Uz lokalne izmjene, to je bio ideal koji je Burke stavio u usta racionalističkim rušiocima Bastille u svojim »Razmišljanjima o francuskoj revoluciji« (1790). No takva čežnja za prošlošću dobila je klasičan izraz u Njemačkoj, zemlji koja je u to vrijeme stekla nešto nalik monopolu na srednjovjekovne sanje, možda zato što je čista *Gemütllichkeit* (dobročudnost), koja kao da je vladala oko rajnskih zamkova i ispod streha Schwarzwalda, bila prikladnija za idealizaciju od prljavštine i okrutnosti autentičnijih srednjovjekovnih zemalja.* U svakom slučaju, medievalizam je bio mnogo snažniji u njemačkom romantizmu nego u ijednom drugom i zračio je iz Njemačke, bilo kroz romantičnu operu ili balet — Weberov *Strijelac vilenjak* (Freischütz) ili Adamova *Giselle* — kroz Grimmove bajke, ili historicističke teorije autora njemačke inspiracije, poput Coleridgea ili Carlylea. Ipak, u općenitijem obliku gotičke obnove, medievalizam je posvuda bio oznaka konzervativnih i, posebno, religioznih protivnika buržoazije. Chateaubriand je uzdizao gotiku protiv revolucije u svom spisu

* »O, Hermann, o, Dorothee! Gemütllichkeit!« pisao je Gautier, koji je obožavao Njemačku, poput svih francuskih romantičara. »Ne semble-t-il pas que l'on entend du loin le cor du postillon?«^[10] (Zar se ne čini kao da izdaleka dopire zvuk poštareva roga?)

Duh kršćanstva (Genie du Christianisme, 1802), anglikanska crkva podržavala ju je protiv racionalista i nonkonformista, čije su građevine ostajale klasične, a arhitekt Pugin i pripadnici ultrareakcionarnoga, katoličanstvu sklonoga »oksfordskog pokreta« iz 30-ih godina bili su do srži gotičari. U međuvremenu je iz maglovitih daljina Škotske — zemlje u koju su se dugo smještali arhaični snovi, poput izmišljenih Ossianovih pjesama — konzervativni Walter Scott Evropu opskrbljivao novim nizom srednjovjekovnih slika u svojim historijskim romanima. Činjenica da se u svojim najboljim romanima bavi bližim razdobljima obično se zanemarivala.

Uz konzervativni medievalizam, koji su reakcionarne vlade poslije 1815. pokušavale pretvoriti u nekakvo opravdanje apsolutizma (vidjeti str. 197), medievalizam lijevog krila nije bio značajan. U Engleskoj je postojao uglavnom kao struja u popularnom radikalnom pokretu koji je bio sklon smatrati doba prije reformacije zlatnim razdobljem radnika, a reformaciju prvim velikim korakom prema kapitalizmu. U Francuskoj je bio značajniji jer ondje naglasak nije bio na feudalnoj hierarhiji ili katoličkom poretku, već na vječitom, patničkom, nemirnom i stvaralačkom *narodu*, francuskoj naciji koja stalno iznova utvrđuje svoj identitet i misiju. Jules Michelet, pjesnik historičar, bio je najveći među takvim revolucionarno-demokratskim medievalistima, a *Zvonar crkve Notre-Dame* Victora Hugoa najpoznatiji plod takve zanesenosti.

Uz medievalizam, pogotovo preko bavljenja mističnim religijama, bila je vezana i potraga za još starijim i dubljim misterijama i izvorima iracionalnog znanja na Istoku: za romantičnim, ali konzervativnim carstvima Kublaj-kana ili brahmana. Doduše, otkrivač sanskrti sir William Jones bio je iskreni vigovski radikal koji je pozdravio američku i francusku revoluciju, kako i dolikuje prosvijećenom gospodinu; no većina ljubitelja Istoka i pisaca pseudoperzijskih pjesama, iz čijeg je zanesenjaštva nikao velik dio današnjeg orijentalizma, pripadala je antijakobinskoj strani. Karakteristično je da je njihov duhovni cilj bila brahmanska Indija, a ne areligiozno i racionalno kinesko carstvo koje je zaokupljalo egzotične maštarije prosvijećenoga 18. stoljeća.

IV

San o izgubljenom skladu primitivnog čovjeka ima mnogo dužu i složeniju historiju. To je bio pretežno revolucionarni san, bilo u obliku zlatnog doba komunizma, jednakosti »kad je Adam kopao, a Eva prela«, bilo kao slobodni anglosaksonski svijet koji još nisu pokorili Normani, ili u vidu plemenitih divljaka koji upućuju na nedostatke pokvarenog društva. Zbog toga je romantičarski primitivizam više odgovarao ljevičarskoj pobuni, osim kad je služio samo kao bijeg od buržoaskog društva (kao u egzotici Gautie-ra ili Merimea, koji je otkrio plemenite divljake kao turistički prizor u Španjolskoj 30-ih godina, ili ondje gdje je historijski kontinuitet stvorio od primitivca primjer konzervativizma. To se posebno odnosi na puk. Romantici isvih boja smatraju da je puk, tj. predindustrijski seljaci ili obrtnici, primjer neiskvarenih vrlina, a njegov jezik, pjesme, priče i običaji prava riznica narodne duše. Povratku toj jednostavnosti i vrlini težio je Wordsworth u *Lirskim baladama*. Cilj mnogih germanskih pjesnika i kompozitora bio je da njihovo djelo bude prihvaćeno među narodne priče i pjesme, a neki su to i postigli. S romantizmom je usko vezan širok pokret skupljanja

narodnih pjesama, objavljivanja starih epova, leksikografije živog jezika; sama riječ *folklor* (1846) nastala je u to vrijeme. O tome svjedoči Scottovo *Pjesništvo škotske granice* (Ministrelsy of the Scottish Border, 1803), *Iz dječakova čudesnog roga* (Des Knabem Wunderhorn, 1806) Arnima i Brentana, Grimmove *Bajke* (1812), Mooreove *Irske melodije* (Irish Melodies, 1807—1834), *Historija češkog jezika* Dobrovskog (1818), *Srpski rječnik* Vuka Karadžića (1818) i *Srpske narodne pjesme* (1823—1833), Tegnerova *Frithjofssaga u Švedskoj* (1825), Lonnrotovo izdanje *Kalevale* u Finskoj (1835), Grimmova *Njemačka mitologija* (1835), *Norveške narodne priče* Asbjornsona i Moea.

Puk je mogao biti revolucionarni pojam, osobito među potlačenim narodima koji su tek otkrivali ili obnavljali svoj nacionalni identitet, pogotovo ako nije postojala domaća srednja klasa ili aristokracija. U takvim sredinama pojava prvog rječnika, gramatike ili zbirke narodnih pjesama bila je vrlo važan politički događaj, prvo objavljivanje nezavisnosti. S druge strane, za one kojih se više doimlju jednostavne vrline puka, njegovo zadovoljstvo, neukost i pobožnost, duboka mudrost njegova povjerenja u papu, kralja ili cara, kult primitivnog u vlastitoj zemlji otvarao se konzervativnoj interpretaciji. On je pružao sliku jedinstva nevinosti, mita i prastare tradicije, koje je buržoasko društvo svakodnevno razaralo.* Kapitalisti i racionalisti bili su neprijatelji protiv kojih su se kralj, plemić i seljak morali ujediniti.

Primitivan čovjek postojao je u svakom selu, ali postojao je i kao revolucionarniji pojam u pretpostavljenom komunističkom zlatnom dobu prošlosti ili kao plemeniti divljak u dalekim zemljama, pogotovo kao Indijanac. Primitivno društvo bilo je za socijaliste svojevrstan model za utopiju, počevši od Rousseaua koji ga je smatrao idealom za slobodnoga društvenog čovjeka. I Marxova trojna podjela povijesti — primitivni komunizam, klasno društvo, komunizam — na višoj razini odražava, iako i preobražava, tu tradiciju. Romantičarska potraga vodila je u velike pustinje Arabije i sjeverne Afrike, među ratnike i odaliske Delacroixa i Fromentina, kroz mediteranski svijet s Byronom, s Ljermontovom na Kavkaz, gdje se prirodni čovjek u obliku Kozaka borio protiv prirodnog čovjeka pripadnika plemena, među provalijama i slapovima, u atmosferi koja je odgovarala raspoloženju romantičara. Indijanske poeme austrijskog književnika Lenaua iz Austrougarske oplakuju progone crvenokožaca; da Mohikanac nije ostao zadnji od svog plemena, da li bi postao toliko moćan simbol u evropskoj kulturi? Prirodno, plemeniti divljak imao je mnogo veću ulogu u američkom nego u evropskom romantizmu - Melvilleov *Moby Dick* (1851) njegov je najveći spomenik - no putem romana Fenimorea Coopera osvojio je Stari svijet, što konzervativnom Chateaubriandovu Natchezu nikad nije uspjelo.

Srednji vijek, puk i plemeniti divljak bili su ideali čvrsto usidreni u prošlosti. Samo revolucija, »proljeće naroda«, odnosila se isključivo na budućnost, pa ipak su i najveći utopisti bili skloni tražiti primjer za besprimjerno. To nije bilo lako ostvarivo dok nije odrasla druga generacija romantičara, za koju francuska revolucija i Napoleon nisu bili bolno poglavlje u vlastitom životu, već događaji prošlosti. Zbivanja iz 1789. pozdravili su gotovo svi umjetnici i intelektualci u Evropi, no iako su neki uspjeli zadržati svoj zanos, usprkos ratu, teroru, buržoaskoj pokvarenosti i carstvu, to nije bio lagan izarazan san. Čak i u Britaniji, gdje je prva generacija romantičara

* Objašnjenje tadašnje popularnosti plesova osnovanih na folkloru, kao što su valcer, mazurka ili schottische, ostaje stvar ukusa. No to je, sigurno, bila romantičarska moda.

tj. pokoljenje Blakea, Wordswortha, Coleridgea, Southeya, Campbella i Hazlitta, bila posve jakobinska, oko 1805. prevladalo je razočaranje i novi konzervativizam. U Francuskoj i Njemačkoj riječ romantik izmišljena je kao proturevolucionarna parola konzervativaca protivnika buržoazije u kasnijim 90-ima godinama (koji su vrlo često bili razočarani ljevičari), zbog čega neki mislioci i umjetnici u tim zemljama, koji bi po modernim mjerilima pripadali među romantičare, obično nisu među njih uključeni. Ipak, potkraj napoleonskih ratova počele su odrastati nove generacije mladih ljudi za koje je kroz zator godina bio vidljiv samo veliki oslobodilački plamen revolucije, dok su krajnosti i korupcije što su je pratile izbljebile, a nakon progonstva čak je i Napoleonov nesimpatičan lik postao polumitski feniks i osloboditelj. I kako je Evropa iz godine u godinu sve dublje tonula u bezobličnu močvaru reakcije, cenzure i osrednjosti, uz pogubnu poplavu siromaštva, nesreće i ugnjetavanja, slika osloboditeljske revolucije postajala je sve sjajnija.

Druga generacija britanskih romantičara, kojoj pripada Byron (1788—1824), apolitični ali suosjećajni Keats (1795—1821) i, prije svega, Shelley (1792—1822), bila je prva koja udružuje romantizam i aktivnu revolucionarnost; razočaranja revolucije, koja većina starijih nije zaboravila, blijedila su uz očite užase kapitalizma u njihovoj zemlji. U kontinentalnoj Evropi veza između romantične umjetnosti i revolucije nagoviještena je 20-ih godina 19. stoljeća, ali je potpuno ostvarena tek tokom i nakon francuske revolucije 1830. godine. To vrijedi i za ono što bi se moglo nazvati romantičarskom vizijom revolucije i romantičarskim stilom revolucionara, čiji je najpoznatiji izraz Delacroixova slika »Sloboda na barikadama« (1831). Na njoj smrknuti mladi ljudi, bradati i u cilindrima, radnici u košuljama, narodni vođe, kovrčaste kose pod šeširima nalik na sombrera, okruženi trobojnicama i frigijskim kapama, 1793. godine ponovno dižu revoluciju — ne onu umjerenu iz 1789. već slavne godine II — dižući barikade u svakom gradu kontinentalne Evrope.

Lik romantičarskog revolucionara nije bio posve nov. Njegov neposredni predak i prethodnik bio je član masonskih revolucionarnih tajnih društava — karbonar ili filhelen — kojeg su neposredno inspirirali preživjeli stari jakobinci ili babuvisti, poput Buonarottija. To je tipična revolucionarna borba razdoblja restauracije, kada smioni mladi ljudi u gardijskim ili husarskim uniformama napuštaju opere, večerinke, dogovore s vojvotkinjama ili visoko ritualizirane sastanke loža da bi izveli vojni udar ili stali na čelo borbene nacije; bio je to, zapravo, bajronovski način. No ta je revolucionarna borba bila mnogo neposrednije vezana uz način mišljenja 18. stoljeća i društveno ekskluzivnija nego kasnija. Nedostajao joj je ključni element romantičarske revolucionarne vizije iz razdoblja između 1830. i 1848. godine: barikade, mase, novi očajni proletarijat, element koji Daumierova litografija »Masakr u ulici Transnonain« (1834), na kojoj se vidi ubijeni, anonimni radnik, dodaje romantičarskim predodžbama.

Najdojmljivija posljedica tog povezivanja romantizma i vizije nove i snažnije francuske revolucije bila je opća pobjeda politizirane umjetnosti između 1830. i 1848. godine. To je bilo rijetko razdoblje u kojemu su čak i najmanje »ideološki« umjetnici bili politizirani, često smatrajući političku aktivnost svojom glavnom dužnošću. »Romantizam je liberalizam u literaturi«^[11] napisao je Victor Hugo u predgovoru »Hernana«, tog manifesta pobune (1830). Pjesnik Alfred de Musset (1810—1857), čiji je prirodni talent

poput Chopinova (1810—1849) ili introspektivnog austrijskog pjesnika Lenaua (1802—1850) — bio prikladniji za osobno nego za javno izlaganje, napisao je: »Pisci su osobito skloni u svojim predgovorima govoriti o društvenom napretku, čovječanstvu i civilizaciji.«^[12] Neki umjetnici postali su političke ličnosti, ne samo u zemljama koje se bore za nacionalno oslobođenje, u kojima su svi umjetnici bili skloni tome da budu proroci ili nacionalni simboli: Chopin, Liszt i mladi Verdi među muzičarima, te pjesnici Mickiewicz (koji je sebe vidio u mesijanskoj ulozi) u Poljskoj, Petofi u Mađarskoj, Manzoni u Italiji. Slikar Daumier radio je pretežno kao politički karikaturist. Pjesnik Uhland i braća Grimm bili su liberalni političari, mladi genije Georg Büchner (1810—1837) bio je aktivni revolucionar, a Heinrich Heine (1797—1856), blizak prijatelj Karla Marxa, neodređen ali moćan glas krajnje ljevice.* Literatura i žurnalizam su se stapali, pogotovo u Francuskoj, Njemačkoj i Italiji. U nekom drugom vremenu Lamartine ili Jules Michelet u Francuskoj, Carlyle ili Ruskin u Britaniji, mogli bi biti pjesnici ili romansijeri s određenim pogledima na javna pitanja, a u tom vremenu oni su bili publicisti, proroci, filozofi ili historičari nošeni poetskim nadahnućem. Tako bujica poetske mašte prati provalu Marxova mladenačkog intelekta u mjeri neobičnoj za filozofa ili ekonomista. Čak i blagi Tennyson i njegovi prijatelji iz Cambridgea bili su svim srcem uz internacionalnu brigadu koja je otišla pomoći liberalima protiv klerikalaca u Španjolskoj.

Tokom tog razdoblja nastale su karakteristične estetičke teorije koje su opravdavale to jedinstvo umjetnosti i društvenog angažmana. S jedne strane sensimonovci u Francuskoj, s druge izvanredni revolucionarni ruski intelektualci iz 40-ih godina, razvili su shvaćanja 'koja kasnije postaju uobičajena u marksističkim pokretima pod imenima kao što je socijalistički realizam^[13], plemenit ali ne suviše uspješan ideal što proistječe iz strogih vrlina jako-binstva i romantičarske vjere u snagu duha, koja je Shelleya potakla da pjesnike nazove »nepriznatim zakonodavcima svijeta«. Konceptija »umjetnosti radi umjetnosti«, iako već postoji, većinom među konzervativcima i diletantima, ne može se još mjeriti s umjetnošću radi čovječanstva, nacije ili proletarijata. Sve dok revolucije 1848. nisu razorile romantičarske nade u veliki preporod čovjeka, samozadovoljni estetizam nije došao na svoje. Razvoj takvih sudionika u 1848. kao što su Baudelaire ili Flaubert govori o toj političkoj i estetskoj promjeni, a Flaubertov *Sentimentalni odgoj* ostaje njezino najbolje svedočanstvo. Samo u zemljama poput Rusije, koju razočaranje iz 1848. nije zahvatilo (jer ondje nije bilo revolucije), umjetnosti su ostale društveno angažirane kao i dotad.

V

Romantizam je bio karakteristična moda u umjetnosti i životu razdoblja dvojne revolucije, ali ne i jedina. Doista, kako nije vladala ni među aristokracijom ni među srednjom klasom, a još manje među radnom sirotinjom, njeno kvantitativno značenje bilo je maleno. U umjetnostima koje su ovisile o pokroviteljstvu ili masovnoj podršci imućnih slojeva romantizam je

* Treba primijetiti da je to jedno od rijetkih razdoblja kad pjesnici ne samo što su bili skloni krajnjoj ljevici, već su i pisali pjesme koje su bile dobre i korisne u agitaciji. Ugledna grupa njemačkih socijalističkih pjesnika iz 40-ih godina — Hervwegh, Weerth, Freilgarth i, naravno, Heine — zaslužuje spomen, no možda je Shelleyeva *Krinka bezvlada* (Masque of Anarchy, 1820), reakcija na Peterloo, najsnažnija takva poema.

najbolje prolazio kada su njegova ideološka obilježja bila najmanje vidljiva, kao u muzici. Umjetnosti koje su ovisile o podršci siromašnih slabo su zanimale romantičarske umjetnike, iako je zabava bijednih — jeftini jezivi romani i plakati, cirkusi, male predstave, putujuća kazališta i si. — bila značajan izvor inspiracije romantizmu, a zauzvrat su pučki zabavljači obogaćivali svoje zalihe uzbuđenja odgovarajućim dobrima iz romantičarskih skladišta — scenskim preobrazbama, vilama, posljednjim riječima ubojice, razbojnicima itd.

Osnovni stil aristokratskog života i umjetnosti ostao je ukorijenjen u 18. stoljeću, premda prilično vulgariziran zbog pritjecanja novih bogataša s plemićkim titulama, kao što je bilo osobito u napoleonskom *empire* stilu, izuzetno ružnom i nadutom, i u britanskom *regency* stilu. To postaje sasvim jasno usporedimo li uniforme iz 18. stoljeća i postnapoleonskog doba, kroz čije se oblike najneposrednije izražava instinkt oficira i plemića odgovornih za njihov izgled. Pobjednička nadmoć Britanije učinila je od engleskog plemića uzor nacionalne aristokratske kulture ili, prije, nekulture; jer smatralo se da su interesi dandija — čisto obrijanog, ravnodušnog i sjajnog — ograničeni na konje, pse, kočije, boksače, kartanje, plemićko rasipanje i vlastitu osobu. Takav herojski ekstremizam mamio je i romantičare, no vjerojatno je još više privlačio mlade gospođice iz nižih slojeva i poticao ih na sanjarenje, kao što je pisao Gautier:

»Sir Edvard bio je Englez njenih snova. Englez svježije obrijan, ružičast, sjajan, njegovan i ugladen, koji se s prvim zrakama jutarnjeg sunca pojavljivao sa savršenom bijelom kravatom, Englez s kišnim kaputom i kabanicom. Zar on nije kruna civilizacije? ... Imat ću, mislila je, englesku srebrninu i Wedgwoodovo posuđe. Bit će tepisi po čitavoj kući i napudrani lakaji, a ja ću izlaziti sa svojim suprugom i voziti se četveropregom kroz Hyde Park... Pitomi pjegasti jelen igrat će se na zelenoj travi moje ladanjske kuće, a možda i plavokosa, ružičasta djeca. Djeca tako lijepo izgledaju na prednjim sjedalima kočije uz King Charles španijela s pedigreom...«^[14]

To je, možda, bila poticajna vizija, ali nije bila romantičarska, kao ni slika kraljevskog ili carskog veličanstva koje dolazi u operu ili na bal, natkriljujući plemstvo i ljepotice, okićene i dobrog porijekla.

Ni kultura srednjih i nižih slojeva nije bila romantičarska. Njoj je osnovni ton davala trezvenost i skromnost. Samo među velikim bankarima i financijerima, ili među prvom generacijom industrijskih milijunaša, koji više nisu morali ulagati velik dio svojih profita u posao, počeo se pojavljivati luksuzni pseudobarok druge polovice stoljeća, i to samo u nekoliko zemalja u kojima stari monarhisti i aristokrati više nisu potpuno vladali »otmjnim društvom«. Rothscildi, po nasljednom pravu, već su se ponašali kao prinčevi.^{115^} Obični buržuji nisu. Puritanizam, evangelički ili katolički pijetizam poticao je na umjerenost, štednju, ugodno spartanstvo i besprimjerno moralno samozadovoljstvo u Britaniji, SAD, Njemačkoj i hugenotskoj Francuskoj; moralna tradicija iluminizma i slobodnog zidarstva 18. stoljeća učinila je isto za one koji su bili slobodnija shvaćanja ili su bili protiv religije. Osim u težnji za profitom i logikom, život srednje klase bio je određen kontroliranim emocijama i svjesnim suzdržavanjem. Velik dio srednjih slojeva, koji u kontinentalnoj Evropi uopće nisu djelovali u privrednim poslovima, već su bili u državnoj službi, kao činovnici, učitelji, profesori ili, ponekad, svećenici, nije poznavao širenje granica što ih donosi akumulacija kapitala; tako je bilo i sa skromnim provincijskim buržujima koji su znali

da bogatstvo u malom gradu, koje je bilo najviše što su ga mogli ostvariti, nije osobito impresivno po mjerilima pravog bogatstva i moći njihova vremena. Zapravo, život srednje klase bio je »neromantičan« i njime je uvelike još vladala moda 18. stoljeća.

To je sasvim očito u domovima srednje klase, koji su bili središta buržoaske kulture. Stil postnapoleonske kuće ili ulice potječe direktno iz klasicizma ili rokoka 18. stoljeća a ponekad ih nastavlja. Kasno georgijanski stil nastavlja se u Britaniji do 40-ih godina 19. stoljeća, a drugdje se prijelom u arhitekturi (obilježen za umjetnost pogubnim otkrićem renesanse) dogodio još kasnije. Prevladavajući stil unutrašnje dekoracije i domaćeg života, nazvan *Biedermeier* prema svojoj najčistijoj, njemačkoj verziji, bio je neka vrsta domaćeg klasicizma umekšanog intimnošću emocija i djevičanskog sanjarenja (*Innerlichkeit, Gemütlichkeit*), u kojemu je postojao trag romantizma — ili, prije, predromantizma kasnoga 18. stoljeća — ali sveden na dimenzije skromnog buržuja koji subotom popodne u dnevnoj sobi svira kvartete. Bidermajer je stvorio jedan od najudobnijih stilova namještaja uopće: bijele zavjese na zidovima tamnih boja, goli podovi, solidne ali elegantne stolice, klaviri, ormari puni kristala i vaze s cvijećem, no to je, u biti, bio kasnoklasicistički stil. Možda je njegov najplemenitiji izraz Goet-heova kuća u Weimaru. Takvi ili slični ambijenti okruživali su junakinje romana Jane Austen (1775—1817), evangeličke strogosti i radosti sekte Clapham, ponosnu bostonsku buržoaziju ili provincijske francuske čitaonice *Journal des Debats*.

Romantizam je ušao u život srednje klase prije svega, možda, zahvaljujući porastu sanjarenja ženskih članova buržoaske obitelji. Jedna od glavnih društvenih funkcija žena bilo je svjedočenje o sposobnosti hranitelja obitelji da ih održi u toj dosadnoj dokolici, a njegovano ropstvo njihova idealna sudbina. U svakom slučaju, buržoaske devojke, kao i neburžoaske, poput odaliski i nimfa koje su antiromantičarski slikari, kao Ingres (1780—1867), preveli iz romantičarskog konteksta u buržoaski kontekst, sve više su se prilagođivale tom istom tipu, krhkom, okrugla lica, mekane kose s uvojci-ma, s nježnim cvijetom, šalom i šeširov tako karakterističnim za modu 40-ih godina 19. stoljeća. Bile su sasvim različite od šćučurene lavice, Go-yine vojvotkinje od Albe, emancipiranih neogrčkih djevojaka u bijelom mu-slinu, koje je francuska revolucija posijala po salonima, ili hladnokrvnih dama i kurtizana iz regency ere¹, poput Lady Lieven ili Harriete Wilson, koje su bile neromantične koliko i neburžoaske.

Buržoaske djevojke mogle su svirati domaću romantičarsku muziku, Chopina ili Schumanna (1810—1856). Bidermajer je mogao stvoriti neku vrstu romantičnog lirizma, kakav je Eichendorffov (1788—1857) ili onaj Eduarda Morikea (1804—1875), u kojemu se kozmička strast pretvarala u nostalgiju ili pasivnu čežnju. Aktivni poduzetnik mogao je na službenom putu uživati u planinskom krajoliku kao u »najromantičnijem prizoru koji sam ikad vidio«, a odmarajući se kod kuće slikati »Udolfski zamak«, ili čak, poput Johna Cragga iz Liverpoola koji je, »budući da je bio čovjek od umjetničkog ukusa«, kao i lijevač željeza, »uveo lijevano željezo u gotičku arhitekturu«.^[16] No buržoaska kultura u cjelini nije bila romantičarska. Već sama vedrina tehničkog napretka isključuje ortodoksnu romantizam, barem u centrima industrijskog razvoja. Čovjek poput Jamesa Nasmytha (1808—1890), izumitelja

* Doba regentstva princa od Walesa (1811—1820) i njegova kraljevanja kao Georgea IV od 1820. do 1830. Vodeći umjetnički pravac toga razdoblja prozvan je *Regency style* — stil regenstva. (Op. ur.)

parnog čekića, nipošto nije bio barbarin, već zato što je bio sin jakobinskog slikara («oca škotskog pejzaža»), odgojen među umjetnicima i intelektualcima, ljubitelj slikovitih starih stvari i, kao svi valjani Škoti, širokog i temeljitog obrazovanja. A ipak, bilo je posve prirodno da slikarev sin postane mehaničar, da ga na putovanju s ocem najviše zanimaju devonske toipionice željeza. Za njega, kao i za pristojne građane Edinbourga u 18. stoljeću, među kojima je odrastao, stvari su bile uzvišene, ali ne iracionalne. U Rouenu je za nj jednostavno postojala »veličanstvena katedrala i crkva St. Ouen, izvanredne ljepote, kao i ostaci gotičke arhitekture rasuti po tom zanimljivom i slikovitom gradu«. Slikovitost je bila krasna, ali nije mogao ne primijetiti, zanesen putovanjem, da je ona proizvod nemara. I ljepota je bila krasna, ali u modernoj arhitekturi nije valjalo to što se »namjena građevine... smatrala sekundarnom«. »Bilo mi se teško odvojiti od Piše«, pisao je Nasmvth, ali »u katedrali su me najviše privukle dvije brončane lampe obješene na kraju broda, koje su Galileja potakle da izumi klatno.«^[17] Takvi ljudi nisu bili barbari ni uskogrudni, ali njihov je svijet bio mnogo bliži svijetu Volta-irea ili Josiaha Wedgwooda nego Johna Ruskina. Veliki graditelj alatki Hen-ry Maudslav, kad bi došao u Berlin, nesumnjivo se bolje osjećao u društvu svojih prijatelja Humboldta, kralja liberalnih učenjaka, i neoklasičnog arhitekta Schinkela nego što bi se osjećao uz velikog, ali mračnog Hegela.

U centrima naprednoga građanskog društva umjetnostima je, svakako, mjesto bilo iza nauke. Obrazovani britanski ili američki tvorničar ili inženjer mogao ih je cijeniti, pogotovo u trenucima odmora u krugu obitelji ili za praznika, ali njegovi ozbiljni kulturni naponi bili su usmjereni prema širenju i unapređivanju znanja — vlastitoga, preko organizacije kao što je Britansko društvo za unapređivanje nauke ili pak narodnoga, preko Društva za širenje korisnog znanja i sličnih udruženja. Značajno je da tipični proizvod prosvjetiteljstva 18. stoljeća — *encyclopaedia* — cvjeta kao nikada dotada, zadržavajući (kao u Meverovu njemačkom konverzacijskom leksikonu iz 30-ih godina) podosta borbenoga političkog liberalizma. Byron je prilično zaradio svojim pjesmama, no izdavač Constable platio je 1812. godine Du-galdu Stewartu tisuću funti za predgovor »Napretku filozofije«, koji je predstavljen kao dodatak *Encyclopaediae Britanice*.^[18] čak i kad je buržoazija bila romantična, njene snove ispunjavala je tehnologija: mladi ljudi, zaneseni Saint-Simonom, planirali su prokopavanje Sueskog kanala, golemu željezničku mrežu koja će povezivati sve dijelove zemlje, faustovsko bankarstvo, koje prelazi prirodni raspon interesa smirenih i racionalnih Rotschilda koji su znali da se do mnogo novaca može doći konzervativnim sredstvima uz minimum teoretske uzvišenosti.^[19] Nauka i tehnologija bile su muze buržoazije i slavile su njen trijumfalni izum, željezničku prugu kroz veliki (danas, na žalost, razoreni) neoklasični trijem stanice Euston.

VI

U međuvremenu, traje kultura običnog naroda, kojemu je nedostupna pismenost. U neurbanim i neindustrijskim dijelovima svijeta ona se malo izmijenila. Pjesme i svetkovine 40-ih godina, nošnja, uzorci i boje pučkih dekorativnih umjetnosti, kao i običaji, ostali su uvelike onakvi kakvi su bili oko 1789. Industrija i rast gradova počinjali su ih razarati. Nitko nije mogao u industrijskom gradu živjeti kao na selu, i čitav kulturni kompleks

raspao se u slomu društvenog okvira koji ga je održavao i dao mu oblik. Pjesma posvećena oranju ne može se pjevati ako ljudi ne oru, a ako se ipak pjeva, prestaje biti narodna pjesma i postaje nešto drugo. Nostalgija doseljenika održavala je stare običaje i pjesme u gradu; zbog utjehe koju donose iskorijenjenima, oni, možda, postaju još privlačniji. No izvan gradova i tvornica dvojna revolucija preobrazila je — točnije rečeno, opustošila — tek male prostore staroga seoskog života, posebno u dijelovima Irske i u Britaniji, toliko da je stari način života postao nemoguć.

Doista, čak ni u industriji prije 40-ih godina društvene se promjene još nisu toliko razvile da bi mogle posve razoriti stariju kulturu, to više što su u nekoliko zemalja zapadne Evrope obrti i manufaktura stvarali poluindustrijski oblik kulture. Izvan gradova rudari i tkači, koje je industrijska revolucija samo umnožila i izoštrila im iskustva, izražavaju svoje nade i proteste kroz tradicionalne narodne pjesme. Tvornicama ne trebaju radne pjesme, ali su potrebne raznim aktivnostima koje donosi ekonomski razvoj, pa se stvaraju na stari način: pjesme o vitlu ili dizanju sidra na velikim brodovima pripadaju tom zlatnom dobu »industrijske« pučke pjesme prve polovice 19. stoljeća, kao i balade grenlandskih kitolovaca, balade o vlasniku ugljenokopa i kopačevoj ženi ili tužbalica tkalca.^[20] predindustrijskim gradovima, zajednicama obrtnika ili kućnih radnika razvijala se pisana, živa kultura u kojoj se pokret protestantskih sekti udruživao ili natjecao s ja-kobinskim radikalizmom u poticanju samoobrazovanja, Bunyan i Jean Calvin s Tomom Paineom i Robertom Ovvenom. Knjižnice, kapele i instituti, vrtovi i krletke u kojima su obrtnici »ljubitelji« uzgajali umjetno povećano cvijeće, golubove i pse, ispunjavali su zadovoljstvom te samopouzdanje i borbene zajednice kvalificiranih ljudi; Norwich u Engleskoj nije bio poznat samo po svom ateističkom i republikanskom duhu, nego i po kanarincima.* No prilagodbe starih pučkih pjesama industrijskom životu nije preživjela (osim u SAD) dolazak željeznice i čelika, a stare zajednice stručnih radnika, kao tkalaca platna u Dunfermlinu, nisu preživjele dolazak tvornica i strojeva. Poslije 1840. one su propale.

Ništa još nije zamjenjivalo staru kulturu. U Britaniji, na primjer, nov oblik potpuno industrijskog života nije sasvim izgrađen do 70-ih ili 80-ih godina. Zato je razdoblje što dijeli krizu tradicionalnog načina života i novih oblika bilo u mnogom pogledu najcrnji dio onog vremena koje je za radnu sirotinju nesumnjivo bilo mračno. U to doba veliki gradovi još nisu stvorili novu popularnu kulturu, koja će nužno biti komercijalna, za razliku od samonikle kulture malih zajednica.

* Istina je da su veliki gradovi, pogotovo glavni gradovi, već raspolagali značajnim institucijama za zadovoljavanje kulturnih potreba siromašnih ili »malih« ljudi, a često i potreba aristokracije. No te su se institucije razvile već u 18. stoljeću i njihov doprinos razvoju pučkih umjetnosti često se previda. Popularno kazalište bečkih predgrađa, dijalektalni teatar talijanskih gradova, pučka (za razliku od dvorske) opera, *commedia dell'arte*, putujući pantomimičari, boks i utrke, kao i demokratizirana verzija španjolske borbe s bikovima*, proizvodi su 18. stoljeća, a ilustrirani plakati i popularne knjižice, koja je nekoć imala vrt, često s njegovanim cvjetnjakom. Tu je još prozor — neobično dug i pun svjetlosti — pored kojeg je ručni tkalac sjedio za tkalačkim stanom i mogao gledati svoje cvijeće i svoj rad — posao i zadovoljstvo miješali su se ... Ali tvornica je zamijenila njegov ručni stroj, a zgrade od opeka progutale su njegov vrt.«[21]

*Njezina originalna verzija bila je viteška, a glavni borac bio je konjanik; uvođenje običaja da se bik ubija stojeći pripisuje se nekom drvodjelji iz 18. stoljeća, iz Rondae.

izum su još ranijeg vremena. Istinski novi oblici urbane zabave u velikim gradovima bili su prateći proizvod taverni i prodavaonica pića, koje sve više postaju izvor svjetovne utjehe za radnu sirotinju i posljednja urbana zaštita za običaje i tradicionalne svečanosti, koje su čuvala i jačala udruženja kalfa, strukovni savezi i ritualizirana »prijateljska društva«. *Music-hall* i plesna dvorana razvit će se iz taverni, ali to se do 1848. uglavnom još nije bilo dogodilo, čak ni u Britaniji, iako o njima ima nekog spomena već 30-ih godina.^[22] Drugi oblici urbane zabave velikih gradova rođeni su iz sajмова, koje su uvijek pratili putujući zabavljači. U velikim gradovima ti ambijenti postaju stalni, i već u 40-im godinama mješavina malih cirkuskih predstava, kazališta, torbara, džepara i pokućaraca na nekim bulevarima pružala je romantičarskim intelektualcima inspiraciju, a puku zabavu.

Pučki ukus određivao je i oblike i ukras onih relativno malobrojnih individualiziranih proizvoda koje je industrija stvarala prije svega za tržište siromašnih: čupova kojima se slavi zakon o reformi, veliki željezni most preko rijeke Wear, ili sjajne škune koje su plovile preko Atlantika, pučkih grafika na kojima su ovjekovječeni revolucionarni osjećaji, patriotizam ili slavni zločini, te ono malo pokućstva i odjeće koje urbana sirotinja sebi može priuštiti. No, u cjelini, grad, a pogotovo novi industrijski grad, ostaje stravično mjesto u kojemu se ono malo privlačnoga — otvoreni prostori, praznici — gubi u novogradnjama, dimu koji truje okolinu i prirodu te pritisku neprekidnog rada uz strogu disciplinu koju nameće srednja klasa. Samo nova, plinska rasvjeta i izlozi trgovina u glavnim ulicama nagoviještali su tu i tamo žive boje noći u modernom gradu. Ali stvaranje velikoga, modernoga grada i modernih gradskih oblika pučkog života morat će pričekati drugu polovicu 19. stoljeća. U prvoj polovici prevladavala je destrukcija ili, u najboljem slučaju, obrambeni stav.

NAUKA

»Nikad ne smijemo zaboraviti da su se nauka i filozofija mnogo prije nas borile protiv tirana. Njihovi stalni napori doveli su do revolucije. Kao slobodni i zahvalni ljudi, treba da ih prihvatimo i vječito njegujemo. Jer nauka i filozofija poduprijet će slobodu koju smo osvojili.«

Član konventa^[1]

»Pitanja nauke«, primijetio je Goethe, »često su pitanja karijere. Jedno jedino otkriće može čovjeka učiniti poznatim i osigurati mu građansko blagostanje... Svaki novoopaženi fenomen je otkriće, svako otkriće je vlasništvo. Dimi u čovjekovu svojinu, i njegove strasti odmah će se uskomešati.«

Razgovori s Eckermannom, 21. prosinca 1823.

Povlačiti paralele između umjetnosti i nauke uvijek je opasno jer je odnos društava u kojima cvjetaju prema njima različit. Ipak, i u nauci se na određeni način ogleda dvojna revolucija, djelomično zato što joj je otvorila nove mogućnosti i suočila je s novim problemima, djelomično zato što je samo njezino postojanje navodilo na nov način razmišljanja. Ne želim reći da se evolucija znanosti između 1789. i 1848. godine može analizirati pomoću društvenih zbivanja koja je okružuju. Većina ljudskih djelatnosti ima vlastitu unutrašnju logiku, koja bar djelomično određuje njihov tok. Otkriće planeta Neptuna 1846. nije potaklo nešto izvan astronomije, već je otkriven zato što su Bouvardove tablice iz 1821. pokazivale da u orbiti planeta U rana, otkrivenoga 1781. godine, postoje neočekivana odstupanja od proračuna, koja su se tokom 30-ih godina povećavala. Tako se počelo pretpostavljati da bi uzrok toga moglo biti neko nepoznato nebesko tijelo, pa su mnogi astronomi počeli izračunavati gdje bi se ono moglo nalaziti. Ipak, i oni koji najstrastvenije vjeruju u neoskvrnutu čistoću znanosti svjesni su toga da na naučnu misao vanjska okolina njezinoga specifičnog polja interesa utječe bar toliko što naučnici, čak i najpovučeniji matematičari, žive u realnom svijetu. Razvoj nauke nije jednostavan linearni napredak, pri kojemu svaki stupanj predstavlja rješenje problema implicitno ili eksplicitno prisutnoga u prethodnom problemu, nego i sam postavlja nove probleme. Razvoj se odvija i kroz otkrića novih problema, novih načina gledanja na stare probleme, novih načina pretresanja i rješavanja starih problema, otkrivanje novih polja istraživanja ili novih teoretskih i praktičnih ciljeva. U svemu tome mnogo je prostora za utjecaj vanjskih činilaca. Da je većina nauka u razdoblju

kojim se bavimo napredovala jednostavno, linearno, poput astronomije, koja je, u biti, ostala unutar njutnovskih okvira, to ne bi bilo osobito vrijedno istraživanja. Ali, kao što ćemo vidjeti, to je bilo razdoblje novih ishodišta u nekim područjima misli (kao u matematici), buđenja dotad uspavanih nauka (kao kemije) i stvaranja novih (kao geologije), te uvođenja revolucionarnih ideja u druge (u društvene i biološke znanosti).

Slučajno su od svih vanjskih snaga koje su utjecale na razvoj nauke neposredni zahtjevi vlada i industrije bili među najmanje važnima. Francuska revolucija mobilizirala je učenjake, zaduživši geometra i inženjera Lazarea Carnota za ratnu tehniku, matematičara i fizičara Mongea (ministra mornarice, 1792—1793) i grupu matematičara i kemičara za ratnu proizvodnju, kao što je prije kemičaru i ekonomistu Lavoisieru povjerila pripremu procjene nacionalnog dohotka. Tada su, možda prvi put u historiji, učenjaci ulazili u vladu samo zbog svoje obrazovanosti, no to je bilo važnije za vladu nego za nauku. U Britaniji su glavne grane proizvodnje u razdoblju koje proučavamo bile: tekstilna industrija, kopanje ugljena, proizvodnja željeza, željezničkog materijala i brodova. Njih su revolucionirale vještine ljudi koji su se ponajprije, pa i suviše, oslanjali na iskustvo. Heroj britanskih željeznica Geor-ge Stephenson, neupućen u tadašnja naučna dostignuća, ali sa sposobnošću naslućivanja što bi moglo pokrenuti stroj, prije je superobrtnik nego teh-nolog. Pokušaji učenjaka, poput Babbagea, da budu korisni željeznici ili pak inženjera znanstvenika, kao što je bio Brunel, da tu granu prometa postave na racionalne, umjesto sasvim empirijske temelje, propali su.

S druge strane, znanost je imala goleme koristi od izuzetnog poticanja naučnog i tehničkog obrazovanja i nešto manje izrazite podrške istraživanjima koja se pojavljuju u to doba. Ovdje je utjecaj dvojne revolucije sasvim očit. Francuska revolucija preobrazila je naučno i tehničko obrazovanje u svojoj zemlji, uglavnom stvaranjem *Ecole Polytechnique* (1795) — koja je zamišljena kao škola za tehničare svih vrsta — i prvim planovima za *Ecole Normale Superieure* (1794), koja je uvrštena u Napoleonovu opću reformu srednjeg i višeg obrazovanja. Revolucija je oživjela i usnulu Kraljevsku akademiju (1795) i stvorila, u Nacionalnom muzeju za historiju prirode (1794), prvi centar za istraživanja područja izvan fizike. Prednost francuske nauke u svijetu tokom većeg dijela razdoblja koje proučavamo uvelike je bila određena osnivanjem tih ustanova, posebno *Polytechnique*, burnog centra jakobinstva i liberalizma u postnapoleonsko doba i neusporedivog rasadišta velikih matematičara i fizičara. Njene imitacije pojavile su se u Pragu, Beču i Stockholmu, u Petrogradu i Kopenhagenu, po cijeloj Njemačkoj i Belgiji, u Zurichu i Massachusettsu, ali ne i u Engleskoj. Šok francuske revolucije izbacio je i Prusku iz obrazovne letargije, i novo Berlinsko sveučilište (1806—1810), zamišljeno 'kao dio pruske obnove, postaje uzor većini njemačkih sveučilišta, koja će, pak, postati uzor akademskih institucija u cijelom svijetu. I opet, takvih reformi nije bilo u Britaniji, gdje politička revolucija nije pobijedila ni osvajala. No golemo bogatstvo zemlje, koje je omogućilo privatne laboratorije, kao one Henrvja Cavendisha i Ja-mesa Joulea, i opći poticaj naučnom i tehničkom obrazovanju, koji je dolazio od inteligentnih pripadnika srednje klase, ostvarili su slične rezultate. Grof Rumford, peripatetički prosvjetiteljski pustolov, osnovao je Kraljevski institut (1799), čija se slava među laicima temeljila na poznatim javnim predavanjima. No njegovo pravo značenje bilo je u jedinstvenom djelovanju na području eksperimentalne nauke, koje je omogućeno Humphryu

Davyju i Michaelu Faradayu. Bio je to, u stvari, rani primjer istraživačkog laboratorija. Društva za poticanje nauke, kao Lunar Society u Birminghamu, ili Književno i filozofsko udruženje u Manchesteru, osiguravala su podršku industrijalaca u provinciji: John Dalton, osnivač atomske teorije, došao je iz manchesterskog društva. Benthamovski radikali u Londonu osnovali su (ili preuzeli i promijenili) londonski Institut mehanike — današnji Birkbeck College — kao školu za tehničare, Londonsko sveučilište kao alternativu tromosti Oxforda i Cambridgea, a Britansko društvo za unapređivanje nauke (1831) kao zamjenu za aristokratski ukočeno Kraljevsko društvo. Te institucije nisu osnovane zbog čiste čežnje za znanjem radi znanja, što je, možda, razlog da se posebne istraživačke ustanove pojavljuju tek vrlo polako, čak se u Njemačkoj tek od 1825. osnivaju prvi sveučilišni laboratoriji za kemijska istraživanja (Liebigov u Giessenu). (Inspiracija za njih dolazila je iz Francuske, kao što se moglo očekivati.) Svrha tih institucija bila je da stvore tehničare, kao u Francuskoj i Britaniji, učitelje, kao u Francuskoj i Njemačkoj, ili da mladim generacijama usade duh služenja domovini.

Tako je u revolucionarno doba uvelike povećan broj učenjaka i studenata, kao i naučna produkcija. Uz to, geografski univerzum znanosti otvara se na dva načina. U prvom redu, sam proces trgovine i istraživanja otvarao je nove prostore proučavanju i poticao na razmišljanje. Jedan od najvećih umova tog razdoblja Alexander von Humboldt (1769—1859) najviše je učinio upravo time što je bio neumoran putnik, promatrač, teoretičar na području geografije, etnografije i historije prirode, iako se njegova uzvišena sinteza svega znanja *Kosmos* (1845—1859) ne može uklopiti u okvire nijedne zasebne discipline.

Nadalje, univerzum nauke širio se na zemlje i narode (koji su mu dotad tek vrlo imalo pridonijeli. Popis velikih učenjaka, na primjer iz 1750. godine, uključuje malo koga osim Francuza, Britanaca, Nijemaca, Talijana i Švicaraca. No i najkraća lista velikih matematičara prve polovice 19. stoljeća uključuje Henrika Abela iz Norveške, Janosa Bolvaija iz Mađarske i Nikolaja Lobačevskog iz dalekog Kazanja. Ovdje se ponovno odražava uspon nacionalnih kultura izvan zapadne Evrope, tako izrazit proizvod »dvojne revolucije«. Nacionalni element u širenju znanosti ogleda se, pak u opadanju kozmopolitizma, karakterističnoga za male učenjačke zajednice 17. i 18. stoljeća. Sa starim režimima nestalo je i doba putujućih internacionalno proslavljenih učenjaka koji su se selili kao Euler iz Basela u Petrograd, zatim u Berlin i ponovo na dvor Katarine Velike. Sad učenjak ostaje unutar svoga jezičnog područja, izuzevši kraće posjete, a s kolegama saobraća putem stručnih časopisa, koji su tipičan proizvod tog vremena: *Radovi Kraljevskog društva* (Proceedings of the Royal Society, 1831), *Izveštaji Akademije nauka* (Comptes Rendus de l'Academie des Sciences, 1837), *Radovi Američkoga filozofskog društva* (Proceedings of the American Philosophical Society, 1838), ili putem specijaliziranih časopisa, poput Crelleova *Časopisa za čistu i primijenjenu matematiku* (Journal für Reine und Angewandte Mathematik) ili *Anala za kemiju i fiziku* (Annales de Chimie et de Physique, 1797).

II

Prije nego što počnemo govoriti o prirodi utjecaja dvojne revolucije na nauku, ukratko ćemo razmotriti što se s njom uopće dogodilo. U cjelini uzevši, u klasičnim *fizikalnim* znanostima nije bilo revolucije. To znači da su ostale uglavnom unutar smjernica koje je postavio Nevvton, bilo slijedeći linije razvoja već postavljene u 18. stoljeću, bilo produžujući dotad fragmentarna otkrića i slažući ih u šire teoretske sisteme. Najvažnije novo polje se tako otvorilo, a koje je imalo i najneposrednije tehnološke posljedice, bilo je proučavanje elektriciteta ili, bolje, elektromagnetizma. Pet važnih datuma — od toga četiri u razdoblju kojim se bavimo — obilježava njegov razvoj: 1786. Galvani otkriva električnu struju, 1799. Volta konstruira bateriju, 1800. otkrivena je elektroliza, 1820. Oersted slučajno otkriva vezu elektriciteta i magnetizma, 1831. Faradav uspostavlja odnose između tih snaga, našavši nov pristup fizici (u kojemu pojam polja zamjenjuje mehaničke sile), kojim anticipira moderno doba. Najvažnije u novim teoretskim sintezama bilo je otkriće zakona termodinamike, tj. odnosa između topline i energije.

Revolucija koja je astronomiju i fiziku pretvorila u moderne nauke dogodila se u 17. stoljeću, ona koja je stvorila *kemiju* bila je u punom jeku početkom razdoblja kojim se bavimo. Od svih znanosti ona je bila najneposrednije vezana uz industrijsku praksu, pogotovo uz procese bijeljenja i bojenja u proizvodnji tekstila. Stvaraoci ovdje nisu bili samo praktični ljudi, povezani s drugim praktičnim ljudima (kao Dalton u *Manchester Lite-rary and Philosophical Society* i Priestlev u birminghamskom *Lunar Society*), već ponekad i politički revolucionari, mada umjereni. Dvojica su bili žrtve francuske revolucije: Priestlev, jer joj je bio suviše sklon, mnogo je propatio od nasilja torijevske gomile, a velikom Lavoisieru, zato što joj nije bio dovoljno sklon ili zato što je bio veliki poslovni čovjek, vrat je presjekla giljotina.

Kemija je, poput fizike, bila ponajprije francuska nauka. Njezin pravi osnivač Lavoisier (1743—1794), objavio je glavni rad *Osnovna rasprava o kemiji* (*Traite Elementaire de Chimie*) u godini same revolucije, a inspiracija za bavljenje kemijom, pogotovo za organiziranje kemijskih istraživanja, dolazila je u druge zemlje — čak i one koje će kasnije postati glavni centri kemijskog istraživanja, kao Njemačka — iz Francuske. Najveći napredak prije 1789. godine sastojao se u uvođenju elementarnog reda u zbrku empirijskih pokusa objašnjavanjem nekih osnovnih kemijskih procesa, kao što je gorenje, i definiranjem nekih bitnih elemenata, poput kisika. Tada se uvode i precizna kvantitativna mjerenja i programi daljnjeg istraživanja. Ključni pojmovi atomske teorije (čiji je začetnik Dalton, s radovima od 1803. do 1810) omogućili su stvaranje kemijskih formula, čime se otvara put proučavanju kemijske strukture. Slijedio je niz novih uspješnih pokusa. U 19. stoljeću kemija će biti jedna od najživljih nauka, koja je, kao svako dinamično područje, privlačila mnogo sposobnih ljudi. Ipak, atmosfera i postupci u kemiji ostali su uvelike jednaki onima iz 18. stoljeća.

Kemija je, međutim, dospjela do revolucionarne misli: otkrića da se život može analizirati pomoću istraživanja anorganskih tvari. Lavoisier je pronašao da je disanje oblik izgaranja kisika. VVoehler je otkrio (1828) da se urea, tvar koju je dotad bilo moguće pronaći samo u živim bićima, može proizvesti u laboratoriju, čime je otvorio vrata golemome novom području

— *organskoj kemiji*. Iako je velika zapreka napretku — tj. vjerovanje da se živa materija pokorava prirodnim zakonima suštinski različitima od onih koji vrijede za neživu materiju — bila ozbiljno uzdrmana, ipak ni mehanicistički ni kemijski pristup još nije omogućavao veći napredak biologije. Najvažniji korak u biologiji tog razdoblja bilo je Schleidenovo i Schwanno-vo otkriće da su sva živa bića sastavljena od mnoštva stanica (1838—1839), što je u biologiji ekvivalent atomske teoriji. No prava biofizika i biokemija bile su još stvar budućnosti.

Još dublja revolucija zahvatila je *matematiku*, iako je ona, zbog same prirode te nauke, manje očita nego u kemiji. Za razliku od fizike, koja se razvija u okvirima postavljenima u 17. stoljeću, i kemije, koja se širila kroz pukotine što ih je otvorilo 18. stoljeće, matematika je ušla u potpuno nov univerzum, dalek od svijeta ideja Grka, koje su još vladale aritmetikom i geometrijom ploha, kao i općenito od naučnih pogleda 17. stoljeća, u kojemu je dominirala analiza. Malo tko osim matematičara znat će ocijeniti dubinu novosti koju donosi teorija funkcija složenih varijabli (Gauss, Cauchy, Abel, Jacobi), teorija skupova (Cauchy, Galois) ili vektora (Hamilton). No čak i laik shvatit će revoluciju koju donose Rus Lobačevski (1826—1829) i Mađar Bolvai (1831) nadmašivši Euklidovu geometriju koja se kroz stoljeća smatrala savršenim sistemom aksioma. Čitava veličanstvena i nepokolebljiva struktura euklidske logike počiva na nekoliko sigurnih pretpostavki, od kojih jedna — aksiom da se paralele nikad ne sastaju — nije ni očita ni dokaziva. Danas je sasvim prihvatljiva i podjednako logična geometrija koja se temelji na nekoj drugoj pretpostavci, npr. na tome da bezbroj paralela pravca L može prolaziti točkom P (Lobačevski, Bolvai), ili da nijedna paralela pravca L njome ne prolazi (Riemann), to više što možemo konstruirati realne površine na koje se ta pravila odnose (pa i Zemlja, zato što je kugla, odgovara Riemannovim, a ne Euklidovim pretpostavkama). No graditi na takvim pretpostavkama početkom 19. stoljeća bila je intelektualna smjelost ravna onoj koju je zahtijevalo postavljanje Sunca namjesto Zemlje u središte planetarnog sistema.

III

Matematička revolucija prošla je neopaženo, osim za nekolicinu specijalista disciplina udaljenih od svakodnevnog života. No revolucija u *društvenim naukama* ticala se i laika jer ih je neposredno pogađala, i to, kako se vjerovalo, u negativnom smislu. Amateri učenjaci u romanima Thomasa Lovea Peacocka okruženi su simpatijom ili blagim podsmijehom, ali ne i ekonomisti i propagatori *Steam Intellect Society*.

Točnije rečeno, bile su dvije revolucije, čiji se tokovi spajaju da bi stvorili marksizam kao najobuhvatniju sintezu društvenih nauka. Prva se nadovezuje na izvanredne radove racionalista 17. i 18. stoljeća i uspostavlja za ljude zakone ekvivalentne fizikalnim zakonima. Njen prvi uspjeh bila je izgradnja sistematske deduktivne teorije *političke ekonomije*, koja je oko 1789. već uznapredovala. Druga, koja u biti pripada razdoblju kojim se bavimo i usko je vezana uz romantizam, donosi otkriće historijske evolucije (vidjeti str. 201—203; 207).

Smionu novost u društvene nauke unose klasični racionalisti dokazujući da se na ljudsku svijest i slobodnu volju može primijeniti nešto poput logički prinudnih zakona. Toj vrsti pripadali su zakoni političke ekonomije.

Uvjerenje da su oni iznad svidanja i nesvidanja koliko i zakoni gravitacije (s kojima su se često uspoređivali) davalo je bezobzirnu sigurnost kapitalistima ranoga 19. stoljeća, a njihove romantičarske protivnike ispunjavalo jednako silovitim antiracionalizmom. U principu, ekonomisti su imali pravo, iako su uvelike precjenjivali univerzalnost tvrdnji iz kojih su izvodili zaključke, mogućnost da »druge stvari« ostanu »jednake«, kao i vlastite intelektualne sposobnosti. Ako se stanovništvo nekoga grada udvostruči, a broj stanova se ne poveća, tada stanarine, zato što druge okolnosti ostaju iste, *moraju* rasti, bez obzira na to da li to netko želi ili ne želi. Sudovi te vrste davali su snagu sistemima deduktivnog razmišljanja koje stvara politička ekonomija uglavnom u Britaniji, iako također, ali manje, u starim naučnim centrima 18. stoljeća — u Francuskoj, Italiji i Švicarskoj. Puni procvat doživjela je, kao što smo vidjeli, između 1776. i 1830. godine (vidjeti str. 201). Političku ekonomiju upotpunjavala je prva sistematska demografska teorija koja teži utvrđivanju mehaničkog, neizbježnog odnosa između matematički opisivih stopa rasta stanovništva i njegovih sredstava za život. *Esej o stanovništvu* (Essay of Population, 1798) T. R. Malthusa nije bio ni toliko originalan ni neosporan kako su tvrdile njegove pristaše, oduševljeni time što je netko dokazao da siromašni moraju uvijek ostati siromašni, štoviše da ih velikodušnost i dobronamjernost moraju učiniti još siromašnijima. Značenje tog teksta nije u njegovim intelektualnim zaslugama, koje su skromne, već u tome što potiče naučni tretman toliko osebnih i zapletenih problema kao što su seksualni odnosi, smatrajući ih socijalnim fenomenom.

Drugu veliku promjenu u tom razdoblju donijela je primjena matematičkih metoda na društvo. U tome su prednjačili učenjaci s francuskoga jezičnog područja, nesumnjivo zahvaljujući izuzetnom mjestu matematike u francuskom obrazovanju. Tako je Belgijanac Adolphe Quetelet u epohalnom spisu *O čovjeku* (Sur l'Homme, 1835) pokazao da statistička raspodjela ljudskih obilježja slijedi poznate matematičke zakone, te zaključuje, s pretjeranim pouzdanjem, da se društvene nauke mogu pretvoriti u prirodne. Mogućnost statističkih generalizacija o stanovništvu i sigurnih predviđanja na osnovi takvih generalizacija nagovijestili su već prije teoretičari vjerojatnosti (to je Queteletovo polazište u društvenim naukama) i praktični ljudi koji su se morali oslanjati na predviđanja, kao u osiguravajućim društvima. No Quetelet i grupa statističara, antropometrista i socijalnih istraživača, primijenili su te metode na mnogo šira područja i stvorili jedno od još i danas glavnih matematičkih oruđa za ispitivanje društvenih fenomena.

Razvoj društvenih nauka bio je revolucionaran na način sličan razvoju kemije: tekao je pravicima koje je teorija već skicirala. No društvene nauke stižu i do nečega posve novoga i originalnoga, što će obogatiti biološke znanosti, pa čak i fizikalne, kao što je geologija. To je bilo otkriće historije kao procesa logičke evolucije, a ne samo kao kronološkog slijeda događaja. Veze te novosti s dvojnomoj revolucijom toliko su očite da ih gotovo i me treba objašnjavati. Tako je ono što će se nazivati *sociologijom* (naziv je izmislio A. Comte oko 1830) poteklo direktno iz kritike kapitalizma. Sam Comte, koji se obično smatra njezinim osnivačem, počeo je karijeru kao privatni sekretar utopijskog socijalista grofa Saint-Simona*, a najsajjniji teoretičar

* Iako je Saint-Simonove ideje, kao što smo vidjeli, teško klasificirati, držat ćemo se ustaljene prakse i nazivati ga utopijskim socijalistom.

Comteova vremena Karl Marx smatrao je njegovu teoriju prije svega oruđem mijenjanja svijeta.

Stvaranje *historije* kao akademskog predmeta možda je najmanje važan vid te historizacije društvenih nauka. Istina, epidemija pisanja historijskih napisa zahvaća Evropu u prvoj polovici 19. stoljeća. Rijetko je kada toliko ljudi pokušavalo pronaći smisao svog svijeta pišući dugačke izvještaje o njegovoj prošlosti, često prvi put u svojoj zemlji: Kařamzin u Rusiji (1818 — 1824), Geijer u Švedskoj (1832—1836), Palaoky u Češkoj (1836—1867). U Francuskoj je težnja shvaćanja sadašnjosti pomoću prošlosti bila osobito jaka, i sama revolucija ubrzo postaje tema intenzivnog i oduševljenog proučavanja Thiersa (1823, 1843), Migneta (1824), Buonarottija (1828), Lamartinea (1847) i velikog Julesa Micheleta (1847—1853). To je bilo herojsko razdoblje historiografije, ali najveći dio radova Guizota, Augustina Thierrvja i Micheleta u Francuskoj, Danca Niebuhra i Švicarca Sismondija, Hallama, Lingarda i Carlvlea u Britaniji i brojnih njemačkih profesora danas živi samo kao historijski dokument, literatura ili, ponekad, bilješke genija.

Najtrajniji rezultati u tom historijskom buđenju ostvareni su na polju dokumentacije i historijske tehnike. Skupljanje ostataka prošlosti, pisanih ili nepisanih, postalo je univerzalna strast. Možda je to, djelomično, bio pokušaj zaštite od moćnih napada suvremenosti, iako je nacionalizam, vjerojatno, u tome bio najvažniji poticaj: u dotad neosviještenim nacijama historičar, leksikograf i skupljač narodnih pjesama često su bili utemeljitelji nacionalne svijesti. Francuzi su osnovali *Ecole des Chartes* (Školu povelja, 1821), Englezi *Public Record Office* (Školu povelja, 1838), Nijemci su počeli objavljivati *Monumenta Germaniae Historiae* (Spomenike njemačke povijesti, 1826), dok je plodni Leopold von Ranke (1795—1886) utemeljio doktrinu da se historija mora osnivati na pažljivoj procjeni primarnih izvora. U međuvremenu, kao što smo vidjeli (14. poglavlje), lingvisti i folkloristi napravili su osnovne rječnike i zbirke narodne usmene tradicije.

Uključivanje historije u društvene nauke neposredno se odrazilo u pravu — Friedrich Karl von Savignv osniva historijsku pravnu školu (1815) — u teologiji, gdje je primjena historijskih kriterija — posebno u knjizi D. F. Straussa *Život Isusov (Leben Jesu, 1835)* — užasavala fundamentaliste, a pogotovo u potpuno novoj znanosti, u filologiji. I ona se razvijala prije svega u Njemačkoj, koja je bila najjači centar širenja historijskog pristupa. Nije slučajna činjenica da je Karl Marx bio Nijemac. Jak poticaj filologiji dalo je osvajanje neevropskih zemalja. Prva istraživanja sanskrta sir Williama Jonesa (1786) bila >su rezultat britanskog osvajanja Bengala, Champollionovo dešifriranje hijeroglifa (glavno djelo o tome objavio je 1824) posljedica Napoleonova osvajanja Egipta, a Rawlinsonovo odgonetanje klinastog pisma (1835) svjedoči o posvudašnjoj prisutnosti britanskih kolonijalnih oficira. No filologija se nije ograničavala na otkrića, opise i klasifikacije. Zahvaljujući uglavnom velikim njemačkim istraživačima poput Franza Boppa (1791— 1867) i braće Grimm, ona je postala druga društvena znanost, tj. druga koja otkriva opće zakone primjenjive i na tako hirovito polje kao što su ljudske komunikacije. (Prva je bila politička ekonomija.) Ali zakoni filologije, za razliku od zakona političke ekonomije, bili su, u biti, historijski, tj. evolutivni.*

* Paradoksalno, pokušaj primjene matematičko-fizikalne metode na lingvistiku, uključen u općenitiju teoriju komunikacije, izveden je tek u 20. stoljeću.

Temelj filološkim zakonima dalo je otkriće da je velik broj indoevropskih jezika međusobno povezan, dopunjeno očitom činjenicom da se svaki evropski pisani jezik razvijao tokom stoljeća i da, vjerojatno, još doživljava promjene. Cilj nije bio samo dokazati i klasificirati odnose među jezicima pomoću znanstvenog uspoređivanja — ono se već u velikim razmjerima primjenjivalo (npr., Cuvier u komparativnoj anatomiji) — nego, što je važnije, objasniti njihov historijski razvoj iz zajedničke osnove. Filologija je prva nauka koja je usmjerila pogled prema samoj srži evolucije. To je bila sretna okolnost, jer Biblija vrlo malo govori o historiji jezika, dok je, što su znali geolozi i biolozi, suviše izričita u vezi s postankom i ranom poviješću svijeta. Zbog toga je bilo malo vjerojatno da će filologe napasti zbog dovođenja u sumnju tvrdnji iz Geneze ili priče o Noji i potopu, što se njihovim kolegama istraživačima razvoja prirode lako moglo dogoditi. U prilog filologa govorila je i biblijska rečenica »I čitava zemlja imala je jedan jezik i jedan govor.« No filologija je imala sreću što se, jedina među društvenim znanostima, nije neposredno bavila ljudskim bićima, koja obično odbijaju sugestiju da njihove postupke određuje išta osim slobodne volje, nego je ispitivala riječi. Zbog toga je ta znanost imala slobodu da se posveti onome što je još osnovni problem historijskih nauka: izvođenju golemog i često prividno hirovitog mnoštva realnih pojedinačnih pojava iz djelovanja nepromjenjivih općih zakona.

Prvi filolozi nisu baš mnogo uznapredovali u objašnjavanju lingvističkih promjena, iako je već Bopp predložio teoriju o porijeklu deklinacije. No oni su napravili nešto nalik genealoškoj tablici za indoevropske jezike. Postavili su niz induktivnih generalizacija o relativnoj stopi promjena različitih lingvističkih elemenata, te nekoliko historijskih generalizacija vrlo širokog raspona, kao što je Grimmov zakon (koji pokazuje da su svi germanski jezici doživjeli određene promjene suglasnika, a da je nekoliko stoljeća kasnije dio germanskih dijalekata prošao još jedan sličan pomak.) Međutim, već tokom prvih istraživanja nisu sumnjali da razvoj nije samo pitanje kronološkog slijeda ili zabilježenih varijacija, već i općih lingvističkih zakona koji njime vladaju, analogno zakonima prirodnih znanosti.

IV

Biolozi i geolozi bili su manje sretni od filologa. Za njih je, također, historija bila važno pitanje, iako su geološka proučavanja bila (preko rudarstva) usko vezana uz kemiju, a proučavanje života (preko medicine) uz fiziologiju i (na osnovi ključnog otkrića da su kemijski elementi u živim organizmima isti kao u anorganskoj prirodi) uz kemiju. No za geologe su najvažniji problemi bili vezani uz historiju prirode — npr. kako objasniti raspored kopna i voda, planina i osobito izraženih geoloških slojeva.

Problem geologije bila je evolucija Zemlje, a problem biologa bio je dvostruk: objasniti razvoj individualnog živog bića od jaja, sjemena ili spore i protumačiti razvoj vrsta. Oba pitanja bila su vezana uz otkrivanje fosila, od kojih su se neke skupine mogle pronaći samo u nekim slojevima Zemlje. Engleski inženjer za isušivanje tla William Smith otkrio je 90-ih godina 18. stoljeća da se historijski slijed slojeva najbolje može datirati po fosilima za pojedine slojeve, tako su i biologiji i geologiji mnogo pripomogla kopanja koja je zahtijevala industrijska revolucija.

Problem je bio toliko očit da je već bilo pokušaja stvaranja teorija evolucije; posebno je značajna teorija sjajnog, ali ponekad površnog zoologa grofa de Buffona (*Razdoblja prirode*, Les Epoques de la Nature, 1778), koja se odnosi na životinjski svijet. U desetljeću francuske revolucije takve ideje brzo su se širile. Misaoni James Hutton iz Edinburgha (*Teorija u Zemlji*, Theory of the Earth, 1795) i ekscentrični Erasmus Darwin — koji se isticao u birmingemskom Lunar Society i koji je dio svojih naučnih istraživanja opisao u stihovima (*Zoonomia*, 1795) — postavili su prilično cjelovite teorije o evoluciji Zemlje, biljaka i životinjskih vrsta. Laplace je čak (1796) izveo evolucijsku teoriju za Sunčev sistem, koju je već bio nagovijestio filozof Immanuel Kant, a Pierre Cabanis, otprilike u isto vrijeme, naslućuje da su ljudske mentalne sposobnosti proizvod historijske evolucije. Godine 1809. Lamarck u Francuskoj postavlja prvu sistematsku, veliku, modernu teoriju evolucije, utemeljenu na nasljeđivanju stečenih karakteristika.

Nijedna od tih teorija nije postigla uspjeh. Ubrzo nailaze na žestok otpor onih, poput torijeuskog časopisa »*Quarterly Review*«, čija je »sveopća privrženost Otkrovenju nesumnjiva«. ¹²⁷ Što će se dogoditi s Noinim potopom? Što s odvojenim stvaranjem vrsta, da i ne spominjemo ljude? Što, prije svega, sa stabilnošću društva? Takva pitanja nisu mučila samo jednostavne svećenike i manje jednostavne političare. Veliki Cuvier, osnivač sistematskog proučavanja fosila (*Istraživanja fosilnih ostataka*, Recherches sur les ossemens fossiles, 1812) odbacio je evoluciju u ime Providnosti. Bolje je čak zamisliti niz katastrofa u geološkoj historiji, i zatim niz ponovnih božanskih stvaranja — bilo je teško poricati *geološku* promjenu kao nešto različito od biološke promjene — nego dirati u Bibliju i Aristotela. Nesretni doktor Lawrence, koji je Lamarcku odgovorio teorijom evolucije putem prirodnog odabiranja, sličnom Darwinovoj, zbog galame konzervativaca morao je povući iz prodaje svoju knjigu *Prirodna historija čovjeka* (Natural History of Man, 1819). On je bio toliko neoprezan da je ne samo raspravljao o evoluciji čovjeka, već je iz svojih ideja izvukao konzekvencije za suvremeno društvo. Odricanje od spoznaje do koje je došao sačuvalo mu je posao, osiguralo karijeru, ali ga i opteretilo grižnjom savjesti, koju je ublažavao ulagujući se hrabrim radikalnim izdavačima koji bi s vremena na vrijeme prokrijumčarili ponešto od njegovih izazovnih radova.

Sve do 30-ih godina 19. stoljeća — kada u politici, mogli bismo primijetiti, dolazi do novog skretanja ulijevo — u geologiji se nisu pojavile zrele evolucijske teorije. Tek objavljivanje Lvellove poznate knjige *Principi geologije* (Principles of Geology, 1830—1833) skršilo je otpor neptunista, koji su, zajedno s Biblijom, tvrdili da su se svi minerali nataložili iz voda što su nekoć prekrivale Zemlju (Geneza, I str. 7—9), i katastrofista, koji su slijedili Cuvierove očajničke argumente.

U istom desetljeću Schmerling, istražujući u Belgiji, i Boucher de Perthes, koji je, srećom, više volio svoj hobi arheologiju nego posao upravnika carinarnice u Abbevilleu, dolaze do još alarmantnijih otkrića: pronalaze fosile prehistorijskih ljudi, čija se mogućnost postojanja dotad oštro pobijala.* No naučni konzervativizam još je mogao odbacivati te zastrašujuće ideje, zbog pomanjkanja dokaza, sve do otkrića neandertalskog čovjeka 1856. godine.

* De Perthesove *Keltske i predilirski starine* (Antiquites celtiques et antediluviennes) nisu objavljene do 1846. godine. Zapravo, povremeno su se otkrivali neki ljudski fosili, ali bi ostali neprepoznati ili zaboravljeni po kutovima provincijskih muzeja.

Najzad se moralo prihvatiti: a) da su činioci koji i *sada* djeluju tokom vremena preobrazili Zemlju iz njezina bivšeg stanja u sadašnje stanje, b) da je za to bilo potrebno mnogo više vremena nego što se može izračunati po Bibliji, i c) da slijed geoloških slojeva otkriva slijed evoluirajućih oblika životinja, iz čega proistječe zaključak o biološkoj evoluciji. Značajno je da te činjenice najspremnije prihvaćaju i najveći interes za problem evolucije pokazuju upravo samopouzdana radikalni laici iz britanske srednje klase (osim neobičnoga dra Andrewa Urea, poznatoga po himnama u slavu tvorničkog sistema). Učenjaci su sporo prihvaćali nauku. To manje iznenađuje ako se sjetimo da je u tom razdoblju geologija bila jedina nauka o prirodi koja se smatrala dovoljno pristojnom (možda zato što istražuje pod vedrim nebom, najradije prilikom skupih »geoloških putovanja«) da bi se ozbiljno proučavala na sveučilištima Oxforda i Cambridgea.

Teorija biološke evolucije ipak je zaostajala. Tek više godina nakon poraza revolucije iz 1848. godine obnavlja se rasprava o tom osjetljivom predmetu, ali i tada se Charles Darwin bavio njime s priličnim oprezom i neodređenošću, da ne kažemo i neiskrenošću. Čak i paralelno istraživanje evolucije putem embriologije privremeno je usahlo. Rani njemački spekulativni filozofi prirode, kao Johann Meckel iz Hallea (1781—1833), upućivali su na to da embrio nekog organizma tokom rasta ponavlja evoluciju svoje vrste. Ali taj »biogenetski zakon« što su ga u početku podržavali ljudi poput Rathkea, koji je otkrio da embrio ptice prolazi fazu u kojoj ima škržne otvore (1829), odbacio je strogi von Baer koji je djelovao u Koenigsbergu i Petrogradu — čini se da je eksperimentalna fiziologija bila posebno privlačna učenjacima u slavenskim i baltičkim zemljama* — i ta linija razmišljanja nije oživjela do pojave darvinizma.

U međuvremenu su evolucijske teorije znatno napredovale u proučavanju društva. Ipak, ne smijemo pretjerati u ocjeni tog napretka. Razdoblje dvojne revolucije pripada prethistoriji svih društvenih nauka osim političke ekonomije, lingvistike i, možda, statistike. Čak je i njezino najveće dostignuće, Marxova i Engelseva dosljedna teorija o društvenoj evoluciji, u to vrijeme bila tek nešto više od sjajnog nagovještaja, iznesenoga u pamfle-tističkoj skici. Čvrsta zgrada naučnih temelja za proučavanje ljudskog društva sagrađena je tek u drugoj polovici 19. stoljeća.

Tako je bilo i u području socijalne antropologije ili etnografije, prethistorije, sociologije i psihologije. Važna je činjenica da su ta područja istraživanja dobila imena u razdoblju kojim se bavimo te da se počinju shvaćati kao samodovoljne discipline u vlastitim pravilima — John Stuart Mili (1834) vjerojatno je prvi tražio takav status za psihologiju. Također je značajno što se u Francuskoj i Engleskoj osnivaju posebna etnološka društva (1839, 1833) za proučavanje »ljudskih rasa«, a socijalna istraživanja pomoću statistike i statističkih društava postaju sve češća između 1830. i 1848. godine. No »opće upute putnicima« francuskoga Etnološkog društva da »otkriju koja je sjećanja narod sačuvao o svom porijeklu,... koje je revolucije prošao u jeziku i običajima (*moeurs*), u umjetnosti, nauci i bogatstvu, snazi ili upravi, bilo zbog unutrašnjih razloga, bilo zbog strane invazije«^[3] bile su samo program, premda duboko historičan. Zaista, u razdoblju koje nas zanima društvenim naukama manje su važni rezultati (iako je prikupljena prilična količina opisnog materijala), a više njihova velika sklonost materijalizmu,

* Rathke je podučavao u Dorpatu (Tartu) u Estoniji, Pander u Rigi, veliki češki fiziolog Purkyně otvorio je prvi laboratorij za fiziološka istraživanja u Wroclawu 1830.

izražena u odlučnosti da ljudske socijalne razlike objasne okolinom, i jednako velika odanost evoluciji: nije li Chavannes 1787. definirao etnologiju, u samom njezinom osvitu, kao »historiju razvoja naroda prema civilizaciji«⁷⁴?

Međutim, treba ukratko spomenuti i sumnjivi sporedni proizvod ranog razvoja društvenih nauka: rasnu teoriju. O postojanju različitih rasa (ili, bolje, boja) mnogo se raspravljalo u 18. stoljeću, kad je duhove sklone umovanju mučilo pitanje jedinstvenog ili višestrukog stvaranja čovjeka. Linija koja je dijelila monogeniste od poligenista nije bila jednostavna. Grupu monogenista čini su oni koji su vjerovali u evoluciju i ljudsku jednakost i oni koji su s olakšanjem vidjeli da barem u tom pitanju nauka ne proturječi Bibliji: preteče darvinista Prichard i Lavvrence, kao i Cuvier. Skupini poligenista nisu pripadali samo učenjaci *bona fide*, već i rasisti s američkog Juga. Rasprava o rasama potakla je poplavu antropometrije, koja se uglavnom osnivala na skupljanju, klasifikaciji i mjerenju lubanja, čemu je poticaj davao i tadašnji neobični hobi, bavljenje frenologijom, koja je pokušavala očitati karakter iz konfiguracije lubanje. U Britaniji i Francuskoj osnovana su frenološka društva (1823, 1832), ali ta su ispitivanja ubrzo izgubila mjesto u ozbiljnoj znanosti.

U isto vrijeme mješavina nacionalizma, radikalizma, historije i terenskih istraživanja urodila je jednako opasnom tendencijom: uvođenjem navodno trajnih nacionalnih i rasnih obilježja u život društva. Braća Thierrv, pioniri francuske historiografije i revolucionari, bacili su se 20-ih godina 19. stoljeća na proučavanje normanskih osvajanja i Gala, što se još odražava u prvoj rečenici francuskih čitanki (*«Nos ancetres Les Gaulois»* — Naši preci Gali) i plavom omotu cigareta *Gauloise*. Kao dobri radikali, oni su smatrali da je francuski narod potekao od Gala, a aristokrati od germanskih osvajača koji su pokorili Gale. Taj su argument kasnije, u konzervativne svrhe, preuzeli rasisti poput grofa Gobineaua. Vjerovanje da se specifična rasna osnova zadržava — ideja koju je sa shvatljivim žarom preuzeo velški prirodoslovac W. Edvwards za Kelte — savršeno odgovara vremenu u kojemu ljudi žele otkriti romantičnu i misterioznu posebnost svojih naroda, te ih vide u mesijanskim ulogama, ako su revolucionarni, ili njihovo bogatstvo i moć pripisuju »prirodnoj superiornosti«. (Ipak nisu pokazali sklonost da siromaštvo i potlačenost pripišu prirodnoj inferiornosti.) No kao olakšava-juću okolnost možemo istaknuti da su se najgore zloupotrebe rasnih teorija zbile tek nakon razdoblja kojim se bavimo.

V

Kako ćemo objasniti takav razvoj nauka? Kako ćemo ga povezati s drugim historijskim promjenama u razdoblju »dvojne revolucije«? Očito je da postoje veze najjednostavnije vrste. Teoretski problemi parnog stroja odveli su sjajnog istraživača Sadi Carnota 1824. godine 'do najvažnijega fizikalnog otkrića 19. stoljeća, do prvog i drugog zakona termodinamike u spisu *Razmatranja o pogonskoj sili vatre* (*Reflexions sur la puissance motrice du feu**), premda to nije bio jedini pristup problemu. Velik napredak geologije i paleontologije bio je, očito, povezan sa žarom kojim su industrijski inženjeri

* Njegovo otkriće prvog zakona termodinamike postalo je poznato tek mnogo kasnije.

i graditelji vršili iskopavanja i s velikim značenjem rudarstva. Nije slučajno Britanija postala zemlja geologije *par excellence* i već 1836. pokrenula nacionalni geološki časopis («Geological Survey»). Utvrđivanje rezervi minerala dalo je kemičarima nebrojene anorganske sastojke za analizu, a njihova istraživanja poticali su rudarstvo, keramika, metalurgija, tekstilna industrija, širenje plinske rasvjete, izrada kemikalija i poljoprivreda. Oduševljenje solidnih britanskih buržoaskih radikala i aristokratskih vigovaca ne samo za primijenjena istraživanja, već i za smjela traženja kojih se službena znanost klonila, dovoljan je dokaz da se naučni napredak tog doba ne može odvojiti od industrijske revolucije.

Slično tome, znanstvene implikacije francuske revolucije vidljive su iz otvorenog ili prikrivenog neprijateljstva koje su politički konzervativci ili umjereni gajili prema nauci, smatrajući je prirodnom posljedicom subverzije materijalizma i racionalizma 18. stoljeća. Napoleonov poraz donio je val mračnjaštva. Kolebljivi Lamartine pisao je: »Matematika bijaše okov ljudskoj misli. Sada dišem, okov je skršen.« Otada se neprekidno nastavlja borba između pronaučne, antiklerikalne ljevice, koja je, u rijetkim trenucima pobjede, stvorila većinu ustanova što su omogućavale rad francuskim učenjacima, i antinaučne desnice, koja je činila sve da ih umori gladu.^[5] To ne znači da su učenjaci u Francuskoj ili drugdje bili u tom razdoblju posebno revolucionarni. Neki su i bili, poput zanosnog mladića Evarista Galoisa, koji se borio na barikadama 1830. godine, zatim bio progonjen i već 1832. ubijen, u trideset prvoj godini, prilikom dvoboja koji su izazvali politički nasilnici. Generacije matematičara inspirirale su se dubokim idejama koje je on grozničavo zapisivao u noći za koju je znao da će mu biti posljednja. Neki su pak bili otvoreno reakcionarni, kao legitimist Cauchy, premda je, zbog shvatljivih razloga, tradicija Ecole Polytechnique, na kojoj je radio, bila borbena antirojalistička. Možda bi većina učenjaka post-napoleonskog vremena ^smatrala sebe ljevijima od centra, a neki isu, osobito pripadnici novih nacija ili dotad apolitičnih zajednica, bili natjerani da preuzmu političko vodstvo, posebno historičari, lingvisti i drugi koji su bili usko vezani uz nacionalne pokrete. Tako je Palacký 1848. postao glavni predstavnik Čeha, sedam profesora iz Göttingena koji su 1837. potpisali protestno pismo postali su istaknute nacionalne ličnosti*, a Frankfurtski parlament je u njemačkoj revoluciji 1848. bio sastavljen od profesora i drugih javnih službenika. S druge strane, u usporedbi s umjetnicima i filozofima, učenjaci — posebno prirodnih znanosti — pokazali su vrlo nizak stupanj političke svijesti, osim ako to nije zahtijevao njihov predmet. Izvan katoličkih zemalja, na primjer, spajali su nauku s mirnom religioznom orto-doksijom, što iznenađuje istraživača iz postdarvinovske ere.

Takvi neposredni odnosi donekle objašnjavaju naučni razvoj između 1789. i 1848. godine, ali ne suviše. Očito, indirektni utjecaj suvremenih događaja bio je mnogo važniji. Svatko može primijetiti da se svijet u tom razdoblju izmijenio radikalnije nego ikada dotada. Ti potresi i promjene morali su uplašiti, potresti i duhovno potaknuti svaku osobu koja misli. Nije čudno što postaju prihvatljivi obrasci misli proistekli iz brzih društvenih promjena, dubokih revolucija i sistematske zamjene uobičajenih ili tradicionalnih ustanova radikalno racionalističkim ustanovama. Mogu li se vidljive revolucionarne pojave povezati sa spremnošću povučenih matematičara da razbiju dotadašnje misaone barijere? Ne možemo odgovoriti, iako znamo

* Među njima i braća Grimm.

da prihvaćanje novih, revolucionarnih misli obično ne ometaju njihove unutrašnje teškoće, već njihov sukob s prešutnim shvaćanjima o tome što je »normalno«, a što nije. Već sami termini racionalni broj (za brojeve kao što je $j/2$) ili imaginarni broj (npr. za $j/-1$) nagovijestaju kakva je vrsta teškoća posrijedi. Kad se jednom spozna da oni nisu ni manje ni više racionalni ili realni od drugih brojeva, sve postaje jednostavno. Ali za takve spoznaje može biti potrebno čitavo razdoblje transformacije. I doista, imaginarne ili kompleksne varijable u matematici, prema kojima su se u 18. stoljeće odnosili zbunjeno i oprezno, dobivaju puno značenje tek nakon revolucije.

Ostavimo li po strani matematiku, moglo se očekivati da će obrasci koje pružaju društvene promjene dovesti u iskušenje učenjake u područjima u kojima su se analogije činile moguće, npr. da uvedu dinamične evolucionarne teorije u dotad statične koncepcije. To se moglo dogoditi ili neposredno ili uz posredništvo neke druge nauke. Tako je 20-ih godina uveden pojam industrijske revolucije, vrlo značajan za historiju i dobar dio političke ekonomije; pojam se pojavio kao analogija francuskoj revoluciji. Charles Darwin izveo je mehanizam prirodne selekcije po analogiji s kapitalističkom konkurencijom, koju je preuzeo od Malthusa (»borba za život«). Sklonost prema katastrofičnim teorijama u geologiji između 1790. i 1830. mogla bi također imati veze s velikim društvenim potresima koje je proživljavala ta generacija.

Ipak, osim za društvene nauke, nije mudro davati suviše težine takvim vanjskim utjecajima. Svijet misli je donekle autonoman: njegova kretanja na istoj su valnoj dužini kao ona u vanjskom svijetu, ali nisu tek njihov odraz. Tako su katastrofične teorije imale veze i a protestantskim, a posebno kalvinističkim inzistiranjem na neograničenoj svemoći Gospoda. Takve teorije bile su, uglavnom, monopol protestantskih, za razliku od katoličkih ili agnostičkih mislilaca. Ako su zbivanja u naučnoj sferi paralelna onima izvan nje, to nije zato što bi ih bilo moguće jednostavno pridružiti odgovarajućim ekonomskim ili političkim zbivanjima.

No veze očito postoje. Glavni opći tokovi misli u tom razdoblju popraćeni su odgovarajućim tokovima u posebnim naučnim disciplinama, i to nam omogućuje da uspostavimo veze između nauka i umjetnosti ili između njih i političko-socijalnih kretanja. Tako su klasicizam i romantizam postojali u znanosti, a svaki je odgovarao određenom pristupu ljudskom društvu. Poistovjećenje klasicizma (ili racionalističkoga, mehanicističkoga, njutnovskog univerzuma prosvjetiteljstva) s buržoaskim liberalizmom, a romantizma (ili filozofije prirode) s njegovim protivnicima pretjerana je simplifikacija, koja se dokazuje kao potpuno bespredmetna nakon 1830. Ipak, ona je jedan vid istine. Sve dok teorije poput modernog socijalizma nisu čvrsto ukotvile revolucionarnu misao u racionalističkoj prošlosti (vidjeti 13. poglavlje), nauke poput fizike, kemije ili astronomije bile su vezane uz anglo-francuski buržoaski liberalizam. Na primjer, plebejske revolucionare iz godine II inspirirao je Rousseau više nego Voltaire, a prema Lavoisieru (kojega su pogubili) i Laplaceu bili su sumnjičavi ne samo zbog njihovih veza sa starim režimom, već i zbog razloga sličnih onima koji su Dlakea naveli da napadne Newtona.* »Historija prirode«, pak, odgovarala im je jer je značila put prema

* Sumnja u njutnovsku teoriju nije se proširila na sferu praktične primjene, u kojoj je njezina ekonomska i vojna vrijednost bila očita.

spontanosti istine i neiskvarenoj prirodi. Jakobinska diktatura, koja je raspustila Francusku akademiju, osnovala je ništa manje nego dvanaest istraživačkih katedri u *Jardin des Plantes*. Slično je bilo u Njemačkoj, gdje je klasični liberalizam bio slab (vidjeti 13. poglavlje), a suparnica klasične naučne ideologije filozofija prirode, vrlo popularna.

Lako je potcijeniti filozofiju prirode, koja je toliko u suprotnosti s onim što danas smatramo naukom. Prirodne znanosti bile su spekulativne i intuitivne, tražile su *izraze* svjetskog duha ili života, mistično organsko jedinstvo svih stvari i koješta drugo što ne podliježe preciznom mjerenju kartezijanske jasnoće. Bile su otvoreno protiv mehanističkog materijalizma, protiv Newtona, ponekad i protiv samog razuma. Veliki Goethe potrošio je prilično mnogo svog olimpskog vremena pokušavajući osporiti Newtonovu optiku, samo zato što mu se teorija koja ne objašnjava boje djelovanjem sila svjetlosti i tame nije svidala. Takva aberacija izazvala bi samo bolno iznenađenje u Ecole Polytechnique, gdje je njemačka sklonost prema zamršenom Kepleru i njegovu misticizmu, jača od sklonosti prema lucidnom savršenstvu *Principia*, bila nerazumljiva. Čemu su, zapravo, mogle poslužiti riječi Lorenza Okena:

»Akcija božjeg života sastoji se u vječitoj objavi, beskrajnom promatranju sebe u jedinstvu i dvojstvu, neprestanom dijeljenju sebe i ostajanju u jedinstvu... Oprečnost je prva sila koja se pojavljuje u svijetu... Zakon uzročnosti zakon je oprečnosti. Uzročnost je akt stvaranja. Spol je ukorijenjen u prvom pokretu svijeta... U svemu, stoga, postoje dva procesa, jedan koji individualizira, oživljava, i drugi koji poopćava i razara.«¹⁶⁷

Čemu doista? Potpuno nerazumijevanje Bertranda Russella za Hegela, koji se izražava na sličan način, dobar je odgovor racionalizma 18. stoljeća na to retorično pitanje. S druge strane, dug koji Mara i Engels otvoreno priznaju filozofiji prirode* upozorava nas da je ne smijemo smatrati ispraznim brbljanjem. Stvar je u tome da je ona funkcionirala. Urodila je ne samo naučnim naporima — Lorenz Oken osnovao je liberalno njemačko društvo *Deutsche Naturforscherversammlung* (Njemačka skupština istraživača prirode) i nadahnuo *British Association for the Advancement of Science* (Britansko društvo za unapređivanje nauke) — već i plodonosnim rezultatima. Teoriju stanica u biologiji, dobar dio morfologije, embriologije, filologije, a uvelike i uvođenje historijskog i evolucijskog elementa u sve nauke, treba zahvaliti prije svega romantičarskoj inspiraciji. Priznat ćemo, čak se i u biologiji »romantizam« morao zamijeniti hladnim klasicizmom Claudea Bernarda (1813—1878), osnivača moderne fiziologije. S druge strane, čak u fizikalno-kemijskim naukama, koje su ostale uporišta »klasicizma«, dovela su do napretka razmatranja prirodnih filozofa o tako misterioznim temama kao što su elektricitet i magnetizam. Hans Christian Oersted iz Kopenhagena, učenik tmurnog Schellinga, tražio je i pronašao vezu između te dvije pojave, demonstrirajući 1820. magnetski efekt električne struje. Oba pristupa nauci miješala su se. Nikad se nisu posve stopila, ni u Marxa, koji je jasnije nego drugi bio svjestan dvojnoga intelektualnog porijekla svojih misli. U cjelini, »romantičarski« pristup služio je kao poticaj novim idejama i promjenama, a zatim je ponovno ispadao iz naučne sfere. No u razdoblju kojim se bavimo nemoguće ga je zanemariti.

* Engelsova djela *Anti-DUhring* i *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije* vrsna su obrana te filozofije, kao i Keplera suprotstavljenoga Nevvtonu.

Ako se ne može zanemariti kao poticaj nauci, filozofiju prirode još manje smije odbaciti historičar ideja i mnijenja, za kojega čak i apsurdne i pogrešne ideje znače činjenice i historijske snage. Ne možemo zanemariti pokret koji je osvojio ili utjecao na ljude najvećih intelektualnih sposobnosti, kao što su Goethe, Hegel ili mladi Mara. Možemo samo pokušati razumjeti duboko nezadovoljstvo »klasičnim« anglo-francuskim pogledom na svijet iz 18. stoljeća, pogledom čija su golema dostignuća u nauci i društvu neosporna, ali čija uskoća i ograničenost postaju sve očitije u vremenu između dviju revolucija. Biti svjestan tih ograničenja i tražiti, često više uz pomoć intuicije nego analize, način na koji bi se mogla stvoriti bolja slika svijeta ne znači još i stvoriti je. Vizije o evolutivnom, povezanom, dijalektičkom univerzumu, koje su izražavali prirodni filozofi, nisu bile dokazi, a ponekad čak ni adekvatne formulacije. No one su odražavale stvarne probleme — čak i stvarne probleme u prirodnim naukama — i nagovijestile preobražaje i širenje svijeta znanosti, koji su proizveli moderni naučni univerzum. Na svoj način odražavaju i utjecaj dvojne revolucije, koja nijedan vid ljudskog života nije ostavila neizmijenjen.

ZAKLJUČAK PREMA 1848. GODINI

*»Sirotnja i proletarijat gnojni su čirevi koji se šire po tijelu modernih država. Mogu li se izliječiti? Komunistički liječnici predlažu potpuno uništenje postojećeg organizma... jedno je sigurno: ako se ti ljudi domognu moći, oni neće izvesti političku, već socijalnu revoluciju, rat protiv svake svojine, potpunu anarhiju. Hoće li to, zauzvrat, otvoriti put novim nacionalnim državama, i na kojim moralnim i socijalnim osnovama? Tko će podići veo budućnosti? I koju će ulogu pri tome imati Rusija? 'Sjedim na obali i čekam vjetar' kaže stara ruska poslovice.«
Haxthausen, Studije o... Rusiji (Studien uber... Russland, 1847)^[1]*

Počeli smo pregledom svijeta 1789. godine. Završit ćemo letimičnim pogledom na svijet pedesetak godina kasnije, na Ikraju najrevolucionarnijeg razdoblja, dugoga pola stoljeća, u dotadašnjoj historiji.

To je bilo vrijeme superlativa. Na osnovi brojnih novih statističkih prikaza kojima je to doba brojenja i računanja željelo opisati sva obličja poznatog svijeta* moglo se opravdano zaključiti da je svaka mjeriva količina veća (ili manja) nego ikad prije. Poznati, u mape uneseni, komunikacijama povezani dio svijeta bio je veći nego ikada dotada, a međusobne veze mnogo brže. Stanovništvo svijeta bilo je brojnije nego ikada; u nekoliko regija naraslo je iznad svakog očekivanja ili vjerojatnosti na osnovi protekloga demografskog razvoja. Veliki gradovi rasli su brže nego ikada. Industrijska proizvodnja dosegla je astronomske brojke: 40-ih godina iskopano je oko 640 milijuna tona ugljena. Od 1780. međunarodna trgovina se učtverostručila, dosegavši vrijednost oko 800 milijuna funti, a mnogo više ako se računa u manje solidnim i stabilnim valutama.

Nauka nikad nije bila uspješnija, znanje nikad toliko rasprostranjeno. Više od 4 000 novina obavještavalo je građane svijeta, a godišnje su se samo u Britaniji, Francuskoj, Njemačkoj i SAD štampali deseci tisuća knjiga. Otkrića su se množila čudesnom brzinom. Tek što je Argandova lampa (1782—1784) revolucionirala umjetno osvjetljenje — ona je bila prvi veći napredak nakon uljanice i svijeće — a već su golemi laboratoriji, nazvani plinare, šaljući svoj proizvod beskrajnim podzemnim cijevima, počeli osvjetljivati

* Pedesetak velikih prikaza tog tipa bilo je štampano između 1800. i 1848. godine, ne računajući statistike vladinih ureda (cenzusi, službena ispitivanja) ni brojne nove specijalističke ili ekonomske časopise pune statističkih tablica.

tvornice*, ubrzo zatim i evropske gradove: od 1807. London, od 1818. Dublin, od 1819. Pariz, a od 1841. čak i daleki Sydney. Već je bila poznata i svjetlost električnog luka. Profesor Wheatstone iz Londona planirao je povezivanje Engleske i Francuske podmorskim električnim telegrafom. Već se 48 milijuna putnika služilo željeznicom Velike Britanije u samo jednoj godini (1845). Ljudi su 1846. godine mogli putovati po tri tisuće milja pruga (oko 4 800 km) u Britaniji (1846), već po šest tisuća (oko 9 600 km) u 1850. godini a po devet tisuća (oko 16 000 km) u SAD. Stalne parobrodske linije već su povezivale Evropu i Ameriku, Evropu i Indiju.

Nema sumnje, ti su uspjesi imali i mračnu stranu, iako se ona ne može tako jednostavno prikazati statističkim tablicama. Kako je moguće naći kvantitativni izraz za činjenicu, koju će danas poricati samo malobrojni, da je industrijska revolucija stvorila najružniji svijet u kojemu je čovjek ikad živio, o čemu su svjedočile sive i smrdljive, zadimljene ulice Manchestera. Ili, kako osporiti činjenicu da je ta revolucija, trgajući mnogobrojne ljude s njihova tla, oduzimajući im sigurnost u poznijim godinama, stvorila možda najnesretniji svijet? Ipak, možemo oprostiti zastupnicima progresa 40-ih godina njihovo pouzdanje i vjerovanje da »trgovina može slobodno napredovati, donoseći jednom rukom civilizaciju, a drugom mir, da bi čovječanstvo učinila sretnijim, mudrijim, boljim.« Lord Palmerston, podržavajući to ružičasto stajalište i u najcrnijim godinama (1842), rekao je: »Sire, to je volja Providnosti.«^[2] Nitko ne može poricati da je bilo siromaštva najgore vrste. Mnogi su smatrali da se ono širi i produbljuje. Ali ipak, uzevši u obzir nepremašena mjerila uspjeha industrije i nauke, jesu li i najmračniji racionalni promatrači mogli smatrati da su materijalni uvjeti gori nego u ijednom prošlom razdoblju, ili čak u suvremenim neindustrijaliziranim zemljama? Nisu mogli. Dovoljno je oštra bila optužba da životni standard radne sirotinje često nije bio bolji nego u mračnoj prošlosti, a da je često bio gori nego u ijednom vremenu do kojeg dopire sjećanje. Pobornici progresa pokušavali su na to odgovoriti tvrdnjom da tome nije uzrok djelovanje novoga buržoaskog društva, već, naprotiv, zapreke koje su feudalizam, monarhija i aristokracija još stavljali na put slobodnom poduzetništvu. Rani socijalisti, pak, tvrdili su da te pojave potječu od djelovanja sistema. No i jedni i drugi slagali su se da su to teškoće rasta. Prvi su smatrali da će biti prebrođene u sklopu kapitalizma, drugi nisu tako mislili, ali i jedni i drugi ispravno su vjerovali da se čovječanstvo suočava s izgledima materijalnog napretka koji će odgovarati napretku u čovjekovoj kontroli nad silama prirode.

Kad analiziramo društvenu i političku strukturu svijeta 40-ih godina, međutim, napuštamo svijet superlativa. Veći (dio svjetskog stanovništva činili su, kao i dotad, seljaci, premda je bilo krajeva — posebno u Britaniji — u kojima se poljoprivredom već bavila manjina, a gradsko je stanovništvo počinjalo premašivati ruralno, kao što se prvi put pokazalo u popisu 1851. godine. Bilo je razmjerno manje robova, jer je međunarodna trgovina robljem službeno ukinuta 1815, dok je stvarno ropstvo ukinuto 1834. u britanskim kolonijama, a u oslobođenim španjolskim i francuskim za vrijeme i nakon francuske revolucije. No ako je Zapadna Indija, osim nekoliko njezinih otoka koji nisu bili britanski, postala područje legalno slobodne poljoprivrede, ropstvo se brojčano nastavljalo širiti u svoja dva velika preostala

* Boulton i Watt uveli su u svoje poduzeće plin 1789; tvornice pamučne robe Philipsa i Leea u Manchesteru upotrebljavaju tisuće plamenika od 1805.

uporišta, u Brazilu i južnom dijelu SAD, potaknuto upravo napretkom industrije i trgovine, koji je rušio sve zapreke za ljude i robu; službena zabrana, pak učinila je trgovinu robljem unosnijom. Približna cijena jednog poljoprivrednog radnika na američkom Jugu bila je 1795. godine 300 dolara, a 1860. između 1 200 i 1 800 dolara.^[3] Broj robova u SAD povećao se sa 700 000 u 1790. na 2 500 000 u 1840. te na 3 200 000 u 1850. godini. Oni još stižu iz Afrike, ali ih sve više »uzgajaju« za prodaju unutar robovlasničke zone, tj. u graničnim državama SAD, za prodaju u području uzgoja pamuka, koje se brzo širilo.

Štoviše, već su se razvijali sistemi poluropstva, kao izvoz »radnika pod ugovorom« iz Indije na otoke u Indijskom oceanu gdje se uzgajala šećerna trska i u Zapadnu Indiju.

Kmetstvo ili zakonske neslobode seljaka ukinuti su u velikom dijelu Evrope, iako se time malo promijenio stvarni položaj seoske sirotinje u područjima tradicionalne latifundističke poljoprivrede, (kao na Siciliji ili u Andaluziji. Međutim, kmetstvo se održalo u svojim evropskim uporištima, iako je u Rusiji, nakon velike početne ekspanzije, poslije 1811. godine bilo između 10 i 11 milijuna kmetova muškaraca, tj. njihov se broj počeo proporcionalno smanjivati.* No kmetska poljoprivreda (za razliku od robovske) vidljivo je nazadovala jer su njezine ekonomski negativne crte postajale sve očitije, a seljačke pobune sve učestalije, posebno 40-ih godina. Možda najveći ustanak kmetova, onaj u austrijskoj Galiciji 1846. godine predigra je općem oslobođenju u revoluciji 1848. čak je i u Rusiji bilo 148 seljačkih pobuna između 1826. i 1834. godine, 216 između 1835. i 1844. godine, 348 između 1844. i 1854. te 474 ustanka u godinama koje prethode oslobođenju kmetova 1861. godine.^[5]

Položaj zemljoposjedničke aristokracije, na drugom kraju društvene piramide, promijenio se manje nego što bi se moglo pretpostaviti, osim u zemljama u kojima je izbila prava seljačka revolucija, kao u Francuskoj. Nema sumnje, sada je bilo zemalja — Francuska i SAD, npr. — u kojima najbogatiji ljudi više nisu bili zemljoposjednici (osim ako nisu kupovali posjede kao znak ulaska u najviše klase, kao Rothschildi). Ipak, čak i u Britaniji, najveće koncentracije bogatstva pripadale su visokom plemstvu, a u južnom dijelu SAD vlasnici plantaža pamuka stvorili su čak provincijsku karikaturu aristokratskog društva, inspiriranu romanima Waltera Scotta, »viteštvom«, »romantikom« i sličnim pojmovima koji su malo što značili iskorištavanjem crnim robovima ili puritanskim farmerima crvenih vratova, koji jedu svoj kukuruz i masnu svinjetinu. Međutim, u postojanosti aristokracije skrivala se promjena: prihodi plemstva sve su više ovisili o industriji, o akcijama i dionicama, o razvoju poslova prezrene buržoazije.

Srednje klase rasle su brzo, ali ipak nisu bile izuzetno brojne. Godine 1801. u Britaniji je bilo oko 100 000 oporezovanih koji su godišnje zarađivali više od 150 funti, na kraju razdoblja kojim se bavimo moglo ih je biti oko 340 000^[6], a uključivši brojne članove njihovih obitelji, recimo, oko milijun i po ljudi od ukupno 21 milijuna stanovnika (1851).* Naravno, onih koji su

* Širenjem kmetstva u vrijeme Katarine II i Pavla I (1754—1801) povećan je broj muškaraca kmetova sa 3,8 milijuna na 10,4 milijuna u 1811. godini.^[4]

* Takve su procjene proizvoljne, ali ako pretpostavimo da je svatko tko se može ubrojiti u srednje slojeve imao bar jednu služavku, broj od 674 000 ženske »obične kućne posluge« 1851. godine, opravdava pretpostavku da je bilo nešto manje »buržoaskih« kuća, jer su neke imale nekoliko služavki ili slugu. Kako je tada bilo oko 50 000 kuhara (broj sobarica i nadstojnica bio je sličan), sigurno je, u najmanju ruku, toliko bilo i domova srednje klase.

težili standardu i načinu života srednje klase bilo je mnogo više. Nisu svi oni bili bogati; dobra je pretpostavka** da je onih koji su godišnje zarađivali više od 5 000 funti bilo oko 4 000, uključivši i aristokraciju. Taj broj nije mnogo manji od broja poslodavaca za 7 579 kočijaša koji su se mogli vidjeti na britanskim ulicama. Možemo pretpostaviti da buržoaski slojevi u drugim zemljama nisu bili bitno veći, već često i mnogo manji.

Radnička 'klasa (uključivši novi proletarijat tvornica, rudnika, željeznica itd.) rasla je brže od svih. Ipak, osim u Britaniji, radničku su klasu, u najboljem slučaju, činile stotine tisuća ljudi, ali ne milijuni. U usporedbi s ukupnim stanovništvom svijeta brojčano je još bila zanemariva i — ponovno isključivši Britaniju i male jezgre drugdje — neorganizirana. Ipak, kao što smo vidjeli, njezino političko značenje već je bilo golemo i sasvim nerazmjerno njezinoj veličini ili postignućima.

Politička struktura svijeta također se prilično promijenila do 40-ih godina, ali ne onoliko koliko bi očekivao smioni (ili pesimistični) promatrač 1800. godine. Monarhija je ostala uobičajeni način državnog uređenja, osim na američkom kontinentu, a čak je i ondje jedna od najvećih država (Brazil) bila carstvo, a u drugoj (Meksiku) eksperimentiralo se s carskim titulama za vrijeme generala Iturbidea (Augustina I) između 1822. i 1833. Istina je da se nekoliko evropskih kraljevina, uključivši Francusku, sada mogu opisati kao ustavna monarhija, ali izuzevši grupu takvih država uz istočne obale Atlantika, svuda su prevladavale apsolutne monarhije. Istina je da do 1840. nastaje, kao proizvod revolucije, nekoliko novih država: Belgija, Srbija, Grčka i niz država u Latinskoj Americi. Iako je Belgija bila važna industrijska sila (uvelike zato što se kretala putem koji je utrla njezina velika susjeda, Francuska*), ipak je najvažnija država stvorena u revoluciji postojala već 1789. godine: bile su to SAD. Uživale su dvije goleme prednosti: nisu imale nijednoga jakog susjeda ili suparničku silu koja bi mogla ili željela spriječiti širenje SAD preko kontinenta do Pacifika — Francuzi su im upravo prodali područje veliko kao SAD tada, tj. Louisianu (1803) — a stopa ekonomskog rasta u zemlji bila je izuzetno visoka. Prvu spomenutu prednost uživao je i Brazil koji je, mirno se odvojivši od Portugala, izbjegao komadanje kakvo je revolucionarni rat donio većem dijelu španjolske Amerike, no bogatstvo njegovih izvora bilo je uglavnom neiskorišteno.

Ipak, bilo je velikih promjena. Štoviše, od 1830. njihovo kretanje postaje sve vidljivije. Revolucija 1830. uvela je umjereno liberalne buržoaske ustave — antidemokratske, ali isto tako i antiaristokratske — u glavne zemlje zapadne Evrope. Nema sumnje, bilo je kompromisa nametnutih strahom od masovne revolucije koja bi premašila umjerene težnje srednje klase. U vladama je ostao velik broj predstavnika zemljoposjedničkih klasa, kao u Britaniji, a velik broj novih — posebno najdinamičnijih, industrijskih — srednjih slojeva ostao je bez predstavnika, kao u Francuskoj. Ipak, to su bili kompromisi koji su odlučno promijenili političku ravnotežu u korist srednje klase. Poslije 1832. u svim važnim pitanjima britanski industrijalci dobili su ono što su željeli; ukidanje žitnih zakona bilo je vrijedno suzdržavanja od ekstremnog republikanstva i antiklerikalnih prijedloga utilitarista. Nema sumnje, u zapadnoj Evropi liberalizam srednje klase (ali ne demokratski radikalizam) bio je u usponu. Njegovi glavni protivnici — konzervativci

** Koju izvodi ugledni statističar William Farr u »Statistical Journal«, 1857, str. 102.

* Otprilike trećina belgijskog ugljena i sirovog željeza izvozila se u Francusku.

u Britaniji, blokovi koji su se oslanjali na katoličku crkvu u drugim zemljama — bili su u obrambenom stavu i toga su bili svjesni.

Međutim, čak su i radikalni demokrati ostvarili znatan napredak. Nakon pedeset godina oklijevanja i neprijateljstava, pritisak graničara i farmera u SAD donio je ploda u vrijeme predsjednika Andrewa Jacksona (1829—1837), otprilike u isto vrijeme kad su oživjeli evropski revolucionarni pokreti. Na samom kraju razdoblja kojim se bavimo rat između radikala i katolika u Švicarskoj doveo je demokrate na vlast u toj zemlji. No malo je tko među umjerenim liberalima srednje klase tada vjerovao da će taj sistem uprave, koji su uglavnom zagovarali revolucionari s lijevog krila i koji je bio prilagođen, kako se činilo, neotesanim malim proizvođačima ili brdskim i pre-rijskim trgovcima, jednog dana postati karakterističan politički okvir kapitalizma, koji će se braniti upravo od onih što ga zastupaju 40-ih godina.

Samo u međunarodnoj politici došlo je do opće i očite revolucije. Svijetom 40-ih godina potpuno su dominirale evropske sile, u političkom i ekonomskom smislu, a dopunjavale su ih SAD, koje su bile u usponu. Opijumski rat 1839—1842. pokazao je da je jedina izvanevropska velika sila, kinesko carstvo, bespomoćna pred vojnom i ekonomskom agresijom Zapada. Činilo se da ništa ne može stati na put zapadnjačkim topovnjačama i pukovima koji donose trgovinu i Bibliju. A unutar te općenito zapadnjačke premoći glavno je mjesto pripadalo Britaniji koja je imala moćniju trgovinu, više topovnjača i Biblija nego itko drugi. Prednost Britanije bila je toliko apsolutna da joj nije bila potrebna politička kontrola nad zemljama koje je obuhvaćala. Nije bilo drugih kolonijalnih sila osim po milosti Britanaca, pa prema tome, ni suparnika. Francusko kolonijalno carstvo svelo se na nekoliko rasutih otoka i trgovačkih uporišta, iako je proces njegove obnove počinjao u Alžiru; nizozemsko, ponovno uspostavljeno u Indoneziji, pod budnim okom novoga britanskog uporišta u Singaporeu, više nije konkuriralo; Španjolska je zadržala Kubu, Filipine i nekoliko neodređenih povlastica u Africi; portugalske kolonije već su bile zaboravljene. Britanska trgovina vladala je u nezavisnoj Argentini, Brazilu i južnom dijelu SAD, kao i na španjolskoj Kubi ili u britanskim kolonijalnim posjedima u Indiji. Britanski kapital uloženi na sjeveru SAD i posvuda gdje je počinjao ekonomski razvoj donosio je profit. Nikad u čitavoj historiji svijeta nijedna sila nije ostvarila takvu svjetsku hegemoniju kao Britanija sredinom 19. stoljeća, jer su čak i najveća carstva prošlosti bila tek regionalna — kinesko, islamsko, rimsko. Niti je ikada kasnije neka sila uspjela uspostaviti sličnu hegemoniju, niti se za ijednu silu to može predviđati u doglednoj budućnosti; jer samo je Velika Britanija mogla polagati pravo na isključivi status »radionice svijeta«.

Pa ipak, buduće opadanje Britanije moglo se već naslutiti. Inteligentni promatrači, poput de Tocquevillea i Haxthausena, mogli su već 30-ih i 40-ih godina predvidjeti da će veličina i prirodna bogatstva učiniti od SAD i Rusije dva svjetska giganta, a u Evropi (kao što je Friedrich Engels predvidio 1844) Njemačka će ubrzo ravnopravno ući u konkurentsku borbu. Samo je Francuska na kraju ispala iz natjecanja za svjetsku hegemoniju, iako to još nije bilo toliko očito da bi umirilo sumnjičave britanske i druge državnike.

Ukratko, u svijetu oko 1840. godine nije bilo ravnoteže. Sile ekonomske, tehničke i društvene promjene, oslobođene u prethodnih pedesetak godina, bile su nečuvane i neodoljive čak i za sasvim površnog promatrača. S druge strane, njihove institucionalne posljedice bile su još skromne. Bilo je, na primjer, nužno da prije ili kasnije nestane ozakonjeno ropstvo i kmetstvo

(osim kao ostaci iz starih vremena u udaljenim krajevima koje još nije zahvatila nova privreda), kao što je bilo nemoguće da Britanija zauvijek ostane *jedina* industrijalizirana zemlja. Bilo je neizbježno da se zemljoposjednička aristokracija i apsolutna monarhija povuku u svim zemljama gdje se razvijala snažna buržoazija, bez obzira na političke kompromise kojima se održava njihov status, utjecaj ili čak politička moć. Nadalje, bilo je neizbježno da stvaranje političke svijesti i stalne političke aktivnosti masa — — veliko nasljeđe francuske revolucije — prije ili kasnije donese bitnu ulogu tim masama u politici. A ako se uzme u obzir izuzetno ubrzanje društvenih promjena nakon 1830. i obnova svjetskoga revolucionarnog pokreta, bilo je sasvim jasno da se promjene — kakva god bila njihova institucionalna priroda — tne mogu još dugo odgađati.*

Sve to bilo bi dovoljno da u ljudima iz 40-ih godina stvori osjećaj bliske promjene, ali ne i da objasni osjećaj bliske socijalne revolucije, koji se tada širio Evropom. Značajno je da taj osjećaj nije bio ograničen samo na revolucionare, koji su ga izražavali vrlo zdušno, i vladajuće klase, čiji se strah od siromašnih masa nikad nije smirio u tim vremenima društvenih promjena. I siromašni su osjećali isto. I obrazovani slojevi naroda dijelili su taj osjećaj. Američki konzul u Amsterdamu napisao je za vrijeme gladi 1847. godine u vezi s raspoloženjem njemačkih emigranata koji su prolazili kroz Nizozemsku: »Svaka dobro obaviještena osoba vjeruje da je sadašnja kriza tako duboko upletena u događaje našeg vremena da nije ništa drugo doli početak velike revolucije, za koju smatraju da će prije ili kasnije ukinuti postojeći poredak stvari.«¹⁷¹

Razlog takvom stanju bilo je to što se činilo da se ikriza ostataka starog društva poklapa s krizom novog društva. Gledajući unatrag prema 40-im godinama, lako je zaključiti da su socijalisti, koji su predviđjeli blisku konačnu krizu kapitalizma, bili sanjari koji su pobrkali svoje nade sa stvarnim izgledima. Jer ono što je stvarno uslijedilo nije bio slom kapitalizma, već razdoblje njegova neospornog i najbržeg širenja i uspjeha. Na 30-ih i 40-ih godina nije bilo ni najmanje očito da će nova privreda moći prebroditi teškoće koje su, kako se činilo, rasle zajedno sa sposobnošću proizvodnje sve većih količina robe sve revolucionarnijim metodama. I sami njeni teoretičari bojali su se »stanja stagnacije«, opadanja one pokretačke energije koja je privredu nosila naprijed. Za razliku od teoretičara 18. stoljeća, smatrali su da te opasnosti neposredno nailaze, da nisu samo teoretska pretpostavka. Sami zagovornici kapitalizma bili su neodlučni u vezi s njegovom budućnošću. Ljudi koji su u Francuskoj 1830. godine bili na vrhu visokih financija ili teške industrije (sensimonisti) još su se kolebali da li je socijalizam ili kapitalizam najbolji put ostvarenja industrijskog društva. U SAD su ljudi poput Horacea Greelewa, koji su postali besmrtni kao proroci individualističke ekspanzije (»Idite na zapad, mladi ljudi«, bila je njegova uzrečica), 40-ih godina bili pristaše utopijskog socijalizma, osnivali su furijerističke falange, zajednice slične kibucima, koje tako malo nalikuju na ono što se danas smatra »amerikanizmom«, i tumačili njihove prednosti. I pravi poslovni ljudi bili su očajni. Nama se može činiti neshvatljivo što su kveker-ski biznismeni, poput Johna Brighta, i uspješni tvorničari pamučne robe u Lancashireu, usred najdinamičnijeg razdoblja ekspanzije bili spremni baciti

* To, naravno, ne znači da su se ostvarile sve promjene koje su se tada predviđale kao neizbježne, npr. opća pobjeda slobodne trgovine, mira, suverenih predstavničkih skupština, ili pak iščezavanje monarhija ili rimokatoličke crkve.

citi zemlju u kaos, glad i pobunu općim zatvaranjem tvornice samo zato da bi ukinuli carinu na žito.^[8] A u strašnoj godini 1841—1842. misaonim kapitalistima moglo se činiti da industrija nije suočena samo s nevoljama i gubicima, već i s općim gušenjem, ako se zapreke njezinu daljnjem širenju odmah ne uklone.

Za mase običnog naroda problem je bio još jednostavniji. Kao što smo vidjeli, uvjeti u velikim gradovima i industrijskim zonama zapadne i srednje Evrope neizbježno su ih tjerali prema socijalnoj revoluciji. Njihova mržnja prema bogatašima i moćnicima toga grubog svijeta u kojemu su živjeli te san o novom i boljem uređenju davali su njihovu očajanu središte i svrhu, iako je samo nekolicina, uglavnom, u Britaniji i Francuskoj, bila svjesna te svrhe. Organiziranost ili sklonost kolektivnoj akciji, na koju su te mase pripremali uvjeti rada i života, davala im je snagu. Veliko nasljeđe francuske revolucije učilo ih je da obični ljudi ne moraju uvijek ponizno podnositi nepravde: »nacije prije nisu znale ništa, a narod je mislio da su kraljevi bogovi na zemlji i bio primoran smatrati da je dobro sve što oni rade. Zbog sadašnjih promjena teže je vladati narodima.«^[9]

To je »balk komunizma« što je opsjedao Evropu, strah od »proletarijata«, koji nije zahvatio samo vlasnike tvornica u Lancashireu ili sjevernoj Francuskoj, već i javne službenike u seoskoj Njemačkoj, svećenike u Rimu i profesore posvuda. S pravom, jer revolucija koja je izbila početkom 1848. nije bila socijalna samo u tom smislu što je uključila i pokrenula sve društvene klase. Ona je doslovno bila ustanak radne sirotinje u gradovima — pogotovo glavnim gradovima zapadne i srednje Evrope. To je bila sila koja se sručila na stare režime od Palerma do granica Rusije. Kad se prašina slegla, po njihovim ruševinama vidjelo se da radnici — u Francuskoj upravo radnici socijalisti — stoje na njima tražeći ne samo kruha i posla, već i novu državu i društvo.

Dok se radna sirotinja komešala, sve veća slabost i zastarjelost evropskih režima donosi nove krize svijetu bogatih i utjecajnih. Same po sebi, one nisu bile suviše jake. Da su izbile u drugo vrijeme, ili u sistemima koji bi pojedinim slojevima vladajuće klase dopustili da mirno riješe svoje sporove, one ne bi mogle izazvati revoluciju, kao što trajne svađe dvorskih klika u Rusiju u 18. stoljeću nisu izazvale pad carizma. U Britaniji i Belgiji, na primjer, bilo je mnogo sukoba između zemljoposjednika i industrijalaca, kao i između njihovih podgrupa. No bilo je sasvim jasno da su promjene 1830—1832. riješile spor u korist industrijalaca, da se politički status quo može održati samo po cijenu revolucije, što, svakako, treba izbjeći. Tako će se oštra borba britanskih liberalnih tvorničara i agrarnih protekcionista zbog žitnih zakona voditi i razriješiti usred čartističkog vrenja (1846) a da ni za trenutak nije ugrozila jedinstvo vladajućih klasa pred prijetnjom općeg prava glasa. U Belgiji je pobjeda liberala nad katolicima na izborima 1847. godine uklonila tvorničare iz redova potencijalnih revolucionara, a pažljivo izvedena izborna reforma 1848. godine, kojom je udvostručeno biračko tijelo*, smirila je nezadovoljstva odlučujućih dijelova niže srednje Mase. Godine 1848. u Belgiji nije bilo revolucije iako je ona po stvarnom stradanju (ili, prije, Flandrija), bila, možda, u najgorem položaju od svih zemalja zapadne Evrope, osim Irske.

No u apsolutističkoj Evropi krutost političkih režima iz 1815. godine, koji su zamišljeni kao barijera *svakoj* promjeni, bilo liberalnog karaktera,

* Ono je još činilo samo 80 000 od 4 000 000 stanovnika.

bilo takvoj koja bi zadovoljila neke težnje nacionalne emancipacije podređenih ili rascjepkanih naroda, nije ni najumjerenijim revolucionarima ostavljala drugi izbor osim statusa quo ili revolucije. Oni nisu morali biti spremni da se sami pobune, ali, osim u slučaju potpune socijalne revolucije, ne bi dobili ništa dok se netko ipak ne pobuni. Režimi iz 1815. morali su propasti prije ili kasnije. Znali su to i sami njihovi nosioci. Svijest da je »historija protiv njih« lomila je njihovu volju i sposobnost za otpor. Godine 1848. razbio ih je prvi val revolucije — često revolucije iz inozemstva. Ali ako i nije bilo ni takvog udarca, oni nisu odstupili. I relativno mala trenja u takvim državama — nevolje vladara s pruskom i mađarskom skupštinom, izbor »liberalnog« pape 1846. godine (tj. čovjeka koji je htio papinstvo malo približiti devetnaestom stoljeću), nezadovoljstvo kraljevom ljubavnicom u Bavarskoj itd. — pretvarala su se u velike političke potrebe.

Teoretski, Francuska Luja Filipa trebalo je da ima političku savitljivost Britanije, Nizozemske i Skandinavije, što nije imala. Premda je bilo jasno da vladajuća klasa Francuske — bankari, financijeri i nekoliko velikih industrijalaca — predstavlja samo dio interesa srednje klase, štoviše, onaj dio čija ekonomska politika ne odgovara dinamičnijim industrijalcima ni starijim povlaštenim slojevima, mračna sjećanja na revoluciju 1789. stajala su na putu reformama. Opozicija se, naime nije sastojala samo od nezadovoljne buržoazije, već i od politički odlučujuće donje srednje klase, pogotovo u Parizu (koji je glasao protiv vlade, usprkos tome što je 1846. ograničeno pravo glasa). Proširenje biračkog prava moglo je otvoriti put potencijalnim jakobincima, radikalima koji bi, da nije bilo službene zabrane, bili republikanci. Stoga prvi ministar Luja Filipa, historičar Guizot (1840—1848) radije prepušta širenje socijalne baze režima ekonomskom razvoju, koji automatski donosi povećanje broja građana s dovoljno imovine da bi stekli glasačko pravo. Biračko tijelo naraslo je sa 166 000 stanovnika u 1831. na 241 000 u 1846. godini. Ali nije naraslo dovoljno. Zbog straha od jakobinske republike, francuska politička struktura bila je kruta, a politička situacija sve napetija. U britanskim uvjetima neka javna politička bamiketna kampanja, kakvu je francuska opozicija otpočela 1847. godine, bila bi posve neopasna. U francuskim uvjetima to je bila predigra revolucije.

Jer ona se, kao i druge političke krize u Evropi, poklopila sa socijalnom katastrofom: velika depresija razmahala se kontinentalnom Evropom od sredine 40-ih godina. Žetve — a osobito urod krumpira — bile su vrlo loše. Mnoge su zemlje gladovale, kao Irska ili, manje, Sleska i Flandrija.* Cijene hrane su rasle. Industrijska depresija donijela je nezaposlenost, te su mase gradske radne sirotinje bile lišene svojih skromnih prihoda upravo u trenutku kad su troškovi života vrtoglavo rasli. Situacija se razlikovala od zemlje do zemlje, a najbjednije stanovništvo, kao irsko ili flamansko, ili tvornički radnici u provinciji, često je bilo — srećom za postojeće režime — politički najnezrelije: radnici u pamučnoj industriji sjevernih departmana Francuske, na primjer, iskaljuju svoje očajanje na isto tako očajnim belgijskim imigrantima koji su preplavili sjevernu Francusku, umjesto da se bune protiv vlade ili barem protiv poslodavaca. U najviše industrijaliziranoj zemlji, međutim, najopasniju oštricu nezadovoljstva već je bio ublažio veliki uspon industrije i željeznice sredinom 40-ih godina. Godine 1846—1848. bile su loše, ali ne toliko loše kao 1841—1842; one se čine samo kao oštar

* U zonama uzgoja lana u Flandriji broj stanovnika smanjio se za 5% između 1846. i 1848. godine.

zastoj u vidljivom ekonomskom prosperitetu. No uzevši cijelu zapadnu i srednju Evropu, katastrofa 1846—1848. bila je univerzalna, a mase, uvijek na rubu egzistencije, bile su napete i razdražene.

Tako se evropska ekonomska kataklizma poklopila s raspadanjem starih režima. Pobuna seljaka u Galiciji 1846. godine, izbor »liberalnog« pape iste godine, građanski rat između radikala i katolika u Švicarskoj krajem 1847, koji su dobili radikali, jedna od čestih sicilijanskih autonomističkih pobuna u Palermu početkom 1848. godine — bile su to najave oluje. Svatko je to znao. Rijetko se kad toliko očekivala revolucija, makar se nije uvijek ispravno predviđalo u kojim će zemljama i kada izbiti. Cijela je kontinentalna Evropa čekala spremna da vijesti o revoluciji smjesta pošalje od grada do grada električnim telegrafom. Godine 1831. Victor Hugo napisao je da već čuje potmuli zvuk revolucije, duboko pod zemljom, kako se širi kroz sva evropska kraljevstva podzemnim galerijama rudnika čije je glavno okno Pariz. Godine 1847. tutnjava je bila glasna i vrlo blizu, a 1848. izbila je eksplozija.

1. POGLAVLJE: SVIJET 80-ih GODINA 18. STOLJEĆA

- [¹] Saint-Just, *Oeuvres completes*, II, str. 514.
- [²] A. Hovelacque, *La taille dans tin canton ligure* »Revue Mensuelle de l'Ecole d'Anthropologie«, Pariš, 1896.
- [³] L. Dal Pane, *Storia del Lavoro dagli inizi del secolo XVIII al 1815*, 1958, str. 135; R. S. Eckers, *The North-South Differential in Italian Economic Development*, »Journal of Economic History«, XXI, 1961, str. 290.
- [⁴] Ouetetet, citirano prema Manouvrieru; *Sur la taille des Parisiens*, »Bulletin de la Societe Anthropologique de Pariš«, 1888, str. 171.
- [⁵] H. See, *Esquisse d'une Histoire du Regime Agraire en Europe au XVIII et XIX siecles*, 1921, str. 184, J. Blum, *Lord and Peasant in Russia*, 1961, str. 455—460.
- [⁶] Th. Haebich, *Deutsche Latifundien*, 1947, str. 27. i dalje.
- [⁷] A. Goodvvin (ed.), *The European Nobility in the Eighteenth Century*, 1953, str. 52.
- [⁸] L. B. Namier, *1848, The Revolution of the Intellectuals*, 1944; J. Vicens Vives, *Historia Economica de Espana*, 1959.
- [⁹] Sten Carlsson, *Standssamh'dlle och standspersoner 1700—1865*, izd. 1949.
- [¹⁰] Pierre Lebrun et al., *La rivoluzione industriale in Belgio*, »Studi Storici«, II, 3—4, 1961, str. 564—565.
- [¹¹] Poput Turgota (*Oeuvres*, V, str. 244): »Ceux qui connaissent la marche du commerce savent aussi que toute entreprise importante, de trafic ou d'industrie, exige le concours de deux especes d'hommes, d'entrepreneurs... et des ouvriers qui travaillent pour le compte des premiers, moyennant un salaire convenu. Telle est la veritable origine de la distinction entre les entrepreneurs et les maitres, et les ouvriers ou compagnons, laquelle est fonde sur la nature des choses.« (Oni koji poznaju zakone trgovine znaju također da svako veće poduzeće, u prometu ili u industriji, zahtijeva suradnju dviju vrsta ljudi, poduzetnika ... i radnika, koji rade za račun prvih, zarađujući odgovarajuću plaću. Takvo je stvarno porijeklo razlike između poduzetnika ili gazda i radnika ili pomoćnika, koja se osniva na samoj prirodi stvari.)

2. POGLAVLJE: INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA

- [¹] Arthur Young, *Tours in England and Wales*, London School of Economics edition, str. 269.
- [²] A. de Toqueville, *Journeys to England and Ireland*, izd. J. P. Mayer, 1958, str. 107—108.
- [³] Anna Bezanson, *The Early Uses of the Term Industrial Revolution*, »Quarterly Journal of Economics«, XXXVI, 1921—1922, str. 343; G. N. Clark, *The Idea of the Industrial Revolution*, Glasgow, 1953.
- [⁴] Usporedite: A. E. Musson — E. Robinson, *Science and Industry in the late Eighteenth Century*, »Economic History Review«, XIII, 2, XII, 1960, i rad R. E. Schofielda o industrijalcima Midlanda i Lunar Society »Isis«, 47 (ožujak 1956), 48 (1957), »Annals of Science«, II (lipanj 1956) itd.
- [⁵] K. Berrill, *International Trade and the Rate of Economic Growth*, »Economic History Review«, XII, 1960, str. 358.

- [6] W. G. Hoffmann, *The Growth of Industrial Economies*, Manchester, 1958, str. 68.
- [7] A. P. Wadsworth — J. de L. Mann, *The Cotton Trade and Industrial Lancashire*, poglavlje VII, 1931.
- [8] F. Crouzet (*Le Blocus Continental et l'Economie Britannique*, 1958, str. 63) tvrdi da je do 1805. izvoz dosegao dvije trećine.
- [9] P. K. O'Brien, *British Incomes and Property in the early Nineteenth Century*, »Economic History Review«, XII, 2, 1959, str. 267.
- [10] Hoffmann, op. cit., str. 73.
- [11] Baines, *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, London, 1935, str. 43.
- [12] P. Mathias, *The Brewing Industry in England*, Cambridge, 1959.
- [13] M. Mulhall, *Dictionary of Statistics*, 1892, str. 158.
- [14] Baines, op. cit., str. 112.
- [15] Usporedite: Phyllis Deane, *Estimates of the British National Income*, »Economic History Review«, travanj 1956. i travanj 1957.
- [16] O'Brien, op. cit., str. 267.
- [17] O stacionarnoj državi vidjeti: J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, 1954, str. 570—571. Odlučujuću formulaciju donosi J. S. Mili (*Principles of Political Economy*, knjiga IV, poglavlje IV): »Ako je zemlja dugo postizala veliku proizvodnju i veliki prihod, od kojega se mogla stvarati ušteđevina, i kad se, prema tome, dugo mogao uvelike povećavati kapital, svake godine, jedna od karakteristika takve države jest da se profitna stopa približava minimumu, a država stacionarnom stanju... Sadašnji godišnji porast kapitala bio bi dovoljan da za par godina svede čistu profitnu stopu na minimum, ako ne bi došlo do nekih promjena.« No u vrijeme kad je taj tekst objavljen (1848) suprotna tendencija — val razvoja potaknut željeznicom — već se očitovala.
- [18] To su shvatili radikal John Wade (*History of the Middle and Working Classes*), bankar lord Overstone (*Reflections suggested by the perusal of Mr J. Jorsley Palmer's pamphlet on the causes and consequences of the pressure on the Money Market*, 1837) i borac protiv žitnih zakona J. Wilson (*Fluctuations of Currency, Commerce and Manufacture, referable to the Corn Laws*, 1840), a u Francuskoj A. Blanqui (brat slavnog revolucionara) 1837. i M. Briaune 1840. Nesumnjivo su shvatili i drugi.
- [19] Baines, op. cit., str. 44. A. Ure — P. L. Simmonds, *The Cotton Manufacture of Great Britain*, izdanje iz 1861, str. 390. i dalje.
- [20] Geo. White, *A Treatise on Weaving*, Glasgow, 1846, str. 272.
- [21] Thomas Ellison, *The Cotton Trade of Great Britain*, London, 1886, str. 61.
- [22] Thomas Ellison, *The Cotton Trade of Great Britain* (London 1886), p. 61.
- [23] Baines, op. cit., str. 356.
- [24] Baines, op. cit., str. 489.
- [25] Ure — Simmonds, op. cit., sv. I, str. 317. i dalje.
- [26] J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, 1926, str. 427. i dalje; Mulhall, op. cit., str. 121, 332; M. Robbins, *The Railway Age*, 1962, str. 30—31.
- [27] Rondo E. Cameron, *France and the Economic Development of Europe 1800—1914*, izd. 1961, str. 77.
- [28] Mulhall, op. cit., str. 497, 501.
- [29] L. H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875*, New York — London, 1927, str. 126.
- [30] D. Spring, *The English Landed Estate in the Age of Coal and Iron*, »Journal of Economic History«, XI, I, 1951.
- [31] J. Clegg, *A chronological history of Bolton*, 1876.
- [32] Albert M. Imlah, *British Balance of Payments and Export of Capital, 1816—1913*, »Economic History Review«, V, 2, 1952, str. 24.
- [33] John Francis, *A History of the English Railway*, II, 1851, str. 136; vidjeti i H. Tuck; *The Railway Shareholder's Manual*, sedmo izdanje 1846 (predgovor), i T.

Tooke, *History of Prices*, II, str. 275, 333—334, o pritjecanju akumuliranih lankaširskih viškova u željeznice.

[34] Mulhall, op. cit., str. 14.

[35] *Annals of Agric.*, XXXVI, str. 214.

[36] Wilbert Moore, *Industrialisation and Labour*, Cornell, 1951.

[37] Blaug, op. cit., str. 368. Ipak, udio djece mlađe od trinaest godina naglo se smanjivao 30-ih godina.

[38] H. See, *Histoire Économique de la France*, sv. II, str. 189, bilješka.

[39] Mulhall, op. cit.; Imlah, op. cit., II, 52, str. 228—229. Točno je datum te procjene 1854. godina.

3. POGLAVLJE: FRANCUSKA REVOLUCIJA

[1] Vidjeti: R. R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution*, 1959; J. Godechot, »La Grande Nation«, sv. I, poglavlje I, 1956.

[2] B. Levvis, *The Impact of the French Revolution on Turkey*, »Journal of World

History«, I, 1953—1954, str. 105.

[3] H. See, *Esquisse d'une Histoire du Regime Agraire*, 1931, str. 16—17.

[4] A. Soboul, *Les Campagnes Montpellièraines à la fin de l'Ancien Regime*, 1958.

[5] A. Goodwin, *The French Revolution*, 1959, str. 70.

[6] C. Bloch, *L'emigration française au XIX siècle*, »Etudes d'Histoire Moderne & Comtemp.«, I, 1947, str. 137; D. Greer (*The Incidence of the Emigration during the French Revolution*, 1951) navodi, međutim, mnogo manji broj.

[7] D. Greer, *The Incidence of the Terror*, Harvard, 1935.

[8] *Oeuvres Completes de Saint-Just*, sv. II, izd. C. Vellay, Pariš, 1908, str. 147.

4. POGLAVLJE: RAT

[1] Usporedite, npr., von Groote: *Die Entstehung d. Nationalbewusstseins in Nordwestdeutschland 1790—1830*, izd. 1952.

[2] M. Lewis, *A Social History of the Navy, 1793—1815*, izd. 1960, str. 370, 373.

[3] Gordon Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640—1945*, izd. 1955, str. 26.

[4] A. Sorel, *L'Europe et la révolution française*, I, izd. 1922, str. 66.

[5] *Considerations sur la France*, poglavlje IV.

[6] Citirano L. S. Stavrianos, *Antecedents to Balkan Revolutions*, »Journal of Modern History«, XXIX, 1957, str. 344.

[7] G. Bodart, *Losses of Life in Modern Wars*, 1916, str. 133.

[8] J. Vicens Vives (ed.), *Historia Social de España y América*, IV, ii, 1956, str. 15.

[9] G. Bruun, *Europe and the French Imperium*, 1938, str. 72.

[10] J. Leverrier, *La Naissance de l'armée nationale, 1789—94*, izd. 1939, str. 139; G. Lefebvre, *Napoleon*, 1936, str. 198, 527; M. Lewis, op. cit., str. 119; *Parliamentary Papers*, XVII, 1859, str. 15.

[11] Mulhall, *Dictionary of Statistics: War*.

[12] *Cabinet Cyclopaedia*, I, str. 55—6 (»Manufactures in Metal«).

[13] E. Tarle, *Le blocus continental et le royaume d'Italie*, 1928, str. 3—4, 25—31;

H. See, *Histoire Économique de la France*, II, str. 52; Mulhall, op. cit.

[14] Gaver, Rostow — Schvartz, *Growth and Fluctuation of the British Economy, 1790—1850*, izd. 1953, str. 646—649; F. Crouzet, *Le blocus continental et l'économie Britannique*, 1958, str. 868. i dalje.

5. POGLAVLJE: MIR

- [¹] Castlereagh, *Correspondence*, III sv., X, str. 105.
[²] Gentz, *Depeches inedites*, I, str. 371.
[³] J. Richardson, *My Dearest Vncle, Leopold of the Belgians*, 1961, str. 165.
[⁴] R. Cameron, op. cit., str. 85.
[⁵] F. Ponteil, *Lafayette et la Pologne*, 1934.

6. POGLAVLJE: REVOLUCIJE

- [¹] Ludwig Boerne, *Gesammelte Schriften*, III, str. 130—131.
[²] *Memoirs of Vrbsice Metternich*, III, str. 468.
[³] Beč, Vervvaltungsarchiv: Polizeihofstelle H 136/1834, passim.
[⁴] Guizot, *Of Democracy in Modem Societies*, London, 1838, str. 32.
[⁵] Najlucidniju raspravu o toj općoj revolucionarnoj strategiji sadrže Marxovi članci u »Neue Rheinische Zeitung« iz vremena revolucije 1848.
[⁶] M. L. Hansen, *The Atlantic Migration*, 1945, str. 147.
[⁷] F. C. Mather, *The Government and the Chartists*, u izd. A. Briggsa *Chartist Studies*, 1959.
[⁸] Usporedite: *Parliamentary Papers*, XXXIV, iz 1834; odgovori na 53. pitanje (uzorci i posljedice seoskih ustanaka i pobuna 1830. i 1831), npr. Lambourn, Speen (Berks), Steeple Clavdon (Bucks), Bonington (Glos), Evenley Northants).
[⁹] R. Dautry, *1848 et la Deuxieme Republique*, izd. 1848, str. 80.
[¹⁰] St. Kiniewicz, *La Pologne et l'Italie a l'epoque du printemps des peuples*, »La Pologne au Xe Congres International Historique«, 1955, str. 245.
[¹¹] D. Cantimori u: F. Fejto (ed.), *The Opening of an Era: 1848*, izd. 1948, str. 119.
[¹²] D. Read, *Press and People*, 1961, str. 216.
[¹³] Irene Collins, *Government and Newspaper Press in France, 1814—81*, izd. 1959.
[¹⁴] Usporedite: E. J. Hobsbawm, *Primitive Rebels*, 1959, str. 171—172; V. Volguine, *Les idees socialistes et communistes dans les societes secretes*, »Ouestiones d'Histoire«, II, 1954, str. 10—37; A. B. Spitzer, *The Revolutionary Theories of Auguste Blanqui*, 1957, str. 165—166.
[¹⁵] G. D. H. Cole — A. W. Filson, *British VJorking Class Movements. Select Documents*, 1951, str. 402.
[¹⁶] J. Zubrzvcki, *Emigration from Poland*, »Population Studies«, VI, 1952—1953, str. 248.
[¹⁷] Engels Marxu, 9. ožujka 1847.

7. POGLAVLJE: NACIONALIZAM

- [¹] Hoffmann v. Fallersleben, *Der Deutsche Zollverein, Unpolitische Lieder*.
[²] G. Weill, *L'Enseignement Secondaire en France 1802—1920*, izd. 1921, str. 72.
[³] E. de Laveleve, *L'Instruction du Peuple*, 1872, str. 278.
[⁴] F. Paulsen, *Geschichte des Gelehrten Unterrichts*, II, 1897, str. 703; A. Daumard, *Les eleves de l'Ecole Polytechnique 1815—48*, »Rev. d'His. Mod. et Contemp.« V, 1958; prosječno je u jednom semestru u Njemačkoj i Belgiji početkom 40-ih godina bilo oko 14 000 studenata. J. Conrad, *Die Frequenzverh'dltnisse der Universtitden der hauptsdchlichen Kulturldnder*, »Jb.f. Nationalok. u. Statistik«, LVI, 1895, str. 376. i dalje.
[⁵] L. Liard, *L'Enseignement Superieur en France 1789—1889*, izd. 1888, str. 11 i dalje.
[⁶] Paulsen, op. cit., II, str. 690—691.
[⁷] *Handwörterbuch d. Staatswissenschaften* (drugo izdanje), članak Buchhandel.
[⁸] Laveleve, op. cit., str. 264.
[⁹] W. Wachsmuth, *Europdische Sittengeschichte*, V, 2, 1839, str. 807—808.

- [10] J. Sigmann, *Les radicaux badois et l'idée nationale allemande en 1848*, »Etudes d'Histoire Moderne et Contemporaine«, II, 1948, str. 213—214.
- [11] J. Miskolczy, *Vngarn und die Habsburger — Monarchie*, 1959, str. 85.

8. POGLAVLJE: ZEMLJA

- [1] Haxthausen, *Studien... ueber Russland*, II, 1847, str. 3.
- [2] J. Billingsley, *Survey of the Board of Agriculture for Somerset*, 1798, str. 52.
- [3] Podaci se temelje na »New Domesday Book« iz 1871—1873, ali se može pretpostaviti da oni pokazuju stanje kakvo je bilo 1848.
- [4] *Handwörterbuch d. Staatswissenschaften* (drugo izdanje), članak Grundbesitz.
- [5] Th. von der Goltz, *Gesch. d. Deutschen Landwirtschaft*, II, 1903; Sartorius von Waltershausen, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815—1914*, izd. 1923, str. 132.
- [6] Citirano u: L. A. White (ed.), *The Indian Journals of Lewis, Henry Morgan*, 1959, str. 15.
- [7] L. V. A. de Villeneuve Bargemont, *Economie Politique Chretienne*, sv. II, 1834, str. 3. i dalje.
- [8] C. Issawi, *Egypt since 1800*, »Journal of Economic History«, XXI, i, 1961, str. 5.
- [9] B. J. Hovde, *The Scandinavian Countries 1720—1860*, sv. I, izd. 1943, str. 279. Za porast prosječne žetve sa 6 milijuna tona (1770) na 10 milijuna vidjeti: *Hwb. d. Staatswissenschaften*, članak Bauernbefreiung.
- [10] A. Chabert, *Essai sur les mouvements des prix et des revenus 1798—1820*, II, izd. 1949, str. 27. i dalje; B. l'Huillier, *Recherches sur l'Alsace Napoleonienne*, 1945, str. 470.
- [11] Npr. G. Desert u: E. Labrousse (ed.), *Aspects de la Crise... 1846—51*, II, izd. 1956, str. 58.
- [12] J. Godechot, *La Grande Nation*, II, 1956, str. 584.
- [13] A. Agthe, *Ursprung u. Lage d. Landarbeiter in Livland*, 1909, str. 122—128.
- [14] Za Rusiju, vidjeti: Lyashchenko (Ljaščenko), op. cit., str. 360; za usporedbu između Pruske i Češke: W. Stark, *Niedergang und Ende d. Landwirtschaft. Gross-betriebs in d. Boehm. Laendern*, »Jb. f. Nat. Oek.«, 146, 1937, str. 434. i dalje).
- [15] F. Luetge, *Auswirkung der Bauernbefreiung*, »Jb. f. Nat. Oek.«, 157, 1943, str. 353. i dalje.
- [16] R. Zangheri, *Prime Ricerche sulla distribuzione della proprietà fondiaria*, 1957.
- [17] E. Sereni, *Il Capitalismo nelle Campagne*, 1948, str. 175—176.
- [18] Usporedite: G. Mori, *La storia dell'industria italiana contemporanea*, »Annali dell'Istituto Giangiacomo Feltrinelli«, II, 1959, str. 278—279; također, od istog autora: *Osservazioni sul libero-scambismo dei moderati nel Risorgimento* »Rivista Storica del Socialismo«, III, 9, 1960.
- [19] Dal Pane, *Storia del Lavoro in Italia dagli inizi del secolo XVIII al 1815*, izd. 1958, str. 119.
- [20] Izd., R. Zangheria *Le Campagne emiliane nell'epoca moderna*, 1957, str. 73. [21]
- J. Vicens Vives, ed. *Historia Social y Economica de Espana y America*, IVii, 1959, str. 92, 95.
- [22] M. Emerit, *L'etat intellectuel et moral de l'Algerie en 1830*, »Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine«, I, 1854, str. 207.
- [23] R. Dutt, *The Economic History of India under early British Rule* (n. d. četvrto
- [24] R. Dutt, *India and the Victorian Age*, 1904, str. 56—57.
- [25] B. S. Cohn, *The initial British impact on India*, »Journal of Asian Studies«, 19, 1959—1960, str. 418—431, pokazuje da su se u području Benaresa (Uttar Pradesh) službenici koristili svojim položajem da bi došli do velikih površina zemlje. Od 74 posjednika velikih imanja krajem stoljeća 23 su svoje posjede stekli zahvaljujući vezama s javnim službenicima (str. 430). izd.), str. 88.

- [26] Sulekh Chandra Gupta, *Land Market in the Nord Western Provinces (Uttar Pradesh) in the first half of the nineteenth century*, »Indian Economic Review«, IV, 2, kolovoz 1958. Vidjeti i jednako poticajan i pionirski rad istog autora *Agrarian Background of 1857 Rebellion in the North-western Provinces* (»Enquiry«, N. Delhi, veljača, 1959).
- [27] R. P. Dutt, *India Today*, 1940, str. 129—130.
- [28] K. H. Connell, *Land and Population in Ireland*, »Economic History Review«, II, 3, 1950, str. 285, 288.
- [29] S. H. Cousens, *Regional Death Rates in Ireland during the Great Famine*, »Population Studies«, XIV, i, 1960, str. 65.

9. POGLAVLJE: PREMA INDUSTRIJSKOM SVIJETU

- [1] Navedeno u: W. Armvtage, *A Social History of Engineering*, 1961, str. 126.
- [2] Navedeno u: R. Picard, *Le Romantisme Social*, 1944, dio 2, pogl. 6.
- [3] J. Morley, *Life of Richard Cobden*, 1903, str. 108.
- [4] R. Baron Castro, *La poblacion hispano-americana*, »Journal of World History«, V, 1959—1960, str. 339—340.
- [5] J. Blum, *Transportation and Industry in Austria 1815—48*, »Journal of Modern History«, XV, 1943, str. 27.
- [6] Mulhall, op. cit., Post Office.
- [7] Mulhall, op. cit.
- [8] P. A. Khromov (Hromov), *Ekonomičeskoe razvitie Rossii v XIX—XX Vekah*, 1950, tablica 19, str. 482—483. Ali broj prodaja rastao je mnogo brže. Vidjeti također: J. Blum, *Lord and Peasant in Russia*, str. 287.
- [9] R. E. Cameron, op. cit., str. 347.
- [10] Navedeno u: S. Giedion, *Mechanisation Takes Command*, 1948, str. 152.
- [11] R. E. Cameron, op. cit., str. 115. i dalje.
- [12] R. E. Cameron, op. cit., str. 237; W. Hoffmann, *The Growth of Industrial Economies*, 1958, str. 71.
- [13] W. Hoffmann, op. cit., str. 48; Mulhall, op. cit., str. 377.
- [14] J. Purs, *The Industrial Revolution in the Czech Lands*, »Historica«, II, 1960, str. 199—200.
- [15] R. E. Cameron, op. cit., str. 237; Mulhall, op. cit., str. 377.
- [16] H. Kisch, *The Textile Industries in Silesia and the Rhineland*, »Journal of Economic History«, XIX, prosinac 1959.
- [17] O. Fischel — M. V. Boehn, *Die Mode 1818—1842*, Munchen, 1924, str. 136.
- [18] R. E. Cameron, op. cit., str. 79, 85.
- [19] Klasični prilog raspravi o ovom pitanju dao je G. Lefebvre u *La revolution Frangaise et les paysans*, 1932, ponovno štampano u *Etudes sur la r&volution frangaise*, 1954.
- [20] G. Mori, *Osservazioni sul libero-scambismo dei moderati nel Risorgimento*, »Riv. Storica dei Socialismo«, III, 1960, str. 8.
- [21] C. Issavvi, *Egypt since 1800*, »Journal of Economic y, XXI, ožujak 1961, str. 1.

10. POGLAVLJE: KARIJERA OTVORENA TALENTU

- [1] F. Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, XII poglavlje, Beograd, 1911, Zagreb, 1951.
- [2] M. Capefigue, *Histoires des Grandes Operations Financieres*, IV, 1860, str. 255.
- [3] M. Capefigue, op. cit., str. 254, 248—249.
- [4] A. Beauveilliers, *L'Art du Cusinier*, Pariš, 1814.
- [5] H. See, *Histoire Economique de la France*, II, str. 216.

- [6] A. Briggs, *Middle Class Consciousness in English Politics 1780—1846*, »Past and Present«, 9, ožujak 1956, str. 68.
- [7] Donald Read, *Press and People 1790—1850*, izd. 1961, str. 26.
- [8] S. Smiles, *Life of George Stephenson*, 1881, str. 183.
- [9] Charles Dickens, *Teška vremena*, Zagreb, 1951.
- [10] Leon Faucher, *Etudes sur l'Angleterre*, I, 1842, str. 322.
- [11] M. J. Lambert-Dansette, *Quelques familles du patronat textile de Lille — Armentieres*, Lille, 1954, str. 659.
- [12] Oppermann, *Geschichte d. Konigreichs Hannover*, navedeno: u T. Klein, 1848, *Der Vorkampf*, 1914, str. 71.
- [13] G. Schilfert, *Sieg u. Niederlage d. demokratischen Wahlrechts in d. deutschen Revolution 1848—9*, izd. 1952, str. 404—405.
- [14] Mulhall, op. cit., str. 259.
- [15] W. R. Sharp, *The French Civil Service*, New York, 1931, str. 15—16.
- [16] *The Census of Great Britain in 1851*, London, Longman, Brown, Green — Longmans, 1854, str. 57.
- [17] R. Portal, *La naissance d'une bourgeoisie industrielle en Russie dans la premiere moitie du XIX siecle*, »Bulletin de la Societe d'Histoire Moderne«, Douzieme serie, II, 1959.
- [18] Beč, Vervvaltungsarchiv, Polizeihofstelle, H 136/1834.
- [19] A. Girault — L. Milliot, *Principes de Colonisation et de Legislation Coloniale*, 1938, str. 359.
- [20] Louis Chevalier (*Classes Laborieuses et Classes Dangereuses*, III, dio. 2, Paris, 1958, raspravlja o upotrebi termina »barbarski«, kojim se služe neprijatelji radne sirotinje kao i oni koji su joj skloni tokom 40-ih godina.
- [21] D. Šimon, Master — Servant, *Democracy and the Labour Movement*, ed. J. Saville, 1954.
- [22] P. Jaccard, *Histoire Sociale du Travail*, 1960, str. 248.
- [23] P. Jaccard, op. cit., str. 249.

11. POGLAVLJE: RADNA SIROTINJA

- [1] Riječi tkalca Hauffea, rođenoga 1807, navodi Alexander Schmeer, *U&ber die Noth der Leinen — Arbeiter in Schlesien...*, Berlin, 1844, str. 16.
- [2] Teolog P. D. Michele Augusti, *Della liberta ed eguaglianza degli uomini nell'ordine naturale e civile*, 1790, citirano u: A. Cherubinija, *Dottrine e Metodi Assistenziali dal 1789 al 1848*, Milano, 1957, str. 17.
- [3] E. J. Hobsbavvm, *The Machine Breakers*, »Past and Present«, I, 1952.
- [4] »About some Lancashire Lads«, u: *The Leisure Hour*, 1881. Za ovu bilješku zahvaljujem A. Jenkinu.
- [5] »Die Schnapspest im ersten Drittel des Jahrhunderts«, *HandworteBuch d. Staatswissenschaften* (drugo izdanje), članak Trunksucht.
- [6] L. Chevalier, *Classes Laborieuses et Classes Dangereuses*, passim.
- [7] J. B. Russel, *Public Health Administration in Glasgow*, 1903, str. 3.
- [8] Chevalier, op. cit., str. 233—234.
- [9] E. Neuss, *Entstehung u. Entwicklung d. Klasse d. besitzlosen Lohnarbeiter in Halle*, Berlin, 1958, str. 283.
- [10] J. Kuczvnski, *Geschichte der Lage der Arbeiter*, sv. 9, Berlin, 1960, str. 264. i dalje; sv. 8 (1960), str. 109. i dalje.
- [11] R. J. Rath, *The Habsburgs and the Great Depression in Lombardo-Venetia 1814—18*, »Journal of Modern History«, XIII, str. 311.
- [12] M. C. Muehlemann, *Les prix des vivres et le mouvement de la population dans le canton de Berne 1782—1881*, »VI congres International d'Hvgiene«, 1883.
- [13] F. J. Neumann, *Zur Lehre von d. Lohngesetzen*, »Jb. f. Nat. Oek.«, 3d, ser. IV, 1892, str. 374. i dalje.

- [14] R. Scheer, *Entwicklung d. Annaberger Posamentierindustrie im 19. Jahrhundert*, Leipzig, 1909, str. 27—28, 33.
- [15] N. McCord, *The Anti-Corn Law League*, 1958, str. 127.
- [16] »Par contre, il est sur que la situation alimentaire, a Paris, s'est deteriorée peu a peu avec le XIX siècle, sans doute jusqu'au voisinage des années 50 ou 60.« (Međutim, sigurno je da se situacija u vezi s prehranom u Parizu postepeno pogoršavala tokom 19. stoljeća, sve do 50-ih i 60-ih godina), R. Philippe u: »Annales« 16, 3, 1961, 567. Za odgovarajuće procjene u vezi s Londonom vidjeti: E. J. Hobsbavm, *The British Standard of Living*, »Economic History Review«, X, I, 1957. Ukupna potrošnja mesa u Francuskoj po stanovniku čini se da je ostala uglavnom nepromijenjena između 1812. i 1840 (*Congres Internationale d'Hygiene Paris 1878* (1880), sv. I, str. 432).
- [17] S. Pollard, *A History of Labour in Shejfield*, 1960, str. 62—63.
- [18] H. Ashworth, u: »Journal Stat. Soc. V, 1842, str. 74; E. Labrousse (ed.), *Aspects de la Crise... 1846—51*, izd. 1956, str. 107.
- [19] *Statistical Committee appointed by the Anti-Corn Law Conjerence... March 1842*, str. 45.
- [19] R. K. Webb u »English Historical Revievv«, LXV, 1950, str. 333. i dalje.
- [20] Navedeno u: A. E. Musson, *The Ideology of Early Co-operation in Lancashire and Cheshire*, »Transactions of the Lancashire and Cheshire Antiquarian Society«, LXVIII, 1958, str. 120.
- [21] A. Williams je u *Folksongs of the Upper Thames*, (1923, str. 105) objavio sličnu, ali klasno svjesniju verziju.
- [12] A. Briggs, The Language of »class« in early nineteenth century England, u: A. Briggs — J. Saville (ed.), *Essays in Labour History*, 1960; E. Labrousse, *Le mouvement ouvrier et les Idees sociales, III* (Cours de la Sorbonne), str. 168—169; E. Coornaert, *La pensee ouvriere et la conscience de classe en France 1830—48*, u: »Studi in Onore de Gino Luzzato«, III, Milano, 1950, str. 28; G. D. H. Cole, *Attempts at General Union*, 1953, str. 161.
- [23] A. Soboul, *Les Sansculottes de Paris en Van U*, 1958, str. 660.
- [24] S. Pollard, op. cit., str. 48—49.
- [25] Th. Mundt, *Der dritte Stand in Deutschland und Preussen...*, Berlin, 1847, str. 4, naveo J. Kuczvnski, *Gesch. d. Lage d. Arbeiter*, 9, str. 169.
- [26] Karl Biedermann, *Vorlesungen iiber Socialismus und sociale Fragen*, Leipzig, 1847, navodi Kuczvnski, op. cit., str. 71.
- [27] M. T vlecot, *The Mechanics' Institutes of Lancashire before 1851*, VIII, Manchester, 1957.
- [28] Navedeno u: *Revue e Historique*«, CCXXI, 1959, str. 138.
- [29] P. Gosden, *The Friendly Societies in England 1815—75*, izd. 1961, str. 23, 31.
- [30] W. E. Adams, *Memoirs of a Social Atom*, I, London, 1903, str. 163—165.

12 POGLAVLJE: IDEOLOGIJA: RELIGIJA

- [1] *Civiltà Cattolica*, II, 122, navodi L. Dal Pane, // *socialismo e le questione sociale nella prima annata della Civiltà Cattolica* (»Studi Onore di Gino Luzzato«, Milano, 1950, str. 144).
- [2] Haxthausen, *Studien iiber... Russland*, I, 1847, str. 388.
- [3] Usporedite s portretom andaluzijskoga gospodina u: *Poesias Completas Antonia Machada*, str. 152—154. »Gran pagano, Se hizo hermano De una santa cofradia.« Itd.
- [4] G. Duveau, *Les Instituteurs*, 1957, str. 3—4.
- [4a] J. S. Trimmingham, *Islam in West Ajrica*, Oxford, 1959, str. 30.

- [5] A. Ramos, *Las Culturas negras en el mundo nuevo*, Mexico, 1943, str. 277. i dalje.
- [6] W. F. Wertheim, *Indonesian Society in Transition*, 1956, str. 204.
- [7] *Census of Great Britain 1851: Religious Worship in England and Wales*, London, 1854.
- [8] Mulhall, *Dictionary of Statistics: »Religion«*.
- [9] Mery Merryweather, *Experience of Factory Life*, treće izd., London, 1862, str. 18. Bilješka se odnosi na 40. godine.
- [19] T. Rees, *History of Protestant Nonconformity in Wales*, 1861.
- [20] Marks—Engels, *Dela*, Beograd 1972, t. 3, str. 150.
- [21] *Briefwechsel zwischen Fr. Gentz und Adam Müller*, Genz Mtilleru, 7. 10. 1819.
- [22] Gentz Mulleru, 19. 4. 1819.

13. POGLAVLJE: IDEOLOGIJA: SVJETOVNA

- [1] *Archives Parlimentaires 1787—1860*, t. VIII, str. 429. To je prva skica člana 4. Deklaracije o pravima čovjeka i građanina.
- [2] Deklaracija o pravima čovjeka i građanina 1789, član 4.
- [3] E. Roll, *Povijest ekonomske misli*, Zagreb, 1956, str. 122.
- [4] *Oeuvres de Condorcet XVIII*, 1804, str. 412; (*Ce que les citoyens ont le droit d'attendre de leur representants*). R. R. Palmer u knjizi *The Age of Democratic Revolution*, I, 1959, str. 13—20, tvrdi — neuvjerljivo — da je liberalizam bio »demokracičniji« nego što je ovom djelu prikazano.
- [5] Usporedite: C. B. Macpherson — Edmund Burke, *Transactions of the Royal Society of Canada*, LIII, Sect. II, 1959. str. 19—26.
- [6] Navedeno u: J. L. Talmon, *Political Messianism*, 1960, str. 323.
- [7] Rapport sur le mode d'execution du decret du 8 ventose, an II (*Oeuvres Completes*, II, 1908, str. 248).
- [8] *The Book of the New Moral World*, dio IV, str. 54.
- [9] R. Owen, *Novi pogledi na društvo i drugi radovi*, Zagreb, 1957.
- [10] Navedeno u: Talmon, op. cit., str. 127.
- [11] K. Mara, *Predgovor Kritici političke ekonomije*.
- [12] *Letter to the Chevalier de Rivarol*, 1. 6. 1791.
- [13] U vezi s »deklaracijom političke vjere« vidjeti: Eckermann, *Gesprache mit Goethe*, 4. 1. 1824.
- [14] G. Lukaos, *Mladi Hegel*, Beograd 1959, str. 355—357. za Kanta; isto, str. 407. posebno za Hegela.
- [15] Lukacs, op. cit., str. 411—412.

14. POGLAVLJE: UMJETNOSTI

- [1] S. Laing, *Notes of a Traveller on the Social and Political State of France, Prussia, Switzerland, Italy and other parts of Europe*, 1842, izd. iz 1854, str. 275.
- [2] *Oeuvres Completes*, XIV, str. 17.
- [3] H. E. Hugo, *The Portable Romantic Reader*, 1957, str. 58.
- [4] Fragmente Vermischten Inhalts (Novalis, *Schriften*, Jena 1923), III, str. 45—46.
- [5] *Iz The Philosophy of Fine Art*, London, 1920, V. I., str. 106. f.
- [6] E. C. Batho, *The Later Wordsworth*, 1933, str. 227; vidjeti također str. 46—47, 197—199.
- [7] Mario Praz, *The Romantic Agony*, Oxford, 1933.
- [11] L. Chevalier, *Classes Laborieuses et Classes Dangereuses a Paris dans la premiere moitie du XIX siecle*, Pariš, 1958.
- [9] Ricarda Huch, *Die Romantik*, I, str. 70.

I tema ove knjige i literatura toliko su opsežne da bi i strogo odabrana bibliografija zauzela mnogo stranica. Nemoguće je dati upute za sve sadržaje koji bi mogli zanimati čitaoca. Za daljnje proučavanje većine tema postoji vodič Američkoga historijskog društva *A Guide to Historical Literature*, periodično revidiran, a neki oksfordski nastavnici pripremili su slične priručnike za studente: *A select List of works on Europe and Europe overseas 1715—1815*, izdanje J. S. Bromleya i A. Goodvina, Oxford, 1956, i *A select list of books on European history 1815—1914*, izdanje Alana Bullocka i A. J. P. Tavlora, 1957. Prvi je priručnik bolji. Knjige u ovom bibliografskom osvrtu označene zvjezdicom također sadrže bibliografiju koja se može preporučiti.

Postoji nekoliko serija radova iz opće historije koji obuhvaćaju ovo razdoblje ili neki njegov dio. Najvažnija je *Peuples et Civilisations*, jer uključuje dva sveska Georgea Lefebvrea koji su remek-djela historiografije: **La Revolution Francaise* (sv. I, 1789—1793, preveden i na engleski 1962) i **Napoleon* (1953). **L'eveil des nationalites 1815—48*. F. Ponteila (1960) zamjenjuje starije djelo G. Weilla pod istim naslovom, koje se još može smatrati korisnim. Odgovarajuća američka serija *The Rise of Modern Europe* više je diskurzivna i geografski ograničenija. Korisni su svesci: **A decade of revolution 1789—99*, Cranea Brintona (1934), **Europe and the French Imperium* G. Brunna (1938) i **Reaction and Revolution 1814—32*, F. B. Artza (1934). Bibliografski je najkorisnija serija »Clio«, namijenjena studentima, periodično obnavljana, a u njoj pogotovo dijelovi koji sažimaju tekuće historijske rasprave. Dijelovi koji se odnose na razdoblje dvojne revolucije: **Le XVIIIe sie.de* (2 sveska) E. Preclina i V. L. Tapiea; *La revolution et l'Empire* (2 sveska) L. Vilata; **L'epoque contemporaine* J. Droza, L. Geneta i J. Vidalenca, sv. I, 1815—1871.

Iako stara *Opća ekonomska povijest* (sv. II, Novi vijek, Zagreb, 1957.) J. Kulischera dobar je faktografski pregled ekonomske historije, no postoje i brojni američki priručnici za koledže, otprilike jednako vrijedni, npr.: *Economic hi-story of Europe since 1750* W. Bowdena, M. Karpovitcha i A. P. Ushera (1937). Djelo J. Schumpetera *Business Cycles I* (1937), šire je nego što sugerira naslov. Kao općenite interpretacije, različite od historiografije, mogu se preporučiti: *Studije o razvoju kapitalizma* M. H. Dobba, Zagreb, 1961; *The great transformation* K. Polanyja (objavljeno u Engleskoj kao *Origins of our Time*, 1945.) i starije djelo Wernera Sombarta, *Der moderne Kapitalismus III: Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus* (1928). U vezi sa stanovništvom može se preporučiti *Histoire de la population mondiale de 1700 a 1948* M. Reinharda (1949), a posebno kratka i odlična uvodna studija C. Cipolle, *The economic history of world population* (1962). U vezi s tehnologijom, djelo Singera, Homvarda, Halla i William-sa, *A history of technology, IV: the Industrial Revolution 1750—1850* (1958) neprodubljen je ali koristan priručnik. Bolji uvid u problematiku daje W. H. Armytage u knjizi *A social history of engineering* (1961), a *The social history of lighting* W. T. O'Dea-a (1958) zanimljiva je i poticajna. Vidjeti također knjige o historiji nauke. U vezi s poljoprivredom zastarjelo je ali prikladno **Esquisse d'une histoire du regime agraire en Europe au 18' et 19' siecles* (1921), djelo H. Scea, koje nije zamijenjeno ničim toliko pogodnim. Još ne postoji dobra sinteza modernih istraživanja u vezi s poljoprivredom. U vezi s novcem koristan je kratak rad *Esquisse d'une histoire monetaire de l'Europe* (1954) Marca Blocha i *The banking*

systems of Great Britain, France, Germany and the USA K. Mackenzieja (1945). U nedostatku opće sinteze koja bi služila kao uvod u probleme kreditiranja i investiranja, preporučujemo: *France and the economic development of Europe 1800—1914* R. E. Camerona (1961), jedan od najsolidnijih istraživačkih radova koji su se pojavili u posljednje vrijeme, kao i još nepremašeno djelo *The migration of British capital to 1875* (1927) J. H. Jenksa.

Nema dobre opće rasprave o industrijskoj revoluciji, iako ima mnogo novih djela o ekonomskom rastu, često neinteresantnih za historičara. Najbolji komparativni pregled nalazi se u posebnom broju »Studi Storici«, II, 3—4 (Rim, 1961), dok potanji prikaz daje *First International conference of economic history*, Stockholm, 1960 (Pariš—Hague, 1961). Knjiga P. Mantoux, *The industrial revolution of the 18th century* (1906), iako je davno izašla, ostaje osnovna literatura za Britaniju. Nema nijednog djela tako visoke kvalitete za period od 1800. W. O. Henderson u djelu **Britain and industrial Europe 1750—1870* (1954) opisuje britanski utjecaj, a **The industrial revolution in the Czech lands* J. Pursa (Historica, II, Prag, 1960.) sadrži prikladnu bibliografiju za sedam zemalja; knjiga W. O. Hendersona, **The industrial revolution on the continent: Germany, France, Russia 1800—1914* (1961) namijenjena je studentima. Među općim diskusijama Kapital (I) Karla Marxa ostaje sjajan i gotovo suvremen. *Mechanisation takes command* S. Giedio-na (1948), između ostaloga, obilno je ilustrirano i vrlo poticajno pionirsko djelo o masovnoj proizvodnji.

The European nobility in the 18th century (izd. A. Goodwina, 1953) komparativna je studija o aristokraciji. Ne postoji ništa slično o buržoaziji. Srećom, najbolji izvori uopće, djela velikih romansijera, osobito Balzaca, lako su pristupačna. Knjiga J. Kuczvnskoga, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (Berlin, trebalo bi biti dovršeno u 38 tomova) o radničkoj klasi, enciklopedijsko je djelo. Kao najbolja suvremena analiza ostaje Engelsov *Položaj radničke klase. Classes laborieuses et classes dangereuses a Paris dans le pre-miere moitie du 19^e siecle* (1958) L. Chevaliera, djelo o gradskom subproletarijatu, izvanredna je sinteza ekonomskih i literarnih svjedočanstava. E. Sereni, u *Il capitalismo nelle campagne* (1946), mada se ograničava na Italiju i govori o kasnijem razdoblju, pruža najkorisniji uvod u proučavanje seljaštva. *Storia del paesaggio agrario italiano* (1961) istog autora analizira promjene u krajoliku izazvane ljudskim proizvodnim aktivnostima, oslanjajući se vrlo domišljato na umjetnosti. R. N. Salamanova *The history and social influence of the potato* (1949) izvrsna je studija o historijskom značenju krumpira, no, usprkos novijim istraživanjima, povijest materijalnih uvjeta života ostaje slabo poznata. *The Englishman's food* (1939) J. Drummonda i A. VVilbrahama pionirsko je djelo. *L'officier francais 1815—1871* J. Chalminea (1957), *L'instituteur*, Georges Duveaua (1957) i *The school teachers* Ashera Troppa (1957), rijetke su historije profesija. Roman-sijeri opet pružaju najbolje vodstvo proučavanju društvenih promjena u kapitalizmu, npr. *Annals of the Parish* Johna Gelta, u vezi sa Škotskom.

Najpoticajnija historija nauke jest **Science in history* J. D. Bernala (1954), a **A history of the sciences* S. F. Masona (1953) korisna je za proučavanje filozofije prirode. Kao priručnik preporučujemo: **Histoire de la science* (Encyclopedie de la Pleiade, 1957), u izd. M. Daumasa. J. D. Bernal u *Science and industry in the 19th century* (1953) analizira neke primjere međusobnog djelovanja znanosti

i industrije, a R. Taton u *The French Revolution and the progress of science* (u *Essays in the social history on science*, Kopenhagen, 1953. u ured. S. Lilleva) možda je najprikladnija od nekoliko monografija o toj temi. *Genesis and geology*, C. C. Gillispieja (1951) zanimljiva je, a govori o nevoljama u odnosu između nauke i religije. Djela G. Duveaua, op. cit., i *Studies in the history of education 1780—1870* (1960) Briana Simona naknada su za nedostatak dobre moderne komparativne studije. O štampi piše G. VVeill u *Le journal* (1934).

Postoje brojne povijesti ekonomske misli, jer se taj predmet mnogo proučavao. *Povijest ekonomske misli* E. Rolla, (Zagreb, 1956), dobar je uvod. *The idea of progress* J. B. Burvja (1920) još je korisna knjiga. *The growth of philosophic*

radicalism E. Halevyja (1938) staro je, ali neuodrmano, veliko djelo. *Vm i revolucija: Hegel i razvoj teorije društva* L. Marcusea (Sarajevo, 1968) izvršna je studija, a *A history of socialist thought I, 1789—1850* G. D. H. Colea, razborit pregled. *The new world of Henri Saint-Simon* Franka Manuela (1956) najnovija je studija o tom važnom misliocu koji izmiče analizi. Djelo Augustea Cornua, *Karl Marx i Friedrich Engels, njihov život i rad, I—II* (Zagreb, 1958) djeluje kao konačan zahvat. *The idea of nationalism* Hansa Kohna (1944) korisno je djelo.

Nema općeg prikaza o religiji, ali se *Christianity in a revolutionary age, I—III* K. S. Latourettea (1959—1961) odnosi na čitav svijet. *Islam in modern history* (1957) W. Cantwella Smitha i *The social sources of denominationalism* H. R. Niebuhra (1929) mogu poslužiti kao uvod u problematiku dviju religija koje su se širile u periodu kojim smo se bavili, a **Movimenti religiosi di liberta e di salvezza* V. Lanternarija (1960) govori o onome što se nazivalo »kolonijalnim herezama«. A. Dubnow se u *Weltgeschichte des juedischen Volkes, VIII i IX* (1929) bavi Zidovima.

Najbolji uvodi u povijest umjetnosti vjerojatno su: *Outline of European Architecture* (ilustrirano izdanje, 1960) N. L. B. Pevsnera, *The story of art* (1950) E. H. Gombricha i *Music in western civilisation* (1942) P. H. Langa, mada *Socijalna istorija umjetnosti*, sv. II, Arnolda Hausera (Beograd, 1962) pokriva i to područje. Djela **Painting and sculpture in Europe 1780—1870* F. Novotnija (1960) i **Architecture in the 19th and 20th centuries* H. R. Hitchcocka (1958), obje u *Pen-guin History of Art*, sadrže i ilustracije i bibliografije. Od specijaliziranih djela o vizualnim umjetnostima spomenut ćemo: **Art and the idnustrial revolution* (1947) i *Goya and the democratic tradition* (1948) radove F. D. Klingendera, *The gothic revival* (1944) K. Clarka, *Le style Empire* (1944) P. Frankastela, te izvršnu, no hirovitu studiju F. Antala *Reflactions on Classicism and Romanticism* (»Burlington Magazine«, 1935, 1936, 1940, 1941). U vezi s muzikom može se pročitati priloge A. Einsteina *Music in the romantic era* (1947) i *Schubert* (1951); u vezi s književnošću: G. Lukacs, *Gete i njegovo doba* (Sarajevo, 1968), produbljeno djelo, također njegov rad *Istorijski roman* (Beograd, 1958), te poglavlja o Balzacu i Stendahlu u knjizi *Ogledi o realizmu* (Zagreb, 1947). Izvrstan je i rad J. Bronow-skog *M/illiam Blake — a man without a mask* (1954). Za nekoliko općih tema *A history of modem criticism 1750—1950, I* (1955) R. Wellek; **Le legende du bon sauvage* (1946) R. Gonnarda; *The cult of antiquity and the French revolutionaries* (1937) H. T. Parkera; *La sensibilite revolutionnaire 1791—4* (1936) P. Tragarda; *L'exotisme dans la litterature frangaise* (1938) P. Jourdae; *Le romantisme social* (1944) F. Picarda.

Samo nekoliko naslova može se izdvojiti iz historiografije događaja ovog razdoblja. U vezi s revolucijama i revolucionarnim pokretima postoji gigantska bibliografija za 1789, te nešto manja za 1815—1848. Dva spomenuta djela G. Lefebvrea i njegova knjiga *The coming of the French Revolution* (1949) klasična su djela o revoluciji 1789; *Precis d'histoire de la Revolution Francaise*, A. Soboula (1962) lucidan je priručnik, dok pregled istih događaja na engleskom pruža A. Goodwin u **The French Revolution* (1956). U vrlo opsežnoj literaturi Bromley i Goodvvin napravili su dobar vodič. Djelima koja oni spominju treba dodati: *Les sansculottes en Van II* (1960), enciklopedijsko djelo A. Soboula, zatim: *The crowd in the French Revolution* (1959) G. Rude; *La contre-revolution* (1961) J. Godechota. C. L. R. James, u *The black lacobins* (1938) opisuje revoluciju u Haitiju. U vezi s buntovnicima 1815—1848. *Idee sociali e organizzazione operaia nella prima meta dell'800* C. Francovicha (1959) dobra je kratka studija o značajnoj zemlji, koja može poslužiti kao uvod u problematiku. E. Eisenstein, u **Filippo Michele Buonarroti* (1959) uvodi nas u svijet tajnih društava. A. Mazour se u *The first Russian revolution* (1937) bavi dekabristima; *Polish - politics and the revolution of No-vember 1830*, R. F. Leslieja (1956) zapravo je mnogo šireg dosega nego što nago-viješta naslov. O radničkim pokretima nema općih studija, jer se *Histoire du mouvement ouvrier I*, E. Dolleansa (1936) bavi samo Britanijom i Francuskom. Vidjeti također: *The revolutionary theories of Auguste Blanqui* (1957) A. B. Spitzera;

Le socialisme romantique (1948) D. O. Evansa; *Le mouvement ouvrier au debut de la monarchie de Juillet* (1908) O. Festva.

The opening of an era, 1848, izd. F. Fejtoa (1948) sadrži eseje, uglavnom vrlo dobre, o uzrocima revolucije 1848. u brojnim zemljama; *Les revolutions allemandes de 1848*, J. Droza (1957) neprocjenjive je vrijednosti, a *Aspects de la crise... 1846—51*, izd. E. Labroustea sadrži iscrpne ekonomske studije o Francuskoj. *Chartist studies*, izd. A. Briggsa (1959) najsuvremenije je djelo o čartističkoj problematici. U spisu *Comment naissent les revolutions?* (Kako se rađaju revolucije?) («Actes du centenaire de 1848.», Pariš, 1948.) E. Labrousse pokušava dati opći odgovor na to pitanje u vezi s razdobljem kojim smo se bavili.

O međunarodnim pitanjima *L'Europe et la Revolution Frangaise I* (1895) A. Sorela još uvijek pruža dobru osnovu, a J. Godechot u *La Grande nation*, 2 sveska (1956) opisuje širenje revolucije izvan Francuske. IV i V dio **Histoire des Relations Internationales* (tekst A. Fugiera za razdoblje do 1815, a P. Renouvina za 1815—1871, oba toma izašla 1954) jasni su i pametni vodiči. O tokovima rata knjiga *The ghost of Napoleon* (1933) B. H. Liddella Harta ostaje dobar uvod u kopnenu strategiju, a *Napoleonova naježda na Rusiju 1812*, E. Tarlea (Beograd, 1945) prikladna je studija o vojnom pohodu na Rusiju. Djelo **Napoleon* G. Lefebvrea, sadrži najbolji sažeti prikaz karakteristika francuske armije, a *A social History of the navy 1189—1815*, M. Lewisa (1960) vrlo je poučna. U vezi s ekonomskim aspektom rata može se preporučiti *The Continental System*, E. F. Hecksche-ra (1922) kojeg dopunjava masivno Crouzetovo djelo *Le blocus continental et l'economie britannique* (1958). F. Redlich u *De praeda militari: looting and booty 1500—1815* (1955) daje interesantna objašnjenja. **A history of geographical exploration and discovery* (1937) J. N. L. Bakerova i sjajan ruski *Atlas geografičkih otkryitii i issledovanii* (1959) daju osnovu za proučavanje evropskog osvajanja svijeta; djelo *Asia and Western dominance* (1954) K. Panikkara poučan je doprinos toj problematici s azijske točke gledišta. *Le traite negriere aux Indes de Castille*, 2 sv. (1906) G. Scellea i *Histoire de VEslavage dans les colonies francaises*, Gasto-na Martina (1948) ostaju osnovna literatura o trgovini robljem. *Geschichte des Zuckers* (1929) E. O. Lippmanna može se nadopuniti djelom N. Deerra, *The His-tory of sugar*, 2 sv. (1949). *Capitalism and slavery*, (1944) Erica Williamsa opće je izlaganje iako ponekad shematske U vezi s karakterističnom »neformalnom« kolonizacijom svijeta pomoću trgovine i topovnjača *British trade and the opening of China* (1949) M. Greenberga i *Britain and Argentina in the 19th century* (1960) H. S. Fernsa monografije su koje naglašavaju razvojni element. Za dva velika područja pod direktnom evropskom eksploatacijom sjajan uvod pruža W. F. Wertheim u *Indonesian society on transition* (Haag—Bandung, 1959) (vidjeti i J. S. Furnivallov rad *Colonial policy and practice*, 1956, gdje se uspoređuju Indonezija i Burma), a od obimne no uglavnom razočaravajuće literature o Indiji, može se izdvojiti: *Rise and juljilment of British rule in India* (1934) E. Thompsona i G. T. Garratta, *The English utilitarians and India* (1959) Erica Stokesa — djelo koje donosi izuzetna razjašnjenja — i *The social background of Indian nationa-lism* (Bombav, 1948) A. R. Desia. Nema odgovarajućeg prikaza o Egiptu pod Mu-hammedom Alijem, ali može poslužiti knjiga H. Dodwella, *The Founder of Modem Egypt* (1931).

Ovdje je moguće ukazati tek na jednu ili dvije publikacije o historiji pojedinih zemalja ili regija. Za Britaniju *History of the English people in the 19th century*, E. Halevvja, ostaje fundamentalno djelo, osobito pregled Engleske u 1815. u I tomu; nadopunjuje ga A. Briggs u *The age of improvement 1780—1867* (1959). Za Francusku, klasik u socijalnoj historiji, P. Sagnac u *La jormation de la societe jrancaise moderne*, II (1946) daje osnovu za proučavanje pozadine 18. stoljeća, a Gordon Wright u *France in modern times* (1962) daje dobar uvod u razdoblje koje slijedi. Također se može preporučiti *La monarchie parlamentaire 1815—1848*, F. Ponteila (1949) i *France under the Bourbon restoration*, F. Artza (1931). Za Rusiju M. Florinsky u *Russia*, II (1953) pokriva u potpunosti razdoblje nakon 1800, a uključuju ga i knjige: *Brief history of Russia I* (1933) M. N. Pokrovskog i *History*

of the Russian national economy (1947) P. Lyashchenka, *The growth of modern Germany*, (1946) R. Pascala kratka je i dobra studija, a K. S. Pinson u *Modern Germany* (1954) također daje dobar uvod. *Restoration, revolution, reaction: economics and politics in Germany 1815—71*, T. S. Hamerowa (1958) J. Droz, op. cit. i *The politics of the Prussian army* (1955) Gordona Craiga mogu dobro poslužiti čitaocu. Za Italiju je najbolji izvor *Storia dell'Italia moderna II 1815—1846* (1958) G. Candeloro, za Španjolsku je *Histoire d'Espagne* (1949) P. Vilara sjajan kratki vodič, a *Historia social de Espana y America Latina*, IV/2, izd. J. Vicensa Vivesa (1959) je, između ostalog, prekrasno ilustrirana. *Habsburška monarhija* A. J. P. Tavlora (Ljubljana, 1956) dobro uvodi u problematiku. Vidjeti također *From Joseph II to the Jacobin Trials* (1959) E. Wangermanna. U vezi s Balkanom korisno je pročitati *The Balkans since 1453* (1953) L. S. Stavrianosa i izvrsno djelo B. Lewisa, *The emergence of modern Turkey* (1961). O sjevernim zemljama može biti od pomoći *The Scandinavian countries 1720—1865*, 2 sv. (1943) B. J. Hov-dea. O Irskoj piše E. Strauss u *Irish nationalism and British democracy* (1951) i u *The great famine, studies in recent Irish history* (1957). O Belgiji i Nizozemskoj: *Histoire de Belgique V—VI* (1926, 1932) H. Pirennea, *La revolution de 1830* (1950) R. Demouline i *Free Trade and Protection in the Netherlands 1816—1830* (1955) H. R. C. Wrighta.

Još nekoliko bilježaka o općim priručnicima. W. Langer u *Encyclopedia of World History* (1948) i Ploetz u *Hauptdaten der Weltgeschichte* (1957) daju glavne datume. Sjajno djelo Alfreda Mavera *Annals of Europe — an civilisation 1501—1900* (1949) bavi se naročito kulturom, naukom i sličnim temama. M. Mulhallov *Dictionary of Statistics* (1892) ostaje najbolji kompendij statističkih podataka. Među historijskim enciklopedijama nova *Sovetskaja Istoričeskaja Enciklopedija* u 12 tomova (do 1969) uključuje čitav svijet; *Encyclopedie de la Pleiade* ima posebne dijelove o općoj historiji (3), historiji književnosti (2), historijskom istraživanju — vrlo vrijedno — te o historiji znanosti; no, u njima je materijal organiziran narativno, a ne pod naslovima po alfabetskom redu. Korisna je Cassell's *Encyclopedia of Literature* (2 sv.) i Grove's *Dictionary of Music and Musicians* (9 sv.) (1954) izd. E. Bloma, iako malo previše britanska. *Encyclopedia of World Art* (treba da bude dovršena u 15 tomova, objavljeno I—V) izuzetna je. *Encyclopedia of the Social Sciences* (1931), iako već stara, ostaje vrlo korisna. Sljedeći atlas, koji do sad nisu spomenuti također mogu biti korisni: *Atlas Istorii SSSR* (1950), *An atlas of African History*, J. D. Fagea (1958), *Atlas of Islamic History*, H. W. Hazarda i H. L. Cookea (1943) *Atlas of American History*, J. T. Adams ed., (1957) i opći atlas: J. Engel et. al. *Grosser Historischer Weltatlas* (1957) i *Atlas of World History*, Randa McNallvja (1957).

SADRŽAJ

Hobsbavmovo doba revolucije.....	5
Predgovor	19
Uvod.....	21
I DIO — RAZVOJ.....	25
1. poglavlje SVIJET 80-tih GODINA 18. STOLJEĆA.....	27
2. poglavlje INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA.....	42
3. poglavlje FRANCUSKA REVOLUCIJA.....	62
4. poglavlje RAT.....	80
5. poglavlje MIR.....	97
6. poglavlje REVOLUCIJE.....	105
7. poglavlje NACIONALIZAM	122
II DIO — POSLJEDICE.....	133
8. poglavlje ZEMLJA.....	135
9. poglavlje PREMA INDUSTRIJSKOM SVIJETU.....	150
10. poglavlje KARIJERA OTVORENA TALENTU.....	161
11. poglavlje RADNA SIROTINJA.....	174
12. poglavlje IDEOLOGIJA: RELIGIJA.....	187
13. poglavlje IDEOLOGIJA: SVJETOVNA.....	199
14. poglavlje UMJETNOSTI.....	213

15. poglavlje	
NAUKA	231
16. poglavlje	
ŽAKUĆCAK PREMA 1848. GODINI.....	246
Bilješke.....	264
Bibliografija.....	274
Kazalo.....	293